şevket süreyya aydemir

İKİNCİ ADAM

II. CİLT

1938-1950

REMZİ KİTABEVİ

ŞEVKET SÜREYYA AYDEMİR

İkinci Adam

İkinci Cilt

(1938 — 1950)

REMZİ KİTABEVİ

İKİNCİ ADAM, CİLT II / Şevket Süreyya Aydemir

ISBN 978-975-14-0229-5
ISBN 978-975-14-0035-X (Tk.)

BİRİNCİ BASIM: Nisan 1967
ON BİRİNCİ ÖZEL BASIM: Mart 2011

Remzi Kitabevi A.Ş., Akmerkez E3-14, 34337 Etiler-İstanbul
Tel (0212) 282 2080 Faks (0212) 282 2090
www.remzi.com.tr post@remzi.com.tr

Baskı ve cilt: MORPA Ofset (0212) 886 5213

Eğer takdir seslerini; dostlarımızın alkış sadalarından değil de, düşmanlarımızın kin ve garaz dalgalarından duyabilirsek, yolumuz çetin, fakat yolculuğumuz yaşanmaya değer olacaktır...

ÖNSÖZ

TARİHÎ ŞAHSİYETİN KADERİ :

Bir tarihî şahsiyet kendi hayatını, en zor kendisi yazar. Çünkü, kendisine karşı tarafsız değildir. Bu tür hatıralardan biz, ancak malzeme derleriz. Bir tarihî şahsiyetin kendi kaleminden, içinde yaşadığı şartların, karıştığı olayların ve bu olaylar içinde teneffüs ettiği havanın hikâyesini dinleriz. Ama bunları değerlendirmek; kendi açılarımıza göre ve kendi gücümüz oranında, bizim işimiz olur.

Bir tarihî şahsiyetin hayatını yazarken, yazar da elbette ki tam tarafsız değildir. Çünkü bu şahsiyet hakkında gerek kendi kafasında, gerek halk efkârında yerleşmiş fikirler vardır. Bu fikirler o şahsiyetin, bazen lehine, bazen aleyhinedir. Yani bu fikir ve kanaatler durmadan çelişir, çarpışır. Bazen de öyle olur ki, bu tarihî şahsiyet, gerçek köklerinden, gerçek şartlarından tamamen kopar. Gerçeklerle, yani o şahsiyetin içinden çıktığı şartlar ve yaşadığı olaylarla bağıntısı kesilir. Şahsiyet, ya putlaştırılır, efsaneleştirilir. Yahut da toplum içinden gelen birtakım ruh tepkileri; kinler, garazlar, hınçlar, yani hepsi de sübjektif hükümler ve akımlarla, aslından tamamen uzaklaştırılarak, bir lânetleme yaratık haline getirilir.

Nihayet yazar da toplumdan biri olarak, lehte veya aleyhte bu umumî havanın elbette ki az çok etkisi altında kalacaktır. Yani bir tarihî şahsiyetin hikâyesi ele alınırken yazar, daha ilk adımda kendini bu zıtların, çelişmelerin rüzgârları içinde bulacaktır.

Ama ne var ki, yazarın vazifesi, hem bu havayı yaşamak, hem kendini bu havada esen akımlardan mümkün olduğu kadar kurtarmaktır. Tarafsız kalmaya çalışmaktır. Bu da her şeyden önce yazarın, kamu efkârında yerleşmiş hükümlere, kanaatlara karşı kendini korumasıyle mümkündür. Yani öyle olacaktır ki yazar, ele aldığı tarihî şahsiyet hakkında önce kamu efkârında yerleşmiş lehte ve aleyhte hükümleri ve kanaatları bir tarafa itecektir. Hayatını ele aldığı insan hakkında kendi vicdanında kendi kanaatlarını inşa edecektir. Diğer taraftan gene öyle olacaktır ki, bu inşa işi kendi görüş ve eğilimlerinin terkibi olmakla beraber, aynı zamanda okurda

da, hak ve adalet duygularına dayanan bir tasvip ile kabul bulacaktır. Böylece de yazarla okur arasında, her noktada ve tam olmasa bile, müşterek bir zemin yaratabilirse, yazar bahtiyardır.

*
**

Bu kitaba gelince?.. Bu kitapta biz, ele aldığımız konu bakımından, yukardan beri belirtilmeye çalışılan zıt, çelişmeli ve birbirini yıkan görüş, hüküm ve kanaatların kıyasıya hüküm sürdüğü bir tarihî şahsiyetin hayatını işlemekteyiz. Gerçi bu şahsiyet, artık fani hayattan göçmüştür. Ama şu bir gerçektir ki, bugün de yurdumuzda kamuoyu, İnönü'nün etrafında olduğu kadar hiç bir şahsiyet etrafında çatkın ve çekişmeli değildir. Sonra şu da var: Bu kitap, gerçi İnönü'yü ve İnönü'nün hayat hikâyesi etrafında bir devrin akışını verir. Bu akış, eserin daha önce verilen birinci ve bu ikinci ciltleriyle, hem bu hayat hikâyesini, hem de bu akışı kendi sayfalarında derlemeye çalışır. Ama bu akış içinde İnönü yalnız değildir. O da her insan gibi doğru veya yanlış çıkan hesapları, isabetli veya isabetsiz davranışları, çelişmeler, direnişler, hayranlıklar, alkışlar veya ret ve inkârlarla yürümüş olan dalgalı hayatıyla, evvelâ kendi kendisi ile bağdaşmaya çalışmıştır. Sonra bu akış içinde başka insanlar; yani onun devrinin insanları da sahnededirler. Bu insanların başında, çok cepheli hüviyetiyle bugünden ziyade yarın daha doğru değerlendirilecek olan bir yarı ilâh, yani Kemal Atatürk vardır. Sonra bir sıra kahramanlar; paşalar, beyler, politikacılar, fikir ve kanaat adamları... Ama bunların yanında maceracılar, çeteciler, gizli komiteciler, politikacılar, yahut renksiz, hüviyetsiz kafile kafile insanlar.. O, hayatını ister istemez bu selin ortasında yaşamak zorundadır. Hem öyle bir akış içinde ki, bu akışta isyanlar, ihtilâller, harpler, yenilgiler, zaferler birbirlerini kovalayacaktır.

Ve bütün bu olaylarla bu insanların manaları ve değeri hakkında, hem kamu efkârı, hem bu filmin kahramanları, çeşit çeşit hükümlere varmışlardır. Öyle hükümler ki, bugün, hem de Türkiyede yazılan bazı yazılara göre, meselâ Çerkez Ethem millî kahraman, İsmet Paşa ise, neredeyse bir vatan haini gibidir. Tıpkı meselâ Atatürk'ün gene bugün bazılarınca "tüyü bozuk" biri, maceracı bir Makedonya komitecisi.. sayılabildiği gibi..

Ama buna şaşmamalıdır. Ret ve inkâr, bütün nebîlerin, kurtarıcıların, kahramanların kaderidir. Bu hal, bütün büyük hareketlerin, ihtilâllerin, in-

kılapların bir kanunudur. Bu kanun önünde tarihî şahsiyet, eğer halka hizmetlerini, halkın elinde başı ile ödememişse, bu bile tarihin, onu bir konuşudur. Çünkü fikir; önderlerin, şahsiyetlerin, düşünürlerin yarattığı bir kutsal vergidir. Halk, fikir yaratmaz. O, fikre yalnız sürüklenir. Ona ya bağlanır, ya bağlanmaz. Eğer halk bir gün yolunu şaşırıp da halkın başına, ya bir demagog, ya macera adamı, ya da değersiz politikacı geçti mi, yani fikir yenildi mi, fikir adamı veya kurtarıcı, hizmetlerinin bedelini pekala kanıyla ödeyebilir...

*
**

ŞİKÂYETSİZ BİR ADAM

İnönüye gelince? İnönü o adamdır ki; kendini ne alkışlara ne ret ve lânet seslerine lüzumundan fazla kaptırmaz. Yani o, ruh yapısı ve mizacı bakımından, hem kendini övmeye, hem kendini savunmaya en az vakit ayırabilmiş bir toplum ve siyaset adamıdır. Bu bakımdan ona hücum etmek o kadar kolaydır ki, bu hücum, basında veya radyoda mı olur, yahut da Uşak'taki gibi taşlamalarla mı olur, Topkapı'da bir cana kıyma taşkınlığı, yahut Ankarada bir suikast mi olur, o bunlara karşı daima sessiz, müdafaasız ve şikâyetsiz kalmıştır. Ama tarih hiç bir hatayı affetmez. Bu gibi suçların da muhasebesi, bütün tarih boyunca daima ve ergeç, o suçu işleyenler aleyhine hesap terazisine konulur...

*
**

BİR USUL MESELESİ

İşte şimdi biz, **İkinci Adam**'ın ikinci cildine girerken, önümüzdeki konu, İnönü'nün bu hayat hikâyesini bütün bu şartlar ,olaylar ve atmosfer içinde derlemeye çalışmaktır. Bu ciltte bu derleme, 1938-1950 arasındaki devri, yani İnönü'nün, Atatürk'ün ölümünden sonraki en yalnız zamanını içine alacaktır: Atatürk'ten sonra ve O'nun boş bıraktığı yerde bir devletin ve bir milletin sorumluluğunu yükleniş, sonra korkunç bir dünya harbi içinde Türk gemisini kayalara çarptırmadan barışa varış, sonra tarihimizin en muammalı tecrübesi, yani "Tek Parti, Tek Şef ve Otoriter Hükümet" sisteminden bizzat onun önderliği ile ayrılış, yeni sorumluluklar ve nihayet iktidardan ayrılış...

Şimdi bana sorabilirsiniz:

— Peki, iyi ama bu kadar karışık şartlar, olaylar, bu kadar çok insanlar ve kanaatlar arasında yolunuzu siz nasıl bulacaksınız?

Bu soru yalnız benim değil, gelmiş geçmiş bütün yazarların önünde ve daha kalemi ellerine aldıkları zaman beliren bir kaçınılmaz sorudur. Eğer bu mukadder sual yazarın kalemini bağlasaydı, değerleri çeşitli olsa da, dünya birtakım şahsiyetlerin hayat hikâyelerinden mahrum kalırdı. Kaldı ki benim için dava, basit bir usul meselesidir ve bu usul şudur:

— Değerliyi değersizden ayırmak, dağlar gibi yığınlar teşkil eden değersiz hüküm, kanaat, anı ve belgeleri bir tarafa iterek; az'ın, doğru'nun ve değerli'nin üstünde çalışmak... Ama her şeyden önce, hayatı ve devri söz konusu olan şahsiyetin; içinde yaşadığı şartları, olayları, atmosferi, onun mizacını, ruh yapısını dile getirmeye çalışmak...

Hulâsa bir tarihî şahsiyetin hayatını ele alan yazar; aslında işlenmemiş topraklar üzerinde öyle bir araştırıcıdır ki, her adımda karmakarışık bir malzeme yığını içinde, kendisine ancak sezisi, sağduyusu ve kalemiyle yol açmaya çalışacaktır.

Bu, hem bir kanun, hem de güzel ve doğru bir kanundur...

Bahçelievler-Ankara

Ş. S. AYDEMİR

BİRİNCİ KISIM

Şartların Getirdiği Adam

Bir ülkenin, tarihî bir anında, eğer şartlar bir adamı ön plana çağırıyorsa, eğer şartlar onun basacağı basamak taşlarını, onun geçeceği yola daha önceden döşemişse, o adamın yolunu kesmek artık mümkün değildir.

I

ATATÜRK'ÜN SON ARZUSU:

Nutkunu kendi okumak isterdi. Bunun, son nutku olacağını da biliyordu. Ama istiyordu ki, son sözlerini milletine kendi sesi ile, kendisi duyursun. Bu bir veda mesajı mı, bir vasiyet mi olacaktı? Elbette ki hayır! Onu öyle hazırlayacaktı ki; açılacak fabrikalardan, yapılacak işlerden, Türkiye'nin dünya içindeki haysiyet ve itibarından bahsedecekti. Milletinin kendine «güvenmesini, çalışmasını, övünmesini» isteyecekti. Yurtta barış, cihanda barış sloganlarını haykıracaktı. Ama belki haber verecekti ki, barış, artık tehlikededir. Çünkü dünya bir savaşa sürükleniyor. Dünyada şer kuvvetleri artık seferberdir. Ve o bunu kesin olarak biliyordu. Ama büyük kaygusu şuydu:

«— Bu ikinci genel savaş, beni yataktan kımıldanamayacak halde yakalayacak olursa?» (1).

Evet, ah bir ayağa kalkabilse? Ah şu hastalığı bir yenebilse? Hem mızıkalar ve geçit resimleriyle, Cumhuriyetin yeni bir yıldönümünü, XV. yıldönümünü kutlayış ne güzel olacaktı? Böyle günlerde Ankara hipodromunda, reisicumhur tribününe çıkmadan önce ve hatta daha hipodroma varmadan Ankara gökleri onun geçtiği yollardan taşan alkışlarla çınlardı. Sonra hipodroma giriş? Meydanları dolduran on binlerin gökyüzüne yükselen alkışlar... Yaşa, var ol haykırışları...

Ve o, otomobilinin içinde önce yaverleriyle ilerlerdi. Bir tarafında tören üniforması ile Mareşal vardır. Tribünün şeref mevkiinde başvekil ve eski başvekiller, bütün kabine üyeleri, bütün önde gelen şahsiyetler onu beklerler... Mızıkalar durmadan marşlar çalmaktadır... Nihayet o da otomobilinden inecek, şeref kürsüsünde yerini alacaktır. Ve o zaman İstiklâl Marşı...

---

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*, cilt III. Hastalığı.

Hani şu her çalındıkça ağır ve ihtişamlı ritmi havayı dolduran ve insanları saygılara, düşüncelere sürükleyen İstiklâl marşı...

Ama ne var ki 1938 Ekiminde Mustafa Kemal, artık eski Mustafa Kemal değildir. O dimdik vakarı içinde, güleryüzlü ve iltifatlı olmasa bile geçtiği yollarda, göründüğü yerlerde ve nihayet Ankara hipodromunun o şeref mevkiinde etrafına korku değil, hayranlık saçan adam, şimdi hastadır. Ama vakarı gene de üstündedir. Önünden geçtiği insanlar, onu kendilerinin Atası, hani şu eski Mustafa Kemal kadar yakın ve candan sayacaklardır. Ama Cumhuriyet Bayramının XV. yıldönümü arifelerinde Atatürk artık sönmektedir. Bunu herkes bilir. Ve onun, o gün nutkunu Ankara'da, Ankara hipodromunun şeref tribününde, her yıl olduğu gibi kendi sesinden, o biraz boğukça, fakat bütün memleket ufuklarına hitap etmek ister gibi çınlayan sesi ile kendisinin okuması için yanıp kavrulduğunu da herkes bilir.

Hatta Ankara Valisi Tandoğan, her ihtimale karşı tertibatını bile almıştır. Gerçi otomobilin duracağı son noktadan şeref tribününe çıkan yol, birkaç adımlıktır, bu birkaç merdiven yorabilir. Onun tribüne yorulmadan çıkabilmesi için acele bir asansör bile yaptırılmıştır. Hem belki de nutkunu, her yıl olduğu gibi, ayakta okuyamayacaktır. Önünden geçecek izcileri, mekteplileri, askerleri, kumandanları ayakta selamlayamayacaktır. Onun için bu sefer mikrofonun en güçlü, en hassas olanını seçmeli ve kürsünün arkasına öyle görünmez bir koltuk yerleştirmeli ki, o, bunun üzerine oturduğu zaman da, gene ayaktaymış gibi dimdik görünsün. İşte bütün bunların hepsi düşünülmüş, hepsi yapılmış, hazırlanmıştır.

Gerçi bütün bunları yapanlar, Atatürk'ün Ankara hipodromunun şeref tribününden Ankara ufuklarını bir daha göremeyeceğini, güçlü bir önsezi ile bilirler. Ama bu uğursuz önseziden kimse kimseye bahsetmez. Yalnız Atatürk sözü edilince biraz donuk, biraz duraklamalı, konuşmalar olur. Kısa ve sıkıntılı cümleler ve sonra hemen başka sözlere, başka bahislere geçiş... İşte hepsi bu kadar...

*
**

Nitekim daha 1938 Ekim ayından önce, artık son ümitler de erimiştir. Ve Dr. Fijense, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'ya, hükümetin her ihtimali göze alarak ona göre hazırlanmasını söylemiştir. Zaten daha 26 eylülde ilk komaya girmişti. Her şey onu gösteriyordu ki, yeni ve belki son bir komaya doğru gitmektedir. Ankara'da son nutkunu kendi sesi ile okumak ümidini de artık yitirmiştir. Kendisini aylarca, haftalarca, günlerce oyalayan bu tatlı hayalde o; gençliğini, dinçliğini, iyi günlerini yaşatıyordu. O zaman yarı köy, yarı şehir olan, fakat ona o günlerin hem çileli, hem şanlı havasını hatırlatan Ankara'yı bir daha görmek; ona, o günlere bir daha dönmek, o günleri yeniden bulmak gibi geliyordu. Ankara'da sanki yeniden kendine dönecekti. Ankara'da sanki, Ankara'nın o biraz da haşarı çocuğu olacaktı. Israrları, ilk zamanlar:

— *Ankara'ya gidelim, çocuklar, Ankara'ya gidelim,*

diye bir yol hazırlığı isteği şeklinde başladı. Etrafındakilerce birtakım şöyle böyle sözlerle oyalandı. Sonraları bu ısrarlar:

— *Ankara'ya gidelim, ne olacaksam orada olayım,*

gibi ağlamaklı bir ümitsizlik halini aldı. Vakitsiz bir ölüme karşı onun bu şikâyetli isyanları, etrafında ancak bir sessizlik ve gizlenmeye çalışılan göz yaşları yaratıyordu. Ama her gözünü açıştan sonra tekrar dalar ve derin buhranları ile bunalırken bile, yatağında, belki gene Ankara'yı yaşıyordu. O Ankara ki, biraz da Mustafa Kemal demektir. O Ankara ki, onu beklemektedir. Şehrin o cumhuriyet bayramı günlerindeki kaynaşan hali... Çocuklarını, torunlarını ya kucaklarına alıp, ya ellerinden sürükleyerek, peş peşe, acele acele, koşa koşa hipodroma sel gibi akan Ankaralılar, çığlıklar, haykırışlar, mızıkalar, uçak gürültüleri, top sesleri ve nihayet bütün bu coşan denizin dalgaları içinde bir ilâh gibi belirip, halkın arasından ve sanki halkla kucaklaşırmış gibi yükselerek şeref tribününde görünen, o genç, dinç, ele avuca sığmaz insan...

— *Türk milleti, vatandaşlarım!*

diye haykırdığı zaman, yalnız meydanların, dağların, taşların değil, bütün yurt, bütün dünya ufuklarının inlediğine inanan Atatürk...

Ama ne var ki, işte bu Atatürk, 9 kasımda Dolmabahçe sarayında ikinci ve son komaya girdi. 10 kasım 1938'de ise, saat 9.05'te hayata gözlerini yumdu. Fani Atatürk, artık yoktu... Ebediyete göçmüştü...

*
**

İKİNCİ ADAM, İKİNCİ REİSİCUMHUR:

Atatürk öldü. Ama ülkenin, milletin hayatı devam edecekti. Tek Adam'ın devlet yapısında boş kalan tahtına, milletin içinden biri; kanunların, nizamların kurduğu basamaklardan çıkarak, devletin başı olmalıydı. Devlet hiyerarşisinde, birinci planda yer alacak bu şahsiyet ise, o günlerin şartları içinde ancak İkinci Adam olabilirdi...

Bu niçin böyleydi? Çankaya'nın Pembe Köşküne kapanan adamın önünde niçin bütün kapılar açılacaktı? Hatta o, kimselere haber iletmeden, o istekli görünmeden, memleketin meclisi, ulusları, söz sahipleri, isteyerek, istemeyerek niçin onun adını ortaya atacaklardı?

Ve nihayet bir gün radyolardan onun adı millete Türkiye'nin İkinci Cumhurbaşkanı olarak ilân edildiği zaman memlekette niçin sanki «oh, bu iş iyi oldu, en münasibi buydu» der gibi bir ferahlık havası esecekti?..

Bütün bu soruların cevabı şudur ki, İkinci Adam'ı birinci plana çıkaran ve Tek Adam'dan boş kalan devlet başkanlığı sorumluluğuna onu çağıran, ŞARTLAR'dı. Evet, ülkenin o tarihî anında, ülkenin başına onu şartlar getiriyordu. İnönü, Şartların Getirdiği Adam'dı. Bu şartlar, o günün parlamento emrinde, ya yanında, hatta bazen karşısında, ama hep her ikisinin kader birliği ile, durmadan yoğurulmuştu. Şekilleşmişti. Devletin başına çağırılan bu Adam'ın önünde onun basacağı

taşlar, onun geçeceği yola önceden serilmiş, döşenmişti. Öyle ki, bu yolda onun önünü kesmek, zaten mümkün değildi...

Bu taşlar nedir mi diyeceksiniz? Gözlerimizi 1920'nin ilk aylarındaki Ankara'sına çevirelim. Kalaba köyü yolundaki tepede Mustafa Kemal'in karargâhı geceleri her taraftan, neden olduğu bilinmeyen silah sesleri ile sarılır ve bütün telefon telleri kesilirken Albay İsmet O'nun yanındadır. İsyancılar Ayaş belinden ve Gerede yolundan Ankara'yı her gün basabilirler. Ankara'nın kendisi de, esrarlı bir susuş içindedir. Sonra o büyük isyanlar: Adapazarı, Düzce, Bolu, Yozgat, Konya ve daha niceleri... Padişah, işgal kuvvetleri karşısında sinmiş, ama Ankara'ya karşı şahlanmıştır. Şeyhülislâm Dürrizade adında bıngıl bıngıl bir softa, Mustafa Kemal'e, İsmet Beye ve arkadaşlarına ölüm fetvaları düzenler. Nemrut Mustafa divanıharbi onlara idam hükümleri çıkarır. Damat Ferit lânetleme beyannameleri yayınlar ve Padişah Vahidettin bu fetvaların, hükümlerin ve idam fermanlarının, nerede yakalanırlarsa orada icrasını ilân eder...

Ya sonraki olaylar? Hani şu Çerkez Ethem'in Mustafa Kemal'i Meclisin bir kapısına, İsmet Beyi öbür kapısına asacağım diye Yozgat'tan haber saldığı günler? Bu ne garip bir kader birliğidir? Dost ve düşman onlara darağaçları ve idam gömlekleri hazırlarlar. Ama çileler bitmez. O Büyük Millet Meclisi ki, Mustafa Kemal'in eseridir. Ama Mustafa Kemal galiba en çetin çileleri, bu eserini yürütmek, yaşatmak için çeker. Sonra savaşlar, zaferler, yenilgiler, gene zafer ve nihayet Mudanya ve Lozan'a çıkan yol... İsmet Paşa bu gelişmelerin hem içinde, hatta Lozan'da olduğu gibi bazen başındadır. Bütün bunların hikâyesi ise öyle bir irade ve karar imtihanıdır ki, Tanrı bunlar derecesinde sorumlulukları, her halde çok az kullarının alınlarına yazmıştır...

Lozan sonrasına ve yeni devletin kuruluşuna gelince? Ankara'nın devlet merkezi oluşunda, saltanatı kaldırılışında, cumhuriyetin ilânında, hilâfetin tarihe karışmasında, layikliğin, yeni eğitim sisteminin ve daha nice reformların karara bağlanışında Mustafa Kemal'in ilk danışmanı daima İsmet Paşadır.

Ve bu işlerin sorumluluk belgelerinin altında ilk imza daima onundur...

Hulâsa İkinci Adam, 1920'den 1938'e kadar baştan başa zahmetler, alın terleri, ulaşılan ve ulaşılmayan hedefler yolunda ardı arası kesilmeyen çabalar içinde yoğurulur, durur. Bütün bunların bedeli, hem dünün ortaya attığı, hem bugünün tartıştığı, hem yarının teraziye koyacağı bin bir sorumluluktur. Ama işte bunlar; Tek Adam'ın ardından İkinci Adam'a bir devletin başı olmak yolunu açan basamak taşlarıdır. O, bu basamak taşları üzerinden hiç engelsiz zirveye ulaşacaktır. Nitekim öyle de olur. Şimdi bu olayın gelişmesini izleyelim.

*
**

PEMBE KÖŞKÜN MÜNZEVİSİ:

Atatürk son nefesini verirken İnönü iktidarda değildi. Meclis ve Meclis dışında mümkün olduğu kadar arka planda kalmaya çalışarak, evine kapanmış bir insandı. O günlerde Pembe Köşk, bir inziva köşesi gibi görünüyordu. Pembe Köşkün münzevisi; bir parlamento üyesi ve bir eski başbakan için günlük hayatın gerekli kıldığı görünüşler dışında, çevresinden kendini çekmiş gibiydi. Pembe köşkünün üstünde; bir taraftan içeriden sızan çekingenliğin, diğer taraftan dışarıdan gelen merak, tecessüs, hatta kontrolların havası sinmişti. O günlerin bu havasını az çok hatırlarım. Ankara Valisi Tandoğan'la, resmî vazife ilişkilerimin sınırını aşan yakınlığım vardı. Tandoğan bu köşkün üstüne, İnönü'ye karşı içten gelen bir bağlılıkla devamlı ilgisini cesaretle germişti. Dışarıya karşı kapalı, fakat içinden vefalı bir insan olan Tandoğan'ın o günlerdeki duygularını dinlemiş, paylaşmışımdır.

İnönü, Atatürk'ün hastalığı sırasında Dolmabahçe sarayında onu son bir ziyaret ve orada misafirlik imkânını bulabildi. Fakat Atatürk'ün kurtuluş ümitleri sönüp son'un yaklaştığı anlaşılınca, gelecek günlerin bilmecesi ve Pembe Köşk'ü saran esrarlı hava daha da koyulaştı. Pembe Köşk'ün yalnız ada-

mı büsbütün kendi içine gömüldü. Ama olaylar bu köşkün etrafındaki perdenin açılmasına doğru süratle gelişiyordu. Bu perdenin ardında İsmet İnönü'nün silueti, her an biraz daha beliriyordu. Gerçi bazı kulis çabaları oldu. Meselâ, Atatürk'ün eski ve yakın arkadaşlarından Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ve bazı arkadaşları, Meclis Başkanı Abdülhalik Renda'yı, asıl sebebi açmadan Istanbul'a davet ettiler. Atatürk'ün ilk komaya daldığı ve bu komadan kurtulduğu günlerdeydi. Abdülhalik Renda Ankara'dan geldi. Haydarpaşa istasyonunda ona karşı çıkanlar, açığa bir şey vurmamakla beraber onu bir devlet reisine gösterilen saygıyla karşıladılar. O sırada Istanbul'da izinli bulunan ve Perapalas'ta misafir kalan Bern Sefiri Yakup Kadri Karaosmanoğlu, işin pek de farkına varmadan, vekil arkadaşlarının davetiyle bu karşılamaya katılmış, bu olayın havasını içinden yaşamıştır.

İş şöyle gelişti: Haydarpaşa'dan karşıya geçilerek Perapalas'a gidildi. Vekiller Renda'yı bir odaya aldılar. Tahmin edebileceğiniz birtakım maksada giriş sözlerinden sonra Renda'ya, Atatürk'ten boşalacak yere kendisinin cumhurbaşkanlığının ileri sürülmesi için muvafakatı teklif edildi. Mecliste gereken hava daha önceden ona göre hazırlanacaktı. Fakat bir devlet adamından ziyade bürokrat bir şekil adamı olan ve hiç bir zaman bu çerçevenin dışına çıkamayan Abdülhalik Renda'nın cevabı kesin bir ret ve itizar şeklinde oldu. Öyle ki, onu bu mevki için hazırlamaya çalışanlar, ısrar etmek cesaretini bile bulamadılar (1). Renda Dolmabahçe'de kısa bir sıhhat temennisi ve saygılarının arzı ricasından sonra, aynı gün, Ankara'ya döndü. Atatürk'ün yerine seçilecek şahsiyet için tek kulis faaliyeti de, hemen hemen bundan ibaret kaldı. Gerçi kabine ve çevresinde zaman zaman ve nabız yoklamaları şeklinde bazı isimler ortaya atılıyordu. Fevzi Çakmak, Fethi Bey ve Celâl Bayar'ın adları bu sıralarda ortada dolaşmıştır. Fakat her nabız yoklamasının ardından garip bir şekilde ve daima İsmet İnönü'nün silueti görünüyordu. Mareşal Fevzi Çakmak daha ilk sondajlarda kendini

(1) Tevfik Rüştü Aras, bu teşebbüsü teyit etmemektedir.

açıkça bu ihtimalin dışına attı. İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığı için en tabiî ve uygun aday olduğunu açıkça belirtmişti. Bu haber meclis, parti çevrelerinde hızla yayıldı ve çok etkili oldu. Celâl Bayar'ın bu yere kendi namzetliği için çaba sarfettiği yolunda hiç bir belirti yoktur. Fethi Beyin ismi de şöylece ve ancak dar bir çevrede geldi geçti. İnönü'ye gelince; Mecliste çoğunluğun hararetli, kayıtsız şartsız bağlılığını belki de her zaman sağlayamamış olsa bile, herkesin mantığı kaçınılmaz ve en tabiî zaruret halinde onun cumhurbaşkanlığı etrafında toplanıyordu. İnönü havanın bu gelişmelerini evinde ve elbette ki uyanık bir dikkatle izlemiştir. Çünkü ve daha ileride değineceğimiz gibi:

«Benim cumhurbaşkanı seçilmem için, Atatürk'ün etrafından tereddütlü bir hava esmişti»

sözleri de onundur. Ama bu konu için, onun lehine Meclis içinde ve etrafında birtakım tertiplere tedbirlere baş vurduğu yolunda bir belirti yoktur. Hatta onu yermeye yönelen anılarda bile onun bu konudaki titizliği belirtilir Kendisini ziyarete gelen en yetkili ve etkili kimselerle olan konuşmalarında da bu titizliğe bağlı kaldığı bilinmektedir. Değil kendi adaylığı bahsinin, hatta Atatürk'ün kaybedilmesi ihtimali konularının açılmaması için bile sert bir dikkat ve ihtiyatlılık göstermiştir:

— Şimdi hepimizin vazifesi, Atatürk'ün hayatını kurtarmaya çalışmaktır...

Hakikaten de o son günlerde kendisine ziyaretler biraz sıklaşmıştı. Bu ziyaretlerin hepsini, geleceğin cumhurbaşkanına daha önceden hulûs çakmakla izah etmek doğru değildir. Durumun ciddiliğini kavrayan devlet ve hükümet adamları arasında, yakın günlerin mukadder kara ihtimali karşısında, olumlu ve yapıcı temasları zarurî görerek gelenler de vardı. Meselâ Başvekil Celâl Bayar bu sırada kendisini evinde ve birkaç defa ziyaret etmiştir.

Kara haber 10 kasım 1938 sabahı Türkiye ve dünya ufuklarına yayılınca da olaylar şöyle gelişti:

Atatürk'ün ölümü dolayısıyle Istanbul'da bulunan Başvekil Celâl Bayar, 10 kasım akşamı saat 23.30'da Ankara'ya döndü. Onu istasyonda Cumhurbaşkanı Vekili ve Meclis Başkanı Abdülhalik Renda, Parti Genel Sekreteri ve Dahiliye Vekili Şükrü Kaya ile vekiller, mülkî ve askerî erkân karşıladılar. Garın merasim salonunda yabancı ülkelerin elçileri ve ataşeleri kendisini bekliyorlardı. Karşılama ve teessür bildirileri sessiz fakat hazindi. Başvekil istasyondan doğru Büyük Millet Meclisine geldi. Meclis Reisini ziyaretinin ardından gene meclis binasında ve geç vakit vekiller heyeti toplandı. Kabine durumu görüştü ve cumhurbaşkanı vekili durumunda olan Büyük Millet Meclisi Başkanı aynı gün şu bildiriyi yayınladı:

Ankara, 10 (Anadolu Ajansı)

«Reisicumhur Atatürk'ün milleti mateme garkeyleyen (boğan) elim zıyaı dolayısıyle, Teşkilâtı Esasiye Kanununun 34'üncü maddesi mucibince yeni reisicumhur intihap edilmek üzere teşrinisaninin (kasımın) 11'inci cuma günü saat 11'de Büyük Millet Meclisini toplantıya davet ederim».

Reisicumhur Vekili ve
Büyük Millet Meclisi Başkanı
M. A. RENDA

Yeni reisicumhur adayının seçilmesi için parti grubu toplandığı zaman, ortaya bir aday ismin sürüleceği sanılmıştır. Fakat Celâl Bayar şöyle konuştu:

— Reylerinizi serbestçe vereceksiniz. Parti grubu toplantısı reisicumhur adayını seçmek içindir. Herkes, istediği adayı yazsın. En çok oy alan, umumî heyette aday gösterilecektir...

Grup toplantısında 323 mebus vardı. İşte bu toplantıda bulunan yazar Asım Us'a göre hiç kimse kimseye, kime rey vermesinin muvafık olacağını sormadı. Gizli oylar yazıldı. Bunlar toplandı. 322 reyin İsmet İnönü'ye verilmiş olduğu görüldü.

Yalnız bir rey Celâl Bayar'a verilmişti. Bu sonuç şiddetle alkışlandı. Bundan sonra umumi heyette yapılan şey, artık formaliteden ibaretti. Yalnız umumî heyette toplanan reyler 348 çıktı. Çünkü gruba yetişemeyen bir kısım aza umumî heyet toplantısına katılmış bulunuyorlardı. Kaldı ki, müstakil mebuslar da parti grubuna iştirak edememişlerdi.

Gerçi İnönü Meclis hayatında, bir defa daha cumhurreisliği için oy almıştı. Bu oy, tek oydu. Ve ilk Cumhurreisi seçilirken, Mustafa Kemal tarafından ona verildi... (1)

Meclis Reisi sonucu şöyle açıkladı:

«— Oyların sayım neticesini arzediyorum. Seçime 348 arkadaş iştirak etmiştir. Malatya Mebusu İsmet İnönü, 348 oyla ve müttefikan reisicumhur intihap edilmiştir».

İnönü mecliste yoktu. Pembe Köşk'ün münzevisi gene Pembe Köşkündeydi. Meclis reisi onu evinden almak ve mecliste yemine davet etmek için toplantıya 20 dakika ara verdi. İkinci celse 12.10'da açıldı ve İnönü meclisin şiddetli alkışları arasında kürsüye çıktı. Teşkilâtı Esasiye Kanununun 38'inci maddesi gereğince yemin etti ve reisicumhur olarak ilk nutkunu verdi. «Şartların Getirdiği Adam», arkada kalan yollara serilen basamak taşlarına basarak, şartların hazırladığı zirveye ulaşmıştı. Reisicumhur seçildiği zaman 53 yaşındaydı.

İsmet İnönü reisicumhur olarak ilk meclis nutkunda, Atatürk'e karşı saygı ve şükran ifadelerinden ve memleketin selâmet ve güveni konularındaki dikkat ve hassasiyetinden bahsettikten sonra başlıca şunları belirtmiştir:

«— Devlet ve milletimizin insaniyet ve medeniyetin asil hedeflerine, durmadan ilerleyip yürüyeceğine katî inancım vardır.

«Türk milletini az zamanda büyük bir medeniyet se-

(1) Asım Us: 1930-1950 hatıra notları, s. 315.

viyesine yükseltmiş, Türk milletine en kısa yoldan temiz cemiyet hayatını açmış olan inkılaplar, kalp ve vicdanımızda en aziz varlıklardır.

«Milletimizi anarşiden ve cebirden uzak, bütün vatandaşlar için müsavi emniyet havası içinde bulundurmayı, Cumhuriyetin en kıymetli nimeti biliyoruz...»

Bunlar elbette ki birer taahhüttü. İnönü'nün batı uygarlıkçılığı şüphe götürmez bir cephesidir. Atatürk devrimlerinin de hedefi buydu. İnönü bu devrimlere bağlılığını bu nutkunda bir daha belirtiyordu. Bu taahhütlerin gelişme ve uygulanma şekilleri ve bu sahada doğacak ve karşılaşılacak problemlerle, ulaşılan ve ulaşılamayan hedefler ise, zaten bu kitabın konusu içinde inceleneceklerdir.

Yeni cumhurreisi seçilince Celâl Bayar kabinesi usulen istifasını verdi. İnönü yeni kabineyi teşkile gene Celâl Bayar'ı memur etti (1). Yeni Celâl Bayar kabinesinde önemli iki değişiklik oldu. Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın yerine Dr. Refik Saydam, Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ın yerine Şükrü Saracoğlu getirilmişti. Bu değişiklikler İnönü'nün işaret ve tavsiyeleri ile yapılmıştır. İnönü bu olayı «Dış siyasetin ve içişlerinde yönetimin iyi gitmediğini görüyordum» sözleri ile aydınlatır. Çünkü bilhassa Nyon konferansı sırasında ve Atatürk'ün İsmet Paşayla sert karşılaşmalarında İnönü'nün başvekillikten affı ile sonuçlanan olaylarda, eski Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Aras'ın davranışlarından İnönü memnun kalmamıştı.

---

(1) Yeni kabine şöyle kurulmuştu:

Başvekil: Celâl Bayar (İzmir), Adliye Vekili: Hilmi Uran (Seyhan), Millî Müdafaa Vekili: Kâzım Özalp (Balıkesir), Dahiliye Vekili: Dr. Refik Saydam (Istanbul), Hariciye Vekili: Şükrü Saracoğlu (İzmir), Maliye Vekili: Fuat Ağralı (Elazığ), Maarif Vekili: Saffet Arıkan (Erzincan), Nafia Vekili: Ali Çetinkaya (Afyon), İktisat Vekili: Şakir Kesebir (Tekirdağ), Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili: Dr. Hulûsi Alataş (Bursa), Gümrük ve İnhisarlar Vekili: Ranâ Tarhan (Istanbul), Ziraat Vekili: Faik Kurdoğlu (Malatya).

İnönü, Tevfik Rüştü'nün, hükümet kararlarına aykırı hareketlerde bulunduğu, bu arada Cenevre'den Florya köşkü ile yapılan telefon temaslarının (1) kararlarda çelişmeler yarattığı kanısındaydı. Şükrü Kaya'ya gelince, onun bilhassa Doğu illerindeki bazı icraatı dolayısıyle devleti müşkül durumlara soktuğu görüşündeydi (2). Bundan başka Dahiliye Vekili o devrede aynı zamanda Parti Genel Sekreteri mevkiindeydi. Hem içişlerini idare edecek, hem parti teşkilâtını yönetecek bir şahsiyetin İnönü, daha inanabileceği bir kimse olmasını istiyordu. Bu değişikliklerde, bu iki zatın Atatürk'ün son günlerine doğru, daha önce değindiğimiz bir kulis faaliyetine girişmiş olmalarının da ruhî etkileri olması mümkündür. Bunu tabiî görmelidir. Yeni devlet başkanı, kabinenin en önemli mevkilerinde, kendisinin reisicumhurluğa seçilmesi bahsinde kendisine karşı çalışmış olan iki şahsiyetin kalmasını elbette hoş görmeyecekti.

Yeni kabine ilk toplantısını Başvekâlet binasında 12 ocak 1938'de yaptı. Bu toplantıya İnönü de katıldı. O gün öğleden önce vekiller toplu halde Pembe Köşk'e giderek reisicumhura kendilerine karşı gösterilen itimattan» dolayı teşekkür ettiler. Başvekâletteki toplantı saat 16'da yapıldı. Bu toplantıda memleket meselelerine kısa temaslardan sonra, daha ziyade Atatürk'ün defin töreni ve bu iş için alınacak geniş tertipler üzerinde kararlara varıldığı anlaşılmaktadır. Defin merasiminin 21 kasım günü yapılmasına bu toplantıda karar verildi. Ondan sonraki günler, zaten bütün memleket için yas ve gözyaşı günleri oldu.

Yeni kabinenin kuruluşu bazı gazete ve çevrelerde, siyasette bazı yeniliklere, meselâ daha liberal esaslara dönülebileceği gibi düşünceler uyandırmıştır. Meselâ Yeni Sabah gazetesinde Hüseyin Cahit Yalçın şöyle yazıyordu:

«Dahiliye Vekâletinde vukua gelen değişikliği, iç

---

(1) *İkinci Adam*, cilt I, s. 483. Birinci Baskı.

(2) Bu memnuniyetsizlik daha ziyade doğu vilâyetlerinde geçen bazı olaylardan ileri geliyordu. Kanunsuz kurşuna dizmeler. vb...

siyasete ait geniş, hoşgörü ve liberal işaretlerin ilk müjdesi suretinde anlamak istiyoruz» (1).

Başvekil yeni hükümet adına nutkunu 16 kasımda okudu. Celâl Bayar nutkuna şu sözlerle girdi:

«— İkinci cumhurreisimiz İsmet İnönü'nün itimatlarına mazhar olarak başvekâlete tayin edildim».

«İnkılâbın ve Atatürk rejiminin en mümtaz siması ve Türk milletinin büyük evlâdı olan ikinci cumhurreisimiz İnönü'nün cumhurreisliği devrinin, milletimiz için müteyemmen (uğurlu) ve mesut olmasını temenni ederim. Buna şahsen emin olduğumu ifade eylerim».

Bu sözlerden sonra Atatürk'ün büyük şahsiyetini etrafıyle belirten Celâl Bayar, yeni hükümetin programının, eski hükümetin programında ele alınan işlere devam etmek olacağını ifade ederek beyanatını şu sözlerle perkiştirdi:

«— Bize daima doğru yolu gösteren ve içinde milletin nurlu iradesi okunan Cumhuriyet Halk Partisinin programı da bizim rehberimizdir».

«Milletimiz; on beş seneden beri tecrübe edilen Kemalizm rejiminin kendisine verdiği huzur ve sükûn içerisinde çalışmak ve kuvvetlenmek istiyor».

«Beni ve benimle beraber vazife almak lütfunda bulunan arkadaşlarımı çok yakından tanırsınız. İşlerimize, fikirlerimize vâkıfsınız. Her şeyden evvel temin etmek isterim ki, rejimin azat kabul etmez kullarıyız. Eğer inkılâbın başından beri devam eden fikirleri şuurla yürütmek kudretini bizde görüyorsanız, itimadınızı bizden esirgemeyiniz...»

Hulâsa yeni hükümetin programı, bir evvelki sene, yani Celâl Bayar'ın birinci başvekilliği zamanında, meclise sunduğu programdı. Demek ki işlerin ruhunda ve yönetiminde bir deği-

(1) *Yeni Sabah* gazetesi: 14 kasım 1938. N. 193.

şiklik olmayacaktı. Millet Meclisi, hükümetin bu beyan ve taahhütlerini oy birliği ile kabul etti. Fakat şimdi biz yeni hükümetin, daha doğrusu ikinci reisicumhurun ilk adımda karşılaştığı meseleler ve temel davalar üstünde durmadan önce, İsmet İnönü'nün devlet başkanlığına seçilmesinin içeride ve dışarıda uyandırdığı tepkiler üstünde biraz durmalıyız ki, yeni reisicumhuru karşılayan hava hakkında biraz fikir edinelim. Çünkü bu hava, onun ilerideki muvaffakiyet şansı veya muvaffakiyetsizlik ihtimalleri üzerinde elbette ki etkili olacaktır.

*
**

NASIL KARŞILADILAR?

Atatürk hayata gözlerini yumduğu zaman, memleket idaresinde kökten değişiklikler bekleyenler ve bu bekleyişin yarattığı bir hava var mıydı? Bu soruya «evet» diye cevap vermek mümkün değildir. Gerçi İstiklâl Savaşında önemli mevkiler işgal etmiş, önemli vazifeler görmüş bazı şahsiyetlerin tasfiye edilmiş olmaları, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile Serbest Fırkanın oldukça haşin bir şekilde sona eren kısa hayatlarının bazı çevrelerde yarattığı tepkiler hâlâ yaşıyordu. Aslında bir siyasî parti olmak için gerekli özgür hüviyeti hiç bir zaman alamayan, ancak önder kadronun ve tek parti yöneticilerinin bir seçim organı halinde devam eden Cumhuriyet Halk Partisinin adamlarının davranışlarından gelen ve halk içine yayılan hoşnutsuzluklar elbette ki hesaba katılmalıdır. Bütün bunların reaksiyonu olarak bazı aydın ve basın çevrelerinin, iç siyasette görülecek az çok müsamahalı değişikliklere karşı bir özlem duydukları şüphesizdir. Ama bu özlem, İnönü'nün cumhurreisliği ile beraber acaba açığa vuruldu mu? Hayır! Bunu şu suretle izah etmek mümkündür. Evvela Atatürk'ün ölümünün uyandırdığı yas ve halkı saran matem o kadar derin, samimî ve güçlüydü ki, bu hava içinde birtakım yeni siyasî cereyanların, daha ilk günden kendilerini göstermeleri hiç şüphesiz hoş görülmezdi. «Millî Birlik ve Beraberlik» sloganları her şeye hâkimdi. Sonra da dar bir aydınlar çevresi dışın-

da, tek parti rejimine karşı halk içinde esaslı ve yaygın bir reaksiyon yoktu. «Tek şef, tek parti ve otoriter hükümet» nizamı içinde halk yerleşmiş ve ona alışmış gibiydi. Gerçi önderini ve ana davalarını bulduğu, yani tek parti iktidarına karşı bir siyasî teşekkül ortaya atıldığı takdirde, bu çevrede çatlamalar olurdu. Ama o günlerde İnönü'nün prestijinde böyle bir sarsıntı olmadığı da bir gerçekti. İnönü, Atatürk'ün tabiî bir devamı sayılıyordu. İnönü'de, Atatürk'ün ve rejimin devamından daha tabiî bir hal düşünülmüyordu.

Nitekim İnönü Türk basınında «Millî Şef» olarak ilk defa o günlerde vasıflandırılmıştır. Mesela 13 Kasım 1938 tarihli «Bugün» gazetesinin başyazısında Ali Naci Karacan şöyle yazıyordu:

> *«Millet Meclisi Atatürk'ten sonra onun eserini en iyi koruyacak, devam ettirecek halefini ittifakla seçti. Ve Atatürk'ün en yakın zafer ve inkılâp arkadaşı İsmet İnönü'yü, devletin en yüksek vazifesi başına getirerek, yeni Millî Şef'ini tayin etti».*

Hulâsa İnönü'nün cumhurreisliği basında ve memleket içinde, en tabiî, en uygun ve doğru bir çözüm yolu olarak kabul edildi.

Orduya gelince, Atatürk orduyu siyasetten mutlak olarak ayırmıştı. Bu, onun tâ gençliğinden, İttihat ve Terakkinin 1909 kongresinden beri, hem inancı, hem prensibiydi. İstiklâl Savaşı sırasında elbette ki ordu şefleri siyasî idarenin içindeydiler. Ama ne var ki, bu mücadele aslında, zaten ordunun fiilî müdahalesi altında yürüyordu. Fakat İstiklâl Savaşı sona erip zafer kazanılınca, ordu gene fiilen siyaset dışı bırakıldı. Hele mücadele günlerinin bir icabı olarak gelen ve ordu kumandanlarını aynı zamanda Meclis üyesi de kılan seçim şekli 1925'te sona erince, ordu tamamen siyaset dışı kaldı. Nitekim Atatürk'ün ölümü dolayısıyla 16 Kasım 1938'de İsmet İnönü'nün, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'a yazdığı taziye mektubuna Mareşalın cevabı, her türlü arka duygulardan arın-

mış ordu sadakatını belirten bir ifade taşıyordu. Bazı satırları alalım:

«Sayın İsmet İnönü

Yüce Başbuğ ve Cumhurbaşkanı,

Sevgi ve itimadınızın değerli bir misali olan bu kıymet biçilmez iltifat, şahsımda ve Türkiye Cumhuriyeti ordusunun her ferdinde, ebedî şükran ve minnet hisleri ile anılacak ve vazifemizin büyük bir enerji ile ifası için kıymetli bir direktif olarak varlığımızda yer alacaktır...»

Atatürk'ün kendinden sonrakilere siyaset dışı bir ordu devredişi, onun pek göze çarpmayan, ama üzerinde daima durulması gereken büyük miraslarından biridir...

***

Dış âleme gelince, Atatürk'ün ölümünün insanlık dünyasında uyandırdığı ve eşine pek rastlanmaya umumî teessür havası malumdur. Bu teessür bazen, hatta meselâ Bulgaristan'da çıkan Slovo gazetesi Başyazarı T. Kojuharof'un yazdığı gibi:

«Dünya artık eskisi kadar enteresan değildir».

denilecek kadar içten ve derindi. Ama böyle bir hava içinde, Atatürk'ün görevini devralacak insan üzerinde de dünya efkârının ayrı bir hassasiyet göstereceği şüphesizdi. İşte bu hassasiyet dünya basınında İnönü lehine ve müspet oldu. Meselâ bu konuda çıkan pek çok yazılardan şu satırları seçelim:

Yunan Proya gazetesinden:

«Dost ve müttefik komşumuz, yeni Türkiye'nin en yüksek vazife ve şeref mevkiine Kemal Atatürk'ten sonra en mümtaz şahsiyeti ittifak kararı ile çıkararak, dünyaya gösterdiği bu nadir b i r l i k'le iftihar edebilir».

«İsmet İnönü'nün, güzel faziletlerinden biri olan katî doğruluğu ve samimiliği, icap ve mantık mahsulü olan ve artık iki memleketin vicdan ve şuurunda yerleşen Türk-Yunan dostluğu için kıymetli destek olmuştur.

Entransigent (Paris) İnönü'yü böyle tarif ediyor:

«Devlet adamı olarak kendini göstermiş olan büyük bir asker. Bir büyük savaş şefi, bir büyük idare adamı...»

Paris Soir (Paris):

«Bugün Paris ve Londra neşe içindedir. Çünkü İsmet İnönü Paris ve Londra ile daima en dostane münasebetler devam ettirmiştir».

Liberté (Paris):

«Türkiye İsmet İnönü'yü seçmekle Fransa'ya çok büyük bir siyasî kiyaset dersi göstermiştir».

Katimerini'ye (Atina) göre İnönü şudur:

«Tecrübe edilmiş bir kıymet, itiraz götürmez bir kabiliyet...»

Estiya (Yunan):

«İsmet İnönü'nün yüksek meziyetlerinin, kendisini Atatürk'ün halefi yapan seciyesinin, geniş ve derin malumat ve bilgisinin, umumiyetle tanınmış ve teslim edilmiş olduğunu kaydetmelidir».

Zora (Sofya):

«Askerî şef ve stratej, Lozan'da siyaset adamı ve diplomat olarak zekâ ve dirayetini göstermiş olan İnönü... İnönü'nün karakterindeki ayırt edici vasfı, dürüstlüğü ve samimiyetidir».

Vremya (Belgrat):

«İnönü Atatürk'ün devamcısıdır. Atatürk'ün programından bir nokta bile değiştirilmeyecektir».

İzvestiya (Moskova):

«İsmet İnönü Türkiye Cumhurreisliğine seçilmiştir. Bu, Türkiye'nin reislik makamının, Kemal Atatürk'e halef olmaya lâyık bir adama sahip olduğunu gösterir».

D. N. B. Ajansı (Berlin):

«Alman gazeteleri İnönü'nün Atatürk'e lâyık bir halef olduğunu müttefikan kaydetmektedirler. Almanya, İsmet İnönü'yü selâmlar. Alman matbuatı onun fevkalâde enerji ve başlıca meziyetlerini kaydetmektedir».

Ordre (Paris):

«Atatürk, Türk devriminin dehası, İnönü yapıcısıydı».

Times (Londra):

«İsmet İnönü'nün şahsında azimkâr ve tecrübeli bir asker ve devlet adamı ve yirmi senedir beraber çalıştığı millî kahramanın mukadder bir halefini görmekte olan Türk Milleti, bu intihapla bu hislerini açığa vurmuştur. İnönü, yılmaz ve kökten ıslahatçı Atatürk'ün bütün manasıyle erkânıharbiye reisliğini yapmış ve bu makamda kudretli bir idareci ve geniş bir ıslahat programının tahakkukunda, Atatürk'ün başta gelen iş ortağı ve yardımcısı olmuştur...»

Yakın ve uzak ülkeler basınından daha pek çok özetlerini derleyebileceğimiz bu görüşleri burada şunun için belirtmek istedik ki, İnönü, yalnız Türk kamuoyunun ve Türk basınının değil, dünya halkoyu ve basınının da geniş ve sıcak bir takdir havası içinde yeni vazifesine başlıyordu. Bu görüşlerin, yalnız İnönü'nün kişiliği yönünden değil, Türkiye'nin de yeni hayat ve siyaseti bakımından değeri ve önemi vardı. İçeride ve dışarıda böyle bir güven havasını kendi üzerinde toplayabilecek insan da o günlerde, elbette ki ancak İnönü olabilirdi...

Şimdi, İnönü'nün devlet başkanlığına geçtiği günlerde memleketin temel meselelerine geçebiliriz.

*
**

TEMEL MESELELER KARŞISINDA İNÖNÜ:

İnönü'nün devlet başkanlığı sorumluluğunu yüklendiği

günlerde memleket içi meseleler elbette ki önemliydi. Ama bilhassa dünyanın durumu karışıktı. Yakın gelecek; dünya ölçüsünde etkileri olacak ve bu arada Türkiye'nin de geleceğine damgasını vurabilecek olağanüstü ihtimallere gebeydi. İnönü, reisicumhur seçildiği günlerin, yani 1938 sonunun bu iç ve dış durumlarındaki temel meseleleri bize şöyle özetlemiştir:

«1938 kasımında cumhurreisliğine seçildikten sonra, kendimi karşısında farzettiğim önemli meseleler şunlardı:

Dış âlemin yeryüzü ölçüsünde çatışmaya gittiğini, kesin inanmayla görüyordum. Ufukta beliren bu çetin fırtınayı selâmetle geçirmek en çok fikrimi işgal ediyordu.

Dış münasebetlerimiz kararsız ve temelsizdi. Sovyetlerle münasebetlerimiz gölgeli, Nazilerle münasebetlerimiz şüpheli ve Garp âlemi ile münasebetlerimiz temelsizdi.

İç politikada bir huzur nizamına ihtiyacımız vardı. Ve bu mesele benim gözümde acele idi. Devletin iç ve dışişlerini inanılır bir zemine oturtmak ilk görevdi.

1930'dan sonra bir iktisadî plan tatbik etmeye başlamıştık. Son neticesini yakından henüz bilmiyordum. Zihnimi işgal eden meseleler bunlardı».

Durumun bu kısa tasvirinde, üzerinde uzun uzun durulabilecek derin ve düşündürücü gercekler vardır. Ve derhal göze çarpan hakikat şudur ki, İnönü oldukça karanlık, çapraşık ve nelere gebe olduğu bilinmeyen dünya şartları içinde devlet başkanlığı görevini ele almıştı. Öyle bir görev ve sorumluluk ki, yakın geleceğin fırtınaları, yıkıntı ve çöküntüleri içinde yapılacak en küçük bir hata, yalnız o hatayı yapan devlet adamının şahsî şerefini değil, temsil ettiği ülkenin hayatını, istikbalini, hulâsa bütünü ile varlığını da tehlikeye atabilirdi. Hatta bu memleket tarih sahnesinden, özgür bir ülke olarak silinir giderdi. Kısaca terazinin kefesine konulan yalnız İnönü'nün kaderi değil, millet ve memleketin de kader ve istikbaliydi. İşte şimdi biz bu konuya girerken ilkönce, İnönü'nün cumhurreisliğine seçildiği günlerde, İkinci Dünya Savaşının patladığı gün-

ler arasında geçen iç ve dış olayların akışını gözden geçirmeliyiz.

*
**

İNÖNÜ C.H.P.'yi NASIL GÖRÜYOR?

İnönü 11 kasım 1938'de cumhurreisi seçilmişti. Onu takip eden günler, kasımın sonuna kadar, Atatürk'ün defin töreni ve bu büyük acının yarattığı hava içinde geçti. Aralık ayının ilk günlerinde başlayarak da İnönü'yü yoğun bir hareketlilik içinde görürüz. 3 aralıkta reisicumhurun Kastamonu seyahatı için hazırlıklar başladı. 9 aralıkta Kastamonu'da C.H.P. il kongresi toplanacaktı. Bu seyahat iki cepheden manalı olmuştur. Çünkü evvelâ bu seyahata, daha eski tarihlere ait bir seyahat karar ve hazırlığının devamı ve o seyahat programının biraz geç de olsa yerine getirilmesi gibi bakmak hatalı olmaz. Çünkü İsmet İnönü başvekillikten ayrılacağı sıralarda Kastamonu'ya bir seyahat tertibi içindeydi. Başvekillikten ayrılış, tabiî bu programı tatbik dışı bıraktı. İşte şimdi reisicumhur olunca aynı programı daha tatmin edici bir şekilde yerine getirmiş oluyordu. Sonra da İnönü'nün 9 aralıkta Kastamonu parti kongresindeki açış nutkunu gereği gibi değerlendirmelidir. Bu nutkun bir kısmı parti anlamı, parti üyeliği anlamı ve parti rejimi üzerinde toplanır. Bu konular, İnönü'nün devraldığı rejimin bir izah ve tefsiri şeklinde olmak üzere, bir ay kadar sonra Istanbul Üniversitesinde de ele alınacaktır. İkinci kısım ise, dünyanın o günlerdeki durumunun değerlendirilmesine değinir. İnönü'nün karşılaştığı temel meselelerle ilgisi dolayısıyle bu değerlendirme önemlidir.

Parti ve parti üyeliği konusunda İnönü şöyle konuşur:

«— Unutmayınız ki, sınıf ve zümre farkı tanımaksızın büyük Türk milletinin yekpare bir insanlık ve medeniyet kütlesi olmasını ideal tutan partimizin başlıca kuvveti, bütün vatandaşların hizmet ve ihtiyaçlarının teminidir».

«Parti azalığını, hususî menfaat düşüncelerine asla te-

nezzül ve müsaade etmeyen bir siyasî terbiyenin sıfatı ve şartı telakki etmek sayesinde, partiyi, bütün vatandaşları kucaklayan büyük bir aile ocağı haline getirebiliriz. Şimdiye kadar aldığımız yol daha güçtü. Geçmiş partilerden yılmış olan Türk milleti, Cumhuriyet Halk Partisinin hususî, menfaatsız ve vatanperverane çalışmasına itimat ettikten sonra siyasî hayatında huzur ve emniyet bulmuştur. Milletin kalbinde kazandığınız bu kıymetli itimadı gelecek zamanlarda daha ziyade artırıp yükseltmek, başlıca hedefler olacaktır».

Bu sözlerde dile gelen, elbette ki saf bir idealizmdir. Halk içinde hiç bir zaman kadrolaşmayan, bazı idealist önderlere sahip olmakla beraber hiç bir zaman bir halk teşkilâtı haline gelmeyen, seçimlerde şekilci bir oy mekanizması halinde kalan ve bazı mensuplarının menfaat kaygılarıyle bizzat İnönü'nün zaman zaman savaşmak zorunda kaldığı bir partinin havası, her halde İnönü'nün ifadelerine uyan bir gerçeği yasıtmaz. Ama İnönü'nün cumhurreisliğinden sonraki bu ilk parti nutku, partinin yukarda özetlemeye çalıştığımız fiilî durumundan tedirgin olan bir kısım genç ve idealist çevrelerde, İnönü'nün parti işlerine temelden yöneleceği ve ona daha başka türlü bir hava getirmeye çalışacağı hakkında bazı ümitler uyandırmıştı.

Nitekim bir taraftan Kastamonu ve Karadeniz seyahatı yürürken, diğer taraftan ve 16 aralıkta C.H.P. Genel Başkan Vekili Celâl Bayar, 26 aralık günü için C.H.P.'nin fevkalâde kurultayını Ankara'da toplanmaya davet eden genelgesini yayınladı. Fakat bu kongreye değinmeden önce, İnönü'nün gene Kastamonu C.H.P. il kongresinde verdiği açış nutkunda, o günkü dünyanın durumuna ve ihtimallerine değinen şu sözlerini de önemle almalıyız:

«— Bugün birçok milletler, gerek kendi içlerinde, gerek birbirlerine karşı kararsız bir haldedir. Birçok memleketlerde gerek komşuları, gerek kendi halkları arasında yarının beklenilmeyen ne gibi hadiseler meydana çıkaracağını bilmemek endişesi vardır. İnsanlık için ıstıraplı

olan bu kararsızlık karşısında Türk milleti içeride ve dışarıda, fikirleri sade ve açık, kararları katî olarak verilmiş bulunmakla bahtiyar ve mağrurdur. İçeride layik, cumhuriyetçi ve milliyetçi bir rejim, huzur ve istikrar içinde, bütün vatandaşların samimî hizmetinden istifade etmek, vatanı imar etmek, vatandaşların maddî ve manevî seviyelerini yükseltmek fikirleri ile meşbu (dolu)dur...»

Nitekim nutuk basında ve hemen bütün gazetelerde uzun yorumlar, sıcak övgülerle karşılandı. Herkes bunu «hakikaten büyük nutuk» olarak alkışlıyordu. Muvafık veya az muvafık bütün gazeteler bu görüşte birlikti. Bunlardan parçalar aktarmaya gitmiyoruz. Ama meselâ o zamanda F. R. Atay Ulus'ta Millî Şef başlıklı yazıda şöyle yazıyordu (27 aralık):

«Bütün Türkiye'nin havasında şevk ve heyecan aksi devam eden büyük nutku, ne tamamlamak, ne de izah etmek iddiasındayız. O, kendi kendine kâfidir ve birçok cümleleri, hareket düsturları olarak, Cumhuriyet Halk Partisinin siyasî edebiyatında yaşayıp gidecektir».

İnönü'nün bu sözlerinde dünyanın o günkü durumunu belirten görüşlerle, daha sonra olayların dünya ölçüsünde ön plana atacağı problemler işlenir. O günlerin üzerinde biraz ileride etrafıyle durarak devrin karakteristiklerini vermeye çalışacağız. Çünkü ancak bu suretledir ki İnönü devrinin içinde yoğurulacağı dünya meselelerinin manasını değerlendirebiliriz. Gene yukarıdaki satırların Türkiye durumuna değinen cümlelerine gelince, bunlarda İnönü'nün gerek rejim, gerek bu rejimin uygulayacağı siyaset bakımından açık, kesin taahhütler ve garantiler yer almaktadır. İnönü devrinin gelişmelerine girildikçe bu taahhüt ve garantiler, değerlendirmelerimiz bakımından önemli olacaktır. Fakat biz bu rejim ve prensipler bahsine girmeden ve C.H.P.'nin 26 aralıktaki ilgi çekici kongre kararlarını vermeden önce, 2 mart 1939'da, gene İnönü'nün Istanbul Üniversitesindeki konuşmasından bazı parçaları sunmayı faydalı buluyoruz:

«Cumhuriyet Halk Partisi, şimdiden memleketin bütün menfaatlarını ve bütün evlâtlarını kucaklayan bir siyasî parti haline gelmiştir. Vatandaşlar bu büyük partinin teşkilâtı içinde, her türlü hizmet ve inkişaf imkânını bulmaktadırlar. Partinin bu mahiyeti istikbalde, daha ziyade kendini gösterecektir».

«Halkçı bir idarenin bütün ileri ve yüksek tekâmülleri, siyasî hayatımızda mütemadiyen tahakkuk ettirilecektir. Milletin murakabesi idare üzerinde hakikî ve fiilî olmadıkça ve böyle olduğuna milletçe kanaat getirilmedikçe, halk idaresi vardır denilemez».

«Biz halk idaresinin, milletimizin bünye ve arzusuna en uygun geldiği kanaatındayız. Halk idaresinin en nazik tarafı, bunun anarşiye ve zora meydan vermemesini tanzim edebilmektedir. Çünkü anarşi ve zor, halk idaresinin muhitinde külfetsizce dolaşabilen ve o idareyi kökünden tahrip etmeye istidatlı olan hastalıklardır...»

İnönü'nün Kastamonu ve Istanbul'daki demeçlerinden alınan bu sözleri, onun rejim, halk idaresi ve parti üzerinde ve memlekette iktidarın zirvesinde bir insan olarak görüşlerini açıklamak bakımından önemlidir. Ama memlekette iktidarın zirvesindeki insan derken, İnönü'nün o sırada M i l l î Ş e f ve C.H.P.'nin, yani İnönü'nün yukarda aldığımız ifadesiyle «bütün milleti kucaklayan siyasî ailenin» D e ğ i ş m e z B a ş k a n ı olduğunu da ayrıca belirtmeliyiz. Şimdi de bu gelişmenin hikâyesini özetlemeliyiz.

*
**

MİLLÎ ŞEF VE DEĞİŞMEZ BAŞKAN:

İnönü reisicumhur olduktan sonra, Celâl Bayar'ın C.H.P. Genel Başkan Vekili sıfatıyle partinin dördüncü fevkalâde kurultayını 26 aralık 1938'de toplantıya çağırdığını daha önce kaydetmiştik. Kongre tayin edilen günde Ankara'da toplandı ve buna Mecliste tek partiyi teşkil eden C.H.P.'nin 375 mebusu ile,

teşkilâttan gelen 216 delege katıldı. Kurultayın gündeminde tek madde vardı: C.H.P programının Genel Başkan seçimine ait olan maddesini değiştirmek.

Kurultayın Başkanı Celâl Bayar'dı. Adnan Menderes, en genç iki azadan biri olarak kâtip seçilmişti. Gündemdeki tadil konusunda şöyle bir tasarı teklif edildi:

«1 — Partinin banisi (kurucusu) ve ebedî Başkanı, Türkiye Cumhuriyetinin kurucusu olan Kemal Atatürk'tür.

2 — Partinin değişmez Genel Başkanı İsmet İnönü'dür.

3 — Partinin değişmez Başkanlığı aşağıdaki üç şekilde boşalabilir:

a — Vefat,

b — Vazife yapamayacak hastalık,

c — İstifa.

Arada uzun ve hararetli nutuklar söylendi ve nihayet oya geçildi. Celâl Bayar tasarının oybirliği ile kabul edildiğini sürekli alkışlar içinde bildirdi ve sonra şu açıklamayı yaptı:

«Genel Başkanımız, Millî Şefimiz, Cumhurreisimiz İsmet İnönü, müstesna bir lütuf olmak üzere bendenizi Genel Başkan Vekilliğine tayin buyurdular. Muvacehenizde (önünüzde)ki, büyük Türk milletinin huzuru demektir, kendilerine arz-ı şükran ederim».

«Şefimizin arzuları, sizin yüksek istekleriniz; milletin, büyük Partimizin siyasî programı ile çevrelenen dilekleri demektir...»

Bayar'ın tayini ve şükran ifadeleri alkışlarla karşılandı. Bundan sonra da Kurultayın İnönü'ye bağlılığını bildiren şu takriri Adnan Menderes tarafından okundu:

«Partimizin değişmez Genel Başkanlığına intihap olunan Türkiye Devletinin büyük Reisicumhuru ve Kahraman Türk Ordusunun yüce Başbuğu, Millî Şef İsmet İnönü'ye Büyük Kurultayın yürekten saygı ve bağlılığının

arzına karar verilmesini ve bu kararın kendisine sunulmasını, derin saygılarımızla teklif ederiz...»

Bu teklif de sürekli alkışlar arasında kabul olundu ve Kurultay Başkanı Celâl Bayar, Kurultayın bu saygı ve bağlılıklarını kendi saygılarıyle beraber İsmet İnönü'ye sunarak vazifesini yerine getirdi...

Celâl Bayar tarafından söylenen şükran sözleri ve Adnan Menderes tarafından okunan saygı ve bağlılık maruzatı arasında, İsmet İnönü'nün Millî Şef ve Değişmez Genel Başkan oluşu, C.H.P.'nin 4. fevkalâde kurultayında ve 26 aralık 1939' da işte böyle tamamlandı. Bu karardan sonra İnönü, yalnız Devletin Başı ve Ordunun yüce Başbuğu olarak değil, tek partili siyasî iktidarın da değişmez Başkanı ve Millî Şefi olarak Türkiye Cumhuriyetinde kudretlerin zirvesine ulaşmış oluyordu. Bu zirveye ulaşış, elbette ki, sorumlulukların da bir insanın omuzlarına yüklenebilecek olan zirve noktasıydı. Şimdi İnönü'nün rejim emniyeti, millet birliği, halk idaresi, parti ve idealist parti üyeliği gibi formüllerle ifade ettiği büyük ve çetin hizmet alanlarında söz ve mesuliyet onundu. Nitekim o bunu, Kurultayın aldığı karara teşekkür demecinde şu sözlerle belirtti:

«Büyük Partimizin esas bünyesinde aldığınız kalbî ve nizamî kararla, beni Değişmez Başkan seçtiniz. Bu anda, omuzlarımda bulunan Genel Başkanlık vazifesini, Partimizin, büyük milletimizin hayrından ve hizmetinden başka gayesi olmayan maksadına uygun bir surette ifa etmek için bütün varlığımı sarf edeceğim...»

Bu sözler İnönü'nün, partiye ve kendisinin daha önceki beyanlarında ilân ettiği parti ilkelerine karşı, elbette ki bir sadakat yemini niteliğindeydi. Kurultay bu sözleri de heyecanlı alkışlarla karşıladı ve Celâl Bayar'ın kısa bir kapanış konuşmasıyle, işini bitirmiş olarak dağıldı... Artık söz, zamanın ve İnönü'nündü...

CELÂL BAYAR ÇEKİLİYOR:

Nitekim Celâl Bayar'ın Başvekilliği de uzun sürmedi. Parti divanı 25 ocak 1939 toplantısında seçimlerin yenilenmesi kararına vardı ve aynı tarihte Bayar, kabinesinin istifasını reisicumhura sundu. İstifa mektubu ilgi çekicidir:

«Türkiye Reisicumhurunun yüksek huzuruna;

Türkiye Büyük Millet Meclisi seçiminin yenilenmesine parti divanınca karar verilmiştir. Partimizin seçime yeni ve taze bir kuvvetle çıkmasını maksada ve esasa daha uygun ve faydalı mülâhaza ettim. Bu imkânı zati devletlerine vermiş olmak için Başvekâletten istifamı arz ve takdim ediyorum. Yüksek teveccühlerinin devamını sonsuz hürmet ve tazimlerimle istirham ederim».

İzmir Mebusu
C. BAYAR

Tam seçime girilirken ve Partinin Genel Başkan Vekili de olan bir Başbakanın bu istifa gerekçesini anlayabilmek elbette ki kabil değildir. Usule göre seçim yapılacak ve yeni toplanan Meclis açılınca kabine zaten istifasını verecekti. Gerçi Reisicumhur, Başvekilin istifa mektubunu çok nazik şekilde karşıladı:

«Celâl Bayar - İzmir Mebusu,

Büyük Millet Meclisi Seçiminin yenilenmesi ihtimali üzerine vuku bulan istifanız kabul olunmuştur. İktidar mevkiinde geçen hizmet zamanınızı takdir ile yadederek size ve arkadaşlarınıza halis teşekkürlerimi ifade etmek isterim. Siyasî tarihimizin çetin bir devresini yüksek meziyetlerinizle iyi idare etmenizi, milletimiz daima teşekkür ve takdir duyguları ile hatırlayacaktır. Hükümetin teşkiline, Istanbul Mebusu Refik Saydam memur edilmiştir»

Reisicumhur
İSMET İNÖNÜ

Celâl Bayar'ın, Atatürk'ün ağır hastalığı ve ölümü ile yeni

bir Devlet Başkanının seçilmesini içine alan nazik intikal devresini, başarılı bir vakar ve itidal içinde geçirdiği doğrudur. Bu imtihan, daima onun lehine kaydedilecektir. Fakat seçimin yenilenmesi kararı üzerine ve «Partinin yeni ve taze kuvvetlerle» ortaya çıkması gerekçesinin, gerçeği aksettirmediği de, gene bir gerçektir. Çünkü zaten onun istifası ile kurulan kabine, yalnız başvekil ve dolayısıyle diğer iki vekillik makamında (Refik Saydam'dan boşalan Dahiliye Vekilliği ile Ziraat Vekâletinde yapılan değişiklikle gene eskisi gibi kurulmuştur (1). Celâl Bayar'ın arkadaşlarından İktisat Vekili Şakir Kesebir de, daha Bayar'ın istifasından önce istifa etmişti. Bu suretle de, Partide ve seçimde taze kan ve taze kuvvet gibi gerekçeler tabiatıyle havada kalmıştır. O zamanki şartlar araştırıldığı zaman, daha akla yakın görülen şudur ki, yeni Reisicumhurun işe başlamasından ve Celâl Bayar'ın gene başvekil olarak kalmasından sonra, ortada, Bayar'ın eski başvekilliği devrine ait ve bu kitabın birinci cildinde değinilen afferiste tertiplerle ilgili birçok dedikodular ortada dolaşıyordu. Hatta bunların bir kısmının kahramanları, Celâl Bayar'ın yakın çevrelerinden sayılan kimselerdi. Meselâ Denizbank'ın satın aldığı ve Satie şirketine ait dedikodulu bir han davasının tahkikatı, böyle bir grup üstünde toplanmıştı. Gene Başvekilin istifasından bir gün evvel ve bizzat Bayar Meclis karşısına çıkarak:

«Arkadaşlar, size hiç hoşunuza gitmeyecek ve sizi üzecek bir haber vermek vazifesiyle mükellefim»

sözleri ile başlayan açıklamasında İmpeks isimli bir şirketin karanlık ve sahteci işlerinden söz etmek zorunda kalmıştı. Ama

---

(1) Yeni kabine şöyle teşekkül etti:

Başvekil: Refik Saydam (Istanbul), Adliye Vekili: Fikret Sılay (Konya), Millî Müdafaa Vekili: Naci Tınaz (Bursa), Dahiliye Vekili: Faik Öztrak (Tekirdağ), Hariciye Vekili: Şükrü Saracoğlu (İzmir), Nafia Vekili: Ali Çetinkaya (Afyon), Maarif Vekili: Hasan Ali Yücel (İzmir), Ekonomi Vekili: Hüsnü Çakır (İzmir), Sağlık Vekili: Hulûsi Alataş (Bursa), Gümrük ve İnhisarlar Vekili: Ali Ranâ Tarhan (Istanbul), Tarım Vekili:: Muhlis Erkmen (Bursa).

bu şirketin de mensupları ve hele yöneticisi gene yakın ve tanınmış bir iş adamıydı. Bundan başka, Hariciye, Millî Savunma Vekâletleri adına sahte vesikalar tertip edilerek Amerika ve Kanada'dan, o zaman iç savaşlarla kaynayan İspanya'ya uçak kaçakçılığı yapıldığı meydana çıkmıştı. Bu işin başında görünen Ekrem König adındaki milletlerarası bir maceracının içeride, hatta nüfuzlu kimseler arasında elleri olduğunu basın açığa vurup duruyordu. Hatta bu arada Millî Savunma Bakanı Kâzım Özalp da -tahkikatın selâmeti için- istifa zorunda kaldı. Kısacası bunlar gibi, ortaya her gün bir başkası atılan karanlık konular, çorap söküğü gibi uzayıp gidiyordu. Öyle görünüyordu ki eğer iş bir disiplin altına alınmaz ve bir «devri sabık» yaratılmaya gidilirse, bundan bizzat devletin ve rejimin itibarı zedelenecekti. Nitekim ilk ağızda ortaya dökülen bu Ekrem König, Denizbank, İmpeks işi gibi konular, şu veya bu şekilde neticelere bağlanarak, daha fazla dedikodular yaratacak bir devri sabık yaratılmasına gidilmemesi uygun görüldü.

Gerçi Meclis koridorlarında, Meclis encümenlerinde suçlu arayan, baş isteyen mebuslar çoktu ve bütün ithamlar, haklı haksız hep aynı kimseler üstünde toplanıyordu.

Rivayetlerin çoğu, tabiî ya önemsiz, ya köksüzdü. Ama anlaşılıyordu ki eğer çöplük eşilirse ortayı ufunetli bir hava sarabilirdi. Bu arada ve 5 ocakta kabine Reisicumhurun başkanlığında toplanarak «Devlet satın almalarında komisyonculuk usulünün kaldırılması» kararına varmıştı. Resmî daireler kendi satın almalarını komisyoncuya baş vurmadan, artık kendileri yapacaklardı...

Yeni Başvekil Refik Saydam'a gelince, Dr. Refik Saydam, 19 mayıs 1919'da Mustafa Kemal'le beraber Samsun'a çıkan ve onu çok daha öncelerden tanıyan bir şahsiyetti. Atatürk'ün yakını sayılırdı. Fakat 1937 sonunda İsmet İnönü Başvekillikten ayrılınca, onun Celâl Bayar kabinesinde vazife kabul etmeyerek Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekilliğinden istifası, Refik Saydam'ın adını İsmet İnönü'nün kaderine ister istemez bağladı. Nitekim yeni Reisicumhurun onayladığı ilk kabine liste-

sinde de Refik Saydam Dahiliye Vekilliği gibi önemli bir yer işgal etti. 25 ocakta Celâl Bayar istifa edince, başvekilliğe getirildi. Yeni hükümetin Meclise getirdiği programda gerçi yeni bir şey yoktu. Fakat şöyle yorumlanıyordu ki Dr. Refik Saydam ve Kabinesi, yeni Reisicumhurun, öz ve mutemet kabinesidir. Saydam bu vazifesinde, İkinci Dünya Savaşının en kritik devresi de dahil olmak üzere ekim 1932'de ölümüne kadar kaldı.

DARGINLAR BARIŞIYORLAR!

Parti Grubunun, seçimin yenilenmesi hakkındaki kararı Mecliste 27 martta onaylandı. Hasan Saka ve arkadaşları, grubun bu kararından hareket ederek Meclise yalnız birkaç kelimelik bir teklif getirmişlerdi:

«Büyük Millet Meclisinin seçiminin yenilenmesine karar verilmesini teklif ederiz».

Teklif oybirliği ile kabul edildi. Çünkü parti grubunda zaten onaylanmıştı. Meclisin beşinci seçim devresi bu suretle sona erdi. Arada seçimler yapılacak ve yeni meclis, 3 nisan 1939' da fevkalâde toplanarak altıncı intihap devresi başlayacaktı... İnönü partinin yeni mebus namzetlerini 24.3.1949'da ilân etti. Fakat yeni mebus adayları listesinde, birden dikkati çeken bazı isimler de vardı. Bu konuda biraz durmalıyız.

Evvelâ, gerek *Tek Adam*'ın ilgili bahislerinde, gerekse *İkinci Adam*'ın birinci cildinde değindiğimiz bir hali burada da özetlemek yerinde olur:

İhtilâller sonunda veya inkılâpların gelişmesinde önder kadrolar içinde parçalanmalar, bu ihtilâl ve inkılâplar içinde önder bir şefin, önsezi, mantık gücü ve iradesiyle belirli bir hedefe yöneltilen aktif yöneticilerin, bu hedefe ulaşıldıktan sonra birden kendi şahsiyetlerine dönüşleri ile izah edilebilir. Hem bu dönüş, çetin ve müşterek bir ihtilâl mücadelesinin mihnet ve şerefleri ile de güçlenerek, o şahsiyetler arasında, bağdaştırılması imkânsız hak davalarına yol açabilir.

İstiklâl Savaşından sonra bizde de hükmünü yürüten bu kanun, bu savaş devrinin önder kadrosunda siyasî dargınlıklara ve önemli tasfiyelere yol açtı. Atatürk'ün, ölüm döşeğinde bu eski arkadaşlarını yanında aradığını nakleden Ali Fuat Cebesoy'un bu hatıra satırları hazindir. Atatürk ölünce İnönü'nün bu eski arkadaşlar hakkındaki davranışlarının ne olacağı umumî bir merak konusu olmuştur. Gerçi Atatürk'ün son zamanlarında Ali Fuat Cebesoy az çok yüze çıkmış, fakat siyasî hayatta kendine yaraşan bir yer almamıştı. İnönü reisicumhur olunca, durumun daha esaslı düzelmesi yoluna gidilmiştir.

Mart 1939'da yeni seçimler yapılacaktı. O zaman Meclis seçimleri iki dereceliydi. Yani vilâyetlerde ilkönce ikinci seçmenler seçilirdi. Bu seçimlere, 22 yaşını bitirmiş ve birinci seçmen olmaya hak sahibi vatandaşlar katılırdı. 1939 martında bu suretle ve 62 vilâyette ilk seçmenler, 40.979 ikinci seçmen intihap edecek ve bunlar da meclise gelecek mebusları seçeceklerdi. Seçimler 15 martta başlayıp 21 martta tamamlandı. Parti Genel Başkanı olarak İsmet İnönü 24 mart 1939'da, parti merkezince kararlaştırılan mebus adaylarının listesini ikinci seçmenlere arz ve ilân etti. O zaman görüldü ki bu listede, bir taraftan eski millî mücadele arkadaşlarından Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele paşaların isimleri yer almaktadır. Eski Serbest Fırka Lideri Fethi Okyar da listedeydi. Bu iyi bir işaretti. Sonra meselâ Hüseyin Cahit Yalçın gibi, Atatürk devrinde hatta İsmet Paşa tarafından da tutulmayan bir gazeteci-politikacı yeni listelerde yer almıştı. Buna karşılık, Atatürk devrinin Şükrü Kaya ve Tevfik Rüştü Aras gibi iki vekili listelerde olmadığı gibi, Atatürk'ün çevresinde ve yakın hizmetlerinde bulunan Kılıç Ali gibi kimseler de liste harici bırakılmıştı.

Kaldı ki dargınların barışmaları işi bu kadarla da kalmadı. Daha sonraları Rauf Orbay, Adnan Adıvar gibi şahsiyetler de, ya önemli diplomasi vazifelerinde, ya mecliste görev alarak yeniden millî hizmetlere dönmüşlerdir. Bu arada Ali Fuat Cebesoy'un, tıpkı millî mücadele sıralarında olduğu gibi vekillik, meclis reisliği gibi mevkilere gelişi, Kâzım Karabekir'in meclis

reisliğine kadar yükselişi ilgi çekici olaylardır. İsmet İnönü bu yoldaki karar ve davranışlarını şöyle anlatır:

«İçişlerde yeni bir politika lüzumlu idi. Bu politika, gerginlikleri ciddî olarak giderme veya yumuşatma istikametinde olacaktı. Eski küskünlükleri kaldırmak için, ciddî olarak çalışmak kararındaydım. Zaten benim Cumhurbaşkanı seçilmem için Atatürk'ün etrafından tereddütlü bir hava esmişti. Sebebi de, Atatürk'ün hastalığı devirlerinde büsbütün meydana çıkan iç huzursuzluk için ne yapacağım, nasıl bir yol tutacağım endişesi hâsıl olmuştu. Eski küskünlük dediğim zaman, Terakkiperver ve Serbest Fırka teşebbüslerinden kalan huzursuzlukları murad ediyorum...»

İnönü bu konuda sözlerine şöyle devam eder:

«Atatürk'ün millî mücadele arkadaşları olan eski önder şahsiyetleri küskün halinden çıkarıp, cemiyet hayatına onları tekrar sokmayı görev saydım. Ve ciddî olarak çalıştım. Herkes bilir. Rahmetli Mareşal bana, daha teşebbüsün başında:

– Beyhude çalışıyorsun,

demişti. Bu çalışma esnasında eski arkadaşlarımız en büyük devlet makamlarına ve en yüksek cemiyet kademesine gelmişlerdir. Bu yüzden Atatürk zamanının ileri gelenlerinden, bana karşı ayrılık ithamlarına uğramışımdır.

Eski arkadaşları tek parti devrinde tekrar cemiyet hayatına katılmaya davet ederken, teklif veya rica, yahut mecburiyet halinde kesin istek olarak yalnız şunu ileri sürdüm:

"Atatürk'ün şahsı ile uğraşmak olmayacaktır".

İtiraz edenlere karşı susturucu cevabım şu olmuştur:

Eğer Cumhuriyeti ve inkılâpları korumak ve devam ettirmek fikrindeysek, Atatürk'ü korumak vazifedir».

Bu sözleri ayrıca yorumlamaya bilmem lüzum var mı? Eski ve küskün arkadaşların millî hizmetlerden ayrı kaldıkları

yılları, elbette ki acı ve hicranlı olmuştu. Bunların içinde, meselâ Kâzım Karabekir gibi ayrıca baskılara, baskınlara, hatta bu baskınlar sırasında istihza ve hakaretlere maruz kalmış olan da vardı. Evinin basılışı, evrakının alınışı, bastırdığı kitabın alınıp yakılışı ve bu arada Recep Zühtü gibi daima Atatürk'ün yanında görülen birinin bu sorumsuz hareketlerinin, bizzat Atatürk'ün malumatı dışında yapılamayacağı ihtimalini düşünerek çekilen ıstıraplar, elbette ki acıydı. En genç ve aktif yaşlarında saf dışı kılınan bu eski mücahitlerin bu hallerden, bizzat Atatürk'e karşı da kırgın olmaları tabiiydi. İşte İnönü, bu eski arkadaşları vazife başına çağırırken koyduğu kayıt ve şartın gerekçesi olan kesin taahhütle bu yaraların açılarak işlemesini önlemek istemiştir. Hulâsa İnönü'nün bu hareketini yalnız eski dargınların yeniden aktif hayata katılışları bakımından değil, bu arada bu eski arkadaşlarla Atatürk devri ve hatırası hakkında, her tarafa çekilebilecek hatıra ve münakaşaları önlemek bakımından da İnönü lehine ve uzak görüşlü bir basiret eseri saymak yerinde olur. Nitekim bu eski mücahitlerden bugün, Atatürk'ün hatıra ve şahsiyetini zedeleyecek yazılar ve sözler kalmamıştır...

İkinci Adam'ın Tek Adam'dan sonra ve devlet başkanı olarak vazife aldığı günlere ait bu ilk olayların özetlemelerinden sonra ve İkinci Dünya Savaşı öncesinin dış dünya ile ilgili davalarına geçmeden önce şimdi biz, o günkü Türkiye'nin rejim, ekonomi ve başlıca meseleleri bakımından iç durumu üzerinde biraz durmalıyız. Ancak bu suretledir ki İnönü'nün bir devlet başkanı olarak, evvelâ içeriye karşı karşılaştığı problemleri ve yüklendiği sorumlulukları, ana hatları ile kavrayabiliriz. Ondan sonradır ki, İkinci Dünya Savaşı öncesinin dramatik problemlerini ve bu problemler karşısında İnönü'nün davranışlarını izlemek daha ilgi çekici olacaktır...

Atatürk'ü Devam Ettirmek ve Atatürk'ü Tamamlamak

Atatürk'ten sonra gelen bir cumhurbaşkanı olmanın, yalnız resmî bir hizmet şerefi değil, tarihî bir görevi de vardı: Atatürk'ü devam ettirmek ve Atatürk'ü tamamlamak...

Tarih önünde bu öyle bir vazifeydi ki; eğer bütün icaplarıyle yerine getirilemezse Atatürk'ten sonra gelen bir devlet başkanı olmanın şerefini zedeleyebilirdi.

İkinci Adam; Çankaya'daki Pembe Ev'den, Çankaya'daki Cumhurbaşkanlığı Köşküne geçerken, başının üstünde bu sorumluluk işareti, elbette ki titreşiyordu...

II

TARİHÎ BİR SORUMLULUK:

Normal bir demokraside devlet başkanının vazife ve hizmet sınırlarını kanunlar ve şekiller tayin eder. Bu sınırlar ve şekiller içinde bir devlet başkanı, ne bir millî kahraman, ne de bir millî şeftir. O sadece, kanunların ve şekillerin emrinde bir reisicumhurdur. Fakat bir ülke, eğer bir devrim geçirmiş ve bu devrim eğer henüz son sözünü söylememişse, o ülkede «Kahramanlar Devri» sona ermemiş demektir. O zaman ve bu şartlar içinde, o devrimin tarlasını hazırlayan, tohumlarını saçan ve bu tohumların ilk mahsullerini devşiren, bir millî şef, sadece bir reisicumhur değil, bir önderdir. Yahut bizim millî kurtuluş mücadelemizde olduğu gibi, bir Tek Adam'dır. Böyle bir Tek Adam'ın yerini alan İkinci Adam'a ise, tarihin yüklediği büyük bir vazife ve sorumluluk vardır: Başlanılan devrimleri devam ettirmek ve onları ikmal etmek... İnönü devlet başkanlığında Atatürk'ün yerini aldığı zaman, bu vazifeye normal bir demokrasi nizamı içinde bir «Şekil Adamı» olarak gelmediğini açığa vuran bir davranışla işe başladı. Çünkü 16 mayıs 1939'da yayınladığı beyanname ile 29 mayıs günü için davet ettiği Beşinci Parti Kurultayında, kendisi, MİLLÎ ŞEF ve Cumhuriyet Halk Partisinin de DEĞİŞMEZ BAŞKANI olarak ilân edildi. Bunun olağanüstü bir manası olması lâzımdı. Çünkü:

Millî Şef, normal bir demokrasi nizamının taşıyabileceği bir otorite değildi. Millî Şef, ancak şeflik sisteminin bir üstün irade'si olabilirdi. Şeflik sistemi ise, ancak otoriter bir rejim biçimidir. Böyle bir rejim, şekiller ne olursa olsun, çoğunluğun iradesini azınlığın iradesine bağlayan bir kahraman, bir tek adam idaresi demektir. Yahut hiç değilse bir tek parti sis-

temidir. Nitekim Atatürk devri; tek şef, tek parti ve otoriter hükümet nizamıydı.

Eğer bu otoriter sistem, meselâ bazı Güney Amerika ülkelerinde olduğu gibi bir askerî dikta veya oligarşi istibdadı değil de, halkı rağmen fakat halk için bir idareyse, o zaman bu idare, bir İnkılâp Rejimi demek olur. Atatürk rejimi böyle bir rejimdi. Ve İnünü Atatürk'ten, böyle bir idare devraldı.

Şu halde, İnönü'nün davet ettiği Parti Kurultayı onu, hatta Atatürk'ün sağlığında bile misali olmayan resmî bir Kurultay kararı ile Millî Şef ve aynı zamanda C.H.P.'nin değişmez başkanı ilân edince, artık onun önündeki yol, Atatürk'ü hem devam ettirmek, hem ikmal etmek yolundan başka bir şey olamazdı. Bu da ancak, bir Devrim Yolu, yani başlayan, fakat tamamlanmayan ve hatta çoğu kökleştirilemeyen devrimlerin devamı, derinleştirilmesi ve kökleştirilmesi yolu olmalıydı. Tek Şef, Tek Parti ve Otoriter İdare ancak böyle bir yol için doğru olabilirdi. Yoksa klasik manasıyle demokratik bir rejim, yahut normal bir ISLAHATÇILIK gayreti için bu rejim, çok fazla bir şey olurdu...

ATATÜRK'Ü DEVAM ETTİRMEK ve ONU TAMAMLAMAK:

Hulâsa öyle sanıyorum ki İnönü, tarih karşısında hayatının en büyük mesuliyetlerinden birini, 29 mayıs 1939'da başlayan Beşinci Parti Kurultayında, Millî Şef ve Değişmez Parti Başkanı sıfatlarını kabul etmekle yüklenmiştir. Öyle bir sorumluluk ki, eğer onun icapları gereği gibi yerine getirilmemiş olursa o zaman bu sonuç, İnönü'nün tarih içinde yerini gölgeleyebilirdi. Gerçi o günlerde İnönü, mevcut rejim için düşündüğü gelişmenin klasik bir demokrasi yönünde olduğunu açığa vuran beyanlarda bulunmuştur. Bu beyanlar onun, İkinci Dünya Savaşından sonra ve 1946'da giriştiği çok partili demokrasi çabasını daha o zaman haber vermektedir. Meselâ onun,

Londra'da çıkan Daily Telegraf gazetesi muhabirine verdiği ve bu gazetede çıkan şu beyanlarını okuyalım:

«— Rejimin, halkın nef'ine ve halk tarafından murakabe edilmeye matuf bulunmak itibariyle bidayetten beri demokratik bir esası haiz olduğu şüphesizdir. Geçmişten tam bir ayrılış teşkil etmesi ve bunun milletin âtisi için hayatî ehemmiyeti haiz bulunması dolayısiyle rejimin tatbikatında başlangıçtan itibaren az çok sıkı davranmak icap etmişti. Lâkin hiç bir zaman cebir ve şiddet kullanılmamıştır ve rejim daima her şeye, teşkilâtı esasiye kaşesini vermiş olan Büyük Millet Meclisi yoluyle tatbik edilmiştir. Vaziyet inkişaf ettikçe rejimi yeni hal ve şartlara uydurmak zaruret ve imkânı hasıl oldu. Ve meselâ, riyaseticumhurda vukua gelen değişiklik münasebetiyle yapılan serbest intihap ve son zamanlarda mecliste bir müstakil grubun teşkili hallerinde olduğu gibi halk, tedricen idarede daha vâsi bir iştirak hissesi kazanmıştır. Bütün milletin, hürriyetlerin tedricen genişletilmesine karşı olan mukabele tarzı, beni bu mesaimde teşvik etmiştir. Gerek halk ve gerek matbuat tenkidin ve mütalaa dermeyanının caiz olabileceği hudutlar hususunda şayant takdir bir kavrayış göstermişlerdir».

İnönü'nün beyanları budur ve oldukça karışıktır. Fakat biz şimdi de şu soruyu ortaya koyarak, durumu biraz aydınlatmaya çalışmalıyız:

— Acaba, Atatürk'ü devam ettirmekten ne anlayabiliriz?

Bu soruyu cevaplandırmak için derhal şunu belirtelim:

Yeni nizamın devrimci dinamizmi, daha Atatürk'ün sağlığında ve hele onun son yıllarında hızından çok şeyler kaybetmişti. Hem fikir bakımından, hem aksiyon bakımından...

Bu gerçeği yalnız Atatürk'ün ilgilerinde ve hayat tarzındaki değişmelerle; zamanının büyük kısmını dil ve tarih çalışmalarına ayırışı ve nihayet, çok daha erken başlayan, fakat çok geç açığa çıkan hastalığının onda yarattığı ruhî tepkiler ve meselâ gittikçe içine dönük bir insan haline gelişi gibi sebeplerle izaha çalışmak yetmez (1). Bir de devlet yapısının ve yeni

(1) Bu konu, *Tek Adam*'ın üçüncü cildinde Atatürk'ün Şahsiyeti bahsinde geniş şekilde işlenmiştir. Gene o bahiste yer alan ve

devlete verilen yön'ün de bunda etkisi vardır. Bu görüşümüzü şöyle özetleyebiliriz:

BİR ÖZLEM VE BİR GERÇEK:

Batıya; Batı nizam ve demokrasisinin yapısına ve yürüyüşüne hayranlık, yani Batı hayatına karşı duyulan özlem, bu hayata yönelmek ve katılmak bütün Atatürk neslinin, yeni devleti kuranların ve özellikle Atatürk'ün mizaç ve ruh yapılarına hâkimdi. Bundan tabiî bir şey de olamazdı, çünkü Atatürk nesli için medeniyet demek, Batı demekti. Türkiye'nin kurtulması demek, onun Batılılaşması demekti. Biz Batıdan geri kalmış olduğumuz için Batının iktisadî ve malî esaretindeydik. Ama kapitülasyonlardan kurtulursak, istiklâlimize kavuşursak ve bütün müesseselerimizle Batı medeniyetine yönelir ve ona uyarsak, Batı devletleri safında siyaseten ve iktisaden eşit haklarla yerimizi alırdık. Böylece de, Türk milletine karşı vazife ve taahhüdümüzü yapmış bulunurduk...

İşte Atatürk ve Atatürk neslinin, daha okul sıralarından beri düşüncesi ve özlemi buydu ve ancak bu olabilirdi. Nitekim, gerek İstiklâl Savaşı içinde, gerek zaferden sonra, gerek Atatürk'ün ve yeni devleti kuranların yazı, nutuk ve beyanlarında dile gelen bunlardır. Batı nizamı deyince de ilk akla gelen, tabiî klasik manada Batı demokrasisi idi. Devrin düşünürlerinin ve yazarlarının söz ve kalemlerinden yayılan özler buydu...

Gerçi İstiklâl Savaşı içinde ve sonunun ne olacağı henüz belirsizken, başta bizzat Mustafa Kemal olmak üzere, hiç biri de halktan ve kökten gelmeyen, birtakım yeni cereyanlar, yeni dünya görüşleri, hatta aşırı sol fikirlere ve kuruluşlara baş vurulmuştu. Meselâ bizzat Atatürk'ün kaleminden çıkan halkçılık programı bunlardan biridir. Programdan ilham alan ve

---

Atatürk'ün hastalığı üzerindeki gelişmeleri, gene bütün safhaları ile veren incelemelerimizi bu vesile ile de okuyucularımıza hatırlatmak isteriz. O bahisler tekrar gözden geçirilince görülecektir ki, Atatürk'ün nispeten genç bir yaşta içine dönük bir insan haline gelişi, inkılâp dinamizminin kaderinde çok etkili olmuştur.

devletin idare yapısına hatta şura'lar müessesesini getiren 20 ocak 1921 «Teşkilâtı Esasiye Kanunu» (Anayasa) da bu arada sayılmalıdır. Hele daha sonra ve 1921 içinde Meclisi dolduran komünist partileri (1) hatta bunlardan bir veya ikisinin bizzat Mustafa Kemal'in ilham, himaye veya direktifi ile kurulmuş olması (2) bu nizam ve rejim arayışı, devrinin, şimdi sadece tarihî açıdan önem taşıyan hareketleridir.

Ama zafer kazanılıp da Türkiye Lozan ahitnamesiyle siyasî ve iktisadî istiklâli bizzat Batı devletlerince tasdik edilmiş, kapitülasyonlardan ve yabancı imtiyazlardan arınmış bir ülke haline gelince, yeni nizamın ve yeni devletin rejim niteliğinin ne olacağı, daha doğrusu devletin adının ne olduğu ve ne olması lâzım geldiği problemi, haklı olarak, bu zaferi kazananları meşgul eden en baş mesele oldu. Çünkü, gene haklı olarak yabancılar Lozan'da İsmet Paşa'ya.

> *«Sizin devletinizin adı yoktur. Büyük Millet Meclisi Hükümeti diye bir devlet olmaz. Bu devletin başı da yoktur. Atatürk ölürse ne olacak? Bu, rejiminizin geleceği belli değildir».*

diyebiliyorlardı (3). Kısacası bu doğan çocuğun adını koymak lâzımdı... (4)

İşte cumhuriyet bu şartlar altında ilân edildi. Rejim adını buldu. Ama bu sefer de 1921 Teşkilâtı Esasiye Kanunu bu cumhuriyetin kanunu kalamazdı. Gerçi cumhuriyet ilân edilirken, birkaç madde değişikliği ile iş idare edilmişti. Ama bu kanunun yeniden ele alınması, daha doğrusu yeni bir Teşkilâtı Esa-

---

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*, cilt II, s. 369-385. İkinci baskı.

(2) Bu konuda *Tek Adam*'ın ikinci cildinde ve yukarıda işaret edilen sayfalarda bilgi olmakla beraber, Kandemir'in «Atatürk'ün Kurduğu Komünist Partisi» eserinde görgüye dayanan ve ilgi çekici parçalar mevcuttur 1966.

(3) Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, cilt I. Büyük Hesaplaşma bahsi.

(4) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*, cilt III, s. 154-158. Doğan Çocuğun Adı.

siye Kanununun çıkarılması gereğine de varılmıştı. Hakikaten de 20 nisan 1340 (1924) te 491 numaralı yeni Teşkilâtı Esasiye Kanunu çıkarıldı. Yani çocuğun adı konuldu ve devletin başı belli oldu.

Mustafa Kemal'in halkçılık programına dayanan ve 1924 Anayasası ile kaldırılan anayasa, cumhuriyetin ve yeni devletin anayasası olacak kadar elbette ki işlenmiş değildi. Ama Meclise ihtilâlci bir gerekçe ile gelmişti. Meclisteki takdim sözlerinin tarihî manasını ve değerini anlayan ve bu anayasayı getirmekle dünya sahnesine, tarihî bir ihtilâlin sesini duyurduğuna inanan bir Encümen sözcüsü, yani İsmail Soysalhoğlu tarafından getirilmişti. Bu Anayasa millete ve dünyaya sunulurken, Mecliste mebusların çoğu, henüz çizmeli ve kalpaklıydı. Düşman toplarının sesleri ise Anadolu dağlarını inletiyordu... Hepsinden önemli olarak da bu Anayasa, ihtilâlci bir ruhla getirildiği kadar, inkılâpçı bir karakter de taşıyordu. Hiç değilse halk hareketini derinleştirmenin, halka inmenin ve inkılâbı kökleştirmenin imkânlarını içinde saklıyordu...

1924 Anayasası ise, durmuş oturmuş bir Batı devletinin, liberal bir anayasası tipindeydi. Devletin şekli cumhuriyet olmaktan, yani millî hâkimiyet cumhuriyette ifadesini bulmaktan başka, hiç bir inkılâpçı müessese getirmiyordu. Zaten Anayasa sözcüsü Celâl Nuri'ye göre, bu Anayasa, Batı anayasaları ve bilhassa Norveç anayasası model alınarak düzenlenmişti. Hem de gene bu sözcüye göre, devrimlerimiz artık kemalini bulmuştu. Yani, zirve noktasına erişmişti (1).

Kaldı ki 1924 Anayasasına, devletin dini, İslâm dinidir, maddesi, Mustafa Kemal'in ısrarına rağmen yerleşmişti. İleri-

(1) O devrede inkılâbın sona erdiği kanısı, Ankara'da yaygındı. Herkes, yeni ve rahat bir yerleşmenin peşindeydi. Hatta bir devrim mahkemesi olan Ankara İstiklâl Mahkemesinde bile Reis Ali Çetinkaya, sol tanılan Aydınlık Dergisinin yazarı olarak bu mahkemeye getirildiğim zaman bana, yargılama sırasındaâ «Bu memleket devrimini yapmış bitirmiştir, ondan ötesi mugalata...» diye haykırıyordu. Ş. S. Aydemir: *Suyu Arayan Adam*, s. 397, 2. baskı.

de birtakım direnişlere gidebilmek için Mustafa Kemal'in istediği veto hakkı ise, ona verilmemişti...

Halbuki biz bir Batı ülkesi değildik. Türk halkı da, durmuş, oturmuş bir Batı ülkesinin halkı değildi. Türkiye'de devrimler yapılacaktı. Devrim sona ermemişti. Havada bulutlar henüz doluydu ve toprak yağmura kanmamıştı. Ama ne var ki 1924 Anayasasında biraz da Istanbul ve Babıâli dile gelmişti. Yani ve aslı aranırsa bizde devrimin hızı, daha 1924 Anayasası ile kesildi ve Hükümet, bürokrat bir cihaz halinde kuruldu. Tabiatıyle de bürokrasi, devrimin dinamizmini yendi.

Çünkü Batı anlamında ve klasik manada demokrasi, çoğunluğun oyu ve parlamento yolu ile işler. Demokraside çoğunluğun iradesi, azınlığın iradesine hâkimdir. Bu da oy sandıklarında ve nihayet parlamento oylamalarında belli olur.

Devrim ise, azınlığın iradesinin, çoğunluğun iradesine hâkim olması demektir. Azlık, fakat öncü bir inkılâpçı kadro, halkın istemediği, yahut düşünmediği, fakat halkın yararına olan icraatı, cebir ve zor yolu ile, yani halka rağmen, fakat halk için kabul ettiler. Meselâ cumhuriyetin kabulü veya hilâfetin kaldırılması, halkın şapka giymesi vesaire gibi...

Halbuki 1924 Anayasası böyle bir nizam getirmiyordu. Eğer bu Anayasadan sonra da Atatürk devrimci hamleler yapabilmişse, ya Anayasayı zorlayarak (Şapka devriminde olduğu gibi) ya Anayasayı değiştirerek yapabilmiştir. Devletin layikleştirilmesi, medreselerin kaldırılması vesaire gibi...

Atatürk'ün hayatının sonlarına doğru ise, gerçi devrimcilik, halkçılık gibi dinamik ilkeler evvelâ parti programına, daha sonra da Anayasaya dahi girmişlerdi. Ama bu ilkelerin harekete getirilmesi ve adına devrim denilecek hamlelere geçilmesi, artık mümkün olmamıştır... Böylece de Atatürk ve neslinin, Batıya yöneliş özleminde yeni devlet, Batı demokrasisinin şekline ve ilkelerine yönelmiş, bağlanmış, fakat Atatürk devrinin temel manası olan, millet yapısını yeniden ve bütün geri asyâî kalıntılardan arıtarak kurmak ülküsü, daha doğrusu tarihî zorunluğu, ele alınmış, fakat yarım kalmıştı. Böyle-

likle bugün de içinde çalkalandığımız çelişmeler, ne yazık ki, eskisinden daha güçlü olarak yeni nizamı sarmıştır.

Hulâsa ve öyle sanıyoruz ki, Atatürk'ü devam ettirmek, Atatürk'ün başladığı ve tamamlanması gereken bu arınmayı ve yeniden düzenlenmeyi başarmak idiyse, bu devam ettirme işi, elbette ki yürütülememiştir...

Gerçi Atatürk hiç bir zaman doktrinci olmamıştı. Doktrin, yani fikir ve ve hareket kuralları sosyal bir determinizm açısından kanuniyetlere bağlanarak, topluma ona göre nizam vermek çabası, Atatürkçe hiç bir zaman benimsenmemişti. Atatürk:

«— *Doktrine gidersek, devrimi dondururuz*» derdi (1).

Atatürkçülüğün bir ideoloji sistemine bağlanamayışında, bu yoldaki çabaların bizzat Atatürk tarafından da gereği gibi benimsenmeyişinde ve dolayısıyle bugün Atatürk ve Atatürkçülük anlamının hatta biraz da şekilsiz kalmasında bu tutumun elbette ki etkisi vardır.

Yani İnönü Atatürk'ten, fikrî esasları derlenmiş, nazariyeleştirilmiş ve kanuniyetlere bağlanmış bir inkılâp disiplini devralmamıştır.

Bu sebeple Atatürk'ü devam ettirmek ve onu ikmal etmek derken, İnönü'den elbette ki bir doktrin adamlığı ve doktrin savunuculuğu bekleyemezdik. Fakat buna rağmen gene de, Mustafa Kemal hareketinin yapısında inkılâpçı bir dinamizme devamlılık verecek ve onun hızını canlandıracak temel sezişler, görüşler ve ilkeler vardı. Meselâ 1931'de, parti programına ve 1934'te Anayasaya giren cumhuriyetçilik, halkçılık ilkeleri bir arada, yeni Türk Cumhuriyetinin halkçı karakterini veriyordu. Sonra Türkiye bir toprak devrimine muhtaçtı. Bu ilkeler hatta parti programına esas olan beyan ve gerekçelerde ifade edilmişti. Bunlar bu halkçı hükümetin, bir sınıf hâkimiyetine, bir oligarşi sömürücülüğüne, bir eşraf-âyan türediliğine sürük-

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*, cilt III. «Şahsiyeti» bahsi, s. 501.

lenmesine engel olabilirdi. Devletçilik ise, karma ekonomiyi korumakla beraber, bankacılıkta, sanayide, ulaştırmada ve dağıtımda (1) devlet işletmeciliğini büyük tesisler halinde yaratarak, Türkiye'nin klasik manada bir kapitalizme ve dolayısıyle er geç sınıf kavgalarına yükselmesine meydana bırakmayacak imkânlara sapihti. Şu halde bu nizamın devam etmesi ve derinleştirilmesi, Atatürk devrinin yalnız havasında ve eğiliminde yaşayan değil, parti programına ve Anayasaya da giren bir ilkeydi. Atatürk'ün ölümünden sonra da, rejimin güvenilir bir temeli olarak geliştirilirse, bu, Atatürk'ün yalnız devamı değil, tamamlanması da olabilirdi...

Sonra layiklik, yani din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılışı, şeriatçılık, şeyhlik, tarikatçılık, medresecilik şeklindeki devlet dışı akımların yalnız önlenmesi değil, son ve kesin tasfiyesi suretiyle halk vicdanının tecavüzden korunması hareketi yerleşmeli, güçlenmeli, tamamlanmalıydı. Cehaletle mücadele ve eğitimin halka mal edilişi bu davanın temel silahı olacaktı. Bu da, dışarıdan aktarılmış ve bizim şartlarımız için kısır bir eğitim sisteminin değil, devrimci bir eğitim seferberliğinin teşkilâtlanmasını gerektiriyordu. Sonra, 1934'ten itibaren anayasanın bir ilkesi olmak dolayısıyle devrimcilik, Türkiye'nin iktisadî, sosyal ve siyasi gelişmesinde Atatürk'ten sonra da, güçlü bir hareket noktası olabilirdi.

Ama Türkiye; bir devrim hareketine girmiş, fakat bu hareket derinleştirilmemiş, tamamlanmamıştır. Hele Türk yapısının büyük ağırlığını teşkil eden köy ve köylü kütlesi, daha yukarda da belirtildiği gibi, henüz dokunulmamış haldeydi. Bu kütle iktisadî sefaletin baş döndürücü derinliğinde yüzüyordu. Meselâ Atatürk hayata gözlerini yumduğu zamanda bile ziraî mahsul fiyatları, hiç bir kalkınmaya imkân vermeyecek kadar düşüktü (2). Doğu illeri ise, açlık, kan, şeyhlik ve derebeylik

(1) Meselâ Toprak Mahsulleri Ofisi sisteminde olduğu gibi.

(2) Meselâ Ankara zahire borsasında buğdayın yıllık vasati kilo fiyatı 4.50 kuruştan ibaretti. Ş. S. Aydemir: *Ankara'da Buğday, Un, Ekmek İşleri*, 1933. Ankara Belediyesi İktisat İşleri Müdürlüğü yayını.

ihtirasları içinde savrulup duruyordu. Milletin sosyal yapısı ise, ortaçağ kalıntısı ilişkilerden hiç de arınmış değildi. Daha doğrusu devrimler bu sosyal yapıya inmemişti. Hulâsa Atatürk'ün bağımsızlığa ve siyasî istiklâle ulaştırdığı Türkiye'yi, iktisadî ve sosyal alanlarda yeni Dumlupınar'lar bekliyordu.

Kısacası İnönü; bir Millî Şef ve devrimci hamlenin önder kadrosu olması lâzım gelen, fakat öyle olmadığını en iyi kendisinin bildiği tek parti'nin Genel Başkanlığı sıfatlarını benimsediği zaman önünde, büyük bir hareketler ve mesuliyetler âlemi açılıyordu. Atatürk'ü devam ettirmek ve onu tamamlamak, işte bu hareketlerin ve mesuliyetlerin adıydı. Ama eğer bu yapılmazsa, küçük bir dikkatsizlik ve vakitsiz bir kayışla, hem o güne kadar elde edilen fütuhat tehlikeye girerdi, hem de Atatürk'ün fikir ve aksiyonlarına hâkim olan, fakat daha önce aydınlatmaya çalıştığımız sebeplerle, daha Atatürk devrinde hızını kaybedip, Atatürk tarafından da, kendisinin çeşitli beyanlarında belirtildiği kadar derinleştirilemeyen inkılâpçı dinamizm sönerdi. Daha doğrusu tarihimizde yalnız bir defa hâsıl olan tek ümidimiz, erir, soysuzlaşır giderdi... İşte İnönü 11 kasım 1939'da cumhurreisi olduğu ve 29 mayıs 1939'da açılan C.H.P. kongresinde Millî Şef ve Değişmez Başkan ilân edildiği vakit önünde yalnız yeni bir dünya savaşının korkunç ihtimalleri değil, benimsediği bu «tek şef, tek parti ve otoriter hükümet» sisteminin, ağır ve baş döndürücü sorumlulukları da vardı...

İnönü acaba bu tarihî sorumluluğunu yerine getirebilmiş, yani Atatürk'ü devam ettirmiş ve ikmal edebilmiş midir? Bu hakikaten ağır ve nazik bir sorudur. Buna en doğru cevabı, ancak ve bizzat İnönü verebilirdi. İnönü'nün hatırlarını yazmamış olması, «*vesikalar devlet malıdır, ben vesikalara sahip değilim*» deyişi, bu soruyu onun tarafından cevapsız bırakmaktadır. Bize kalırsa; bizce bu sorunun cevabı, daha yukarda verdiğimiz izahlarda az çok açıklanmış olmakla beraber gene de oldukça dumanlıdır.

Çünkü, millî kurtuluş hareketi ile başlayan hamlelere, yani inkılâpçı bir dinamizme dönmeyecek ve devleti, hem Parti

programında, hem Anayasada yapılan değişikliklerle halkçı, layik, inkılâpçı, hülâsa müdahaleci bir millî cumhuriyete yöneltmeyecek olursa, «millî şef, otoriter rejim ve değişmez başkan» nizamını ilân etmeye neden lüzum görülmüştür? İşte sorunun asıl düğüm noktası buradadır. Ve bu soru, bugüne kadar cevaplandırılmamıştır.

Yeni hamleleri, İnönü cumhurreisi olduktan sonra pek çabuk başlayan İkinci Dünya Savaşının engellediği ileri sürülebilir. Bu yetersiz bir izah olur. Hulâsa İnönü'nün; bir taraftan Millî Şef ve Değişmez Başkan sistemini kurup yeni ve kökten hareketlere el atacak gibi görünürken, diğer taraftan, halkın sosyal yapısında etkileri olacak devrimci müdahalelere yönelememiş olması, onun hayat hikâyesini yazacaklar için, ileride de, çözülemeyen bir istifham olarak kalacaktır. Ta ki, bizzat İnönü, bu istifhamın nedenlerini kendisi aydınlatıncaya kadar...

Bu konuya böylece işaret ettikten sonra ve İkinci Dünya Savaşı öncesinin belirsiz şartlarına ve bu şartlar içinde İkinci Adam'ın karşılaştığı davalara geçmeden önce, Türkiye'nin bu savaş öncesi iktisadî meselelerine ana hatlarıyle yer vermeliyiz. Çünkü ancak bu meseleleri kavrarsak, İnönü'nün İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve bu harbin içinde, boğuşmak zorunda kaldığı problemleri, daha iyi değerlendirebiliriz.

İKTİSADÎ PROBLEMLER:

A Zirai Mesele:

İktisadî problemlerin en önemlisi, tabiî zirai meseleydi. Fakat biz bu ciltte ve daha ileride, Türkiye'de toprak ve iktisadî siyaset problemlerini, bütün 1923 - 1950 devresini içine almak üzere her cephesiyle işlemiş olduğumuz için, bu konuya burada sadece ve kısaca değinmekle yetineceğiz (1).

(1) Bu kanunun ayrıca ve bütün 1923-1950 devresini içine almak üzere bu ciltte işleneceği, *Tek Adam*'ın I. cildinde kaydedilmiştir.

30 haziran 1939'da Hatay'ın da Türkiye'ye katılmasıyle Türkiye 767.119 kilometre karelik bir yüzölçümü üstünde ve 1940 sayımına göre 17.820.950 nüfus barındıran bir ülke oldu (1). Yıllık artış nispetlerini düşersek, demek ki 1939 başında Türkiye, gene bugünkü topraklar üstünde, şimdiki nüfusun tam yarısını barındırıyordu. Bazı sanayileşme hareketlerinin başlamış olmasına rağmen memleket, genel karakteri bakımından tam, fakat ilkel bir tarım ülkesiydi. Nüfusun 13.475.000'i, yani % 70'i köylerde yaşıyordu. Şu halde Türkiye'nin ekonomik ve sosyal yapısında ziraî problem, en başta yer işgal ediyordu. Ziraî meseleyi bu cildin sonlarında, ayrı bir bahis halinde ve geniş ölçüde işleyeceğiz. Fakat şimdi burada da ve İnönü'nün cumhurreisliğine geçtiği sıralarda, bu durumun bazı görünüşlerine kısaca değinmeliyiz.

Ziraî meseleyi ise millî meseleden, onu da rejim davasından ayırmak elbette ki kabil değildir. Türkiye'de de ziraî mesele, millî meselenin bir temel davası ve rejimimizin yapısına bağlı en ağır problemdi. Nitekim bugün de böylece devam edip gitmektedir. Birinci Dünya Savaşından sonra ihtilâlci sosyalizmin sınırlarına giren ülkelerde, İkinci Dünya Savaşından sonra millî kurtuluş hareketlerini başaran bazı Üçüncü Dünya ülkelerinde köy, köylü ve ziraî mesele, bu rejimlerin ayrı açılardan olsa bile, en başta ele alınan davasıdır. İşlenen, yazarlarını, düşünürlerini ve aksiyon adamlarını yetiştiren en önemli dava olmuştur Türkiye'ye gelince; Türkiye'de, köy, köylü ve ziraî yapı meseleleri bir bütün olarak, hiç bir zaman, ne ele alınmış, ne düşünürünü, ne hareket adamını bulmuştur. Bu, Atatürk devrinde olduğu gibi İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığı zamanında da böyle oldu (2).

Düşünmeli ki, bütün bu yıllar içinde bu işi, hem tarihî açıdan, hem de ziraî yapının durumu ve problemleri açısından ele alıp işleyen yalnız ve tek bir kitap vardır. Bu da, Kadro Dergisi

---

(1) Hatay Türkiye'ye 150.000 nüfus getirdi.

(2) Az önce kaydettiğimiz gibi, konu bu yönden ve müstakil bir bahis olarak cildin sonlarında ele alınacaktır.

yayınları arasında basılan bir eserdir (1). Bunun yanında ve 1931'de Ankara'da, Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti önderliği ile toplanan «Birinci İktisat Kongresi»nin ihtisas raporlarını da bir materyal olarak kaydetmeliyiz (2). Fakat bu kongreye gidilir ve bu raporlar hazırlanırken bile Türkiye'de ve bizzat Ziraat Vekâleti, ziraatçı uzmanlar çevresinde bir ziraî siyaset anlamının ne kadar yadırgandığını açığa vuran nice misallerle karşılaşıldığını hatırlatırım. Kendisinden, meselâ toprak veya ormancılık siyasetimiz hakkında rapor istenen bir hoca veya ziraatçiden:

— *Ben siyasetle meşgul olmam, ben memurum!*

şeklinde cevaplar alındığını hatırlıyorum. Hulâsa Türkiye'nin ziraî yapı meselelerinde yazar ve düşünür vermemesi, Türkiye'de ziraat siyasetinin ve ziraat alanında reform davalarının kısır ve verimsiz kalmasında büyük amil olmuştur. Halbuki cumhuriyet Türkiyesinde ve bu alandaki kısırlığa karşılık, meselâ bugün Üçüncü Dünya ülkelerinde bile bu davanın bazen doktrin, bazen fikir, siyaset ve aksiyon bakımından incelenmesini ele alan aydınlar belirmiştir (3).

Acaba yeni devletin karşısında bizde, köy ve köylü meselesi neydi? Ziraî mesele millî meselenin ve o da rejim ve sistemin bir parçası olduğuna göre, onu elbette ki evvelâ bu açıdan almak gerekiyordu. İş böyle olunca ve Türkiye'de rejim sosyalist rejim olmadığına göre, köyde de bir doktrin çerçevesi içinde köylü sosyalizmi veya sosyalist tedbirler elbette ki bahis konusu olamazdı. Ama Türkiye devrimci bir rejim güttüğüne göre de, bu devrimin köye girmesi, buna göre de köyün sosyal

(1) İsmail Hüsrev Tökin: Türkiye. Kadro Neşriyatı. 1932, Ankara.

(2) Birinci İktisat Kongresi ihtisas raporları, cilt I ve II.

(3) Bu konuda meselâ. Cezayir'de M. Harbi, Küba'da C. R. Rodriguez ve Vietnam'da K. H. Vien'in incelemelerini toplayan «Az Gelişmiş Memleketlerde Sosyalizm ve Köylüler» derlemesini burada Türk okuyucuları için işaret. edebiliriz. Gerçek Yayınevi. Çeviren Attilâ Oktay.

yapısında inkılâpçı müdahalelerle, inkılâpçı bir düzenin uygulanması elbette ki şarttır. Yoksa inkılâp öncesi yapısını muhafaza edecek bir köy sosyal düzeni ve onun devam ettirdiği toprak ve iş münasebetleri, ağalık, beylik, tefecilik ve benzeri eskisi gibi kaldıkça, şehirde ve üst yapıda devrimci değişiklikler ne kadar güçlü olursa olsun, bu kalıntıların inkılâba er geç bir ayak bağı olmaları mukadderdi.

Atatürk; köyün, ziraatın, toprağın önemini sezmiş ve bu yolda, hem kendi devrinin aydınlarına, hem kendinden sonra geleceklere yön tayin edebilecek sloganlar ortaya atmıştır. Meselâ şu sözlerini bu vesile ile de hatırlayalım:

«Türkiye'nin hakikî sahibi; hakikî müstahsil olan köylüdür».

«Köylü efendimizdir».

Mart 1922 —

İlerideki özel bahsinde ayrıca ele alacağımız şu sözler de onundur:

«Bir defa, memlekette topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemli olan ise, bir çiftçi ailesi geçindirebilen toprağın, hiç bir sebep ve suretle bölünemez bir mahiyet almasıdır (1). Büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işletebilecekleri arazi genişliğini, arazinin bulunduğu memleket bölgelerinin nüfus kesafetine ve toprak verim derecesine göre sınırlamak lâzımdır».

Fakat Atatürk'ün hem bir görüş, hem bir özlem olarak Türk rejim ve aydınına hitap eden bu dileğinin, bir siyaset ilkesi haline gelmesi mümkün olmadı.

Yani İnönü, kendi başvekillik iktidarı devrinden cumhurreisi olarak, ne inkılâpçı, ne de ıslahatçı usullerle hiç dokunulmamış bir ziraî yapı devraldı. Bu yapının, kökten müdaha-

(1) Atatürk'ün kasım 1937'de Meclis açılışında okunan nutkundan.

leleri icap ettiren hesapsız teknik ve sosyal meseleleri vardı. Türkler yorgun bir toprak üstünde, ilkel bir ziraî hayat yaşıyorlardı. Türkiye son yüz yıl içinde ormanlarının yarısını ve anlaşıldığına göre belki yarısından fazlasını kaybetmişti. Meralar kötü kullanılıştan soysuzlaşmıştı. Erozyon toprağı yiyip bitiriyordu. Toprak üstündeki çatışmalar; ağalık, beylik davaları ise Türk milletinin dörtte üçünü teşkil eden köy nüfusunu, daimî ve gizli bir iç savaş halinde yaşatıyordu. Toprak bolluğu içinde toprak açlığı vardı.

İnönü Cumhurreisi olduğu zaman, artık İstiklâl Savaşı yorgunluğunun ortadan kalkmış olması, gümrük istiklâlinin elde edilmiş bulunması, dünya iktisat bunalımının son izlerinin de silinmesi, demiryolu ve sanayi alanında elde edilen başarıların verdiği cesaret ile toprağa, köye ve köyün teknik-sosyal yapısını az zamanda değiştirecek bir ziraî siyasete yönelinebilirdi. İşte bu, maalesef mümkün olmadı. Bu kitabın birinci cildinde ve «Bir Sahipsizliğin Hikâyesi» (1) başlığı altında incelediğimiz iskân usul ve şartları da, gene aynı derin sefalet içinde bocalamaya devam etti. Parti kongresinde ve grup, meclis tartışmalarında yeni bir ziraî siyasete tesirli ve neticeli bir yöneliş ciddî olarak ele alınamadı (2). Yani Tek Şef, Tek Parti ve Otoriter Hükümet nizamı, Türkiye'nin temel meselesi veya temel meselelerinden biri olan toprak ve ziraî siyaset alanında, kendi varlığının hikmetini hiç bir suretle uygulama alanına koyamadı. Böylece de, Atatürk'ü devam ettirmek ve devrimi derinleştirmek, yerleştirmek bahsi, köyün sosyal yapısı ve ziraî siyaset alanında, İkinci Dünya Savaşı öncesinde de kendi prensip ve sloganlarını ortaya atamadı.

---

(1) *İkinci Adam*, cilt I, s. 212-213; Bir Sahipsizliğin Hikâyesi.

(2) Gerçi, 27 mart 1933'te yenilenmesine karar verilen Meclisin son toplantısında Manisa Mebusu Refik Şevket; «Topraksız köylüye toprak dağıtılması» konusuna değinmiş, fakat zaten bir hazırlığa ulaşamayan bu konu, Atatürk'ün de daha önce değindiğimiz işareti gibi, Mecliste verimli bir yankı uyandırmamıştır. Savaş içinde girişilecek teşebbüsler ise, ileride incelenecektir.

Şimdi savaş öncesinin İkinci Dünya Savaşına varan gelişmeleri bahsine geçmeden önce, İnönü'nün devlet reisliği hikâyesinde, 11 kasım 1938 - 1 eylül 1939 tarihleri arasında uzanan devrenin iktisat ve iç siyasetle ilgili bazı önemli problemlerini de kısaca işaret edelim.

*
**

B — Diğer İktisadî Cephelerde:

Başvekil İsmet Paşanın, iktisadî cihazlanmada en üstün başarısı olan demiryolu siyaseti, onun cumhurreisliğinden sonra ve İkinci Dünya Savaşı öncesinde de devam etmiş ve son meyvelerini vermiştir. Demiryolu bir taraftan Erzurum yaylasına varırken, diğer taraftan, evvelce yabancı imtiyazlar altında çalışan veya özel mukavelelerle kurulan bazı işletmelerin devletleştirilmesine devam edildi. 5 haziran 1939'da İstanbul Tünel, Tramvay, Elektrik, 22 haziranda Ankara Havagazı ve Elektrik, 25 haziranda Edirne, Balıkesir, Bursa, Gaziantep, Mersin elektrik şirketleri satın alındı.

Sanayi alanında, Birinci, İkinci (tatbik mevkiine konmadı) Üçüncü Sanayi Plan ve Programları ile, bunların uygulama safhaları ve çeşitli tadiller, bu kitabın birinci cildinin ilgili bahislerinde etrafıyle incelenmişti. İnönü'nün cumhurbaşkanlığından sonra ve İkinci Dünya Savaşı öncesinde bu programlar ve devam eden tesis faaliyetleri ve yatırımlar, tabiatıyle bir revizyona tabi tutuldu.

Fakat genel olarak, daha önceki tadiller yeniden gözden geçirildi. Ele alınmış olan veya yeniden ele alınacak iş ve teşebbüsler tekrar sıralandı. Bunları tahakkuk ettirecek iktisadî devlet teşekkülleri arasında konuların tasnifi ve bunların tahakkuk şartları yeniden düzenlendi. Bu revizyon ve çalışmaların neticeleri İktisat Vekâleti tarafından 1 mart 1939'da, etraflı bir yazıyle Başvekâlete sunuldu ve Vekiller Heyetinin 3 mart 1939 tarih ve 10710 sayılı kararnamesi aynen onaylandı (1).

---

(1) 20.2.1939'da İktisat Vekâleti Sanayi Tetkik Heyeti Başkan-

Bu Vekiller Heyeti müzakerelerinde İnönü, reisicumhur olarak sonuna kadar başkanlık etmiştir. Durum şuydu ki, başlanılan ve bir kısmı başarılan devlet teşebbüslerini devam ettirmek lâzımdı. Bütün bunların tahakkukunda, esaslı hiç bir yabancı yardıma güvenemezdik. Alınabilen yardımların ne olduğu, bu kitabın birinci cildinde verilmiştir. Savaş ise yaklaşmaktaydı ve biz henüz, Karabük'te ilk izabe fırınını bile ateşleyememiştik (1). Ama düne kadar olduğu gibi, ondan sonra da, millî kaynakları ve millî sâyi seferber edişe devam etmeliydik.

Özel teşebbüse gelince, bu kitabın birinci cildinde kaydedildiği gibi, bu sektör aslında serbest şartlar altında çalışıyordu. Devlet sanayii gibi baskı ve kısıntılar altında değildi. Hatta devlet işletmelerinin kâmilen fiyat ve maliyet kontrolları ve tahditler altında olmasına karşılık bu sektör, müdahalesiz bir fiyat teşekkülü içinde çalışıyordu. Kaldı ki özel sektöre, devlet sanayiinin mükellef olduğu sosyal külfetler de yüklenmiş değildi. Bundan başka, İnönü'nün cumhurreisi oluşundan ve Celâl Bayar'ın başvekillikten çekilişinden sonra, Bayar'ın İktisat Vekilliği zamanında çıkarılmış ve özel sanayi aleyhine zararlı neticeler vermiş olan bir nizamname de, şubat ayı sonunda yürürlükten kaldırıldı (2). Fakat asıl sıkıntı dış ticaret cephesinden geliyordu. Dış ticarette Türkiye, fillî bir vesayet altına kaymıştı. İnönü'nün devlet başkanlığında onu ilk yoran davalardan biri olan bu konu üzerinde de kısaca durmalıyız.

---

lığı görevine getirildiğim ve kısa bir fasıla ile 1947 sonuna kadar bu vazifede kaldığım için, bu revizyon ve tadillerle, ele alınmış ve alınacak sınaî konuların takibi işi tabiî görevimin esasını teşkil ediyordu. Fakat burada, bu konuların gelişme safhaları etraflı çalışmalara bittabiî ön planda katılmış olmakla beraber bu konularda burada teferruata inilmemiştir.

(1) Bu izabe fırınları için gerekli kok kömürünü hazırlayacak olan ilk kok kömürü santrali 23 temmuz 1939'da çalışmaya başladı.

(2) Hiç şüphe yok ki lüzumsuz yatırımları önlemek gibi iyi bir niyetle çıkarılan ve 1055 sayılı Teşvik-i Sanayi kanununa zeyil olan 2261 sayılı kanun uyarınca düzenlenen «Fazla İstihsal» yahut Sür Prodüksiyon nizamnamesi, bilhassa tatbikatındaki bilgisiz, kaba ve

C — Dış Ticarette Vesayet:

Devlet Başkanlığına seçildikten sonra ilk Istanbul seyahatinde İnönü'nün Dolmabahçe sarayının büyük salonunda, oraya çağırılan bankacılar, tüccarlar ve resmî ilgililerle yaptığı toplantının izlenimlerini, bugün hâlâ hatırlayanlar vardır. Salon, sarayın muayede salonuydu. Büyüktü, süslüydü, fakat soğuktu. Çünkü ısıtılmamıştı. Mevsim ise kışa rastlıyordu. İnönü bir masanın başına oturmuştu. Fakat paltosu sırtındaydı. Hatta ara sıra yakalarını daha da toplamak lüzumunu duyuyordu. Söylediklerinin duyulması ve söylenenleri duyabilmek için de, etrafındakilerle âdeta kucak kucağa gibiydi. Böylece de bu salonda toplananlar, salonun bu kısmında uzaktan, top olmuş bir küme gibi görünüyorlardı.

Atatürk de ilk Istanbul'a gelişinde bu salonda, gene böyle Istanbul'lu iş adamları ile hasbihal toplantıları yapmıştı. Fabrikatörlerin, tüccarların, hatta esnafın işlerine, meselelerine yaklaşmaya çalışmıştı. Ama onun ilk defa karşılaştığı böyle bir toplulukta ne de olsa, sorular ve cevaplar biraz havada kalıyordu.

Şimdi de İnönü ve reisicumhur olarak aynı salonda, gene birtakım başka türlü insanlarla, başka türlü konular üstünde konuşuyordu. Konu dış ticaret meseleleri idi. Ama bu sefer bu konu, memleketin içinde bulunduğu şartlar ve yaklaşan savaşın ihtimalleri karşısında, gerçekten önemliydi. Hatta hayatî bir önem taşıyordu. Konuşmalar süratle konunun derinlerine iniyordu. Yeni reisicumhur, onun için pek de yabancı olmasa bile davaları, terimleri kavramak, dilekleri anlamak, söylenenlerin bağıntılarını kaybetmeden bir şeylere varmak zorundaydı. Onun için, hele bu soğuk salonda karşılıklı konuşmalar bazen

---

sanayi gelişmelerini durduracak kadar zararlı neticeleri ile, ileride Türk iktisat tarihini yazacakları çok düşündürecektir. Tatbikatın bu şekilde cereyanından, o zaman kuvvetle iddia edildiği gibi, yerli sanayiin gelişmesini engelleyip, çoğu azınlıklardan olan ithalâtçıların çıkarlarını korumak gibi hileli yollara bittabiî inanmıyoruz. Fakat tatbikatta, hatta vahşî birtakım makine kırıcılıklarına kadar varan olaylar, kararlar ve tebliğler, cidden düşündürücüdür.

tartışmalar haline geliyordu. Söylenenlerden bir şey kaçırmamak isteyen, fakat her söyleneni de iyi işitmeyen İnönü, bazı konuşuculara sözlerini tekrarlatmak, söylenenleri anlamak için terimleri açıklatmak zorunda kalıyordu. Bu terimler ise hiç de çekici şeyler değildi: Kleringler, takaslar, primler, anlaşmalı, anlaşmasız ülkeler, şanj, kur, bakiye hesapları vb... Ama ne var ki, konu cidden önemliydi. Şimdi burada bu konuyu ana davaları ile biz de özetlemeliyiz ki, Türkiye'nin harp öncesi davalarından en önemlilerinden birine daha eğilmiş olalım:

1923-1930 ve 1930-1938 devrelerinde Türk dış ticaretinin mesele ve gelişmeleri, bu kitabın birinci cildinde işlenmişti. Orada da kaydettiğimiz gibi, cihan buhranının etkilerine rağmen Türk dış ticaretinde ve yakın tarihimizde ilk defa 1930-1938 arasında bir denge sağlanışı, iktisadî tarihimizin önemli olaylarından biriydi. Fakat bilhassa 1930-1932 arasında hükmünü yürüten dünya iktisat buhranının dünya ticaretinde yarattığı zorluklar ve yeni usuller, Türk dış ticaretinin yapısını yeni şekillere sürüklemekten hali kalmadı. Gerçi dünya ticaretinde buhran nizamının gerektirdiği yeni şekil ve anlaşmalara Türkiye vaktinde yönelen ve uyan bir ülkeydi. Fakat dış ticaretimiz bilhassa ihracat maddeleri bakımından zayıf bir temele dayanıyordu. Başlıca olarak ziraî ham maddeler ve gıda maddeleri ihracatçısıydık. Bunlar dünya pazarlarında kapışılan mallar değildi. Bu malların icabında başka pazarlara akmak için elastikiyeti yoktu. Mahdut ve nazlı alıcılar karşısında tutunmak zorunluğu vardı. Dünya bunalımı bunların fiyatlarını zaten sarsmıştı. 1932'den sonra buhran gevşeyince de, biz bu mallar bakımından gene birçok sürüm zorlukları karşısındaydık. Zaten buhranın getirdiği yeni şekiller dış ticaretimizi artık başka başka şekiller altında çalışan üç grup memlekete ve onların ticaret nizamlarına bağlamıştı.

1937 sonunda durum şuydu:

I. Grup:
Klering ve benzeri bir anlaşma ile bağlandığımız memleketlerle yapılan mübadeleler % 78.2.

II. Grup:
Serbest dövizli memleketlerle mübadeleler % 17.9.

III. Grup:
Klering veya benzeri bir anlaşma ile bağlı bulunmadığımız memleketler % 3.9.

Hatta 1937'den önce meselâ 1935'te öyle olmuştu ki, dış ticaretimizin % 85'i serbest döviz ülkelerinin dışına kaymıştı.

Fakat ne var ki klering ve benzeri anlaşmalar, düpedüz para, yahut değerli dövizlerle yapılan alışverişe göre normal bir ticaret usulü değildir (1). Gerçi bu sistemde yabancı para ve dövizler yerine ithalat bedellerinin, dış ödemelerde kullanamadığımız Türk parası ile ödenmesi gibi bir kolaylık göze çarpıyordu. Fakat ne var ki, mallarımızın pek de dünyada kapışılan ve ne pahasına olursa olsun aranan mallar olmaması bizi, muayyen bazı memleketlerin taleplerine bağlıyor ve bu ülkeler dış ticaretimiz üzerinde, kendi dikta ve hâkimiyetlerini tesis ediyorlardı. Başka ülkelerden dövizle alabileceğimiz ithal mallarını da onlardan almak mecburiyeti kendi kendine doğuyor, bu suretle de onların fiilî vesayeti altına kayıyorduk. Takasta da aynı hal vardı. Yani bu sistemde, alıcı memleket gerçi bizim mahsullerimizi alıyor, hatta bizce yüksek gibi görünen fiyatlarla alıyordu. Fakat buna karşılık, oradan tedarik zorunda bulunduğumuz ithal mallarına da dilediği fiyatları koyarak, bir taraftan sağladığı yararı, diğer taraftan fazlasıyle geri alıyordu.

İşte İsmet İnönü'nün cumhurreisliği günlerinde de bu mekanizma en büyük şiddeti ile yürümekteydi. Dış ticaretimizin

---

(1) Milletlerarasında özel anlaşmalarla düzenlenen ticaret usul ve münasebetlerine, 1929-1932 dünya iktisat buhranının getirdiği, yahut bu buhranın canlandırdığı tediye şekillerinden klering ve takas, İnönü'nün cumhurreisliğine başladığı sırada da, iktisadî problemlerimizin başta gelenlerindendi. Klering, bazı ülkelerde akdettiğimiz ticarî anlaşmalara bağlı ayrı bir tediye (ödeme) mukavelesiydi. Buna göre tediyeler, iki tarafın kendi millî paraları ile yapılırdı. Takas ise, malın malla değiştirilmesi şeklinde gene bir ticaret ve ödeme anlaşmasıydı.

% 80-85'ini elinde tutan bu grup ülkelerin başında Almanya bulunuyordu. Halbuki o devrede Hitler Almanya'sı, dış ticareti de bir siyasî nüfuz ve sızma vasıtası olarak kullanıyordu. Gerçi muhtemel yeni dünya savaşında doğu kanadından veya Orta Avrupa nüfuzundan kurtulmaya ve batıya bağlanmaya çalışıyorduk. Fakat ne var ki, millî ekonominin tek dış gelirini sağladığımız ve başlıca ithal mallarını dövizsiz elde ettiğimiz ticarî saha, Orta Avrupaydı. Batı cephesi ülkeleri ise (ilk klering anlaşmasını Fransa ile yapmış olmamıza rağmen) daha ziyade serbest döviz ülkeleri idiler. Hele İngiltere'ye klering ve takas sisteminde hiç güvenemezdik. Hulâsa bu mesele yalnız bir dış ticaret meselesi değil, aynı zamanda, tam ve temel bir dış siyaset meselesi idi. İsmet İnönü'nün, yeni gelişen Avrupa şartları karşısında ve bu defa bizzat bu meseleye yönelişi, bu sebeple olsa gerekti...

O günlerde ve işte bu şartlar altında Ankara'da zaten çeşitli çalışmalar başlamış bulunuyordu. İktisat Vekâletinde vazife aldıktan sonra ben de, bu konuyu incelemek ve bir rapor hazırlamakla görevli bir komisyonda, varacağımız görüşlere göre bu raporu yazmak vazifesi de üstümde kalarak çalışmak ve konunun derinlerine inmek durumunda bulundum. Çalışmalarımız hızla gelişti. Sonuçlar «Milletlerarası ticaretimizin zarurî kıldığı bazı teşkilâtlanma tedbirleri hakkında» tanımını taşıyan büyük bir rapor halinde 27 mart 1938'de tamamlandı (1).

---

(1) Şimdi müsveddesi ve ayrıca bir kopyası elde bulunan bu raporu gözden geçirirken, Türkiye'nin o günlerdeki dış ticaret durumunu ve meselelerini, gerekli rakam malzemesine de inerek yeniden canlandırabiliyorum. Bu sayfalar, 1930-1932 cihan buhranı ile beraber Türkiye'nin, yeni dünya şartlarına adım uydurabilmek yolundaki cidden ilgi çekici çabalarını tasvir ediyor. Bu çabalar; memleket ihracatının ziraî karakteri ile, yeni Türkiye'nin bilhassa sınaî hammaddeler ve makine ithalâtı ihtiyacı arasında ahenk kurabilmenin çetin bir didinmesidir. Yani eski bir yarı sömürge ve gelişmemiş bir ülke halinde bulunmak gerçeği ile, ulaştırma ve sanayiini kurmak ve şehirlerini inşa etmek zorunda olan yeni bir nizam savaşı...

Konuyu ve gelişmelerini çeşitli yönlerden ele alan ve gerekli rakam tablolarını da toplayan bu rapor oldukça geniş anlamda «İhracat Birlikleri» teşkiline gidilmesini öngörüyordu. Bu birlikler şeklinde teşkilâtlanma, dış ticarette daha iyi yürüyecek bir devlet kontrolünü hedef tutmakla beraber, özel teşebbüs mahiyetindeki ihracatçıları da aynı birlik içine alıyordu. Hulâsa o devrede dış ticaret problemleri ön planda gelen işlerdendi. Bu işlerin düzenlenmesi nihayet Vekillerarası bir kurula intikal etti ve bir taraftan İhracat Birliklerine çeki düzen verilmeye çalışılmakla beraber, diğer taraftan «Takas Limited» denilen teşekküle gidildi. İthalât ve ihracatta primler işi, nispeten bir düzene bağlandı. Fakat Alman faktörünün tamamen bertaraf edilmesine ve dış ticaretimizin, dış siyasetimize paralel olarak Alman tesirinden kurtulmasına tam imkân hâsıl olmadı (1).

O devrin başlıca problemlerinden olan ve dış ticaret durumuna ve bunun mihver meselesine kısaca değindikten sonra, biraz da savaş ekonomisi konuları üzerinde durmalıyız.

— Savaş Öncesi ve Savaş Ekonomisi:

İkinci Dünya Savaşından önce memleketimizde savaş ekonomisi işleri ve meseleleri üzerinde durulmamıştır. Bu konuda hazırlık çalışmaları olmamış, resmî veya özel yayınlar da yapılmamıştır (2). Ordunun kendi çevresi içindeki hazırlık, karar ve tedbirlerini tabiî bu hükmün dışında bırakıyorum. Savaş ekonomisini kısa, istihsal ve tedarikin savaş ihtiyaçlarına ve

(1) Prim sistemi, ihracatımızı, zararına da olsa Almanya'dan gayrı pazarlara yönelterek Alman faktörünü zayıflatmak maksadıyle ihdas edildi. Bu sistemde, ithalâttan alınan belirli orantıda primler ihracata tahsis olunarak bu sektör korunmuş oluyordu. Bir aralık bu prim nispetleri, ithalâtta % 48 ve ihracatta % 40 olarak uygulandı. Bu şekil, elbette ki, olağanüstü şartlara ve zamanlara mahsus bir sistemdi.

(2) Seyfi Kurtbek'in 1942 yılında yayınlanan *Harp Ekonomisi* isimli kitabını burada kaydetmeliyiz.

savaş şartları içinde halk ihtiyacı da gözetilerek ayarlanması, istikametlendirilmesi olarak tarif edebiliriz. Bu tarife göre de dağıtım bu esas maksada göre savaş ekonomisi düzenlemesinde tamamlayıcı bir fonksiyon ifade eder. Para, kredi, ulaştırma ve endüstrinin gene bu çerçeve içinde ve bu maksat için hazırlanması, savaş ekonomisinin tabiî bir konusunu teşkil eder. İş bu bakımdan alındığı zaman, Türkiye'de ve savaş öncesinde, bu işlere yönelen ne görevli bir merkezin, ne de resmî ve özel yayınların bulunmadığı bir gerçektir.

Halbuki savaşın yaklaştığı ve kaçınılmazlığı, gerek 1938 sonlarında, gerek 1939'un savaş öncesi aylarında açıkça görülüyordu. Bu sebeple ve getirildiğim vazifenin, yani İktisat Vekâleti Sanayi Tetkik Heyeti Reisliğinin tabiî görev çerçevesi içinde gördüğüm bu çalışmalara başlarken, memleketin bir savaş öncesi, seferberlik veya savaş içinde düşebileceği durumları da gerçek çıplaklığı ile yakından görmek durumunda bulunuyordum. Çünkü savaş ekonomisi anlamı, memleketin bütün iş ve hareket alanları üzerinde bunların gerek âtıl, gerekse hareketli halleri ile ele almayı emrederdi. Hatta bu bakımdan onu:

I — Millî Savunma Ekonomisi (Barış halinde savaş ihtiyacı için hazırlıklar)

II — Seferberlik Ekonomisi (Seferberlik devrinde savaş ihtiyacı için hazırlıklar)

III — Savaş Ekonomisi (Savaş zamanında savaş ihtiyacı için işlerin düzenlenmesi)

olarak üç kolda ve üç temel açıdan incelemek gerekir. Kısacası bu işte, memleketin barış kudreti ve savaş kudreti bahis konusudur. Bütün bunlar ise nihayet devletin, bütün bu güçler ve alanlar üzerinde:

— Siyasî kontrol,
— İktisadî kontrol,
— Askerî kontrol,
— Devlet işletmeciliği ve gerekirse yeni devletleştirmeler,

yönünde hazırlık veya icra tedbirleri almasını, cihazlanmasını

emreder. Hem İkinci Dünya Savaşı öncesinde öyle şartlar içinde bulunuluyordu ki, bu şartlar artık cephe ve cephe gerisi bölüntülerini tamamen ortadan kaldırmış ve ülkeleri, milletleri bütünü ile, topyekûn savaşın içine atmışlardı. Ateşli silahların kütle halinde istimali, otomatik silahların tekemmülü, orduların tedricen, fakat ısrarla motorize edilmeleri, hava kuvvetlerinin hem kemiyet, hem keyfiyet bakımından güçlenmesinden başka kullanılış alanlarının ülkeler çapında genişlemeleri, kimya harbi imkânları ve böylece de bir ülkenin bütün enerji, ulaştırma, endüstri ve depolama tesislerinin topyekûn ve süratle tahrip edilebilmesi, bu şartların başlıcalarıydı. Hulâsa savaş bir devler savaşı olacaktı ama, dev olmayan milletlerin ve ülkelerin de bu fırtınada çekecekleri mihnetler ve kendilerine göre almaları gereken önemli hazırlık ve teşkilâtlanma tedbirleri vardı. Türkiye bu ülkelerden biriydi ve Avrupa'da savaş başladığı gün ise, antlaşmalar ve ittifaklar bakımından Türkiye yapayalnızdı. Gelecek savaşın anlayışı ve hükümet zihniyetine gelince, kabul etmek lâzımdır ki, bu konuda görüş ufku her halde çok dardı. Gerçi Avrupa'da savaşın başlangıcından 20 gün önce bile, yani 11 ağustos 1939'da ve Meclisi açış nutkunda Başvekil Dr. Refik Saydam şöyle konuşuyordu:

«Biz bu savaşın dışındayız. Tedbirlerimiz ihtiyat tedbirleridir. Dış münasebetlerimiz dostanedir».

«Memlekette en az bir senelik iaşe maddelerimiz vardır. Ziraî istihsal emin ve sağlamdır... vb.»

Ama bu hazırlığın yetersizliği, hatta yokluğu kendini çabuk gösterdi. Başbakan, dış ticaret durumumuzdan da iyimser bir şekilde bahsediyordu. Fakat bu savaş devrinde durum hiç de parlak olmadı. Hem de Türkiye savaşa girmediği halde. Bu konuya ileride ve savaş öncesi olaylarını incelerken «Türkiye Savaşa Hazır mıydı?» bahsinde ayrıca değineceğiz. Şimdi gene 1939 başlarına ve savaş ekonomisi açısından ele alınan bazı teşkilâtlanma konularına dönelim.

E — İktisadî Korunma Kanunu Tasarısı:

Millî ekonominin savaş şartlarına göre örgütlenmesini gü-

den ilk rapor, Avrupa'da savaşın başlamasından önce hazırlanmaya başlandı. Fakat bu raporun daha yüksek makamlara ve C.H.P. yönetim kuruluna intikali ancak savaşın ilk haftasında mümkün oldu. Sunuş tarihi 8 eylül 1939 olan (1) ve:

I — Savunma Ekonomisi,
II — Başvekâlet Ekonomik Yüksek Savunma Komisyonu Teşkilâtı ve Şeması,
III — İktisadî Korunma Kanunu Projesi,
IV — İktisadî Savunma Servisi,
V — Millî İktisadı Koruma Kanununda İktisat Vekâletini alâkadar eden salâhiyetler muhtırası.

şeklinde beş ayrı rapor, inceleme, tasarı ve muhtıradan teşekkül eden bu çalışma ve araştırma sonuçları, o zaman Sümerbank konjonktör ve iktisadî araştırma işlerini yöneten İsmail Husrev Tökin'in işbirliği ile tarafımızdan hazırlanmış ve vekillik makamına sunulmuştur. Fakat bu tasarı ve konu, çeşitli yollardan, çeşitli ellerde olumlu amacına ulaşamadı. Savaş ekonomisi işinin bütün yönleri ile bir devlet işi olarak ele alınması ve örgütlenmesi, hiç bir zaman mümkün olmadı. Millî iktisadı koruma işi de, benim de katıldığım vekâletlerarası bir komisyonda hazırlandı ve aslında birçok imkânlara yol açmakla beraber, hiç bir zaman gereği gibi işlemeyen «Millî Korunma Kanunu» önergesi şeklinde evvelâ C.H.P. Parti Grup Komisyonuna ve sonra parti grubuna intikal ettirilerek 26.1.1940 tarih ve 3780 numara ile kanunlaştı (2). Bundan evvel de 7.IV.1939 tarih ve 3634 numaralı «Millî Savunma Mükellefiyeti» kanunu çıkarılmıştı. Savaş ekonomisi bahsinde hükümete yetkiler veren esas kanunlar, bütün savaş boyunca, denebilir

---

(1) Dünya Harbi Avrupa'da 1 eylül 1939'da patladı.

(1) Bunu inceleyen Parti Grup Komisyonuna Recep Peker Başkanlık etmiş, Başvekil, Ticaret, İktisat Vekilleri ile kısmen Maliye Vekili konuşmalara katılmışlardı. Komisyon toplantısını, 6.1.1940'ta yaptı ve raporunu hazırladı.

ki yalnız bunlardan ibaret kalmıştır. Yahut gerçek şudur ki, savaş ekonomisi bakımından zaten ele alınmamış, geri ve örgütsüz bir ülke olan Türkiye'de, bu alanda baş vurulmak istenen zorunlu tedbirler de, daima bürokrasinin duvarlarına vurarak yıpratılmış ve tesirsizleştirilmiştir. Çarkların bu birbirine çarpışını bir gün tecrübeli, ciddî ve sağlam karakterli bir vekilin İktisat Vekili Hüsnü Çakır'ın dilinden, tek, fakat çok manalı bir cümle halinde dinledim. İhtiyaçların gittikçe bastırdığı, tasarı ve programların ise bir türlü verimli kararlara bağlanamadığı bir hava içinde ona bu hallerden şikâyet ettiğim zaman onun, o hırçın Karadeniz şivesi ile, fakat açık gerçeği belirterek söylediği cümle şuydu:

— Ha sen ne söylüyorsun. Kabinede 17 bakan var, 17'si de başka dil konuşuyor!..

Rahmetli vekil haklıydı. Fakat Kabine de suçlu değildi. Aradan bir Atatürk devrinin de geçmiş olmasına rağmen biz henüz Osmanlı çöküntüsünün kalıntıları üstünde çalışıyorduk ve bu kalıntılar henüz, geriliğin ve bürokrasinin pis tortularından temizlenmiş değildi. Bu hazin gerçeğe ileride ve savaş sonrası devrinin problemlerini verirken, daha etkili sonuçları ile değineceğiz...

İnönü'nün Devlet Başkanlığı yıllarında ve İkinci Dünya Savaşı öncesine düşen iktisadî meseleleri ve görünüşü böylece özetledikten sonra, şimdi de aynı safhaya ait olarak iç idarenin en önemli davasını da işaretleyerek bu bahse son verelim.

***

DOĞUDA KANAYAN YARA:

Atatürk son nefesini verirken, doğuda ateş kesilmiş değildi. İnönü'nün devlet başkanlığında, bir süre sonra da doğu problemi gene sahneye çıktı. 7 haziran 1939'da Tunceli vilâyetinin idaresine, daha doğrusu bu vilâyetin büyük bir kısmının boşaltılmasına, iskân sahaları dışında bırakılmasına dair olan kanun yeniden uzatıldı. Bu vesile ile meclis ve basında do-

ğudaki durumun gayritabiiliği de ortaya serilmiş oldu. Dahiliye Vekili Faik Öztrak Millet Meclisindeki beyanatında, tabiî işi daha çok idarî ölçülerle ele alıyordu. Aynı tarihlerde ve İstiklâl Mahkemesi eski Savcısı Necip Ali Küçükağa'nın Ulus'taki uzun makalesi de konuyu aydınlatıcı değildi. Faik Öztrak'ın uzunca nutkundan bazı parçaları buraya almak, hükümet açısından konuyu özetlemek için faydalı olacaktır:

«Arkadaşlarım, bugünkü Tunceli kanunu ile Tunceli vilâyeti adını verdiğiniz Dersim mıntıkası, Pertek, Hozat, Çemişkezek, Mazkirt, Nazimiye, Ovacık, Pülümür ve Memeki kazalarını ihtiva etmektedir

Dersim hadiseleri Türkiye tarihinde çok önemli ve aynı zamanda ibret verici safhalar arzeder. Dersim'in ne olduğunu, onun tarihini ve nihayet oradan çıkan bitmez tükenmez gailelerin Türk milletine neye mal olduğunu bilmeyen kimse yoktur Onun için Dersim'in tarihinden bahsederek kıymetli vakitlerinizi almak istemm.

Yüksek heyetinizin malumu olduğu üzere Cumhuriyet, Dersim'i seyyitlerin ve ağaların tahakkümü ve tagallübü altında, hükümet nüfuzundan uzak, devlet kanunlarının tatbikatına silahla mukavemet eder, civarına yağma ve talan ile mütemadiyen zarar verir, kendi içinde daimî bir asayişsizlikle malul bir halde buldu ve bu hal dört yüz seneden beri böyle devam edip gelmiş idi.

Cumhuriyet idaresinin; bu halin böyle devamına müsaade etmeyeceğini hisseden seyyitlerle ağalar, cahil halkı istedikleri gibi emirlerine rametmekten mahrum kalacaklarını anlıyorlardı. Bunun için Koçuşağı aşireti, Şeyh Sait isyanından sonra azgınlık gösterdi. 1926 senesinde bu hareket bastırıldı.

İkide birde tekerrür eden isyanların ve etrafa mütemadiyen vaki tecavüz ve tasallutların önüne geçmek ve Dersim'de esaslı ıslahata girişmek için oradan silahların toplanması lâzım geliyordu. 1933 senesi yazında yapılan silah arama hareketi beklenen neticeyi vermedi ve anlaşıldı ki Dersim işinin katî ve devamlı bir surette halli için çok ciddî tetkikat yapmak ve esaslı surette işe başlayıp katî neticeyi alıncaya kadar ısrar ile çalışmak lâzımdır Bu lüzumu takdir eden o zamanın Başvekili ve bugünkü Millî Şefimiz şark seyahatlerinde bu işi tetkik ve çarelerini de tespit buyurdular O hayırlı seyahatin feyizli neticelerini bugün idrak ediyoruz.

1936 senesinde Yüksek Meclisce kabul buyurulan 2884 numaralı kanunun büyük bir dikkat ve basiretle tatbikine girişildi.

Ancak, hükümetin bu ciddî ve esaslı tedbirleri ağalara ve seyyitlere tagallüp ve tahakküm devrinin, çalışmadan halk sırtından geçinmenin, halka efendi olup onu esir gibi kullanmanın sona ermekte olduğunu anlattığı için bugün de bir tecrübeye daha girmek istedi. Orman kanununun tatbikini halkı ifsat için vesile ittihaz etti. Filhakika bu ifsatkâr propaganda muvaffak oldu. 1937 senesinin martı içinde, Şarkî Dersim mıntıkasında Yusufan ve Demenen aşiretleri nahiyeler arasındaki köprüleri ve telefon hatlarını tahrip ederek fiilî harekete başladılar Bunlara Haydaran aşireti ile Seyyit Rıza'nın aşireti olan Yukarı Abbasuşağı aşireti de katıldı.

31/12/1937 tarihinde Kalan mıntıkasında Mansuruşağı köyünde jandarmalarımıza ve Dizdaş köyündeki jandarma karakolumuza tecavüzler vaki oldu. Bunun üzerine Üçüncü Ordu kıtaatının da iştirakiyle 1938 senesinde katî bir tedip hareketine geçildi. Bu hareketin sonunda Koç ve Kalan mıntıkaları yasak bölge ilân edildi ve sakinleri garbe naklolundu. Bunların içinde isyanda temerrüt edenleri, sarp dağların arasında ve mağaralarda barınarak mukavemette ısrar ettiler Hükümet de tedbirlerinde devam etti. Yolları, hükümet konaklarını, mektepleri, karakolları kışlaları muntazam bir plan ve programla ikmal yolunu takip eyledi.

Bu sneye kadar hal bu suretle devam ederek nihayet Koç mıntıkasında kalanların bir kısmı tenkil edilmiş ve bir kısmı da son zamanlarda hükümete teslim olmuşlardı. Bugün Dersim'de Koç mıntıkası haydutlardan tamamen temizlenmiş bir hale gelmiştir

Kalan yasak mıntıkasına gelince «Yusufan, Demenen, Haydaran, Körabbas, Keçeli, Bal ve Yukarı Abbas aşiretleri» orada barınanlar da artık hükümetin tazyikine mukavemetten ümitlerini kesmiş bir haldedirler, peyderpey teslim oluyorlar Yakın bir zamanda o bölgenin de tamamen temizlenmiş olacağından eminiz...»

Atatürk hayata gözlerini yumarken, Doğu illerimizde işte böyle ateş mihrakları vardı. Zaten denebilir ki Doğuda ve Şeyh Sait isyanı şeklinde 1925 şubatında başlayan hareket, bu isyanın kanlı bir şekilde bastırılışından ve Şeyh Sait'le başlıca adamlarının darağaçlarına verilmesinden sonra da, tam olarak

bastırılmış olmadı. Bu isyanla onu takip eden olaylar ve tedbirler, gerek Tek Adam'ın III. (1), gerekse İkinci Adam'ın I. ciltlerinde (2) gereği kadar işlenmiştir. Bu sebeple burada Doğu probleminin esaslarına ve gelişmelerine yeniden inecek değiliz. Yalnız gene şu kadarını tekrar işaret edeceğiz ki, Osmanlı İmparatorluğu devrinde biz Doğuyu, hiç bir zaman tam anlamı ile fethetmiş değildik (3). İmparatorluğun bu topraklara ayak basmasından, Tanzimat arifesine kadar bu bölgede, ne imparatorluğun diğer bölgelerinde yürütülen toprak kanunnameleri, has, timar, zeamet usulleri; ne ordu teşkilâtı, ne ilmiye örgütleri, yani kadılık, müftülük sistemi tam olarak, meydana getirilememiştir. Ağrı dağından Dersim massifi batısında Fırat'a, sonra Murat suyuna, oradan Irak, Suriye sınırlarına kadarki sahaları içine alan, kısaca Fırat'ın doğrusu diyebileceğimiz bu geniş topraklarda devlet daima, mukavemetler, isyanlarla karşılaştı. Bu mukavemet veya isyan eden kudret ise gerçi halk değil, bu halkı da kendi çıkarlarına sömüren, hayvandan da değersiz yaratıklar yığını haline indiren hanlar, şeyhler, ağalar ve kısaca aşiretlik sistemi idi. Ama bu nizamın böylece sürdürülmesinden de, elbette ki biz mesuldük. Tanzimat devrinde de durum değişmemişti. Abdülhamid'in karanlık idaresinde işe buralarda beyler, ağalar ayrıca ve devletçe de silahlandırılmak ve nüfuzlandırılmak suretiyle aşiretlik nizamı daha da güçlendirildi.

Cumhuriyetten sonra bile meselâ Dersim'de Şeyh Riza 230

---

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*, s. 215-230. İkinci baskı.

(2) Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, s. 304-313. Birinci baskı.

(3) Doğunun fethinden sonra Istanbul, bu bölgede, padişahlığa bağlı sayılmakla beraber müstakil olan, saltanatları babadan evlâda geçen, tabil ve alem sahibi (yani istiklâl alâmeti olan bayrak ve davul, yahut mehter sahibi) yerli hükümetler devam ettirdi. Bunlar içişlerinde müstakil, fakat hanlarının tayini Istanbul'dan tasdik edilen devletçiklerdi. Meselâ Van eyaletinde 4 hükümet, Diyarbakır eyaletinde 11 Osmanlı Sancağı ve Hükümet maiyetinde 8 Kürt Beyleri sancağı ve ayrıca tabil ve alem sahibi 5 yerli hükümet vardı. (Ali Efendinin milâdî 1600 tarihinde yayınlanan Kavânin Risalesi bu konuda kaynak olarak gösterilebilir).

köy sahibiydi ve bu köyler halkından Istanbul'da çalışanlardan bile muntazaman yıllık vergi tahsil ettirirdi. Muş ovasının büyük kısmını elinde tutan Mutki'li Musa, bu topraklardan geçenlerden haraç alır, başka yerlerde çalışanlardan da, vergi toplatırdı (1).

1925 isyanından sonra da, bölgenin durumuna ancak askerî ve idarî yollardan eğilindi. Halbuki rahatsızlık sosyal yapıdan geliyordu. Beylerin, ağaların, hele soysuz, ahlâksız, kaba ve cahil bir şeyhler zincirinin elinden kurtarılmayı bekleyen milyonlarca topraksız ve köle köylüler vardı. Bunların malları, canları, namusları bir avuç toprak oligarşisinin elindeydi. Bu beyler ve şeyhler, ağalar, kölelerinin emeğini ve alınterlerini, hatta yalnız kendi toprakları üzerinde sömürmekle kalmıyorlardı. Onların, yurtlarını bırakıp gittikleri yerlerde de kazançlarından bir kısmını ağa hissesi veya vergisi olarak sömürüyorlardı.

Askerî idare elbette ki normal bir düzen olarak ebediyen sürdürülemezdi. Mülkî idare önderlerinin Doğu vilâyetleri için bulabildikleri formül ise nihayet «Kürt yoktur, Türk vardır» şeklinde ve ancak havada kalan bir kolaya kaçıştan ibaretti. Halbuki büyük toprak mülkiyetini küçük toprak mülkiyetine çevirmek, bunun için de azılı beyleri ve ağaları bir daha geri dönemeyecek şekilde bu bölgelerden uzaklaştırarak, toprağa kavuşan köylüyü hükümetin yardımcısı ve müttefiki kılmak mümkündü. İdare, iktisat, kültür tedbirleri ancak bundan sonra temel bulabilirdi. Ancak bu suretledir ki, kendine tapulanacak toprağı, hele 10 yıl kadar işledikten sonra, köylünün elinden artık ağa bile gelse alamazdı. Fakat 1925-1938 arasında Hükümetin ağalara karşı tutumu, daima ricatlı ve çelişmeli oldu (2). Bu tutum köylüyü büsbütün ağanın ve bey'in tabiiye-

(1) Bu Mutkili Musa'yı, kendisi davete uymadığı ve katılmadığı halde dahi, Erzurum kongresinde (temmuz 1919) üye olarak saydılar ve Temsil Heyetine de üye seçmekte fayda görüldü.

(1) Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*, «Bir Sahipsizliğin Hikâyesi». Cilt I, s. 312-313.

tine düşürdü. Hulâsa ağa her fırsat bulduğu yerde yeniden baş kaldırmak ve kölelerini de ister istemez, emrinde sürüklemek kudretini buldu. Atatürk'ün son günlerinde ve İnönü'nün Devlet Reisliği sırasında da Doğu'da bazı mihraklar, gene bu temel sebeple, kan ve ateş içindeydi. Ağrı bölgesinde, Dersim civarında fena sahneler cereyan ediyordu ve Irak sınır bölgeleri hiç rahat değildi.

Doğuda sosyal yapıda bir ıslahata hiç bir zaman gidilmediği ve hele 1950'den sonra ağalar, beyler ve şeyhlerle siyasî pazarlık yaygın hal aldığı için, doğudaki ıstırabın bugün de süregeldiğini işaret etmeye bile hacet yoktur. Gerçek şudur ki, Cumhuriyetten sonra da merkezî idare, Doğu probleminde sıhhatli ve yapıcı bir görüş sistemine eğilememiştir. Konuyu burada da böylece ve kısaca belirterek, şimdi, İnönü'nün Devlet Başkanlığına seçilmesinden sonraki devrenin, savaş öncesi safhasının hikâyesine artık geçebiliriz.

İkinci Dünya Savaşı Öncesinde Avrupa!

Dünya savaşı nedir?

Dünya savaşı, çağımızın dünya ölçüsünde yarattığı politiko-sosyal bir silahlı çatışmadır. Dünya savaşı; bütün dünya milletlerini iki kampa ayırıp bütünü ile ateşe sürüklemese bile, etkileri ve sonuçları ile bütün dünyayı kapsayan, dünya ölçüsünde bir savaştır. Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) böyle bir savaştı. İkinci Dünya Savaşı da (1939-1945) böyle bir savaş oldu.

Atatürk gözlerini hayata yumduğu ve İnönü devlet başkanlığı sorumluluğunu üstüne aldığı zaman, dünya bu İkinci Dünya Savaşına gebeydi...

III

BİR ÖNCEDEN GÖRÜŞÜN HİKÂYESİ:

Atatürk'ün hayat gözlerini yumduğu ve İnönü'nün devlet başkanlığı sorumluluğunu üstüne aldığı günlerde, Avrupa'nın siyasî durumunu ve hareket halindeki siyasî kudretleri ana yön ve vasıfları ile özetlemezsek, Türkiye'nin ve onun Devlet Başkanı İnönü'nün İkinci Dünya Savaşındaki yerini ve problemlerini izleyemeyiz. Bu sebeple ve bu bahiste, Avrupa'nın evvelâ savaş öncesindeki siyasî gelişmelerini kısaca vereceğiz.

Birinci Dünya Savaşı dünyaya temelsiz bir barış nizamı getirdi. Bu nizam, galip devletlerin emperyalist bir dünya nizamını sürdürme çabasına dayanıyordu. Gerçi galip devletlerin sözcüleri birer barış havarisi gibi konuşuyorlardı. Ama savaştan sonra yapılan şey, dünyanın yeniden taksimiydi. Nitekim Anadolu savaşı da, Türk topraklarının böyle topyekûn bir parçalanmasına karşı, millî mukavemet hareketi olarak başlamıştı. Büyük Millet Meclisi Hükümeti gerçi bu mücadeleyi zaferle taçlandırdı. Yani Türkiye'nin Türk toprakları üstünde bağımsızlığını sağladı. Fakat dünyanın diğer parçalarında sömürgecilik nizamı ve yağma savaşları sürüp gidiyordu.

Atatürk işte bu hava içinde hayata gözlerini yumdu. İnönü işte bu hava içinde devletin başı olmak sorumluluğunu yüklendi. Her ikisi de biliyorlardı ki yakın ve yeni bir dünya savaşı mukadderdir. Hatta Atatürk bu önsezisini, savaşın patlayışından çok daha önce, daha 1931 yılında, kehanete varan bir doğrulukla açıklamıştı. Onun bu konuda ve o zaman Ankara'yı ziyaret etmekte olan Amerikalı General Mc Arthur'a söylediği sözler, 8 kasım 1951'de, Vaşington'da yayınlanan «The Caucaus» dergisinde açıklanmıştır. Büyük yankılar uyandıran bu sözleri buraya almak, Birinci Dünya Savaşından sonra dünyanın yuvarlandığı yönü Atatürk'ün açısından görmek bakımından ge-

reklidir. O günlerdeki Avrupa'nın vaziyeti hakkında ne düşündüğünü kendisine soran General Mc. Arthur'a Atatürk'ün cevabı şöyle olmuştur:

«Versailles Muahedesi, Birinci Dünya Savaşına sebebiyet vermiş olan amillerden hiç birini ortadan kaldırmamıştır. Tersine olarak, dünün başlıca rakipleri arasındaki uçurumu büsbütün derinleştirmiştir. Zira galip devletler mağluplara, sulh şartlarını zorla kabul ettirirlerken, bu memleketlerin etnik, geopolitik ve ekonomik özelliklerini asla göz önüne almamışlardır. Sadece husumet (düşmanlık) hislerinden ilham almışlardır. Böylelikle de, bugün içinde yaşadığımız sulh devresi, sadece mütarekeden ibaret kalmıştır. Eğer siz Amerikalılar, Avrupa işleri ile ilgilenmekten vazgeçmeyerek, Wilson'un programını uygulamakta ısrar etseydiniz, bu mütareke devresi uzar ve bir gün devamlı bir sulha varılabilirdi (1). Bence, dün olduğu gibi yarın da Avrupa'nın mukadderatı, Almanya'nın

---

(1) Wilson, Birinci Dünya Harbi içinde ve sonunda Amerika Cumhurreisi idi. 1 eylül 1914'te patlayan Avrupa harbine Amerika 2 nisan 1917'de katıldı. 5 ocak 1918'de verdiği bir söylevde Wilson, dünya sulhüne esas olacağını benimsediği 14 maddesini ilân etti. Bu maddelerin XII'ncisi, Osmanlı İmparatorluğunun Türklerle meskûn kısımlarının egemenliğinin sağlanması idi. Fakat idealist bir sulh perisi olmaktan ziyade saf ve kolay tesir altında kalan bir adam olan Wilson, zaferden sonra bu prensiplerini çabuk unuttu. Meselâ şu vesikaları görelim:

25 mart 1920. Amiral Sir F. Robek'ten, Lort Gürzon'a:

«Wilson Türk'lerin İstanbul'dan atılmasında ısrar ediyor Bu kadar şiddetli tedbirler, silâhlı çatışmaya sebep olur».

16 mayıs 1920. Amiral F. de Robek'ten, Lort Gürzon'a:

«Amerika Hükümeti Ermenistan'ın, Adana vilâyeti de dahil olmak üzere kurulmasını istiyor Silah, cephane, demiryolu ve her türlü malzeme buraya gönderilecek, para verilecektir».

Erol Ulubelen: *«İngiliz dış politikası dökümanları»* Gene Wilson ve gene bu vesikalara göre, Türklerin Avrupa ve İstanbul'da «lüzumundan fazla kaldıkları» görüşünü savunur.

alacağı vaziyete bağlı bulunacaktır. Fevkalâde bir dinamizme malik olan 70 milyonluk çalışkan ve disiplinli millet, üstelik millî ihtiraslarını kamçılayabilecek siyasî bir cereyana kendini kaptırdı mı, er geç Versailles Muahedesinin tasfiyesine girişecektir» (1).

Gene bu mecmuanın yayınlarına ve Mc Arthur'un hatıralarına göre Atatürk:

«Almanya'nın İngiltere ve Rusya hariç olmak üzere, Avrupa kıtasını işgal edebilecek bir orduyu kısa bir zamanda teşkil edebileceğini, binaenaleyh savaşın, 1940-1945 seneleri arasında başlayacağını, Fransa'nın kuvvetli bir ordu yaratmak için lâzım gelen hassaları artık kaybettiğini ve İngiltere'nin, adalarını müdafaa etmek için, bundan sonra Fransa'ya güvenemeyeceğini söylemiş, İtalya hakkında şöyle demişti:

«— İtalya Mussolini'nin idaresi altında, şüphesiz büyük bir kalkınmaya ve inkişafa mazhar olmuştur. Eğer Mussolini, gelecekteki bir harpte, İtalya'nın zahirî, (yüzde görünen) heybet ve azametini, savaş dışında kalmak suretiyle gereği gibi kullanabilirse, sulh masasında başlıca rollerden birini oynayabilir. Fakat korkarım ki, İtalya'nın bugünkü şefi, Sezar rolünü oynamak hevesinden kendisini kurtaramayacak ve İtalya'nın askerî bir kuvvet yaratmaktan henüz çok uzak olduğunu derhal gösterecektir»:

Atatürk Amerika'nın geçen savaşta olduğu gibi bu savaşta da tarafsız kalamayacağını ve Almanya'nın, ancak bu Amerikan müdahalesi dolayısıyle mağlup olacağını da ilâve etmiş ve kehanet derecesinde olan şu hayrete değer sözleri söylemiştir:

«— Avrupa devlet adamları, başlıca anlaşmazlık ko-

(1) Atatürk bu sözleri söylerken, henüz Hitler iktidarda değildi. Ama Alman milletinin böyle bir ihtirasa ve böyle bir öndere ruhen gebe olduğu, bu sözlerde açıkça ifade edilmiş gibidir.

nusu olan önemli siyasî meseleleri, her türlü millî egoizmden uzak ve yalnız umumun menfaatına olarak, son bir gayret ve tam bir iyi niyetle ele almazlarsa, korkarım ki felâketin önü alınamayacaktır. Zira Avrupa meselesi, İngiltere, Fransa ve Almanya arasındaki anlaşmazlıklar meselesi olmaktan artık çıkmıştır. Bugün Avrupa'nın doğusunda bütün medeniyeti ve hatta bütün insanlığı tehdit eden yeni bir kuvvet belirmiştir. Bütün maddî ve manevî imkânlarını, topyekûn bir şekilde cihan ihtilâli gayesi uğruna seferber eden bu korkunç kuvvet, üstelik Avrupalılar ve Amerikalılarca henüz malum olmayan yepyeni siyasî metotlar tatbik etmekte ve rakiplerinin en küçük hatalarından bile mükemmelen istifade etmesini bilmektedir.

Avrupa'da vuku bulacak bir savaşın başlıca galibi, ne İngiltere ne Fransa, ne de Almanya'dır. Sadece bolşevizmdir. Rusya'nın yakın komşusu ve bu memleketle en çok harp etmiş bir millet olarak biz Türkler, orada cereyan eden hadiseleri yakından takip ediyoruz. Ve tehlikeyi bütün çıplaklığıyle görüyoruz. Uyanan Doğu milletlerinin zihniyetlerini mükemmelen istismar eden, onların millî ihtiraslarını okşayan ve kinleri tahrik etmesini bilen Bolşevikler, yalnız Avrupa'yı değil, Asya'yı da tehdit eden başlıca kuvvet halini almışlardır» (1).

Düşünmeli ki, Atatürk'ten nakledilen bu beyanlar yapıldığı zaman, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Almanya'da henüz Naziler ve Hitler iktidarda değildi. Almanya'da pasif bir idare, Batı ile dostluğunu ilerletmek için her çareye baş vuruyordu. Amerika devleti, Avrupa'nın daha ziyade iktisadî meseleleri ile ilgileniyor, askerî, hatta siyasî işlere karşı, inziva ve tek başına

(1) Mc. Arthur'a atfen Amerikan dergisinden çıkan ve Atatürk'e bağlanan bu beyanatın aslı, Türk arşivlerine dayanılarak yayınlanmış olmadığı ve belki o zaman not dahi edilmediği için, bu beyanların aslı ile bu yayınlanan şekli arasındaki uygunluk derecesini tabiî bilmiyoruz.

olma siyasetine bağlı bulunuyordu. Dünya meselelerinin halli, henüz yerleşmemiş ve zayıf bir «Cemiyet-i akvam = Milletler Cemiyeti»nin imkânlarına bağlanıyordu. Rusya henüz birinci 5 yıllık planın tatbikatı içinde ve Birinci Dünya Savaşı ile iç savaşların yaralarını sarmak çabasındaydı.

Fakat şu var ki Atatürk, o kendine has olan ve devrinin dünya liderlerinin hiç birinde bulunmayan, bir ö n s e z i ile Avrupa'yı, kuvvetlerin o günkü âtıl haline göre değil, gelecekteki hareketli haline göre değerlendirmesini biliyordu. Atatürk ikinci bir dünya savaşının kokularını, hele ölüm döşeğinde, âdeta teneffüs ediyor gibiydi. İnönü'nün bu konuda ve henüz savaş patlamadan önceki devreye ait değerlendirmelerine geçmeden önce, Atatürk'ün bu yakın savaş için ve hayatının son günlerine doğru söylediklerini burada da vermekte isabet görüyoruz (1):

«Bir dünya savaşı yakındır. Bu savaş neticesinde dünyanın vaziyeti ve muvazenesi baştan başa bozulacaktır. İşte bu devre esnasında doğru hareket etmesini bilmeyip, en küçük bir hata yapmamız halinde, başımıza mütareke senelerinden daha çok felâketler gelmesi mümkündür.

Bu ikinci genel savaş beni yataktan kımıldanamayacak halde yakalayacak olursa, memleketin hali ne olacaktır? Ben, devlet işlerine mutlaka müdahale edecek bir vaziyete gelmeliyim...»

Bu seziler, onun iç âleminin durmadan ve doğru çalışmasıdır. Ama ne yazık ki Atatürk, bir daha yatağından çıkamayacaktı. Patlayacağına o kadar inandığı uğursuz savaş ise, onun ölümünden 9 ay sonra geldi çattı. Hem o bu savaşın 1940-1945 arasında patlayacağını haber vermemiş miydi? Hemen hemen öyle oldu. Savaş, eylül 1939'da patladı ve 1945'te bitti. İşte bu savaş patlarken devletin başında İsmet İnönü bulunuyordu. Memleketi mütarekeden daha beter felâketlere sürükleyecek

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*, cilt III, s. 559. (Ali Fuat Cebesoy'un siyasî hatıralarından.

yanlış hareketlere kaymadan Türkiye'yi bu savaşın sonunda ayakta, zedelenmemiş ve savaş dışı kalmış olarak çıkarmak gibi, her kulun ağırlığına dayanamayacağı bir vazife, şimdi onun omuzlarındaydı.

İnönü de ikinci bir dünya savaşını daima beklemiştir. Onun, Devlet Başkanlığı görevini aldıktan sonra, bu savaşın kaçınılmaz yakınlığını halka kadar yayan, haber veren sözlerinin bir kısmını, reisicumhur olduktan sonra çıktığı Kastamonu - Karadeniz seyahatini verirken, daha önceki bahiste özetlemiştik. Şimdi de onun bu konuda, kendisinden dinlediğim sözlerini nakledeceğim:

> *«Yeni bir dünya savaşının hem kesin, hem kaçınılmaz, hem yakın görüyordum. Bu savaşın kazancını, Sovyetlerin garp blokunda olacağını, ilk günden tahmin ederek, ona göre ayarlamaya çalışmalıydık. Böyle bir savaşın felâketlerini, dalgalarını tahmin etmek için, zihinlerimiz aralıksız çalışıyordu. Yakın tehlikenin ağırlığı, her düşünceyi bastırıyordu...»*

İnönü'nün bu sözlerini verdikten sonra, şimdi Avrupa'nın o günlerdeki manzarasını, kuvvetlerini ve meselelerini özetlemek ve bu özetlemeden sonra da, bizzat İnönü'nün bu kuvvetler ve meseleler karşısındaki değerlendirmelerini, gene onun sözleri ile vermek, Türkiye'nin o günlerdeki davalarına ışık tutmak bakımından yerinde olacaktır.

TEMELSİZ BİR BARIŞ NİZAMI:

Birinci Dünya Savaşı sonunda Avrupa, temelsiz bir barış nizamına sürüklendi. Dengesiz bir kuvvetler düzeni içinde, her gün yeni gelişmelere doğru yürüdü. XIX. yüzyıl sonunun ve Birinci Dünya Savaşı öncesinin dünyaya hükmeden ve devletler arasındaki çelişmelere rağmen, emperyalist ve kapitalist bir nizam içinde birleşen güçlü Avrupa'sı, savaş sonuna doğru par-

çalandı. Rusya sosyal bir ihtilâl içinde, ihtilâlci sosyalizmin devletleştirilmesi ve komünizme yöneliş yoluna girdi. Dışarıdan yöneltilen saldırıları ve iç savaşları karşılayabilen ihtilâlciler, nihayet bir Şûralar (Sovyetler) düzeni içinde, kendi sistemlerini kurmaya giriştiler. Avrupa böylece kapitalist ve sosyalist esaslara dayanan iki karşı ve zıt âleme bölündü. Sosyalizm, cihan ihtilâli bayrağına sarıldı. Batı kapitalizmi ise, hem sosyalizme karşı cephe aldı, hem dünyayı yeniden bölüşerek, süper kapitalizm yani daha üstün bir kapitalizm yolunda, kendi içinde bir kuvvetleri birleştirme gayretine düştü. Bir Milletler Cemiyeti kurmak, fakat orada emperyalist bir hegemonya muhafaza etmek gayreti bunun bir ifadesiydi.

Galiplerin mağluplara dikte ettikleri temelsiz barış antlaşmaları ise, bu çelişmelerin yapısında, daima kanayan bir yaraydı. Almanya 3 ekim 1918'de müttefikler nezdinde barış teşebbüslerine geçmişti. Fakat mütarekeye ancak 11 kasım 1918'de varıldı. Bu arada Almanya'nın içi karıştı. 7/8 ekimde Münih'te «İşçi ve Askerler Konseyi» kuruldu. 3 kasımda Kiel'de donanma isyan etti. 9 kasımda Berlin'de sosyalist ayaklanması oldu. Bahriyeliler konseyi kuruldu. 9 kasımda Başbakan Max de Baadee, imparatora danışmadan, imparatorun tahttan çekildiğini ilân etti.

Nitekim bu karışıklıklar daha sonra 29 aralık 1918'de kurulan Alman Komünist Partisinin 4 ocak 1919'da giriştiği hükümeti devirme savaşlarına varacaktır. Fakat teşebbüs 13 ocakta bastırıldı. İki lider, Karl Libkneht ve Roza Lüksemburg öldürüldüler. Nihayet 19 ocakta yapılan seçimleri Merkez Sosyalistleri ve Sosyal Demokratlar kazanınca Kurucu Meclis Vaymarda toplandı. 11 ağustos 1919'da demokratik bir eser olan Vaymar Anayasası yayınlandı. Fakat müttefikleri bu gelişmeyi de anlamıyorlardı. Almanların Saar endüstri bölgesinin 20 sene müddetle işgali, Almanya'dan 55.000.000.000 dolar gibi astronomik tamirat tazminatı istenmesi ve diğer Almanları küçültücü teşebbüsler, Almanya içi mukavemet ruhunu mütemadiyen körükledi.

Hulâsa savaş artık bitmişti. Müttefikler savaşı kazanmışlar-

dı. Ama şimdi barışı kazanmaları lâzımdı. Dünyanın kaderi, bunu başarıp başaramayacaklarına bağlıydı. Fakat ümitler daha ilk günlerde kırılmaya başladı. Paris'te barış şartlarını; müttefikler safında veya lehinde fiilen veya şeklen savaşa katılmış 32 devletin temsilcileri hazırlayacaklardı. Bunlara «müttefik = allieds», «daha az müttefik = less allieds» ve «ortak = assosiated» gibi sıfatlar verildi. Ama barış konferansı 5 ocak 1919' da Paris'te açıldığı zaman görüldü ki, konferansa 5 devlet hâkimdir: İngiltere, Fransa, İtalya, Amerika, Japonya. Bunların başbakan ve dışişleri bakanlarından kurulu «10'lar meclisi» her şeye karar verecekti.

Fakat az sonra Amerika Cumhurbaşkanı ve onun şahsında Amerika konferanstan çekildi. Wilson kendini daha çok, bir Milletler Cemiyeti yaratmak fikrine vermiş görünüyordu. İtalya'nın ise konferansta sözü fiilen ikinci planda etkiliydi. Hulâsa dünya barışı işi nihayet ve fiilen, iki sarsak ihtiyarın, Fransa Başvekili Clemenceau ile İngiliz Başvekili Lloyd George'un irade ve kalemlerinin ucuna kaldı. İşte 29 mayısta Almanlara barış şartlarını, hiç bir müzakere ve tartışma kabul etmeden böyle bir konsey tebliğ etti. Çaresizlikler içindeki Almanya, gerçi 28 haziran 1919'da bu muahedeyi kabul ve imza etti (Versay Antlaşması denilen vesika budur). Ama Almanlar o hallerinde bile buna, daha ilk günden dikte «zorla dikte edilen şartlar» adını taktılar (Antlaşma 440 maddeydi ve münhasıran galipler tarafından hazırlanmıştı). 10 eylül 1919'da Avusturya aynı şekilde ve 281 maddelik bir antlaşmayı St. Germain en Lay'da imzaladı. 27 kasım 1919'da Bulgarlar Neully sur Sein'de 296 maddelik bir antlaşmaya imza koydular (1). Böylece harp bitmiş

(1) Bu arada ve mağluplar cephesinin diğer bir üyesi olan Osmanlı Devleti ile de Sevr'de, 10 ağustos 1920'de bir sulh muahedesi imzalandı. Fakat bu muahede imzalanırken, onu imzalayan Istanbul Hükümetinin Türkiye'yi temsil etmek durumu artık fiilen sona ermişti. 443 madde tutan bu muahedenin esası, Türkiye'nin taksimi idi. Halbuki muahede imzalanırken Anadolu'da milli mücadele artık başlamıştı. Ankara'da Büyük Millet Meclisi Hükümeti kurulmuştu.

oluyordu. Ama hakikatta Müttefikler sulhu, daha sulh antlaşmalarının imzalandıkları günler kaybetmişlerdi...

***

FAŞİZM BAYRAKLARINI AÇIYOR!

Nitekim Avrupa'da evvelâ, bizzat galipler, galip kapitalist ülkeler arasında bir parçalanma belirdi. Savaşa müttefik cephesinde katılan, fakat savaştan sonra kendisine ganimetlerden gereği gibi pay düşmediğini gören İtalya'da genel memnuniyetsizlik, anarşi derecelerine vardı. Bir işçi ihtilâli ve dolayısıyle komünizmin İtalya'ya da yayılışı bir aralık kaçınılmaz gibi göründü. Fakat burada sol ihtilâl değil, sağdan gelen hareket kazandı. Savaşta nefer (er) olarak askerlik yapan Benito Mussolini adında eski bir gazetecinin liderliğindeki Faşist Partisi (Partito Nazionale Fascista) 30 ekim 1922'de iktidarı ele aldı. Kısa bir zamanda muhalefeti ve demokratik müesseseleri ortadan kaldırdı. Dış siyasette, Akdeniz'de eski Roma İmparatorluğunu yeniden kurmak gibi gençliği ve kalabalıkları sürükleyici bir hayal perdesi arkasında, saldırgan ve aşırı derecede sömürgeci bir kuvvet olarak belirdi. Bu kuvvetin ilk hedefleri tabiî, kendisini savaş sonrası yağmalarından faydalandırmayan İngiltere ve Fransa olacaktı (1). Nitekim öy-

---

Onun için bu antlaşma hiç bir zaman yürümedi. Türkiye hakikî sulh antlaşmasını, müttefiklerle 8 ay süren çetin bir masabaşı savaşından sonra 24 temmuz 1923'te imzalamış oldu.

(1) İtalya harbe, hem de o güne kadar müttefikleri olan Orta Avrupa devletleri (Almanya ve Avusturya) cephesine ihanet ederek, büyük ümitlerle katılmıştı. 1915'te Londra, 1917'de St. Jean de Maurienne antlaşmaları, Adriyatik ve Doğu Akdenizde İtalya'ya büyük yayılma sahaları vaat ediyordu. Müttefikleri galip gelince, ganimetlerin hemen kucağına dökületeceğini sandı. Fakat olmadı. 1915 Londra Antlaşmasını, Amerika Cumhurreisi Wilson tanımadı. 1917 antlaşmasını ise Rusya tastik etmişti. Alman sömürgelerinin dağıtımından da İtalya'ya müttefikleri pay vermediler. Bu neticeler İtalya halkı arasında karışıklıklara ve iktisadî buhranlara yol açtı.

le de oldu. Böylece de Avrupa'nın emperyalist ve kapitalist cephesi, bu defa kendi içinde yeni bir parçalanmaya uğradı. İtalya artık yalnız Adriyatik, Akdeniz ufukları ile de yetinmiyordu. Tunus, Korsika, Savoi (Güney Doğu Fransa) taleplerinin ardından, Cibuti (Habeşistan sahilinde Fransız sömürgesi) ve tüm Habeşistan davaları ortaya atıldı. Hatta gözlerini Doğu Adriyatik'ten başka, Anadolu sahillerine çevirerek «mare nostrum» yani «bizim deniz» sloganlarıyle nutuklar söyledi. Hulâsa Mussolini daima yüksekten konuşuyor ve:

— *Dünya, yüksek sesle konuşanları dinler,*

diye haykırıyordu. 1922'den sonra İtalya, emperyalist cephede emperyalizmin hem yeni bir gücü, hem de bir iç buhranı olarak, yeni bir dünya savaşının hazırlayıcılarından biri oldu.

İlkönce Adriyatik'te Fiyume üzerine atıldı. 1924'te Fiyume İtalya'ya katıldı. Sonra Yunanistan'a karşı sertlik gösterilerine girdi. 1923'te Korfu adası bombardıman edildi. İşgal olundu ve ancak Yunanistan'ın İtalya'ya 50 milyon liret tazminat ödemesi kaydı ile ada bırakıldı.

1934 aralık ayında İtalya, Habeşistan davasını ortaya attı. 1935 sonlarında Habeşistan'a saldırdı ve Batı devletlerinin birtakım sudan tedbirlerle yetinerek oyalanmaları karşısında hiç bir yardım görmeyen Habeşistan 7 ay sonra yenildi. İtalyanlar 5 mayıs 1936'da Adisababa'ya girdiler. 7 mayısta Habeşistan'ın İtalya'ya ilhakı ilân edildi.

7 nisan 1939'da ise İtalya Arnavutluğa saldırdı. 12 nisanda Arnavutluk İtalya'ya ilhak edilmiş oldu.

O günlerde Atatürk:

Savaş isteyen bu adam her maceraya atılabilir, çünkü savaşın ne olduğunu bilmiyor,

sözlerini Mussolini için söylemiştir. Hakikaten de Mussolini'nin kısa bir neferlik hizmetinden başka savaş görgüsü yoktu.

***

HİTLER SAHNEDE:

1933'te buna, Avrupa'da gene aynı cephe içinde diğer bir parçalayıcı unsur katıldı: Nasyonal sosyalizm... Bu hareketin başında da, gene alttan gelen biri, bir eski onbaşı, boyacı veya dekoratör Adolf Hitler vardı. Türeyişi Mussolini'ninki gibi oldu: Birinci Dünya Savaşı sonunda Almanya da siyasî ve iktisadî buhranlar içine sürüklendi. Almanya'ya lâyık görülen aşağılık muameleleri Almanya hazmedemiyordu. Almanya'nın en verimli maden ve sanayi bölgeleri Fransa tarafından işgal edilmişti. Almanya aşağılık duyguları içinde mustaripti. Binlerce ve binlerce eski subay ve eski asker işsizdi. Gerçi sosyalist ve komünist hareketler bastırılmış ve Almanya demokratik bir anayasaya yönelmişti. Fakat müttefiklerin anlayışsızlığının haddi hesabı yoktu. İşte Adolf Hitler bu hava içinde, 1922-1923 sıralarında belirdi. Önceleri basit bir sokak ve birahane politikacısı zannedildi. Ama bir şeyler söylüyor, bir şeyler vaat ediyordu. 1918'de kurulan «Alman İşçi Partisi»nin 1919 eylülünde üyesi oldu. Kısa zamanda lider olarak sivrildi. Parti 1920'de «Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi = National-Sosyalistiche Deutsche Arbeiterparttei» adını aldı. 1920-1924 arasındaki karışıklıklarda s a ğ c ı bir akımın savunucusu haline geldi. Bu sebeple sağcı Alman çevrelerinden ve sanayicilerinden de yardım gördü. Hitler, partiyi, daha işi ele aldığından itibaren, Hücum Kıtaları anlamına gelen SA'larla «Strum Abteilung» militarist bir yapıya yöneltti. 1925'te, partinin kendi polis kuvvetini teşkil eden ve muhafız kıtaları manasına gelen SS'leri «Schutz Staffeln» kurdu. Bu arada bazı ayaklanma ve ihtilâl tecrübelerine de girişti. Hareketler gerçi biraz gülünç gibiydi. Ama bu Avusturyalı eski onbaşı, bu hareket ve nümayişlerde, meselâ Almanya'nın eski İmparatorluk Genelkurmay Başkanı Ludendorf'u ve benzerlerini kendi peşinde sürükleyebiliyordu. 1924'te parti 32 milletvekili ile parlamentoya girdi. Sonra birtakım iniş çıkışlarla 1930'da Meclise 107 milletvekili soktu. 1932 cumhurreisliği seçimlerinde, ünlü Alman mareşali Hindenburg'un karşısına Hitler cumhurreisi adayı olarak çıktı. Gerçi seçimi kazanamadı. Ama ünlü mareşal Hindenburg'a verilen

18.651.497 oya karşılık, bu Avusturyalı eski onbaşı da 11.339.446 oy aldı. Böylece de Hitler'in geleceği ve nereye varacağı artık belli oluyordu. Hatta nisan ayında yenilenen seçimlerde Hitler iki milyon oy daha kazandı. 1932 temmuzundaki Reichstag (Meclis) seçimlerinde ise Hitler oyların % 32'sini toplayarak Meclise 230 mebus soktu. Nihayet 30 ocak 1933'te Mareşal Hindenburg, Başbakanlığı Adolf Hitler'e teklif etmek zorunda kaldı. Hitler ve Nazi Partisi artık iktidara gelmişti.

Hitler ve partisi de, tıpkı Mussolini ve partisi gibi, bizzat kapitalist cephe içinde, gene bizzat kapitalist devlere karşı sert, saldırgan bir iç mücadele yürütüyordu. Bu iki hareket arasında bir birleşme er geç mukadderdi (1). Görünüyordu ki bu defa İngiltere ile Fransa ve onların mukadder müttefiki olan Amerika, yakın bir harbi, sosyalist-Sovyet cephesine karşı değil, kendi içerlerinde, yani kapitalist-emperyalist cephe içinde, Almanya ve İtalya'ya karşı yapacaklardı... Nitekim bir gün, öyle de oldu...

*
**

TANRISAL BİR MİSYON PEŞİNDE!

Hulâsa olayların akışı hızla gelişiyordu. İkinci Dünya Savaşından önce Avrupa'da söz, totaliter Faşizm-Nazizm cephesine geçmiş gibiydi. İngiliz ve Fransız devlet adamları da dahil oldukları halde çevre devletlerin şefleri Almanya'ya, denebilir

(1) Gerçi Mussolini ilk zamanlarda Hitler'den ziyade Fransa ve İngiltere ile anlaşma yolları aradı. Daha ileride değinileceği gibi meselâ Hitler Avusturya'ya saldırış hazırlığına girince, Avusturya'nın tarafını tutar göründü. Avusturya sınırında bulunan Brenner geçidine 200.000 asker yığdı. Fakat mukadder olan er geç yerine geldi. 1935'e kadar iyice giden İtalya ve İngiltere - Fransa münasebetleri bozuldu. Çünkü 1935'te İngiltere ile Fransa da birbirlerinden ayrılma halindeydi. Nihayet 6 kasım 1937'de, bir antikomintern pakt içinde İtalya - Almanya cephe birliği kurdular.

ki, direktif almak için geliyorlardı. Hitler kendini tanrısal bir misyonun icracısı sayıyordu.

12 şubat 1938'de ve Avusturya Başvekili Şuşnig'i (Şuşning) kendi ayağına çağırıp ona Avusturya'nın teslimi ültimatomunu tebliğ ederken Hitler'in söylediği şu sözleri kaydedelim:

«Benim tarihî bir misyonum var. Ben bu misyonu gerçekleştireceğim. Çünkü Tanrı bu misyonu yerine getirmek görevini bana verdi. Benimle beraber olmayan ezilecektir...»

14 nisan 1939'da ve Roosevelt'in bir mesajına cevap teşkil eden bir nutkunda da şöyle konuştu:

«En derin hislerimi; Cenabı Hakka karşı, ismi bile bilinmeyen bir nefer iken beni yükselterek sevgili milletime rehber ve şef yaptığından dolayı, en hakirane minnet ve şükranımı arz etmekle ifade edebiliri.

Gene o kudrettir ki hayatımın bu yegâne vazifesini, yani Alman milletini mağlûbiyetten kurtararak, en iğrenç bir diktanın ayaklarına bağladığı zincirlerini koparmak bahtiyarlığını ifade için, lâzım olan kudreti bana bahşetmiştir».

Hulâsa Atatürk'ün daha 1930'da Ankara'da, Amerikalı General Mc Arthur'a söylediği şu gelecekten haber veren sözler, artık tahakkuk ediyordu:

«Fevkalâde bir dinamizme malik olan 70.000.000'luk çalışkan ve disiplinli millet, üstelik millî ihtiraslarını kamçılayabilecek siyasî bir cereyana kendini kaptırdı mı, er geç Versay muahedesinin tasfiyesine girişecektir».

Hakikaten de Hitler Alman milletini, içine düştüğü aşağılık duygusundan kurtaran bir sıra başarılar sağladı. 1 mart 1935'te Saar havzası Almanya'ya geri verildi. Bu arada Hitler Versay muahedesinin Almanya'da mecburî askerliği yasaklayan kayıtlarını da kaldırdı. Denizde savaş gemileri inşasına geçti. Fakat asıl aktif hareketlere daha sonra geçti. 1938 martında Avus-

turya'yı işgal ve Almanya'ya ilhak etti. 23 eylül nutkunda, Çekoslovakya'nın Almanlarla meskûn olan Sudet bölgesinin Almanya'ya teslimini istedi. Hızlı birtakım gelişmelerden sonra nihayet 28 eylülde Münih konferansı toplandı. Bu konferansta İngiltere Başvekili Chemberlain, Fransa Başvekili Daladye, Mussolini ve Hitler, Münih'te bir araya geldiler. Çekoslovakya'nın orada bir temsilcisi bile olmadan bu konferans, 29 eylül akşamı, Sudet bölgesinin Almanlar tarafından işgaline karar verdi.

Fakat Hitler'in adımları bununla kalmayacaktı. Bir taraftan Sudet bölgesini işgal ederken, diğer taraftan Çekoslovakya'da Polonyalı, Macar azınlıkları meselesini ortaya atarak bu ülkenin tam tasfiyesine doğru yöneldi. 1939'da ise, artık Çekoslovakya yoktu. Hiç bir devletin kılını kıpırdatmasına meydan kalmadan, 15 mart 1939 günü Alman orduları Çekoslovakya'ya girdiler. 21 mart günü de Litvanya Hükümeti, kendi toprakları içinde olan Memel'i Almanya'ya terketti. Hitler'in Alman milletine ve dünyaya karşı ilân ettiği «Ein Volk, Ein Reih, Ein Führer = Bir Millet, Bir Devlet ve Tek Şef» sloganı yerini bulmuş, hatta biraz da sınırlarını aşmıştı. Ama Hitler bu sınır aşmaya da bir ad bulmuştu. Hayat sahası! Yeni düzen!

Hayat sahası ve yeni düzenin ise, elbette ki artık sınırı yoktu. Gerçi o sırada henüz kurtarılmayan bir Danzig şehri kalmıştı. Bu şehir Doğu Almanya'nın doğu ucunda bir sahil şehriydi. Almanlarla meskûndu. Danzig'i asıl Almanya'dan bir Polonya koridoru ayırıyordu. Muahedelere göre Danzig bir serbest şehirdi. Mahallî idaresi vardı. Fakat Almanya güçlenince Danzig Almanları da Hitler'in şefliğini benimsediler. İşte bu suretle ortaya şimdi bir de Almanya-Polonya meselesi çıktı. Ama bu meselenin çözümü, artık İkinci Dünya Savaşı demek olacaktı. Bulutlar gittikçe yoğunlaşıyordu ve dünya, ikinci bir dünya savaşına, dev adımlarıyle koşuyordu. Fakat biz bu bahse girmeden önce, şimdi, Birinci Dünya Savaşının doğurduğu ve Avrupa'nın diğer bir kudretinin İkinci Dünya Savaşından önceki gelişmeleri üstünde de kısaca durmalıyız. Bu kudret Sovyetler Birliği'dir. Böylece de, hem Avrupa, hem dünya, hem de bilhas-

sa İnönü'nün cumhurbaşkanlığı mesuliyetini taşıdığı Türkiye için Sovyet Rusya'nın yarattığı problemler ve arzettiği gelişme ihtimalleri bakımından izlemlerimizin başlıca unsurlarını özetlemiş olalım...

*
**

BÜYÜK İSTİFHAM: SOVYETLER BİRLİĞİ:

Sovyetler hareketi, ihtilâlci sosyalizmin, ilk defa devletleştirilmesiydi. Bu hareket Birinci Dünya Savaşı sonunda, hem Avrupa'nın yeni örgüsü, hem de çağımızın çehresi ve yeni gelişmeleri bakımından, politik ve sosyal alanda en önemli hadise oldu. Sovyetler Birliği'nin dünya sahnesinde belirişi iledir ki Avrupa, artık XIX. yüzyıl Avrupa'sının —kendi içindeki çelişmelere rağmen— dünyanın diğer kısımlarına karşı birleşmiş cephesini, dünya hâkimiyetini ve Avrupa'nın geocentrique, yani dünyanın merkezi olmak vasfını kaybetti. Avrupa, dünyanın metropolü, yani dünyanın sermaye hareketlerini ve dünya sanayiini elinde toplayan hâkim kudreti olmaktan çıktı. Çünkü Rusya'da ihtilâlci sosyalizmin çıkışı ve kuruluşu, dünyayı görüş, dünya siyaseti ve XIX. yüzyıl Avrupa'sına hâkim olan kapitalist nizamın kaderi bakımından, Avrupa'yı iki cepheye böldü. Gerçi ihtilâlci sosyalizmin bir gün devletleşmesi, beklenmeyen bir şey değildi. Rus sosyal demokrat hareketinin fikir babası ve Rusya'da Marksizmin en iyi yorumcusu Plehanof, daha 1889'da bunun er geç başarılacağını ve hatta bu hareketin, muhtemelen ilk önce Rusya'da başarılacağını, büyük bir kongre önünde söylemişti. Fakat böyle bir hadisenin gerek Avrupa cephesi, gerek dünyanın kaderi bakımından doğurabileceği etkileri, Avrupa'nın liberal siyaset ve fikir adamları hiç bir zaman anlayamadılar. Sovyetlerdeki tecrübe ve uygulamaların niteliği ve yeni devletin Avrupa ve dünya siyasetindeki önemi hakkında Avrupa ve Amerika, İkinci Dünya Savaşına kadar hiç bir esaslı fikir edinemediler. Nitekim Rusya'da iç harplere, Fransa, İngiltere, hatta onların kuyruğuna takılan Yuna-

nistan'ın askerî müdahaleleri, ancak 1921'de tasfiye edilebildi. Halbuki o tarihte Atatürk ve Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Sovyetler Birliği'ni tanıyan ilk devlet olarak, kuzey komşusu ile karşılıklı antlaşmalar imzalamıştı. Fransa, İtalya ve İngiltere ise bu devleti, ancak 1924'te şeklen tanımış oldular. Amerika'nın Sovyetleri tanıyışı ise ancak 1933'tedir.

Ama bu ülkeler arasındaki karşılıklı münasebetlerin incelenmesi şunu açığa vurur ki, meselâ İngiltere ve Fransa, hatta İkinci Dünya Savaşından önceki günlerde bile Sovyet Rusya ile, bilhassa Orta Avrupa faşizmine karşı anlaşma yolunda ciddî bir davranışta bulunmadılar. Temaslar, anlaşmalar ve deklarasyonlar, hep yüzde ve şekilden ibaret kaldı. Bütün bunları, Sovyetler Birliğinin İkinci Dünya Savaşı öncesindeki diplomatik gelişmeleri hakkında aşağıdaki vereceğimiz özetlemelerin daha iyi değerlendirilmesi için kaydediyoruz. Çünkü bu gelişmeler, hem Avrupa'nın hem Türkiye'nin meseleleri bakımından önemli manalar taşımaktadır.

Birinci Dünya Savaşı sonunda Avrupa, «galipler, mağluplar ve Rusya» olarak üç cepheye ayrılmıştı. 1918'de Almanya'ya Versay antlaşması dikte edilirken Rusya'ya da müdahaleler başlamıştı. Bu dış müdahaleler ve iç savaşlar üstünde burada tabiî durmayacağız. Fakat olayların akışı içinde öyle oldu ki, baskı altındaki Almanya ile baskı altındaki Sovyetler arasında bir nevi yakınlaşma gelişti. 16 nisan 1922'de demokrat Almanya ile Sovyet Rusya arasında Rapallo'da bir antlaşma imzalandı. Buna göre iki taraf birbirleri ile diplomatik münasebetler kuracaklardı. Birbirlerine karşı bütün taleplerinden vazgeçeceklerdi. Sovyetler Versay diktasını tanımayacaklardı. Bu, Batıdaki zafer sarhoşları için beklenmeyen bir darbe oldu. Çünkü aynı ayın başında Cenevre'de toplanan dünya ekonomik konferansında, Fransa, yalnız Almanya'dan astronomik savaş tazminatı değil, Sovyetlerden de eski Çarlık idaresinin astronomik borçlarını istiyordu! Halbuki Çarlık tarihe karışmıştı. Çar hanedanı ölmüş ve eski Rusya bütün sistemi ve yönetici kadrosuyle ortadan silinmişti... 1926'da Rapallo antlaşması, karşılıklı bir saldırmazlık paktı ile tamamlandı. Hatta Sovyetler Polonya ve

Baltık devletleri ile de, o günün icaplarına uygun yaklaşma hareketlerine geçtiler. Ondan sonra Cemiyeti Akvam'da (Milletler Cemiyeti) Sovyet Rusya aktif bir unsur olarak görünmeye başladı. Fakat asıl mesele, 1933'ten, yani Hitler'in zuhurundan sonra Sovyetler Birliği'nin durumu idi. Bu durum, İkinci Dünya Savaşı öncesinin büyük istifhamı olarak ortada duruyordu: Hitler kozunu, kendisine hiç bir şey vaat etmeyen ve buna karşılık Fransa, İngiltere ve nihayet Amerika'nın bütün ateş kudretini ve iktisadî baskısını kendi üzerine çekecek şekilde mi oynayacaktı? Yoksa Hayat Sahası dediği coğrafî genişlemeyi ve bunun getireceği iktisadî kaynakları doğuda arayarak, Sovyetler Birliği ile mi hesaplaşacaktı? Bir de Almanya'nın ne şu tarafta, ne bu tarafta değil de, her iki cepheye karşı savaş etmesi gibi bir ihmal de akla gelebilirdi ki, Almanya'nın geleneksel politikası, bundan kaçınmayı emretmeliydi...

Hitler, daha önce değindiğimiz saldırılarına başlayınca; Avusturya, Südetler ve Çekoslovakya olayları ile Polonya meselesinde Batının pasif durumu, Almanya ve Rusya'yı ister istemez karşı karşıya getiriyordu. Ama işte bu sırada Hitler Almanyası ile Sovyetler Birliği arasında, Batılıları gene şaşırtan bir şey oldu: İkinci Dünya Savaşının Polonya'da patlamasından 10 gün kadar önce, Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop Moskova'ya geldi. 23 ağustos akşamı ise aradaki bütün meseleler konuşulmuş ve Sovyet-Alman saldırmazlık Paktı, Molotof'la Ribbentrop arasında imzalanmıştı (1). Halbuki tam o günlerde Moskova'da Sovyet temsilcileri ile İngiliz ve Fransız mümessilleri, 5 ağustostan beri müzakere halinde bulunuyorlardı.

Bu müzakereler, İkinci Dünya Savaşının hemen öncesi günlerinde yapılıyordu. Fakat Sovyetler Birliği'nin böyle bir müzakere tertibi için teşebbüsleri daha eskiydi. Paris ve Londra'da neticesiz temaslar uzayıp gitmişti. Nihayet iş karara bağlanınca da bu sefer İngiltere ve Almanya, Moskova'ya göndere-

(1) Temasların daha ağustosta başladığı anlaşılmaktadır.

cekleri temsilcilerin kişiliği ve rütbeleri üzerinde tereddüde düştüler. İngiltere ancak bir binbaşı göndermek istiyordu. Fransa da, emekli bir levazım generali bulmuştu. Moskova ise kendi heyetinin başında Mareşal Voroşilov'u bulunduracağını bildirmişti. Bir süre uğraşmalardan sonra nihayet İngiltere Amiral Plunkett ve Fransa General Daumenic isminde iki pasif şahsiyet buldular. Moskova müzakereleri hiç bir verim kaydetmeden sürdü. Batılı temsilciler yetkisizdi. Sovyetler ise, Batı sınırlarından başka Japon meselesi ve Rus ordularının Almanlarla çarpışabilmek için Polonya'dan geçmeleri ve Polonya'ya asker sokulması gibi geniş talepler içindeydiler. İşte Ribbentrop bu sırada ve dünyadan habersizce Moskova hava meydanına indi. Yıldırım süratiyle yürütülen müzakereler üç gün içinde bitince de Voroşilof bir gün Millî Savunma Komiserliğinde müzakere bekleyen İngiliz ve Fransız temsilcilerine:

«Girişilen müzakerelerin, Alman-Sovyet Paktından sonra, artık manası kalmadığını»

tebliğ etti. Temsilciler şaşırdılar. Hemen o gece Moskova'dan ayrıldılar. Bundan bir ay kadar sonra ise, aşağıdaki dip yazıda değindiğimiz ikinci bir anlaşmayla Polonya toprakları Almanya ve Sovyetler arasında taksim edildi (1).

---

(1) Sovyet - Alman anlaşmasının esasları şunlardı:

— Karşılıklı saldırmazlık,
— Taraflardan biri saldırıya uğrarsa, diğer taraf saldıran tarafa yardım etmeyecek,
— Müşterek menfaatlarda karşılıklı haberleşme,
— Taraflardan birine karşı olan devletler grubuna katılmamak,
— Anlaşmazlıkların sulh yolu ile çözümlenmesi.

Anlaşma 10 senelikti... Fakat her şey onu gösteriyordu ki, bu maddelerin arkasında, Almanlarla Sovyetlerin, Polonya üzerinde anlaşmaları vardır. Nitekim çok geçmeden ve Polonya'da dünya savaşı başladıktan sonra Ribbentrop tekrar Moskova'ya uçacak ve 25 eylül 1939'da, Almanlarla Sovyetler arasında yeni bir antlaşma imzalanacaktır. Bu antlaşmanın tek konusu, bu iki devlet arasında Polonya'nın taksimidir.

İşte tam o tarihlerde idi ki, Türkiye Dışişleri Vekili Şükrü Saracoğlu ve maiyeti Moskova'da bulunuyorlardı. Bu biraz da hazin seyahatin hikâyesini daha sonra ve İkinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye'nin yalnızlığı ve teşebbüsleri bahsinde vereceğiz.

İnönü, Avrupa'daki Kudretleri ve Akımları Nasıl Değerlendiriyordu?

Kuvvetlerin hareketsiz haline göre değil, hareketli haline göre değerlendirilmesi, savaş stratejisinde olduğu kadar, siyasî stratejide de, netice hesaplarına etki yapan bir ileriyi görüştür. Savaşlar gibi, siyasî kombinezonlar da dalma bir takdir hatası yüzünden kaybedilir.

Birinci Dünya Savaşında Türkiye, böyle bir takdir hatası yüzünden eridi. Ve yeni Türkiye'ye, hem de artık tükenmiş hale gelen son topraklar üstünde, bir de İstiklâl Savaşı vermenin ağır mirasını bırakarak tarih sahnesinden silindi. İnönü gibi o devri yaşamış bir "karar adamı" için, İkinci Dünya Savaşı karşısında ilk vazife, böyle bir takdir hatasına asla düşmemekti...

IV

İNÖNÜ'YE GÖRE?

İnönü'nün İkinci Dünya Savaşı içindeki karar ve davranışlarını gereği gibi değerlendirebilmek için, İkinci Dünya Savaşı öncesi Avrupa'sındaki siyasal akımlara ve kuvvetler dengesini bundan önceki bahiste özetlemiştik. Çünkü bu akımların ve kuvvetlerin karşılıklı gelişmeleri üzerinde az çok bilgi edinmeden, ne İkinci Dünya Savaşının, ne de savaş içinde Türkiye'nin problemlerini izleyemezdik. Şimdi bu bölümde de, evvelâ bu kuvvetler ve akımlar karşısında; Türkiye'nin devlet başkanlığı sorumluluklarını omuzlarında taşıyan bir insan olarak İnönü'nün, görüş ve değerlendirmelerini vereceğiz. Sonra da bu görüş ve değerlendirmelere dayanan bir yön tayini ile, onun daha savaş başlamadan vardığı karar ve girişimlerin hikâyesini özetlemeye çalışacağız.

Hatırlayacağımız gibi, gene bundan önceki bölümde, İnönü'nün yeni bir dünya savaşını, daha çok önceden kaçınılmaz gördüğü yolundaki görüşleri açıklanmıştı. Onun sözlerinden meselâ şunları burada da tekrarlayalım:

> *«Yeni bir dünya savaşını, hem kesin, hem kaçınılmaz, hem yakın görüyorum...»*

Bu önsezi, olayların akışı ile doğrulanmıştır. Fakat bu akış içinde İnönü, bu savaşa katılan kuvvetleri ve akımları acaba nasıl değerlendiriyordu? Bu konuda onun, sözleri ve notları ile saptadığımız görüşlerini burada vereceğiz. Evvelâ Nazi Almanyası ile Sovyetler Birliği üzerindeki görüşlerini açıklayalım:

> *«Nazi Almanyası ile Sovyet Rusya arasında, açık bir çatışma göz önündeydi. İtalya Nazilerle birleşmişti. Ve her ikisi açıktan, Sovyetler ve Batı âleminin karşısındaydılar*

Bu çatışma, iki saf halinde olacaktı. Biz, Batı âlemi ile beraber bulunmalıydık. *Ve Batı âlemi, ben Cumhurreisi olduğum zaman, Sovyetlerle yakın bir kader yoluna, hemen hemen girmişlerdi. Biz, gelecek savaşta, bu grupla yakın bulunmalıydık.* Yani onlarla ittifaklar düşünmeliydik...»

Bu görüşler oldukça yoğundur ve ana hatlarına daha önce değindiğimiz savaş öncesi görüşleri ile kısmen çelişir gibi görünse bile gene de, bu olayların derininde oluşan bir gerçeği açıklar. Gerçi savaşın öncesinde ve daha önce kaydettiğimiz gibi, Sovyetler Birliği ile İngiltere ve Fransa arasındaki konuşmalar başarısızlıkla sonuçlanmıştır. İngiltere ve Fransa yerine, Nazi Almanyası ve dolayısıyle Berlin-Roma mihveri, Sovyetler Birliği ile bir yıldırım anlaşması imzalamıştır. Bundan bir ay sonra da, gene Sovyetlerle Almanlar, Polonya'nın parçalanması üstünde ikinci bir anlaşmaya varmışlardır. Nitekim, tam bu sırada, Moskova'da bulunan Şükrü Saracoğlu heyetinin bile Sovyet dışişleri ile temasları aksamıştır. Hatta bu heyet, açıkça biraz kenara itilmiştir. Kısacası bu müzakerelerden verimli bir sonuç da alınmamıştır.

Ama Sovyetler Birliğinin 1934-1939 arasında, eski Milletler Cemiyetinde genel bir saldırmazlık için çalıştığı, İngiltere, Fransa, Çekoslovakya ile, vakti gelince işlememiş olsa bile, bazı barışçı deklarasyonlara, anlaşmalara gittiği doğrudur. Nitekim tam savaş öncesinde de Moskova, İngiliz-Fransızlarla temaslara aşırı derecede önem vermişti. Fakat bu görüşmeler, önce de kaydettiğimiz gibi, Batılı temsilcilerin yetkisizlikleri, Batının kararsızlıkları ve bir de Sovyetlerin Polonya'da hareket serbestisini içine alan istekleri dolayısıyle, olumlu sonuçlara varamadan kesilmişti. Ama bütün bunlara, yani Batı ile anlaşamamazlık ve Almanya ile anlaşmalara rağmen, Alman-Sovyet münasebetlerinin er geç bir çatışmaya varacağı da bir gerçekti. Çünkü Almanya'nın Batıdan alabileceği hiç bir şeyin olmamasına karşılık, eğer Hitler hakikaten bir hayat sahası arıyorsa, sonu kötü bitse bile, bu girişimde Doğuya yönelecekti. Kaldı ki bu

iki nizam arasında bir doktrin savaşı da vardı. Komünizm ve Sovyetler Birliği ayakta kaldıkça; Nazizmin Almanya'da, nihayet sıkışık bir çerçeve halinden çıkamayacağı tabiiydi. Bu iki rejim arasındaki çatışmada ise Sovyetler Birliği, ister istemez Batı safında yer alacaktı. Bu bakımdan İnönü'nün önsezisi ve Türkiye'nin er geç, Sovyetleri de kendi safına alacak bir Batı cephesinde kendine müttefikler aramak zorunluğunu belirtişi, bir gerçekti. Nitekim öyle de oldu. Ama bu konuya geçmeden, İnönü'nün faşistlerle ilgili diğer bir değerlendirmesini de verelim:

«Nazilerin ve özellikle faşistlerin Türkiye'ye karşı tutumlarını, fırsat bekleyen hırslı bir istilâ heveslisi görüyordum. Habeşistan seferinin başında ciddî endişe geçirmiştik. Naziler Balkanlara hemen hemen hâkim olma yolundaydılar. Bizim selâmetimiz, Batıyla beraber olmaktaydı. Bu temel kanaat üzerine olayları ve ilişkileri geliştirecektik...»

Bu sözler, onlara herhangi bir şey eklenemeyecek kadar açıktır. Gerçekten de, daha Atatürk'ün sağlığında bizim Batıyla ve önce Nyon anlaşması ile taahhütlere girişmeye başladığımız malumdur. Bu taahhütlerin İkinci Dünya Savaşı arifesinde, aşağıda değineceğimiz deklarasyonlara ve anlaşmalara vardığı bir gerçektir. Kısacası, İsmet İnönü'nün belirttiği gibi, bizim yerimiz Batılılar safında olacaktı. Fakat Sovyetlerin de er geç aynı safta olacaklarına inandığımız için, bu arada onlarla da ilişkilerimizi daha açık kayıtlara ve güvenlik koşullarına bağlamalıydık. Saraçoğlu heyeti Moskova'ya bunun için gitmişti. Ama ne var ki bu seyahat, gerçekten şanssız oldu ve fena şartlar devrine, yani Sovyetlerle Almanların —geçici de olsa— kucaklaştıkları günlere rastladı. Bu olayı daha aşağıda ele alacağız. Ama önce, İnönü'nün, Sovyet Rusya üzerinde ve o devri ifade eden görüşlerini açıklayalım:

«Sovyetler Birliği sistemini ben, iki cepheyle göz önünde bulundurdum. 1930'da Sovyetler Birliğine gittim. Yakın temaslar ve tetkikler yaptım. Sovyetler Birliği o za-

man büyük iç buhranlar geçiriyordu. Ve dış âlemde, hemen hemen yalnızdı. Bu büyük sıkıntılar içinde de Sovyetler âlemini, yanıbaşımızda, kudretli bir devlet olarak gördüm. Ve bu devletin bizimle dost geçinmek fikrinde olduğuna şu şekilde inandım. Bu şekli düşündüğüm zaman, hem Atatürk'e, hem Meclis grubuna anlattım. O şekil şuydu:

Sovyetler bütün düşünceleriyle batı hudutlarına dalmışlardır. Bu batı hudutları onlar için daimî bir tehlike tesiri yapmaktadır. Eğer biz doğu hududunda onlara bir gaile olmak durumuna girmezsek, bizimle dost geçinmeyi isteyeceklerdir. Bu durum, batı hudutları hallolununcaya kadar devam edecektir. Şimdiki dünya şartlarına göre de, batı hudutlarını halledebilmeleri 25 senelik bir iştir. Batı hudutlarını hallettikten sonra, yeni bir dünya görüşüne çıkabilirler. Bizim politikamız buna göre yürütülmelidir.

Sovyetler Birliğinin sistem ve nizam olarak, Sovyet Rusya içinde yerleşmiş olduğunu görüyordum. İktisadî ve iç mücadelelerinin içinden başarı ile çıkmalarını, kuvvetli ihtimal sayıyordum...»

İnönü'nün bu değerlendirmelerinin, kendisinin Sovyet Rusya seyahatini yaptığı devreye, yani 1930 yılına ait olduğunu tekrar hatırlatmalıyız. Ve şunu da kaydetmeliyiz ki, bu değerlendirmeler, bu konuda, bir Türk devlet adamı tarafından yapılan değerlendirmelerin ve ileri görüşlerin hakikaten en önemlisidir. Burada hem Sovyet nizamı, hem Sovyetlerin o zamanki iç ve dış durumu, hem bu durum içinde Türkiye ile ilgili vaziyet, hem ileride ve Batı ile bir hesaplaşmadan sonra bize müteveccih olarak akla gelebilen ihtimal, açıkça belirtilmiştir. Hatta burada, bu ihtimal için bir de zaman tahmini vardır ki, bu da 25 yıldır. Hakikaten de Sovyet Rusya batı sınırları işini —ne kadar pahalıya mal olsa da— gerçi 25 yıla varmadan halletti. Yani Hitler'in zuhuru ve aşırı hızla gelişen olaylarla, 25 seneye varmadan, yani 15 sene sonra (1945) Sovyetler için batı sınırlarında garanti artık tamdı. Nitekim ondan sonradır ki Sovyetlerin Türkiye sınırları meselesine döndüğü, Türkiye'den üs ve

toprak talebi gibi tesirlerini artık bir daha silemediği birtakım teşebbüslere geçtiği malumdur. Şimdi İnönü'nün, Avrupa'daki şartlar ve akımlar üstündeki bu değerlendirmelerini, gene onun, İkinci Dünya Savaşı arifesine ait olarak dinlediğim şu sözlerini naklederek tamamlamalıyım:

«İngiltere, Fransa ve Sovyetlerle beraber bir ittifak ihtimali var idi. Bunun neticesi olarak, hep bir safta muharebeye tutuşmak hesap içindeydi. Neticelerini, ilk günden beri, menfaatımıza en az zararlı sayıyorum.

Olaylar tahmin hudutlarını aşıp uygulanma alanında geliştiği vakit ise, tedbirler zamana ve ihtiyaca göre uydurulmak lâzımdı...»

Bu sözler, İnönü'ye ait olarak, İkinci Dünya Savaşı öncesi tahminleri üzerinde söylenmiş, belki en önemli sözlerdir. Bu sözlerin işaret ettiği ittifaklar sistemine, az çok gidilmiştir. Bunu aşağıda göreceğiz. Az çok diyoruz. Çünkü bu ittifaklar yalnız Fransa ve İngiltere ile, bazı kayıt ve şartlar içinde tahakkuk etmiştir. Fakat Sovyetler Birliği ile, zaten mevcut olan dostluk anlaşmasını ve sınırlı ittifakı, yeni şartlara göre işlemek teşebbüsleri başarı sağlayamamıştır. Neticede Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı içindeki durumu, İngiltere ve Fransa ile sağladığımız Üçlü İttifaka rağmen, daima zayıf ve biraz da havada kalmıştır. Çünkü Sovyetler Birliğinin Türkiye hakkındaki niyet ve düşünceleri, bütün İkinci Dünya Savaşı boyunca, daima belirsiz kalmıştı.

İnönü'nün; ittifaklarını bir arada sağlayacağını umduğu, fakat Sovyetler kanadı tahakkuk ettirilemeyen bu üç müttefikle aynı safta bir harbe girmek ihtimalini göze aldığı ve bunu «menfaatlarımıza en az zararlı» saydığı yolundaki ifadelerine gelince, onun bu görüş ve kanaatı, sanıyorum ki bu konuda halka açıklanan ilk ve en önemli beyanıdır. Çünkü sanıyorum ki İnönü, İkinci Dünya Savaşı için, her ne şekilde olursa olsun bu savaşın dışında kalmak kararını daha önceden vermiş ve benimsemiştir. Tabiî bu kararı bozacak olağanüstü şartlar ve ihtimaller daima hesaba katılmak şartıyle. Ama şu da var ki İnö-

nü, bu savaşın dışında kalmak başarısını, her şeye rağmen elde etmiştir. Hem de baskılara ve ısrarlara rağmen. Daha ileride değineceğimiz gibi, bu onun siyasî hayatının neticeleri bakımından belki de en büyük başarısı olmuştur.

Şimdi bu değerlendirmeleri burada keserek, İnönü'nün biraz yukarıda ileri sürdüğü ittifak çabalarına geçebiliriz...

KOŞULLAR ve GİRİŞİMLER :

Yeni Türkiye hiç bir zaman bir Doğu devleti olmamıştır. Batılı tertiplerin Türkiye'yi parçalamaya çalıştıkları ve Batılı efendilerin Türkleri Orta Anadolu'ya atmak ve orada hapsetmek için kararlar aldıkları, saldırılar tertipledikleri günlerde bile, Batılılaşma hasreti ruhlara hâkim olmuştur. Gerçi Batının ve Batı medeniyeti denilince hemen akla gelen Avrupa hegemonyasının bize çektirdiği mihnetler, İstiklâl Savaşı şairi Mehmet Akif'e İstiklâl Marşında «*Medeniyet dediğin tek dişi kalmış canavar*» sözlerini yazdıracak kadar derindi. Gene mücadele yıllarında Avrupa'ya karşı duyulan kırgınlık, bir aralık Ankara'da, Anadolu'nun Bolşevikleştirilmesi ve hatta birisi Mustafa Kemal tarafından yönetilen Türkiye Komünist Fırkalarının Mecliste yer almalarına kadar varmıştı (1). Fakat Lozan Antlaşması ile beraber Türkiye, artık Batı devletler toplumu ve Batı nizamı içinde yerini almış bulunuyordu. Mustafa Kemal'in 30 ağustos 1924'te ve Başkumandanlık Muharebesinin yıldönümü dolayısıyle Dumlupınar'da verdiği söylevin esası, Batı uygarlığı içinde iktisaden ve siyaseten eşit bir Türkiye'yi canlandırır. 1924 Anayasasının örgüsü de gene demokratik, hatta liberal bir Batı nizamıdır.

Yarı sömürgelikten yeni kurtulmuş, millî sermayeden ve çağdaş sanayiden yoksun, iktisadî ve sosyal yapısı yeni baştan işlenmeye ve kurulmaya muhtaç bir Türkiye için bu Batı niza-

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*, cilt II, s. 363-390. İkinci baskı.

mı ve Batı ile eşitlik hasreti, gerçi biraz platonik bir hava taşımaktaydı. Hiç gelişmemiş, tersine olarak eski iktisadî nizamı da, Batıdaki sanayi medeniyetinin ucuz mal selleri ile kökünden tahrip edilmiş ilkel bir tarımcılığa ve hammaddeler üreticiliğine mahkûm kılınmış bir yeni Türkiye'nin, kendine uyan özel bir kalkınma nizamı araması hiç şüphesiz daha akla yakın gelebilirdi. Bunu bulamamış olmanın sosyal tepkileri, hatta krizleri, belki hâlâ yaşanmaktadır. Ama biz burada bu konuyu değil, İkinci Dünya Savaşı öncesindeki siyasî çabaları, yani Batı ile kader birliği gayretlerini özetleyeceğimiz için, şimdi bahsi yalnız bu çerçeve içinde tutacağız.

İnönü'nün daha yukarıda verilen beyanlarında şu sözler vardı:

> «*Nazilerin ve özellikle faşistlerin Türkiye'ye karşı tutumlarını, fırsat bekleyen hırslı bir istilâ heveslisi görüyordum. Habeşistan seferinin başında, ciddî endişe geçirmiştik*».

Bu endişeler gerçekten geçirilmiştir. Meselâ 1939 aralık ayında İtalya'nın Habeşistan yerine Güney Anadolu'ya yönelebilecek bir macera akını, Ankara'yı ve Çankaya'yı çok düşündürmüştür. İkinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye'yi, Batıda derhal müttefikler aramaya sevkeden nedenlerin en etkilisi de gene bir faşist akını oldu. Daha önce de değindiğimiz gibi İtalya, 7 nisan 1939'da Arnavutluk'a saldırdı. 12 nisanda harekât bitti. Arnavutluk kralı kaçmış, memleket istilâ edilmiş ve Arnavutluk, İtalya'ya ilhak edilmişti. Hareket İngiltere ve Fransa' da bittabi ve her zaman olduğu gibi bazı dalgalanmalar yaptı. 13 nisanda İngiliz Başvekili Çemberlayn, Fransa ile mutabık kalarak, Yunanistan ve Romanya'ya da taarruz edildiği takdirde bu ülkelere yardım edileceğini ilân etti. 14 nisanda Amerika Cumhurreisi Roosevelt de, Hitler'e meşhur mesajını gönderdi. Bu mesajın bir sureti, Amerika Hariciye Nazırı Hulle tarafından Mussolini'ye de gönderildi. Nitekim İkinci Dünya Savaşı öncesinde ve Birinci Dünya Savaşı sonunda fiilen ortadan çekildikten sonra Amerika'nın yeniden sahneye çıkışı, bu mesaj-

la başlar. Roosevelt bu mesajında, klasik diplomasi üslubuna sapmadan, açık, kesin ve âdeta iki insan arasında, fakat sert bir hesaplaşmadan önce, her şeyi ortaya atan hususî bir son mektup hissini veren cümlelerle Hitler'e sorar:

«Dünyada yüzlerce milyon halk, yeni bir harp, hatta yeni savaşlar zinciri korkusu içinde yaşıyordu. Savaş, dünya yarıküresinin diğer milletlerini de ilgilendirir. Olayların akışı, artık silah tehdidine dönülmüş olduğunu gösteriyor. Avrupa'da üç millet, Afrika'da bir millet (1) hayatlarını kaybetmişlerdir. Uzak-doğuda büyük bir işgal dalgası var (2).

Siz, şu devletlere taarruz etmeyeceğinize söz vermeye hazır mısınız?»

Roosevelt burada 30 ülkenin adını sayıyordu: Baltık devletleri, Balkan devletleri vb... Bunlar arasında Türkiye'nin de adı vardı. Fakat Hitler cevabını, 28 nisanda Münih'e gelerek hemen toplantıya davet ettiği Rayştag'da uzun, ateşli, haykırışlı bir demeçle verir:

«Ben hiç kimsenin hukukuna tecavüz teşkil edecek hiç bir harekette bulunmadım. Ben, hiç bir ecnebi memleketi kuvvetle, Alman milletinin komünotesi (topluluğu) içine almak fikrini beslemiş değilim!»

Halbuki bu sözler söylenirken, Çekoslovakya artık haritada yoktu. Ve bu memleketin işgalinin üstünden henüz 17 gün geçmişti. Fazla olarak Polonya'ya da, kabul edilmesi imkânsız teklifler bu günlerde verildi. Polonya ile 1934 dostluk anlaşmasını bugünlerde feshetti. Gerçi Hitler bu cevabını verirken ve cevabına İngiltere ve Fransa'yı da muhatap tutarken aslında, çağın Avrupa'da hâkim olan nizamını dile getiriyordu. Çünkü

(1) Avrupa'da Avusturya, Çekoslovakya, Arnavutluk; Afrika'da Habeşistan.

(2) Japonya'nın Çin'e saldırışı.

Fransa ve İngiltere, dünyayı kaplayan ve hiç bir parçası, orada yaşayan halkların rızası ve müsadesi ile işgal edilmeyip, Roosevelt'in bahsettiği silâh tehdidi ve müdahalesi ile yaratılan muazzam sömürge imparatorlukları üzerinde oturuyorlardı.

TÜRKİYE YOLUNU BATIDA ARIYOR:

Daha Türk-İngiliz deklarasyonu imzalanmadan ve Hatay meselesinin Fransızlarla aramızda henüz bir çözüm yoluna girmediği günlerde de İnönü'nün Batı ile yardımlaşma yolları aradığını ve onun Alman teşebbüsleri üzerindeki gerçek görüşlerini ortaya koyan belgeler vardır. Bu durum özellikle, Fransız Generali Weygand'ın, 1 mayıs 1939'daki Ankara ziyaretinde ortaya atılan müzakere konularında kendini gösterir. Weygand Ankara'ya ayak basarken, özel bir ziyaretçi gibi sessiz sedasız karşılandı. Ama Ankara'dan ayrılışı askerî ve diplomatik, gösterişli davranışlarla oldu. Bu ziyaretin ve neticesinin nitelikleri hakkında, o zaman Ankara'da Fransız Büyükelçisi olan René Massigli'den aşağıdaki parçaları nakletmek, bu arada İnönü'nün düşünceleri hakkında Fransız elçisinin verdiği bilgileri öğrenmek faydalı olacaktır. René Massigli şöyle yazar (1):

> *«General Weygand'ın Ankara'ya gelişini kendi arzusu gibi gösterecektik. Tahran dönüşü, zaten Lozan'dan tanıdığı İsmet İnönü'yü selâmlamak istemiş ve modern Türkiye'yi yakından görmeyi arzulamış olacaktı. General 1 mayıs (1939) sabahı Ankara'ya vardı ve 3 mayıs akşamı hareket etti. Geliş ve gidiş arasındaki fark, Generalin Ankara'da büyük bir başarı gösterdiğine işaretti. Ankara'da kaldığı zaman içinde General, Genelkurmayda iki konferansa katıldı. Cumhurreisi ile uzun bir görüşme yaptı. Millî Savunma Bakanı ve Dışişleri Bakanı ile ayrı ayrı görüştü. Ziyafetlerde ayrıca bütün önemli şahsiyetlerle tanıştı.*

---

(1) René Massigli: La Turquie Devant La Guerre, s. 140-145.

Mareşal Çakmak'la görüşmesi sırasında, Ankara'da Genelkurmayın düşüncelerini öğrendi. Ankara'dan ayrılırken yanında, acele ihtiyaçları gösteren bir listeyi de birlikte götürüyordu. Hatta bu listeden bir kopya da İngiliz Sefaretine verildi. Çünkü liste bir hayli uzundu ve yarısı İngilizlerce karşılanmalıydı. En mühimi de, İsmet İnönü'nün siyasî durum hakkındaki açık fikirlerini öğrenmesi oldu.

Cumhurbaşkanına göre şüpheye mahal yoktu: Hitler, önce Balkanları hedef tutan bir dünya hâkimiyeti kurmak hareketine başlamıştır. Türkiye, buna karşı koyacak müttefiklerin yanında yer almaya kararlıdır. Hazırlanmakta olan anlaşmalar açıklanınca da, Almanya Türkiye'yi rakipleri arasında görmeye başlayacaktır. İnönü bunun riskini ölçmüştü ve karşı koymaya hazırdı. Sovyetlerle bir işbirliği yapılması fikrini de, bir kenara itilmek şöyle dursun, bunun gerekli olduğunu ileri sürüyordu. İngiliz ve Fransızların Moskova ile anlaşacaklarını ve onların gözlerini Romanya ve Yugoslavya'ya çevireceklerini ümit ediyordu. Ama Romanya ve Yugoslavya'nın Alman baskısına dayanamayacaklarına inanmıştı. Belgrad'ın nötralize edilmesi ise, Alman ordularına Ege denizi ve boğazların yolunu açacaktı.

Bütün bunları dinledikten sonra Paris'tekilerin, Cumhurbaşkanı İnönü'yü Avrupa işlerine sırtını çevirmiş bir insan olarak düşünmelerine ve sadece Sadabat paktına önem vererek, ülkesinin Arap dünyası ile ilişkiler kurmasına çalıştığını ileri sürmelerine üzülürdüm. General Weygand, Ankara'da gördüğü fikir birliği, bir çözüm yolu bulma duyusu, dürüstlük ve işbirliğinden çok duygulanmıştı».

Batı ile bu anlaşmalar karşısında en çok tedirgin olanlar Almanlardı. Sovyetler daha sakin görünüyorlar ve ancak Batı ile anlaşmaları pek de tasvip etmediklerini belirtmekle yetiniyorlardı. Almanlara gelince, o sırada Ankara'da Alman Büyükelçisi olan Von Papen, titiz bir hareketlilik içindeydi. 12 mayıs

1939'da Türk-İngiliz deklarasyonu Büyük Millet Meclisinde okunduktan sonra Von Papen bir sıra teşebbüslere girişti. Meclisin bu açıklama oturumunda ve yabancı elçiler arasında bulunan Fransız elçisi Massigli, o esnadaki durumu şöyle tasvir eder:

> *«Bu oturum oldukça ciddî geçti. Bildirinin okunması alkışlarla karşılandı ama, milletvekilleri aşırı bir sevinç göstermemişlerdi. Aslına bakarsanız Türk milletvekillerini hiç bir zaman aşırı bir tutumda görmemişimdir. Bunlar, durmuş, oturmuş kimselerdi. Kolay heyecana kapılmıyorlardı. Belki de bu yüzden, ne vakit Büyük Millet Meclisinin bir oturumunu izlesem, aklıma hep İsviçre Millî Konseyinin toplantıları gelir...»*

Ama aynı oturumda bulunan Alman sefiri hiç de rahat değildi. 22 nisan 1939'da vazifesine başlayan elçi daha itimatnamesini Devlet Reisine verirken söylediği nutukta, Türkye'nin mihver düşmanlarıyle açık bir anlaşmaya girişmemesini ima eden bir ifade kullanmıştı. Almanlara göre Türkiye tarafsız kalmalıydı. Ve bu tarafsızlığı bozar sayılacak yorumlara müsait anlaşmalara katılmamalıydı. Buna karşı mihver, kendisine askerî gücünü artıracak yardımlarda bulunmaya hazırdı.

6 mayısta Papen, Numan Menemencioğlu'na müracaat ederek «Almanya'nın bir olupbitti ile karşı karşıya bulundurulmamasını» istedi. Numan Menemencioğlu ise, Arnavutluk'un İtalya tarafından işgalinin, Çanakkale için büyük bir tehlike teşkil ettiğini ve bu durum karşısında memleketinin bir seçim yapacak durumda olmadığını söyledi. Buna karşı Papen, yapılacak anlaşmaların hiç değilse gizli tutulmasını istiyordu. Tabiî bu da kabil değildi. Gene mayısın son günlerinde Papen, Türkiye için güya birtakım avantajlar teklif etti. Meselâ Türkiye bu türlü anlaşmalardan vazgeçer, yahut onları hafifletirse, Ankara'ya bir saldırmazlık paktı teklif edilecek ve hatta İtalya'nın elinde bulunan Ege adalarından, Türk karasularında bulunan Kastollorizo ve diğer küçük adalar Türkiye'ye verilecekti. Papen'

in bu türlü fakat verimsiz teşebbüsleri, onun bütün elçiliği boyunca devam etti (1).

Bize gelince, bu sırada Türkiye'nin dış politika bakımından uzayıp giden davası Hatay meselesidir. Fakat bu mesele de artık hallolunmuş gibidir. Mesele son şekline varınca Türkiye ile Fransa arasında bir dostluk anlaşması mümkün olacaktır. İşte bu hava böyle gelişmeye devam ederken, 12 mayıs 1939'da Başvekil Refik Saydam Millet Meclisinde kürsüye gelerek, İngiltere ile Türkiye arasında varılan görüş birliğini ilân etti. Türk-İngiliz deklarasyonunu (müşterek beyannamesini) açıkladı. Aynı gün İngiliz Başvekili Çemberlayn da Londra'da Avam Kamarasında bu yolda açıklamalarda bulundu. Müşterek deklarasyonun asıl konusu, kısa bir zamanda, Türkiye ile İngiltere arasında daha esaslı bir anlaşmaya varılması için müşterek harekete geçilmesiydi. İşte bu deklarasyonla İnönü, yakında karşılaşılabilinecek tehlikeler önünde, Batı ile ilişkilerini kurmaya başlamış oluyordu.

Meclis, beyanatı heyecanla tasvip etti. Mahmut Esat Bozkurt bunu, 16 mayıs tarihli Ulus'ta «Akıl Politikası» olarak vasıflandırdı. Sovyet basını deklarasyonu «Barış cephesi teşkili yolunda bir adım» olarak saydı. Alman basını ise bunda, İtalya aleyhine bir hareket görüyordu. İtalyan basını da işi bu şekilde aldı. Türk ve İtalyan gazeteleri arasında bazı polemik yazıları çıktı. Aynı şekilde polemikler, Türk-Alman basını üzerinde de sürdü, gitti (2).

20 mayıs 1939'da ise Berlin'de, Alman-İtalyan askerî ittifakı imzalandı. Bu suretle İtalya, cephesini artık seçmiş oluyor ve ufukta bulutlar, gittikçe yoğunlaşıyordu...

---

(1) Franz Von Papen, mektep hayatından başlayarak kendi hatıralarını yazmıştır: Mémoires. Flammarion yayınevi, 1953. Bu hatıralarında Türkiye sefirliği de yer alır, s. 287-316.

(2) Burada ayrı ayrı üzerinde durmadığımız bu dış yayınlar, lehte ve aleyhte yerli ve yabancı bütün neşriyat, Matbuat Umum Müdürlüğünce yayınlanmış olan *Ayın Tarihi* dergisinin, 67 numaralı haziran 1939 cildinde toplanmıştır.

İnönü C.H.P.'nin Beşinci Kurultayını işte bu hava içinde topladı. 29 mayısta ve Kongreyi açış nutkunda şu cümleleri dikkati çeker:

«Bugün insanlık milletler arasında, ciddî bir emniyet buhranı geçirmektedir. Birçok milletler, beklenilmeyen fırtınalara ansızın maruz kalmak endişesi içinde huzursuzdur. Halin en büyük tehlikesi budur. Bu hal böyle devam edemez.

Nüfusu çok milletler, nüfusu az milletlerin de müstakil bir hayata hakları olduğunu kabul etmelidirler.

Milletlerarası ilişkilerimizde, bizim zihniyetimizde bulunan devletlerle, müşterek bir prensip ve emniyet davası, bizi müşterek cepheye sevketmiştir. Siyasî anlaşmalarımızı, vakıalarımızı, bu açıdan görmelidir. Balkan Paktı, Sadabat Paktı, vb...»

İnönü'nün bu sözlerinde, gelecek tehlikelerin işareti ve tehlikelere karşı Batı milletleri ile varılmış olan anlaşmaların izahı vardır. Daha ziyade bu konuların ve varılan anlaşmaların açıklanması için çağırılmış gibi olan Kurultay, Parti ve Meclis içi hayatı bakımından bazı kararlar da aldı. Meselâ Mecliste ve C.H.P. içinde bir Serbest Grup'un teşkili bu kararların en önemlisi gibi görünür. Ama bu konuya daha ileride temas edeceğiz.

Türk devlet adamları Türk-İngiliz antlaşmasına bir an önce gidilmesinde İtalya'nın, 7-12 nisan 1939 arasında oluşan Arnavutluk'u istilâsının etkilerini açıkça belirtmişlerdir. Nitekim Churchill Türk-İngiliz deklarasyonunu, İtalya'nın Arnavutluk'u işgaline bir cevap olarak vasıflandırmıştı. Nihayet 23 haziran 1939'da Başvekil Refik Saydam Mecliste tekrar kürsüye gelerek, müşterek Türk-İngiliz deklarasyonunun harfi harfine aynı olan Türk-Fransız müşterek beyannamesinin de imzalandığını ve beyannameyi okuyacağını açıkladı. Fransa ile müşterek bir deklarasyona varılmasının gecikmesinde, Hatay meselesinin uzaması tesir ediyordu. Hatay gerçi manda idaresinden kurtularak 29 mayıs 1937'de istiklâline kavuşmuştu. Fakat Hatay

için mukadder olan, nihayet anavatana katılmaktı. İşte 23 haziran 1939, aynı zamanda Hatay'ın anavatana kavuştuğu gündür (1). Bu deklarasyonlarda öngörülen ittifaklara varılması için biraz daha zaman geçecek ve arada Türk Hariciye Vekilinin Moskova'ya, o şanssız seyahatı yapılacaktır. Şimdi bu konuyu ele alabiliriz.

*
**

BİR SEYAHATİN HİKÂYESİ:

Yeni Türkiye'nin Sovyetlerle ilk diplomatik münasebetleri, Birinci Millet Meclisinin açıldığı 20 nisan 1920'den hemen sonra başlamıştı. Meclis 26 nisan 1920 tarihli toplantısında, Sovyetler Birliğine bir heyet göndermeye karar vererek bu münasebetlere kapı açmıştı. O günlerde İnönü, Albay İsmet Bey olarak yeni Türk hükümetinin kabinesinde Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekili olarak bulunuyordu. Yeni devletin, Sovyetler Birliğini ilgilendirebilecek ve bizim yakın tarihimizin ilk milletlerarası antlaşması 3 aralık 1920'de Gümrü'de, o zamanki nasyonalist Ermenistan'la yapıldı. Fakat aynı günlerde nasyonalist Ermenistan idaresi yıkılarak Ermenistan Sovyetleştirildiğinden bu muahede yürümedi. Milletlerarası münasebetlerimizde ikinci ve esaslı bir aşama teşkil eden «Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması» 16 mart 1921'de Moskova'da imzalandı. Bir taraftan da Güney Kafkasya'da gelişmeler devam edip Gürcistan da Sovyetleştirilince, 21 ekim 1921'de Sovyetler Birliği ile, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan Şûralar Hükümetleri ve Türkiye arasında Kars muahedesi imzalandı. Bu antlaşmaya göre Sovyetler, yeni Türkiye için Sevr Antlaşmasına göre çizilen sınırları değil, Misaki Millî sınırlarını kabul ederek Doğuda, bugünkü sınırlarımız tespit edildi (2).

---

(1) Antlaşmanın metni: *Düstur* 3. tertip, cilt 20, s. 1530-1539.

(2) Bu arada, Birinci Dünya Savaşı sonlarına doğru ve Rus ihtilâli üzerine Brest-Litovsk'ta, eski Alman ve Osmanlı Devletleri tem-

Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında ahdî vesikalara bir de, 17 aralık 1925'te Paris'te imzalanan «Tarafsızlıklar ve Saldırmazlık Antlaşması»nı eklersek, kuzey komşumuzla aramızdaki diplomatik münasebetlere esas olan ve karşılıklı iki taraflı taahhütler yükleyen vesikaların tamamını belirtmiş oluruz. Bu arada gerçi bir de Ukrayna ile aramızda 2 ocak 1922 tarihli Ankara Antlaşması varsa da, bu ülke ile zaten sınırlarımız olmadığı ve Ukrayna Sovyet Cumhuriyetleri Birliği içinde bir federe ülke olduğu için, bu antlaşmanın tatbikatta bir değeri olmamıştır. İşte Sovyetler Birliği ile Türkiye'nin ilişkilerine esas olan ve tarafları karşılıklı taahhütlere sokan bütün antlaşmalar bunlardır. Ancak İkinci Dünya Savaşından sonra ve Sovyetlerce yapılan ihbar ve alınan kararla, iki devlet arasında, yukarıdan beri kaydedilen ahdî antlaşmalar feshedilinceye kadar, Türkiye ve Sovyetler arasındaki münasebetler bu vesikaların hükümleri dahilinde yürümüştür.

İkinci Dünya Savaşı öncesinin, gerek daha evvelki bahiste. gerekse bu kısımda özetlenen çeşitli gelişmelerine gelince? Türkiye, kendini bu savaş tehlikesi karşısında tamamen yalnız hissediyordu. İnönü, daha önce verdiğimiz beyanlarında ifade edilen yeni ittifaklar aramaya yöneldi. 12 mayıs 1939'da ilân edilen Türk-İngiliz müşterek deklarasyonunu, Sovyet resmî basını, gerçek tepkileri gizleyen bir tasviple karşıladı (1).

Bunu, artık son pürüzleri de giderilen Hatay meselesi tasfiye edilir edilmez, bir Fransız-Türk deklarasyonunun izleyeceği ve nihayet bu deklarasyonlarda zaten açıklanan Türk-İngiliz ve dolayısıyle Türk-Fransız ittifaklarına gidileceği belliydi. Ama bu antlaşmaların aynı zamanda, yürürlükte olan Türk-Sovyet antlaşmalarının yeniden gözden geçirilmesi suretiyle, onların da yeni antlaşmalarla paralel hale getirilmeleri lâzımdı. Yani aynı zamanda bir de Türk-Sovyet ittifakına gidilme-

---

silcileri ile, o zamanki Sovyet mümessilleri arasında yapılan antlaşmada Türkiye'ye bırakılan, fakat Misakı Millî sınırları dışında kalan Batum'un, Sovyetlerde (Gürcistan'da) kalması esası kabul edildi.

(1) Bu konuda bak: Şükrü Esmer, *Siyasî Tarih*, s. 256-261.

diği takdirde, Türkiye'nin maddî ve manevi emniyet kanatlarından en önemlisi açıkta kalabilirdi. Mevcut Türk-Rus antlaşmaları bir ittifak değil, ancak dostluk, karşılıklı tarafsızlık ve saldırmazlık paktlarından ibaretti. Hatta bunlar da tarihî ömürlerini artık yaşamıştı. Yeni şartlara göre revizyona muhtaç halde bulunuyorlardı. Çünkü Avrupa'da 1 eylül 1939'dan beri yeni bir dünya savaşı patlamıştı.

Hulâsa, koşullar değişmişti ve dünya çok şeylere gebeydi. Kaldı ki biz bu deklarasyonlara, Sovyetlerin de katılacağını düşünerek gitmiştik. Hulâsa biz bir Ortaklaşa Savunma sistemine muhtaçtık ve bunu arıyorduk. Sovyetler de 4 ağustosta Ankara'ya müracaat ederek, Sovyetler Birliği Dışişleri Komiser Yardımcısı Potemkin'in Ankara'yı ziyareti sırasında bahis konusu olan iki taraflı - karşılıklı yardım anlaşmasının müzakerelerine başlanmasını teklif etti. Bu suretle ve mart 1939'da Sovyetlerce tek taraflı olarak feshedilen 1925 Türk-Sovyet Saldırmazlık Paktının yerini, bu yeni anlaşma alacaktı.

İşte bu hava içinde ve bu maksadı sağlamak için, Hariciye Vekili Şükrü Saracoğlu 21 eylül 1939'da, bir heyetle Odesa'ya hareket etti. Feridun Cemal Erkin ve Cevat Açıkalın kendisine refakat ediyorlardı. 25 eylülde Moskova'ya varıldı. Zaten çok daha önce, 24 nisan 1939'da Sovyet Hariciye Komiser Yardımcısı Potemkin de Ankara'ya bir ziyarette bulunmuştu. Onun da iadesi lâzımdı. Moskova'da heyet garda Potemkin tarafından karşılandı. 15 eylül sabahında Kremlin'de Hariciye Komiseri ve o sırada aynı zamanda Komiserler Heyeti Başkanı (Kabine Reisi) olan Molotof ziyaret edildi. Öğle yemeği Kremlin'de yenildi. Her şey iyi başlamış görünüyordu. Fakat, 27 eylülde Tass Ajansı bu ziyaret hakkında şu tebliği yayımladı:

«Öyle zannediliyor ki, Saracoğlu'nun yarın gece nihayet bulması icap eden Moskova ikametinin, Sovyetler tarafından, Polonya'daki vaziyetten çıkan meseleleri hallet-mek üzere acele Moskova'ya çağırılan Alman Hariciye Nazırı Von Ribbentrop'un gelişi sebebiyle, bir müddet uzaması muhtemeldir. Ve gene bu sebeple Saracoğlu ile Mo-

lotof arasında yarın için kararlaştırılan görüşmeler ertelenmiştir».

Zaten 1 eylülde Almanların Polonya'ya saldırışı üzerine, Kızılordu da 16 eylülde Polonya topraklarına girmişti. Ribbentrop'un bu ikinci Moskova ziyareti, bu olupbittiyi, kâğıda dökerek iki memleket arasında Polonya'nın fiilen taksiminde, yahut Alman-Sovyet orduları arasında bir istilâ sınırı tayininde anlaşmak içindi.

Saracoğlu'nun işte bu şekle dökülen Moskova temasları onu tam 23 gün Moskova'da alıkoydu. Aradaki boşluklar, ziyafetler, tiyatro temsilleri, ziraat sergisi ziyaretleri, yabancı diplomatlarla nezaket ziyaretleri gibi şeylerle doldurulmaya çalışıldı. Ribbentrop'un, acele varılan bir anlaşma ile ve 4 gün sonra memleketine dönmesini takiben; her iki tarafça oldukça tutuk bir şekilde devam eden aralıklı temas ve müzakereler, olumlu bir sonuca varmadan kesildi. Saracoğlu Türkiye'ye dönmek lüzumunu duydu. Sovyet basını işi, Potemkin'in ziyaretini iade şeklinde yorumladı. Aynı yorum, görünüşü kurtarmak için Türk basınında da yer aldı. Bu arada Saracoğlu'nun, Stalin tarafından kabul edilip edilmediği bile belli olmadı ve 21 eylülde ayrıldığı Istanbul'a, 20 ekimde, elleri boş ve kırgın bir çehre ile döndü...

Moskova'da neler olmuştu? Bu konuya göz atmadan hemen şunu belirtelim ki, daha Saracoğlu Ankara'ya ayak basmadan, yani 19 ekim 1939'da Ankara'da, Türkiye'yi Batı savunma sistemine bağlayan ittifak antlaşmaları, Türkiye, İngiltere ve Fransa'nın yetkili temsilcileri arasında imza edildi. Dış münasebetler tarihimizde adına «üçlü ittifak» denilen antlaşmalar bunlardır... Üçlü ittifakın ana hatlarını vermeden evvel, daha yukarıda işaret edilen bir soru üzerinde kısaca duralım. Fakat Moskova'da uğradığımız hayal kırıklığı ve Sovyet-Alman ittifakı şeklinde bütün dünyanın karşılaştığı sürpriz önemliydi. Nitekim gene nazik bir kabulünden faydalanarak, İnönü'ye o devreye ait görüşlerini sordum. Olayları şöyle değerlendirdi:

«Savaş, çok muğlak (karışık) şartlar içinde başladı.

Ama biz bu savaşı İngiltere, Fransa ve Rusya ile, aynı cephede bulunmak kararı ile karşıladık. Bu hesabın başında şartlar, düşündüğüm bu ihtimal içinde, beklenen vaziyetini almış görünüyordu. Yani biz; İngiltere, Fransa ve Rusya ile bir safta olacaktık. Savaş başladığı zaman, bu istikamette ümitler mevcuttu. Yani Fransa ile, İngiltere ile, Rusya ile ittifakın bütün ümitleri mevcuttu.

Ama, yıldırım niteliğinde bir sürpriz, yani Rus-Alman ittifakı, beraberliği bozdu. Müttefiklere ve bilhassa Türkiye'ye karşı en şiddetli ihtimaller şeklinde patlak verdi. Yani savaşta beraber olacağımız cephe, ikiye ayrılmış oldu. Bu suretle de bizim ilk anda savaşa girmemizin, artık esaslı bir taallül (oyalama, savsaklama) konusu haline geldiğini farkettim.

İnönü müttefiklerle yaklaşma ve anlaşma konuları üstünde görüşlerini de şöyle özetledi:

«Rusya ile Almanya arasındaki beklenmeyen kararın ilânından sonra, bizim, müttefiklerle savaşa girme şartlarımız, esaslı bir müzakere konusu oldu. Şundan dolayı: Rusya ile savaşa tutuşmak istemiyorduk ve zaman göstermiştir ki, Rusya ile savaşa tutuşmamak için koyduğumuz bütün ihtirazî (çekimserlik) kayıtlar, Fransa ve İngiltere'nin de menfaatına uygun düşmüştür».

Şimdi hikâyemize devam edebiliriz. Ve önce, daha yukarıdaki gelişmeler içinde, kendiliğinden ortaya çıkan bir sorunun cevabını araştırmaya çalışalım.

*
**

MOSKOVA'DA NELER OLMUŞTU?

Moskova'da olanlar üzerinde yeterli açıklamalar yapılmamıştır. O günlerde, bu konuşmalara katılmış olan bir hariciyecimizin; rahmetli Cevat Açıkalın'ın, bu sayfalar ilk baskıya hazırlanırken bu konuda anlattıklarını, aşağıda ve bir cümlede

toplamaya çalışacağım. Fakat daha önce ve Moskova heyetinin olumlu bir neticeye ulaşılamadan dönüşünden sonra Başvekil Refik Saydam'ın, o zaman Meclise karşı ifade ettiği şu cümleleri vermeliyiz. Başvekil, biraz da üstü kapalı konuşmasında, durumu şöyle özetlemişti:

«Türk-Rus dostluğu devam etmektedir. Ancak Sovyetlerin bizden istedikleri fedakârlıklar, taahhütlerimiz sınırını aştığı için yeni bir anlaşmaya varılamamıştır...»

Bu netice Ankara'yı hayal kırıklığına uğratmış, Moskova'yı ise, kızdırmıştı. Sovyetler Meclisinde söz alan Molotov'un, 2 kasım 1939 tarihli gazetelerde şu beyanları yayınlandı:

«Türkiye Hükümeti, iki aydan beri Almanya'ya karşı savaş eden İngiltere ve Fransa ile, karşılıklı bir yardım paktı akdetmiştir (1). Bunu yapmakla Türkiye, ihtiyatlı tarafsızlık siyasetini, kesin surette ret etmiştir. İnkişaf halinde olan Avrupa savaşının mahrekine dahil olmuştur...»

Bu beyanlarında, Molotov, savaşı Almanya'nın değil, İngiltere ve Fransa'nın açtığını da ilân ediyordu. Halbuki savaşın, Polonya'ya yapılan Alman saldırısı ile başladığı malumdu. Hatta ondan da önce Mihver cephesinde Faşist İtalya'nın daha 1936'da Habeşistan'a, 1939'da Arnavutluk'a saldırdığı ve bu memleketleri istilâ ettiği gene malumdu. Almanya'nın ise, evvelâ Alman Birliği adına Avusturya ile Sudet Çekoslovakya'sını, sonra da, «Hayat Sahası» adına Çek topraklarını Almanya'ya kattığı keza bir gerçektir. Kaldı ki Molotov'un yukarıdaki beyanlarını da samimî saymak elbette ki mümkün değildi. Çünkü Sovyetler Birliği ve Stalin, hemen savaş başlarken Nazi Almanyası ile, pek de tarafsızlık ifade etmeyen bir antlaşma yapmış, ondan bir ay sonra da Polonya'nın taksimi anlaşmasına

(1) Burada ifade edilen «karşılıklı yardım paktı» Türk-İngiliz ve Türk-Fransız deklarasyonları değil, antlaşmalarıdır. Çünkü ittifak ve karşılıklı yardım yukarda kaydedildiği gibi, 19 ekim 1939'da Ankara'da imzalanmıştı.

giderek, zaten daha önce Polonya topraklarına soktuğu ordularının vaziyetini pekiştirmişti. 30 kasım 1939'da ise Kızılordu, gene savaş ilânına lüzum görmeden Finlandiya'ya girdi.

Fakat işin bu cephesini bir tarafa bırakarak biz, Türkiye ile olan Sovyet durumunu mütalaa edersek şunu tespit ederiz: Sovyet Rusya Türkiye'nin Batı cephesine kaymasına ve orada ittifaklar aramasına taraftar değildi. Türkiye'den istenen, Refik Saydam'ın «taahhütlerimizin sınırlarını aştığı için kabul edilmediğini» açıkladığı fedakârlıklara gelince? Bu fedakârlıklar kısaca, Boğazlar ve bilhassa Çanakkale Boğazı ve bölgesinin müşterek müdafaasıydı. Bunun için de bu alanlarda, Türk-Rus müşterek askerî kuvvetlerinin bulundurulması isteniyordu. Etrafında çok söz söylenebilecek bu stratejiyi şimdi, kısaca bir cümlede ifade etmek kabildir: Sovyetlerin; muhtemel savaş saha ve cephesini, Sovyet topraklarından uzaklaştırmak ve yabancı çevre topraklarına atmak çabası... İşte temelde yatan gerçek buydu. Bu strateji, Sovyet dış siyasetinin hem o zaman, hem bugün için, daima temel stratejisi olmuştur. Nitekim savaştan önce ve Sovyetler henüz Hitler'le anlaşma yapmadan evvel, Batı devletleri temsilcileri ile Moskova'da yaptıkları müzakerelerde de, Hitler'e karşı Batı cephesinde savaş edebilmek için Kızıl Ordu birliklerinin Polonya'ya girmesini ve orada üsler tesisi meselesini, isteklerinin daima temel maddesi yapmışlardı. Gerçi o müzakerelerde Batı zayıf temsil ediliyordu. Murahhaslar, İngiltere ve Fransa'nın Sovyetler Birliğini henüz gereği gibi anlayamamaları gibi sebeplerle, yetkisiz ve yetersiz seçilmişlerdi. Fakat Sovyetler'in Polonya'ya asker sokmak istedikleri de; savaşı Sovyet toprağından uzaklaştırmak ve çevre devlet topraklarında kabul etmek stratejisinin diğer bir misaliydi (1).

---

(1) Nitekim İkinci Dünya Harbinden sonra da Sovyetlerin, gerek Uzak-Doğuda, gerek Balkanlar ve Doğu Avrupa'daki çevre topraklarında vücuda getirdikleri tampon devletlerin Sovyet ana stratejisi bakımından durumunu, bu noktadan izah etmek mümkündür Bugünün harp tekniğinde toprak ve mesafe, önemini ne kadar kaybetmiş olsa da...

Hulâsa, mevcudu muhafazadan başka kaygısı olmayan Batılı kapitalist devletlerle, geleceğe ait tasavvurları sınırsız olan İhtilâlci Sosyalizm arasında ve Hitler'in yayılma hırsı karşısında, geçici de olsa, er geç bir cephe birliği olacaktı. Ama bunu önceden sezen ve ona göre ittifaklar ayarlamak isteyen İnönü'nün, yakın gelecekteki bu müşterek savunma cephesinde önceden yer almak çabaları, Sovyet Rusya tarafından açıkça önleniyordu. Bundan başka Türk heyetinin Moskova'ya giderken planlarına koydukları Balkan Birliğini daha güçlü kılmak gibi tasavvurları, Moskova'da hiç iltifat görmemişti. Türkiye ve onun başında İnönü, İkinci Dünya Savaşı başlarken, işte bu durumda bulunuyorlardı (1).

ÜÇLÜ İTTİFAK:

Bu ittifaka evvelce yapılan müşterek deklarasyonların ruhu hâkimdir. Bundan başka, İngiltere ve Fransa, bir Avrupa devletinin taarruzuna uğradığı takdirde, Türkiye'nin hayırhah (iyi niyetli) tarafsızlık gütmesi kaydı vardı. İngiltere ve Fransa devletleri Yunanistan ve Romanya'ya verdikleri garantiler yüzünden bir savaşa sürüklenirlerse, Türkiye onlara yardım edecek, onların safında çarpışacaktır. Bu ittifakın imzasından sonra İnönü'nün, İngiltere'de yayınlanan Daily Telegraf gazetesi muhabiriyle yaptığı mülâkatta ve bu gazete vasıtasıyle İngiliz milletine mesajı, onun bu ittifakı görüş tarzını açıklar:

«İngiliz milletine Türk milletinin muhabbetli selâmlarını bildirmenizi rica ederim. Türkiye Cumhuriyeti ile ittifakı İngiliz milletinin samimiyetle karşıladığını görmek bizi çok sevindirmiştir. Bu ittifakı ilham eden siyasete samimî yardımından dolayı bilhassa İngiliz matbuatına mü-

(1) Türk-Fransız-İngiliz üçlü ittifakının metinleri için «Türkiye'nin Dış Münasebetleri İle İlgili Başlıca Antlaşmaları» isimli esere bak. İsmail Soysal. İş Bankası yayını, 1965.

teşekkirim. İttifaka karşı duyguları samimî olduğu kadar da, giriştiği taahhütleri yapmak azminde olan Türk milletinde, İngiliz milleti sadık bir müttefik bulacaktır. İki millet arasındaki eski dostluk müşkül seneler içinde de Türk milletinin kalbinde derin köklerini muhafaza etmiştir. İki memleket her sahadaki menfaatlerini temin noktasında ve cihan sulhunun korunmasında el ele yürüyebilmek için o dostluğun tekrar ihyasına itimatla bakıyoruz».

Yalnız bu antlaşma ile Türkiye'nin aldığı taahhütler, onu Sovyet Rusya ile bir savaşa sürükleyemeyecektir. Ama bu kayda rağmen dahi, Sovyet devlet adamları ve resmî basın, Türkiye'nin bu ittifakla, savaşın kenarına kadar sürüklendiğini belirtiyorlardı. Molotov, daha önce bazı sözlerini naklettiğimiz demecinde «Türkiye acaba bir gün, bu hareketine esef etmeyecek midir?» diye sormaktaydı. Kominternin, yani «Dünya Komünist Teşkilâtları Merkezi»nin fikirlerini yayan «Komünist İnternationali» dergisi de 7 aralık tarihli sayısında «İngiltere ve Fransa, savaşı Balkanlara yaymak ve orada Almanya'ya karşı askerî bir cephe kurmak istediler. Bu planlarını yürütmek için de Türkiye'yi stratejik bir üs haline getirmeye çalışıyorlar» şeklinde yazıyordu (1).

Bu satırlar, Yunanistan ve Romanya bir saldırıya uğradığı takdirde Türkiye'nin, İngiltere-Fransa safında aktif yer almasına ait maddeyi kastetmektedir. Hulâsa Üçlü Pakt, en ziyade

---

(1) Hulâsa Türkiye, Sovyetlerin de katılacaklarını ümit ettiği yeni ittifaklar manzumesinde ve barış cephesinde, İngiliz ve Fransızlarla yalnız kalmıştı. Çünkü Sovyetler kabulü imkânsız şartlar ileri sürüyorlardı. Bu şartlar başlıca şunlardı:

1 — Çanakkale Boğazının müşterek müdafaası,
2 — Karadeniz'de sahilleri olan devletlerden başka devletlere ait harp gemilerinin, Karadeniz'e geçemeyecekleri hakkında Türk garantisi,
3 — Bir Sovyet-Türk antlaşmasının, Sovyetleri, ne doğrudan doğruya, ne de dolayısıyle, Almanya ile silahlı bir çatışmaya götürmeyeceği hakkında kesin kayıtlar.

güvenlik kurmak istediğimiz cepheden, daha ilk anda menfi tepkilerle karşılanmış, savaşın devamı boyunca ise, onu akdedenler arasında da hiç bir zaman normal ve aksaksız işlememiştir. Öyle ki, savaşın devamı boyunca bu pakt, bazen Sovyetlerin, bazen Almanların (1), bazen İngiliz ve Fransızların, hem de defalarca Türkiye üstünde baskılarına vesile vermişti. Kimleri kimlere ve ne derece taahhütlerle bağladığı ise, daima tartışma konusu olmuştur. İleride değineceğimiz Adana konuşması ve Kahire toplantısı, bu baskılardan müttefikler tarafından gelenlerin ancak bir kısmıdır. Fakat ne var ki İsmet İnönü, bütün bu vuzuhsuzluklar, baskılar ve birbirleri ile çelişen görüş ve istekler arasında, İkinci Dünya Savaşı boyunca Türkiye'yi savaşın fiilen dışında tutabilmişse, bu neticeyi onun hesabına gereği gibi değerlendirmek, bugün de, yarın da yazarlar ve tarihçiler ve gelecek Türk nesilleri için, dürüst vicdan vazifesi olacaktır... Fakat İkinci Dünya Savaşı öncesinde, varabileceği kararlar bakımından İnönü'nün durumunu ve Türkiye'nin karşılaşabileceği ihtimalleri biraz daha aydınlatmak için, konuyu daha da işlemek yerinde olacaktır.

*
* *

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI BAŞLARKEN BELİREN ÇEŞİTLİ İHTİMALLER:

İkinci Dünya Savaşı başlarken Türkiye bir savaş için hazır mıydı? Bu sorunun cevabını daha ileride vermeye çalışacağız. Şimdilik burada, İkinci Dünya Savaşı başlarken mevcut, yahut savaşın ilk günlerinde girişilen yeni ittifaklar karşısında, Türkiye'nin karşılaşması mümkün görülen ihtimaller üzerinde durmalıyız. Çünkü, o günlerin şartları içinde ve devletin başı

(1) Hitler Almanyası ile Sovyetler Birliği arasında işbirliğinin devamı süresince, bu iki devlet arasında Türkiye ile ilgili görüş ve kararlara ait ve Alman hariciye arşivinden alınıp yayınlanan gizli belgeler, ileride verilecektir.

olarak İnönü'nün mantığı, elbette ki bu ihtimaller üzerinde işleyecekti.

Önce şu gerçeği bir daha belirtelim: İkinci Dünya Savaşı başlarken Türkiye, yalnız ve müttefiksizdi. Çünkü daha önce de işaret ettiğimiz gibi Sovyetler Birliği ile mevcut antlaşmalarımız, karşılıklı bir dostluk ve saldırmazlık paktından ileriye gitmiyordu. Bu pakt ve antlaşmalar ise, daha savaşın patladığı günlerde ve Saracoğlu'nun Moskova temaslarında, değerlerini kaybetmişlerdi. Kaldı ki bu temaslarda meselâ Sovyetlerin tekliflerini kabul edip, Çanakkale'de müşterek müdafaa üslerine ve sistemine gitseydik (1) bu müşterek cephe o günkü şartlar içinde ancak İngiltere ve Fransa'ya karşı olacağı için, Türkiye'yi Batı'dan ayıracaktı. Böylece de Türkiye'nin kaderi, ister istemez evvelâ Sovyet-Alman cephesinde yer almak, sonra da Sovyetler cephesine bağlı kalmak olacaktı. O zaman da Almanya Balkanlara akınca, Trakya-İstanbul ve bütün Anadolu, ister istemez Alman-Sovyet çatışması için kanlı bir alan haline gelecekti.

Savaşın ise, Türkiye için hiç bir gaye ve menfaat ifade etmediği aşikârdı. Bütün Türkiye'nin savaş tahribi ile devam edecek olan böyle bir «İstenmeyen Savaş»ın sonu, nihayet bir Sovyet işgalinden, yahut Balkanlar ve Doğu Avrupa'da olduğu gibi, bir Kızıl Ordu kurtarışından ve sonuç olarak bir Halk Cumhuriyeti rejiminden başka bir şey olamayacağı aşikârdı.

Türkiye'nin, kaderini Batı devletlerine bağlaması ile hasıl olan duruma galince; bu durumun da en kuşkulu tarafı, gene Sovyetler kanadındaki açıklıktı. Çünkü Üçlü İttifakta, bir taraftan Türkiye'nin bu ittifak dolayısıyle Sovyetlere karşı hiç bir suretle cephe almayacağı yer alırken, diğer taraftan, İngiltere ve Fransa'nın Yunanistan ve Romanya'ya karşı verdikleri garantiler dolayısıyle bir savaşa girmeleri halinde, Türkiye'nin

(1) Kaldı ki Boğazlar sistemi, 20 temmuz 1936 tarihli Montreux sözleşmesi ile çok cepheli bir nizama bağlandığından, Türkiye bu konuda kendi başına karar alamazdı.

müttefikler safında savaşa girmesi şartı vardı. Bu son şart, ihtimal halinde olsa da, Türkiye'yi meselâ, Romanya'da bir müdahaleye sevkettiği takdirde o bölgede Türkiye, gene Sovyetlerle karşılaşacaktı. Nitekim Üçlü İttifakta Sovyetleri en ziyade tedirgin eden bu Romanya bahsi idi.

Sovyetler Romanya meselesini ancak bir Sovyet meselesi saydıklarını daima açığa vuruyorlardı. Kaldı ki Üçlü İttifakta, Türkiye'nin Sovyetlere karşı herhangi bir harbe sürüklenmemesi kaydı olduğu halde, Sovyetler tarafından Türkiye'ye herhangi bir vesile ile bir müdahale olduğu takdirde, Batılıların alacağı vaziyet hiç de belli değildi. Ve öyleü görülüyordu ki Sovyetler, Türkiye ile ilgili meselelerde genel bir belirsizliği, bütün savaş boyunca da daima iltizam etmişlerdir. Nitekim savaşın sonunda Sovyetler Türkiye'den üs ve toprak isteğinde bulundukları zaman Müttefiklerin tutumu, tam bir «kenara çekiliş»ten ibaret kaldı. O sırada Moskova'da bulunan sefirimiz, Sovyetlerin bu istekleri sırasında ve en kritik gecede müttefik elçilerinin, Sovyet ordularının Türkiye'ye girdikleri haberini sabaha kadar ve pasif bir boyun eğiş şeklinde nasıl beklediklerini hikâye etmiştir. Sovyetlerin bu tutumu, onların herhangi bir vesile ile Türkiye'ye müdahale edebilecekleri ihtimalini doğrulayıcı bir misal olarak daima zikredilmiştir (1).

Sonra Üçlü İttifak, Türkiye'nin Akdeniz kanadını da kesinlikle emniyet altına alamayabilirdi. Nitekim daha sonra Alman ve İtalyan hava de deniz kuvvetlerinin Akdeniz'de Batılılar hâkimiyetini engellemiş, Cebelitarık ve Malta yollarının neredeyse kapanması, Girit'in Almanlar tarafından işgali, Çanakkale yolunu kestikten başka, İskenderun ve İzmir'le Süveyş arasındaki ulaştırmayı da ciddî surette kısıtlamıştı. Öyle ki, savaş yıllarında herhangi bir müttefik gemisinin İzmir veya İskenderun'a ulaşabilmesi, daima olağanüstü bir olay olarak karşılandı.

(1) Sovyetlerin Almanlarla anlaşma halinde bulundukları günlerdeki Türkiye ile ilgili Sovyet-Alman münasebetlerine ait olup harpten sonra yayınlanan gizli vesikalardan bazıları ileride verilecektir...

Bu durum ise Türkiye'nin müttefiklerinden, gerek gıda maddeleri, gerek akaryakıt ve askerî yardım sağlayabilmesi işini çok zor şartlar altına sokuyordu. Hulâsa Türkiye daha savaşa girmeden, gerek mevcut ittifakları (Sovyetlerle) gerek Üçlü İttifak (İngiliz ve ransızlarla) cephesinden çeşitli ihtimaller, daha doğrusu tamamen elverişsiz, hatta ümitsiz bir durumda bulunuyordu.

*
**

ORDU SAVAŞA HAZIR MIYDI?

Bu sorunun kesin ve etraflı cevaplandırılabilmesi, tabiî benim yetkim dışındadır. Ama bilhassa İkinci Dünya Savaşında savaş, artık tam bir millî potansiyel, millî dayanca savaşı haline gelmişti. Bu millî potansiyel, ancak güçlü müttefikler tarafından desteklenme oran ve olanaklarına göre işleyebilmiştir. Bu sebeple bir ülke ve bir ordunun savaş gücünü artık, gizli kasalardaki planlar ve hatta silah, cephane ihtiyatlarından ziyade; hiç bir suretle gizlenmesi kabil olmayan ekonomik gücü, meselâ akaryakıt depolarının kapasitesi tayin etmektedir. İş bu yönden alındığı zaman, hemen bütün eksiklerini dışarıdan tamamlayan Türkiye gibi açık ve az gelişmiş memleketler için, aslında hiç bir zaman, bir askerî sır yoktur. İkinci Dünya Savaşı başlangıcında Türkiye'nin bu açıdan durumu, cesaret verici değildi. Öyle anlaşılıyordu ki, memleket bir savaşa sürüklenirse, hemen birkaç hafta içinde savaş, modern bir savaşın icap ve imkânlarını kaybedecektir. Bizim için, gene Birinci Dünya Savaşının veya İstiklâl Savaşının «kanının son damlasına kadar» dayanmak formülünde ifadesini bulan yiğitlik manzarasına dönecektir. İkinci Dünya Savaşından önce ve bu savaş içinde bulunduğum vazifeler bana, memleketin gerek tarımsal potansiyeli ve gıda durumu, gerek sanayi üretimi, gerek akaryakıt ve ulaştırma problemleri, gerekse malî ve ticarî gücü hakında, merkezî bir derleme ve değerlendirmeye dayanan, açık, kesin bilgiler içinde çalışmak imkânlarını vermiştir. Evvelâ başkentin İktisat İşleri Müdürü, sonra İktisat Bakan-

lığının Sanayi Tetkik Dairesi Başkanı, sonra da aynı zamanda memleketin İaşe İşleri Müsteşar Yardımcısı olarak, sivil ve askerî bütün askerî ve sivil yönetim cihazları ile olan direkt temaslarım ve işbirliği çalışmalarım, beni gerek halk, gerek ordu ihtiyaçları bakımından, ihtiyaçlarımızla imkânlarımıza ait bütün materyali, öz kaynaklarından toplamak, hulâsa memleketin nabzının atışını ve nefes alışını, dakikası dakikasına izlemek imkânları için de bırakmıştır. Bu arada gerek Başvekillik makamı ve Koordinasyon Heyeti ile direkt temaslar, gerek Millî Savunmanın ilgili daireleri veya bizzat Millî Savunma Bakanlığı makamında ilgililerle yapılan temas ve çalışmalar, bana şunu göstermiştir ki memleket, bir savaş ihtimali karşısında, hemen her cephesi ile h a l s i z ve y e t e r s i z'dir. Herhangi bir savaş halinde, milletin kahramanlık geleneği, tahammül ve fedakârlık gücünden başka dayanacak amiller azdır. Bunu da şu şahıs veya makamın şu veya bu ihmal ve kayıtsızlığı ile değil, tarihimizin ve onun zaruretlerinin akışı ile aydınlatmak gerekiyordu:

Cumhuriyet; eski saltanat idaresinden ancak; iktisadî esaret şartları ile, iktisadî ve malî perişanlık, yokluk, cihazsızlık ve bir de ağır borçlar devralmıştı. Zaten gümrük istiklâline ancak 1929 ekiminde kavuşuyorduk. Halbuki tam o sırada cihan iktisat buhranı patladı. Bazı ziraî ihraç mallarımızın fiyatları % 90 oranına kadar düşmüştü (1). Buna rağmen, ne yapılmışsa gene bu buhran yılları ile, onu takip eden ve İkinci Dünya Savaşına çıkan 1930-1938 arasında yapılmıştır. Demiryolları-

(1) Türk ziraî üretimi ile ilgili bazı maddelerin, buhran öncesi en yüksek fiyat seviyelerine nazaran, buhran devresinde, meselâ 1932 ağustos sonunda fiyat düşüşleri şu nispetleri gösteriyordu:

Maddeler	Dünya Piyasası	En Yüksek Seviye	Düşüş Oranı
Pamuk	New York	1923 Ekim	% 86
Yün	Londra	1924 Ekim	% 81
İpek	New York	1925 Haziran	% 96
Buğday	Hamburg	1925 Şubat	% 76

nın inşasına devam edilmiş, yabancı şirketler devletleştirilmişti. Türkiye'de ilk defa bir sanayi siyasetine geçilmiş, yeni fabrikalar kurulmuştu. Bu arada bir de «İmalâtı Harbiye Sanayii» geliştirilmişti. Bütçe dengesi, Türk parası kıymetinin korunması, dış ticaret muvazenesi bu yıllarda sağlandı (1).

Fakat ne var ki, yatırımlar elbette ki yetersizdi. Tarımsal hammadde ihracatçılığına dayanan döviz potansiyelimiz yetersizdi. Dış yardımlar ve istikrazlar ise kabil olmuyordu (2). Nitekim Türkiye Cumhuriyetinin, İkinci Dünya Savaşı sonrasına kadar, bütün dış istikrazları aşağıda gösterilmiştir (3). Bütün bunların neticesi olarak da, fakir ve hele ziraî alanda sermaye birikmesi göstermeyen bir iktisadî yapıya maliktir. Hulâsa, İkinci Dünya Savaşı, Türkiye için iktisaden çok elverişsiz bir sırada patlamıştı. Şimdi bu elverişsizliği, ordu ihtiyaçları ile ilgili genel malzeme bakımından bazı rakamlarla açıklayalım:

Türkiye'deki bütün akaryakıt tanklarının mal depolama kapasitesi ancak 100.000 tondan ibaretti (Istanbul-İzmir-İskenderun). Savaş öncesinde ve Petrol İşleri Komisyonu Başkanı olarak bu tesislerde yaptığım incelemeler, bana şu kanaatı vermişti ki, bu depolar hiç bir zaman bu kapasiteyi tam kullanamazlar. Nitekim savaş içinde memlekette, akaryakıt stoku, ihtiyaca göre, bazen bir haftalık, hatta daha az seviyeye kadar

---

(1) Bu konuda *İkinci Adam*'ın birinci cildinde XVI. bahiste geniş izahat vardır.

(2) Bu konuda İsmet Paşanın Başvekil olarak Sivas demiryolu hattını açarken, 9 ağustos 1930 nutkunda, ilgi çekici beyanlar vardır.

(3) 14.VI.1930 tarihli anlaşma ile 10.000.000 dolarlık Amerikan kredisi. 21.I.1934 tarihli anlaşma ile 8.000.000 altın dolarlık Sovyet kredisi. 27.V.1938 tarihli anlaşma ile, biri ticarî alanda 10.000.000, diğeri askerî malzeme için 6.000.000 dolarlık iki İngiliz kredisi.

Bundan başka İkinci Dünya Harbi içinde, 1939-1945 arasında ve karşılıklı yardım paktları gereğince, yekûnu 25.000.000 sterlinlik dört muhtelif kredi. Bu arada Almanya ile 150.000.000 rayş marklık bir anlaşma 31.XII.1942'de yapılmış, fakat işleyememiştir. 12.VII.1948'de Amerikan «Marshall yardımları» başlamıştır.

düşmüştür. Herhangi bir savaş halinde, ordu da, akaryakıt bakımından halk kadar sıkıntı çekecek durumdaydı. Ordunun geniş tahkimat projeleri de, meselâ bir aralık ele alınan Çakmak hattı tahkimatı, demir ve çimento bakımından sıkıntılı durumdaydı. Daha doğrusu, daha baştan imkânsızlıklar karşısındaydı.

Çünkü, memleketin bütün çimento istihsali yılda azamî 380.000 tondan ibaretti. Bu üretimi sağlayan iki buçuk çimento fabrikasının hepsi de İstanbul'da ve kolayca tahrip edilir yerlerdeydi.

Memleket dahilinde inşaat demiri yapacak Karabük tesisleri ise, henüz işe açılmamıştı. Memlekette bütün pamuklu üretimi, nüfus başına yılda ancak 6 metreden ibaretti. (Meselâ Macaristan'da 55 metre) Şeker istihsali nüfus başına 4 kiloydu. (Balkanlarda 14 kilo). Köselelik deri hariçten geliyordu. Memlekette petrol ve demir üretimi yoktu. (Karabükte birinci yüksek fırın 11 eylül 1939'da işletmeye açıldı). Buğday ve yem bitkileri yetersizdi. Motorlu vasıtalar az ve çok çeşitliydi. Orduda birbirinden farklı 28 çeşitli kamyon bulunduğu biliniyordu. Trakya'daki bir vazife gezisinde, yoldan geçen bir askerî konvoyu gördüğümüz zaman, bu beyanların doğruluğu açığa çıkıyordu. Halk daha ilk davette, kendisinden istenen bütün çeki hayvanı ve at arabalarını seve seve vermişti. Gene bir vazife gezisinde Söğüt'te böyle bir teslim sahnesini izledim. Kasabadan, köylerden atlarını, arabalarını getirip askerî komisyonlara teslim edenlerin hepsi sanki bir şenlik havası içindeydiler. Atlarını, arabalarını süslemişlerdi ve şehir davul zurna sesleri ile çınlıyordu. Ama sonra bu hayvanların bakım ve muhafazasında, ciddî müşküllerle karşılaşıldı. Ciddî kayıplar verildi. Savaş sanayii bakımından ise, Türkiye'nin, yeterli bir sanayi potansiyeline hiç bir suretle malik olmadığı da açıkça bilinen bir şeydi. Tersaneler ancak nazarî olarak mevcuttu. Bu durum, askerî sanayi tesisleri ile tersanelerin sivil idareye terki konusunda yapılan incelemelerde, olduğu gibi görünüyordu.

Demiryollarımızda, kurmaylarımızın istediği azamî tren tahrik haddine, gerek yolların durumu, gerek lokomotif ve vagon kifayetsizliği yüzünden, hiç bir zaman yaklaşılamayacağı

anlaşılıyordu. Istanbul'un hali ve bir aralık fazla halktan tahliyesi tecrübesi ise, çok düşündürücü sonuçlar vermişti...

Bu misalleri çoğaltmak kabildir. Her şey onu gösteriyordu ki, eğer Türkiye bir savaşa sürüklenmek zorunda kalırsa, çok ağır problemlerle karşılaşacaktı. Her ne pahasına olursa olsun bir savaşın dışında kalınmalıydı.

Halk ve hele ordu ihtiyacındaki eksikliklerin müttefiklerce ikmali yolunda yapılan sonu gelmez teşebbüslerin verdiği neticeleri ise, savaş içinde bütün ilgilileri düşündürüyordu. Askerî alanda karşılaşılanları askeri uzmanların hatıralarına bıraksak bile, meselâ İzmir'e bir vapur buğday veya İskenderun'a bir akaryakıt tank gemisinin vardığı haberini alabilmek için haftalarca, günlerce, saatlerce çekilen sinir gerginliklerinin ıstırabını hâlâ ürpererek hatırlarım. Gerçi müttefiklerin bizi beslemek, cihazlandırmak vazifeleri değildi. Onlarla zaten ancak dünya savaşı başladıktan sonra müttefik olmuştuk. Ama onların da istediği gibi ve istedikleri anda savaşa gireceksek; bu ikmal şartlarının Türkiye lehine düzenlenmesi lâzımdı.

Kaldı ki böyle bir savaşa giriş halinde yeni problemlerle de karşılaşacaktık. Beş parmakla sayılacak kadar az olan sanayi merkezlerimiz ilk anda tahrip edilebilirdi. Tek bir kömür havzamız vardı. Ve bu havza, eski, hurda, tesislerden kurtarılarak, tek bir elektrik santraline (Çatalağzı) bağlanmaya çalışılıyordu. Hepsi ancak 100 bin ton depolamak kudretinde ve hiç bir zaman dolu olmayan üç akaryakıt tank merkezimizin bir anda tahribi mümkündü. Bilindiği gibi, Almanların Karadeniz kıyılarını isgali ve hatta Kuzey Kafkasya'ya girmeleri, Türkiye ile Sovyetler arasında da akaryakıt ikmali bakımından bütün imkânları ortadan kaldırmıştı.

Kaldı ki Türk ordusunun silah ve cihazlanma durumu ve hususiyetleri, hatta savaşın başladığı günlerde de müttefikler için henüz malum değildi. Çünkü savaştan önce Fransa, İngiltere ve o memleketlerin sınaî üretim ve ikmal şartları ile silah tiplerine uygun münasebetlere girişilmemişti. Savaş başladıktan sonra ise, bir muharip ordunun, o güne kadar alıştığı malzeme ve silah, tip ve kaynaklarından başka türlü tip ve kay-

naklarla beslenmesi; bu ordunun yeniden silahlandırılması, elbette ki büyük problemdi. Kaldı ki bu donatım ve beslenme için de, daha önce değinildiği gibi, yollar açık değildi. Sonra müttefik cephede Fransa, kısa bir süre içinde Almanlar tarafından tamamen işgal edilmişti. Bütün tersanelerini kaybetmişti. İngiltere hücum ve tehdit altındaydı. Hulâsa bütün yük, Amerikan potansiyeline kalıyordu. Ama bunun harekete getirilmesi de, Türkiye için, zamana, yola ve sahaya ihtiyaç gösterecekti.

İşte bütün bu ihtimaller karşısında Türk Hükümeti ve İnönü için açık kalan tek yol, bütün zekâsını ve imkânları kullanarak, işi duygusallık meselesine dökmeden, kendi kabuğu içinde vaziyet almaktan ve savaş dışında kalabilmenin çarelerini aramaktan ibaretti. Nitekim öyle de oldu. Gerçi Türkiye Büyük Millet Meclisinde de savaş için nutuklar verilmiştir. Bir aralık İnönü'ye D.P. iktidarı sırasında muhalifleri tarafından ve onun savaş dışında kalmak başarısını küçültmek için:

— Milletin erkekliğini öldürdüler,

şeklinde taşlamalar yapıldı. Üçlü ittifakın müzakeresi sırasında kendi Halk Partisi saflarından da, savaşı özleyen ateşli nutuklar çekilmişti. Nitekim, çok daha sonraları, İnönü'nün de bir aralık savaşa girmek kararına vardığı ve bu kararını etrafına telkine çalıştığı yolunda çeşitli neşriyat yapılmış, hatıralar nakledilmiştir (1). Meselâ Ankara'da Tarih Kongresi günlerine ait olarak şöyle bir olaydan bahsedilir. Kongrede bulunamayan İnönü, Çankaya köşkünde bir kongre heyetini kabul ederek kendilerine şöyle hitap ediyor (2):

«Arkadaşlar, görüyorsunuz, İngiltere, Alman bombalarının yağmuru altındadır. İngiliz milleti, vatanlarının menfaatı namına buna tahammül ediyor. Orası gibi Al-

(1) Demokrat Parti neşriyatı, N. 11 haziran 1954.

(2) Tarih Kongresi, 15-20 kasım 1943 günleri arasında toplanmıştır.

manya da İngiliz bombalarının yağmuru altındadır. Alman milleti de vatanlarının menfaatı namına buna tahammül ediyor.

Gün pek yaklaşmıştır. Türk milleti de vatanının menfaatı namına bu savaşa girmek üzeredir. Millî menfaatımız bunu emrediyor. Milleti bu zarurete şimdiden alıştırmalısınız. Türkiye bu savaşa katılacaktır...»

Bu beyanları nakleden ve dipyazıda işaretlenen propaganda broşürüne göre, daha sonra konu Millet Meclisine de getirilmiş ve gizli oturumda çoğunluk, Türkiye'nin de savaşa girmesi tezini savunmuştur. Ancak buna Fuat Köprülü karşı çıkmış ve keza Mareşal da ayrıca, savaşa girmek çabalarının karşısında olmuştur.

Bu beyanlar aynen böyle mi olmuştur, Meclisin ve Mareşalın durumu nedir? Bu konuda kesin bir şey söyleyemeyeceğiz. Ama meselâ, yukarıda bahis konusu olan kabulde bulunan Tarih Kurumu Genel Müdürü Uluğ İğdemir, İnönü'nün bu şekilde konuştuğunu hatırlayamamaktadır. Fakat gerçek öyle görünüyor ki İnönü'nün, şartları yakından bilmekten ve savaşın ne olduğunu yakından tanımaktan gelen mantığı onun hem kendini, hem etrafındakileri gözü kapalı maceralardan kurtarmıştır. Soğukkanlılık ve mantık; İnönü'de hissiyat ve heyecana daima üstün gelmiştir. Kaldı ki, Kahire konferansı bahsinde, bu konuya gene geleceğiz.

Şimdi savaş öncesi durum ve gelişmeleri hakkında buraya kadar verilen izahlardan sonra sanıyorum ki, İkinci Dünya Savaşı içinde Türkiye'nin serüvenine geçebiliriz. Ancak bu suretledir ki, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı şartları içindeki durumunu ve bu durumda İnönü'nın bir devlet başkanı olarak tutumunu daha yakından değerlendirmiş olabileceğiz.

Savaşı Bilen Savaştan Korkar!

Türkiye'de cumhuriyeti, askerler kurdular. Bu kurucular, savaş meydanlarından gelmiş, savaşlar içinde yoğurulmuş insanlardılar.

Onlarda, savaşın kokusunu çok daha önceden duyan ve gelecek savaşın neler getirebileceğini önceden sezebilen, tecrübe edilmiş nitelikler vardı. Savaşı bildikleri için de, savaştan çekiniyor, korkuyorlardı...

İkinci Dünya Savaşı içindeki Önder Kadro'nun, savaşı bilmekten gelen bu savaş çekingenliği, yakın tarihinde Türk ulusunun, şansı ve öngörüşü olarak değerlendirilmelidir...

V

AVRUPA ATEŞLER İÇİNDE!

İkinci Dünya Savaşı, 1 eylül 1939'da Almanların Polonya'ya saldırısıyle başladı. Gerçi Avrupa'nın yeni bir savaşa doğru sürüklendiği ve bunun yeni bir dünya savaşına dönebileceği, en az bir yıldan beri belliydi. 30 eylül 1938'de Münih konferansının ve bu kısa toplantıda Hitler'in dikte edici davranışlarının bilhassa İngilizler üzerinde yarattığı küçültücü etkiler, Avrupa'da yeni bir savaşın ruhî havasını hazırlamıştı.

1 eylülde Alman orduları Polonya'ya girerken, Hitler de Rayhştag'da konuştu. Nutkunda zaman zaman dokunaklı sahneler yarattı:

— *Nefer elbisemi tekrar sırtıma geçiriyorum,*

diye haykırdı. Sonra da vasiyetlerde bulundu:

— *Ben ölürsem, yerime Göring geçecek (1). O da ölürse, yerini Hess alacaktır (2)!*

---

(1) Göring Birinci Dünya Harbinde, küçük rütbeli bir hava subayı idi. Hitler'in iktidara gelişinden önceki Nazi mücadelelerinde, daima Hitler'in yanında çalıştı. Nazi iktidarı zamanında Devlet Mareşalliğına yükselen Göring, Alman ordularının daha ziyade silahlanma ve ikmal işleri ile uğraştı ve Hitler'den sonra gelen adam oldu. Harpten sonra Nürnberg harp suçluları mahkemesinde ve hükümden önce tedarik edebildiği zehirle hücresinde intihar etti.

(2) Hess, Hitler'in siyasî yardımcısı mevkiindeydi. Hayatının en ilgi çekici olayı, harp içinde bir uçakla İngiltere'ye uçarak, orada İngilizlerle Rusya'ya karşı bir destek sağlamak teşebbüsü oldu. Fakat bu teşebbüs netice vermedi. İngiltere'de harp esiri sayıldı ve harpten sonraki suçlular mahkemesinde müebbet hapse mahkûm edildi. Şimdi bu mahkeme suçlularından zindanda kalan tek hükümlü odur.

Mizansen geniş ölçüde tamdı. Rayhştag'da bu nutuk söylenirken Hitler, yıllardan beri hazırladığı yeni Alman ordusundan 5'i zırhlı olmak üzere 52 tümenlik bir kuvveti birden Polonya'ya soktu. Polonya'nın başlıca kuvveti, iyi teçhiz edilmemiş 30 piyade tümeninden ibaretti. İngiltere ile Fransa, Polonya'ya karşı taahhütlerine rağmen Polonya topraklarında Polonyalıların imdadına koşamadılar. Ama her iki devlet 3 eylülde, Almanya'ya savaş ilân ettiler. Böylece de Avrupa, Birinci Dünya Savaşının sona erişinden ancak 19 yıl sonra yeniden ateşe atılmış oldu.

Bu savaşta Almanlar yeni bir savaş taktiği uygulamaya başladılar. Buna kendileri Yıldırım Savaşı «Blitzkrieg» diyorlardı. Bu taktiğin esası, zırhlı kuvvetlere ve sürate dayanmaktı. Savaşı uzun ve yıpratıcı siper muharebeleri bataklığına sokmadan, hızla gelişen bir hareket savaşı halinde tutmaktı. Bunun için de cepheleri zırhlı kuvvetlerle devamlı yararak düşmanın gerilerine sarkmak, düşmanın manevra kabiliyetini kırmaktı. Hepsinin üstünde de, karşı cepheye dehşet saçarak morali bozmak ve dünyaya karşı Alman ordusunun yeni kudreti hakkında, daha baştan sindirici bir hava yaratmak, bu taktiğin esasını teşkil ediyordu. Polonyalılar gerçi ateşli ve cesur insanlardılar. Fakat ruhlarında daha ziyade eski şövalyelik devirlerinin yiğitlik havası yaşar. Biraz da gerçek dışı denecek kadar mağrurdurlar. Renkli ve süslü bir süvari tümeninin kılıçlarını çekerek hücuma geçişine, hiç bir kuvvetin karşı duramayacağını sanırlar. Halbuki yeni savaşta yeni vasıtaların, tankların ve uçakların, kahramanlıkla ilgisi yoktur. Hulâsa Polonya savaşa, hem maddî hem de ruhî bir hendikapla giriyordu. Bu şartlara, Fransız Generali Weygand'ın bir sözünü de eklemelidir. Weygand'a göre, her Polonyalı binbaşı, kendini bir Napolyon sanıyordu!

Alman ordularının çok üstün kuvvetlerle yürüttükleri yıldırım savaşı karşısında Polonya'da şaşkınlık ve karışıklık görüldü. Gerçi Polonyalılar kademe kademe mukavemete çalıştılar. Fakat kumanda birliği ve intizamı, daha ilk baştan zayıfladı. Beri tarafta Hitler 2 eylülden beri cephedeydi. Polonya'

nın batı şehirleri birbiri arkasına düştüler. Buna rağmen Polonya 5 eylülde savaşa sonuna kadar devam edeceğini ilân etti. 6 eylülde Karakovi ve Bronberge şehirleri Almanların eline geçti. En büyük hareket olan Bizura meydan muharebesi 7 eylülde başladı. Nihayet Almanlar 8 eylülde Varşova önündeydiler. 9 eylülde Polonyalılar büyük Lodç şehrini kaybettiler ve 11 eylülde muharebenin akıbeti belirdi. Radom'da sarılan Polonya ordusu Almanlara teslim oldu. Fakat Varşova 16 eylülde bile teslim olmayı hâlâ reddediyordu. Ama bu sefer de Sovyetler Birliği'nden bazı hareketler başladı. Moskova 14 eylülde, Polonya uçaklarının Sovyetler Birliği sınırlarını ihlâl ettiğini ilân ediyordu. 17 eylülde Kızılordu şafakla beraber Polonya sınırlarını geçti ve Batıdan gelen Almanlardan sonra Doğudan gelen Ruslar da Polonya'ya saldırdılar. Sovyetler zaten eylülde kısmî seferberlik ilân etmiş bulunuyordu. Hulâsa tarihi daima dramatik olaylarla gelişen, çeşitli istilâ ve taksim felâketlerine uğrayan Polonya, bu defa da bu kaderin en ağır ve en kanlı günlerini yaşıyordu. Bizura meydan muharebesi 19 eylülde sona ermiş ve Polonya orduları, kahramanca mukavemetlerine rağmen yenilmişlerdi. Bir taraftan da Kızılordu doğudan batıya Polonya topraklarında hızla ilerliyordu. 26 eylülde Polonya mütareke istedi. Ama, Moskova 27 eylülde Alman Hariciye Bakanı Ribbentrop'u davet etmiş ve Sovyetlerle Almanlar arasında Polonya'nın taksimi suretiyle her iki taraf ordularının işgal edecekleri sınırlar çizilmişti. 28 eylülde Varşova da düştü. Zaten Polonya hükümeti erkânının önde gelenleri, daha 18 eylülde Romanya'ya iltica etmiş bulunuyorlardı. 30 eylülde de Paris'te geçici bir Polonya hükümeti kuruldu. Türkiye Dışişleri Bakanı Saracoğlu Heyetinin, daha evvelce izlediğimiz Moskova seyahati işte bu günlere rastlar...

*
**

İkinci Dünya Savaşının Avrupa'da ilk perdesi işte böyle açıldı ve Almanlar 23 eylülde, Polonya savaşının bittiğini ilân ettiler. Eylül ayı içinde ve bir taraftan Polonya kendi kaderine katlanırken, diğer taraftan da Batıda savaş havasına girildi. İn-

giltere bir Harp Kabinesi teşkil etti. Gerçi başvekil henüz Chamberlain'di. Fakat, Hitler'le müzakerelere girişmiş ve ona karşı Çekoslovakya'yı feda etmiş bir politikacı olarak, yeni devirde onun iktidarı elbette ki pek uzun süremezdi. Nitekim bir süre sonra sahnede Wilson Churchil (Çorçil) kuvvetlenecek ve savaşın sonunu o alacaktı.

Bir Alman - Polonya savaşı olarak başlayan macera ise, bilindiği gibi evvelâ bir Avrupa savaşı olarak gelişecek ve sonra bir Dünya Savaşı olarak bitecekti. Nitekim Almanlar daha savaşın üçüncü günü, yani 3 eylül 1939'da bunun ilk tohumunu attılar. 1400 yolcusu içinde birçok Amerikalının bulunduğu Athenia gemisini torpilleyerek, Amerika'da kendi aleyhlerine ilk tepkiyi yarattılar. Zaten daha 7 eylülde ve İngiltere'nin bir dominyonu olarak Kanada da, Almanya'ya savaş ilân etmiş ve savaş, denizaşırı bir genişlik almıştı.

4 eylülde İngiliz uçakları Wilhelmshaven'i bombalayarak Batıda da savaşın ilk hava fişekleri patladı. Aynı gün Londra'da ilk hava tehlikesi işareti verildi. 5 eylülde, Fransız-Alman sınırında, askerî çatışmalar başladı. Bu arada Japonya da dahil olmak üzere Avrupa, Asya ve Güney Amerika'da bir sıra devletler tarafsızlıklarını ilân etmekle meşguldüler. Ama bu tarafsızlar listesi, savaş içinde süratle azalacaktı. Gerçi Roosevelt de 5 eylülde Amerika'nın tarafsızlık beyannamesini imzaladı. Ama bilindiği gibi, bir süre sonra ne Japonya, ne Amerika bu savaşın dışında kalacaklardı.

Türkiye'ye gelince? Türkiye savaş öncesinde ve bilindiği gibi; yalnız ve müttefiksizdi. Ağustos ve eylül aylarında, her şeyden önce Sovyetler Birliği ile münasebetlerine bir şekil vermek teşebbüslerinin nasıl neticesiz kaldığı daha önceki bahiste incelenmiştir. Gerçi 12 mayıs 1939'da Türk-İngiliz ve 23 haziranda 1939'da Türk-Fransız dostluk deklarasyonları açıklanarak Türkiye'nin Batıya eğilimi ilân edilmişti, ama bu deklarasyonlar, henüz birer ittifak antlaşmasına varmamıştılar. Nitekim Türkiye'yi Batı savunma sistemine bağlayan Üçlü İttifak Ankara'da ancak 19 ekim 1939'da imzalanmıştır.

Fakat Türkiye, olayların karşısında tabiî hazırlıksız kalamazdı. Gerçi o safhada Türkiye'nin durumu bundan önceki bahiste bazı yönlerden etrafıyle incelenmiş olduğu gibi, pek elverişli değildi. Ama resmî bir seferberlik ilân edilmemekle beraber, elbette bir sıra tedbirlerin alınması lâzım geliyordu. Daha 4 ağustos 1939'da, yani Polonya sınırında savaşın başlayışından 25 gün kadar önce, Trakya'da büyük manevralar başladı. Harekât Edirne-Kırklareli arasında yürütülecek ve Trakya'nın kuzey bölgesini içine alacaktı. Mareşal Çakmak harekât sahasındaydı. 16 ağustosta İnönü de başvekil ve vekillerle beraber Trakya'ya gitti. Manevra 22 ağustosta bitti. İnönü 21 ağustosta Menekşe sırtlarından orduya heyecanlı bir mesaj yayınladı: «Talim ve terbiyenin en feyizli devri ve mühim askerî meselelerin tetkik sahası olan bu 1939 manevrasının önemini ve başarısını» belirtti. Mareşal buna gene heyecanlı bir cevap yazısı ile karşılık verdi. İnönü'ye ordunun bağlılığını, güvenini belirtti. Manevralar Edirne'de bir geçit resmi ve bir ziyafetle sona erdi. Fakat bu manevrada şu görüldü ki, eğer Türkiye'ye bir tehlike gelecekse, bu tehlike evvelâ Balkanlardan gelecektir. Trakya'da, daha sonra ele alınan fakat bir süre sonra vazgeçilen Çakmak müdafaa hattı projesi, bu manevra safhasında, gözden geçirilmiş bulunuyordu. Ama görülüyordu ki, bu yeni savaşın getirdiği yeni savaş unsurları ve usulleri, evvelce bilinen yöntem ve sınırları parçalamıştır. Savaşa sürüklenmek ihtimali olan bir devletin, bu yeni unsur ve usuller karşısında kendi durumunu ve imkânlarını, yeniden ve derinden düşünmesi lâzımdır. Hele bu devlet Türkiye gibi, Alman ve Çekoslovak fabrikalarından satın alınan silahlarla silahlanmış ve Batı devletleri ile silah ve teşkilât ilişkileri kurmamış olan bir devlet olursa?.. Bu noktada şunu da kaydedelim: İngiltere İstihbarat Nezareti daha 9 eylülde, savaşın en az üç sene sürebileceğini ilân ediyordu. Kaldı ki savaş üç sene değil, altı sene sürecek ve onu, sonu belli olmayan bir «Soğuk Savaş» izleyecektir. Hulâsa dünya, artık bir «Daimî Savaş» çağına giriyordu. Devlerin doğuşu, devletin boğuşması, devlerin yarışması şeklinde, yeni bir «Çağ Savaşı»na...

*
**

ÇARKLAR BİRBİRİNE ÇARPIYOR!

İkinci Dünya Savaşı Türkiye'nin hangi davalarını halledecekti? Buna verilecek cevap kısa ve kesindir:

— İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin halledilecek hiç bir davası yoktu. Varlığının devamını düşünmek ve korumaktan başka...

Ama iki şart vardı ki, bu iki şart Türkiye'nin başında birer Damokles kılıcı gibi asılı ve daima titreşip duruyordu. Bu şartların birincisi Türkiye'nin j e o p o l i t i ğ i idi. Diğeri de onun yüklendiği taahhütlerdi. Türkiye'nin jeopolitiği onu, hem bir Akdeniz, hem bir Balkan devleti olarak, dünyanın ihtilâflı alanları ve bu alanların m e s e l e l e r i içinde bulunduruyordu. Türkiye'nin giriştiği taahhütler ise, onun bir savaşta çatışmaların dışında kalmak gayretleri ve zaruretleriyle ciddî surette çelişiyordu. Meselâ Türkiye, 19 ekim 1939 üçlü ittifak antlaşmasıyle ve savaş Akdeniz veya Romanya'ya sirayet ederse, İngiltere ve Fransa cephesinde savaşa girmeye mecburdu. 1940 mayısında Almanya Fransa'ya saldırmak ve Almanya'nın müttefiki olarak İtalya da Fransız sınırını geçmek suretiyle, savaş fiilen Akdenize yayılmış oluyordu. Biz, ittifakın birinci maddesi gereğince Fransa'nın ve müttefiklerin yardımına koşarak, onların safında savaşa girmeliydik. Sonra 28 ekim 1940'ta İtalyanlar Yunanistan'a da saldırdılar. İtalyanların o Arnavutluk saldırısı ki, Atatürk bu mukadder macerayı hayatında ve nice yıllar önce haber vermişti. Bu da bizi savaşa girmeye mecbur kılan bir sebep yaratıyordu. Çünkü bu sefer de ittifakın 3. maddesi işlemeliydi. Zira İngiltere ve Fransa 13 nisan 1939'da Yunanistan ve Romanya'ya garanti vermişlerdi. Yani bu garantiler dolayısıyle İngiliz ve Fransız müttefiklerimiz Yunanistan veya Romanya'nın yardımına koşarsa, Türkiye de savaşa katılacaktı. Nitekim müttefiklerimiz, Yunanistan'a yapılan saldırı üzerine, Türkiye'nin «en kısa zamanda savaşa girmesini» istediler.

Halbuki diğer taraftan da Sovyetler Birliği bize karşı 1925 tarihli Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktını dile getiriyordu! Türkiye bu pakta uyarak durumunu ve meseleyi Sovyetlere açtığı zaman, Sovyetler Türkiye'nin savaşa girmesi haline karşı Türkiye'ye cephe alıyorlardı, gerçekte gene Üçlü İttifakın 2 numaralı protokoluna göre müttefiklere Türkiye'nin yapacağı yardım, onu Sovyetlerle ihtilâfa sürüklememeliydi. Böyle bir halde Türkiye bu protokole göre, müttefiklerinin cephesinde savaşa girmek zorunluğunda değildi. Gerçi Akdeniz ve Balkanlarda bir İngiliz-Türk işbirliği, Sovyetlere karşı değildi. Sovyetlerin gene de niçin müttefiklere karşı taahhütlerimizi yerine getirmemize karşı oldukları konusuna gelince, bunun cevabı basitti: Çünkü o tarihte Sovyetler, Hitler'in müttefiki idiler ve Polonya'yı taksim için Hitler'le anlaşmışlardı.

Gerçi birbirlerine karşı bu dostlar yakın bir hesaplaşma için açıkça silahlanıp duruyorlardı. Ama Hitler'in Batıda henüz yapacak işleri vardı. Rus ovalarındaki dramın başlaması için de, henüz bir zaman lâzımdı. Fakat ne olursa olsun ve aslında iyi niyetten gelmese de, bu devrede Sovyetlerin Türkiye'ye savaş dışı bırakmak için Türkiye üzerinde yaptıkları baskılar, netice itibarıyle Türkiye'nin çok lehine olmuştur. Türk Hükümetine, müttefiklerin savaşa girmek isteklerine karşı direnebilmek için, kuvvetli kozlar vermiştir.

Hulâsa bu devrede, Türkiye'nin jeopolitiği ile Türkiye'nin taahhütlerinin yarattığı çelişmeli meseleler, İnönü'nün ve Ankara hükümetinin düşüncelerinde kaynaşıp duruyorlardı ve çarklar, hakikaten birbirleri ile çarpışma halindeydiler. Kaldı ki bu karışıklık içinde diğer bir ihtimal de Ankara'yı düşündürüyordu. Bu ihtimal şuydu: Türkiye Balkan paktının da üyesiydi. Bu pakt dolayısıyle Yunanistan'a karşı ayrıca taahhütleri vardı. Bulgaristan'a gelince, o da paktın dışındaydı. Ama Yunanistan'dan toprak istekleri vardı. Şimdi ise İtalya, Yunanistan'a saldırdığına ve Yunanistan zorluklar içinde bocaladığına göre, acaba Bulgaristan da bu fırsattan faydalanarak Yunanistan'a saldıramaz mıydı? Ve bu takdirde Türkiye bu sefer de bu pakt dolayısıyle acaba Batı Trakya'da Yunanistan'ın yardımına

koşmak zorunda kalmayacak mıydı? Böyle bir vaziyet meydan alınca da, Bulgaristan tabiatıyle Almanya'nın müttefiki haline geçeceği için, Sovyetler Birliği gene Hitler'i korumak bahanesi ile Türkiye'nin karşısına çıkarak, Balkan Paktının işlemesine de engel olmayacak mıydı?

Böylece, meseleler gittikçe çatallaşıyordu. Batıda ise büyük bir dram cereyan etmek üzereydi: Fransa'nın çöküşü! Evet Fransa, daha ilk saldırılarda yenilmiş ve çökmüştü. 28 ekim 1940'ta Belçika ordusu, kralı ile beraber teslim olacak ve Fransa hükümeti de 9 haziranda Paris'i terk edecekti. Ama bütün bu fırtınalar içinde Türkiye, Bulgaristan'a bir uyarıda bulunmak cesaretini gösterdi: Yunanistan'a saldırdığı takdirde, Türkiye'nin de hareketsiz kalmayacağını bildirdi. Aynı zamanda İtalya Selânik'i aldığı veya yukarıda işaret edildiği gibi Bulgaristan Yunanistan'a saldırdığı takdirde, kendisinin de savaşa katılacağını açıkladı (1). Türkiye'nin bu davranışını cesur bir hareket olarak vasıflamakta mübalağa olmasa gerekti. Çünkü Türkiye tarafından Bulgaristan'a yapılacak bir müdahale, elbette ki yalnız Bulgaristan'ı değil, İtalya ve Almanya'yı Türkiye aleyhine harekete getirecekti. Böyle bir netice ile karşılaşılması elbette hoş olmayacaktı.

Fakat bu gelişmelerin, hem savaşın ve Avrupa'nın, hem Türkiye'nin kaderi bakımından en önemli olayı, hiç şüphe yok ki, Hitler Almanyası ile Sovyetler Birliği arasındaki münasebetlerin kaçınılmaz yönünde, yani bir Alman-Sovyet, daha doğrusu bir Faşist ve Komünist hesaplaşması yolundaki şekilleşmelere rağmen, evvelâ, hem ganimetlerin taksimi, hem iki tarafın da zaman kazanması için kolayca başarılan anlaşmalar, elbette uzun sürmeyecekti. Nitekim bu ganimet bölüşmeleri hızla yürüdü. 25-27 eylülde Polonya'nın aralarında parçalanmasından sonra Sovyetler, bu defa da gene Almanya ile anlaşarak

(1) William Langer ve S. Everett Gleason. «The Undeclared War, New York, Harper, 1953, s. 107 eserlerinden naklen.

Fakir Armaoğlu: *Siyasî Tarih*, s. 738. Bu konuda tamamlayıcı malzeme aranmalıdır.

1940 yazında Romanya'dan Basarabya'yı aldılar. Gene Almanya'nın Romanya üzerindeki baskısı ile bu memleket, kendi topraklarından, Transilvanya'yı Macaristan'a, Dobruca'yı da Bulgaristan'a terketmek zorunda kalmış ve ancak ondan sonra Almanya Romanya'ya garanti vermişti.

İşte bu safhalardadır ki, Hitler'le Stalin arasında, Türkiye üzerindeki gizli yazışmalar ve çekişmeler de başlamış bulunuyordu. Bu gizli yazışma ve anlaşmaları az ileride belgeleri ile vereceğiz. Fakat yukarıda kaydettiğimiz kazanç taksimleri sırasında bile görülüyor ki, Sovyetlerle Almanların «Soğuk dostluk»u gittikçe gerginleşmektedir. Sovyetler Almanların Balkanlar üzerinde gittikçe ağır basan davranışlarından ciddî endişe duymaya başlamışlardı. Arada gizlenmeye çalışılan gerginlik, 1940 kasımında, Berlin'de Hitler-Molotof görüşmelerinde (1) oldukça açığa vuruldu ve görüşmelerde belirli bir anlaşmaya varılamadı. Hele 1941 başında bu iki dev arasındaki «Soğuk Dostluk» artık sarsılmış bulunuyordu. O zaman Sovyetler derhal, güneyde yeni dostluklar aramaya başladılar. Tabiî ilk akla gelen Türkiye oldu. Nitekim 1 mart 1941'de Bulgaristan'ın Alman-İtalyan ittifakına katılması, 25 mart 1941'de Sovyetleri Türkiye'ye baş vurup, 1925 tarihli «dostluk ve saldırmazlık paktı»nı sıcak bir dille hatırlatmaya, bunun hükümlerinin yürüdüğünü belirtmeye sevketti ve şu da bildirildi. Herhangi bir vaziyette Türkiye'nin Almanlarla savaşa girmesi halinde, Türkiye'ye karşı Sovyetler, tamamen tarafsız kalacaklardır. Az zamanda alınan yollar, hakikaten ilgi çekiciydi!..

Sovyetlerin bu zikzaklı politikasını anlamak kolaydır: Sovyetler Birliği, devletler arasında bir ahlâk siyaseti değil, bir rejim ve doktrin mücadelesi yürüten bir ülkeydi. Bu mücadelede onun karşısında şu veya bu komşu, dost veya düşman yoktu, tümü ile bir dünya kapitalizmi cephesi vardı ve bu cepheyle münasebetlerinde, şekli ne olursa olsun ancak fırsatlar

(1) Bu görüşmeler hakkında, Molotof'un yardımcısı Valantinov için, Rusça «Mir» dergisinde çıkan Anı'ları, ilgi çekicidir».

ve menfaatlar değerlendirilmeliydi. O, devletlerarası bir siyasetler sisteminin değil, rejimlerarası bir mücadelenin «daimî savaşı» içinde sayıyordu kendini. Her anı ve her olayı ancak bu açıdan değerlendiriliyordu. Dostluklar da, düşmanlıklar da...

Ama biz, bu safhayı daha iyi aydınlatabilmek için, İkinci Dünya Savaşının buraya kadar özetlediğimiz ilk perdesinden sonraki gelişmeleri de, kronolojik zincirlemesi ile kısaca sıralamalıyız...

⁂

ALMANYA - POLONYA SAVAŞI, BİR AVRUPA SAVAŞI HALİNE GELİYOR!

1 eylül 1939'da başlayan savaşın o yıl içinde cereyan eden safhaları, Doğuda Polonya'nın taksimi ve tasfiyesi, Almanya ile Sovyetler Birliğinin ganimet, kazanç bölünmeleri, fakat daha ziyade gelecek savaşlar için hazırlık hareketleriyle geçti. 1940'ta bu savaş, bir Avrupa savaşı halini aldı ve Büyük Dram'ın ikinci perdesi açıldı. 1941 yılına ise insanlık, dünya ölçüsünde bir savaşa girecek ve bu savaşa haklı olarak, İkinci Dünya Savaşı denilecektir. İşte bu İkinci Dünya Savaşı içindedir ki İnönü, savaşın dünya ölçüsündeki ateşinin ve tahribatının da dışında kalmasını bilecek ve bu suretle de Türkiye ve Türkler, kendi tarihlerinin ilk defa e n u z u n b a r ı ş devresini yaşayacaklardı. Şimdi biz ilkönce, dünya savaşında bu ikinci perdenin kronolojik gelişmelerini izleyelim:

1940 yılına Almanya ve Sovyetler Birliği savaşa, henüz müttefik olarak girdiler. Hatta 1940 martında bile Molotof (Sovyetler Birliği Dışişleri Komiseri) Alman dostluğunu öven nutuklar veriyordu. Hitler de kendi usulünce, bu dostluğun felsefesini yapmakla meşguldü. Meselâ daha savaşa girerken 1 eylül 1939 Rayhştag nutkunda bununla ilgili olarak şöyle konuşuyordu:

«Biliyorsunuz ki Rusya ile Almanya, ayrı ayrı doktrinlerle idare ediliyor. Bu durum, aydınlanması icap eden

bir meseledir. Rusya'nın kendi doktrinini Almanya'ya ihraç etmeyi düşünmediği bir devrede, Almanya da kendi doktrinini Rusya'ya ihraç etmek niyetinde değildir. İki milletimizin, bir daha birbirlerine karşı gelmeleri için bir sebep görmüyorum. İki milletimiz arasında yapılacak bir muharebeden, ancak başkaları istifade edecektir. Bu sebeple, iki millet arasında kuvvete müracaatı ebediyen meneden bir pakt akdine karar verdik».

«Bu karar istikbal için, birinci derecede ehemmiyeti haiz bir dönüm noktası teşkil eder ve katidir...»

Hitler'e göre, Almanya ile Rusya arasında ebedî sulhü sağlayacak olan bu pakt, gerçi yapıldı. Ama onun ebedî ömrü, daha aşağıda vereceğimiz gibi ancak 22 haziran 1941 tarihine kadar devam edebildi. O tarihte Almanlar ile Sovyetler Birliği arasında, tarihin en kanlı hesaplaşması başladı. Ama dostluk 1940 boyunca devam edecek ve o arada Sovyetler, kendi sınır çevrelerinde kendi işlerini göreceklerdir: 30 kasım 1939'da Sovyetlerin Finlandiya'ya saldırıları, 12 mart 1940'ta Finlandiya'nın mütareke isteği ve kendi topraklarından bir kısmını Sovyetlere terki ile bitecektir. Fakat bu savaşta Sovyetler, daha sonra meydana atacakları askerî güçlerini ve silah üstünlüklerini gizleyerek, Finlandiya'ya karşı, âdeta başarısız gelişen bir muharebe sistemi ile hem dostlarını, hem düşmanlarını şaşırtacaklardır. 1940 içinde ise Sovyetler, daha önce de kaydettiğimiz gibi 28 haziranda Romanya'dan Basarabya ve Kuzey Bukovina'yı savaşsız alacaklar, 21 temmuz 1940'da ise, Baltık devletlerini, yani Estonya, Letonya ve Litvanya'yı işgal ve ilhak edeceklerdir. Bu suretle Sovyetler, Çar Rusya'sının eski Batı sınırlarını, Finlandiya ve Polonya'da bir kısım arazi hariç kalmak üzere elde etmiş bulunacaklardır

Almanlara gelince? Onlar, daha önce de değindiğimiz gibi Polonya taksiminden sonra Romanya üzerinde tekrar yaptıkları baskılarla, Sovyetlere bırakılan Basarabya hariç, Transilvanya'yı Macarlara; Dobruca'yı da Bulgarlara terk ettirdiler. Böylece de Macaristan ve Bulgaristan'ı tabiî müttefikleri hali-

ne getirdiler (1). Ancak bundan sonradır ki Batıya yönelmenin vakti geldiğine inandılar. Batı cephesindeki müstakbel savaşlarında daha serbest kalabilmek için de, 9 nisan 1940'ta Danimarka ve Norveç'a taarruz ettiler. Danimarka tabiî derhal dize geldi. Norveç'te ise, İngiliz kara ve deniz kuvvetlerinin bazı müdahaleleri ile iş biraz uzamakla beraber, sonunda Norveç de 10 haziranda silah bırakarak Alman işgali altına girdi. İsveç de bu suretle Sovyet ve Alman kıskacı altında, ister istemez mutlak bir tarafsızlık vaziyetini devam ettirdi.

Doğu ve kuzeydeki bu hazırlık işgallerinden veya ittifaklar sisteminden sonradır ki, iş, artık Batıya yönelmeye kalmıştı. Nitekim 10 mayıs 1940'ta Almanlar Belçika, Hollanda ve Lüksemburg'a tecavüz ettiler. Lüksemburg'un mukavemeti tabiî bahis konusu olmazdı. Gerçi önce Hollanda ve 16 nisanda Belçika tarafsızlıklarını ilân etmişlerdi. Fakat aslında beklenen saldırı başlayınca, tabiî dışarıdan yardım isteğinde bulundular. Amerika henüz savaş dışında bulunduğu için bu yardım elbette ki İngiltere ve Fransa'dan gelebilirdi. Nitekim İngilizler ve Fransızlar 11 mayısta Belçika'nın yardımına koştular. Bir emniyet tedbiri olarak aynı gün İngilizler İzlanda'yı işgal ettiler. Fakat Almanlar 13 mayısta savaşı Fransız topraklarına da naklettiler ve Batı savaşı bütün şiddeti ile başladı. Almanlar bir taraftan Sovyetlerle müttefik oldukları ve Doğu Avrupa ile Balkanlarda bir sıra kontroller tesis ettikleri için arkalarını sağlama almışlardı. Yani Almanya'nın ezelî zaafı ve korkusu olan «iki cephede savaşa mecbur kalmak» vaziyeti şimdilik yoktu. Onun için batıda serbest hareket edebiliyorlardı. Sonra da batıda, hatta Polonya'da dahi göstermedikleri bir sıra yeni savaş usul ve unsurlarını harekete getirdiler. Bilhassa: Beşinci Kol! Yani karşı ülkede panik havası yaratmak için akla gelmez usul, propaganda ve tahrikler, bu ülkelerde askerî istilâ gücü kadar tesirli oluyordu. Çeşitli kıyafetlerde paraşütçü indirerek sa-

(1) Romanya'nın bu esaslı budanmasından sonradır ki, Almanlar Romanya'ya teminat verdiler ve Romanya da Almanya'nın zoraki bir müttefiki haline girdi.

vaşı birden sokaklara yaymak da yeni bir usuldü. Motorlu vasıtalara dayanan ve siper savaşını önleyen sürat ve hareket savaşı ise, klasik stratejiyi baştan başa değiştiriyordu.

14 mayısta Hollanda teslim oldu. 27 mayısta Belçika Kralı teslim olmak zorunda kaldı. Belçika ve Hollanda'nın yardımına koşan İngiliz kuvvetleri ise, keskin bir Alman manevrasıyle Fransızlardan ayırtılarak Dunkerque'e doğru sıkıştırılıyorlardı. 19 mayısta Almanlar Fransa'da, Birinci Dünya Savaşının meşhur savaş sahası olan Somme'a vardılar. Zaten daha 16 mayısta Fransızların Sedan hattı çökmüştü. 23 mayısta Fransa'nın en ziyade güvendiği Maginot istihkâm hatları, Schel'de yarıldı. 29 mayısta ise Almanlar, 350.000 kişiye varan İngiliz ve müttefik kuvvetinin yığıldığı Dunkerque kıyı parçasını top ateşi altına aldılar.

İngiltere Başvekili Chamberlain daha 11 mayısta istifa etmiş ve yerine Winston Churchil (Çörçil) geçmişti. Savaş batıda da artık liderlerini buluyordu. Çörçil'in ilk insanüstü direnişi ve başarısı, Dunkerque (Dunkerk) tuzağından 335.000 insanı, gene insanüstü tertiplerle kurtarmak ve İngiltere'ye nakletmek oldu. O günler, İngiltere Kralı Altıncı George'un milletine:

— *Allaha dua ediniz!*

diye yalvardığı günlerdi. Ama Almanlar da bu hareketlerde pek çok esir aldılar. Meselâ Dunkerque ve Sedan zaferlerinden sonra Almanlar 1 haziran 1940'da Lille'de 26.000 ve 2 haziranda Flander'de 330.000 esir topladılar. O günlere kadar açık denizlerde 3.500.000 tonilatoluk müttefik gemileri batırdıklarını ilân ettiler.

Hulâsa, Batı Avrupa'da olupbiten şeyler bir muharebe değil, müttefiklerin kıta Avrupasından, panik halinde çözülüşü idi. İngiltere adalarında da moral sarsılma belirtileri gösterebilirdi. İngiliz hükümeti daha 29 mayısta, İngiliz çocuklarının mümkün olduğu kadar Kanada'ya gönderilmelerine karar verdi. 19 haziranda Fransız hükümeti Paris'i terk etti. 10 haziranda İtalya, Almanların safında savaşa girmiş ve Fransız toprak-

larına saldırmıştı. İngiliz ve Fransızların Norveç'i terketmeleri de bu tarihe rastlar. Aynı tarihte Norveç de kayıtsız şartsız teslim olmuş bulunuyordu. Gene bu 10 haziranda Alman ve Sovyet murahhasları Moskova'da, aralarındaki sınır anlaşmasını imzaladılar. Ertesi gün, yani 11 haziranda da, Paris'te Tour şehrine çekilmiş bulunan Fransız hükümeti, Fransa'nın mağlup olduğunu ilân etti. 12 haziranda Paris resmen tahliye edildi ve Başvekil Paul Reynaud Amerika'ya:

«— *Düşman Paris kapılarına dayandı! Bütün vasıtalarla acele yardım ediniz!*»

şeklinde yalvarıcı hitaplarda bulundu... Ama Almanlar durmadı. 14 haziranda Paris'e girdiler. 16 haziranda Fransa kabinesi düştü ve Mareşal Petain başvekilliğe getirilerek 17 haziranda Almanlardan mütareke talebinde bulundu. Bu sırada Fransa, daha evvelki kayıplarına ilâveten ayrıca 100.000 esir daha vermiş bulunuyordu...

18 haziranda Churchill:

«— *Fransa muharebesi bitmiştir!*»

diye konuştu. Paul Reynaud çağrısına Amerika'nın cevabı ise, Roosevelt'in ağzından şöyle oldu.

«— *Avrupa kıtasına asker gönderemem. Diğer bütün yardımlar yapılacak!*»

Gerçekten de, 8 haziran 1940'da alınan bir kararla Amerika'da silah fabrikalarının günde 24 saat, yani aralıksız çalışmaları sistemi kabul edilmişti. Hulâsa 27 haziran 1940'da Almanlar İspanya sınırına vardılar. Alman-Polonya savaşı 1940'ta, işte böyle bir Avrupa savaşı halini aldı ve bir dünya savaşına doğru yol almaya başladı. Hitler'e gelince; O 22 haziran 1940'ta Compiegne ormanında, 1918'de Fransızların, mağlup Almanya murahhaslarına mütareke ve teslimi dikte ettikleri aynı yerde ve aynı vagonun içinde kendi mütareke ve teslim şartlarını bu sefer mağlup Fransa'nın murahhaslarına haklı bir gurur ve intikam davranışı ile dikte etti. Fakat 23 haziranda Churchill, İngiliz parlamentosunda, İngilter'nin zafere kadar savaş edeceğini

ilân ediyordu. Hakikaten de 8 ağustosta Manş denizi ve İngiltere üzerinde «İngiltere Savaşı» denilen büyük hava çarpışmaları başladı. 15 ağustosta İngiltere'ye büyük hava akınları yapıldı. Hitler'in yardımcısı Hess, İngiltere'ye indirilecek ağır bir darbeyle, bu devletin dize getirileceğini ilân ediyordu. 15 ağustosta hava savaşında Almanlara göre 143 İngiliz ve 32 Alman uçağı kaybedilmişti. Sonra bu rakamlar, art arda gelen akınlarda gittikçe büyümeye başladılar. Hele 15 eylülde Londra'ya yapılan akında İngilizler, 185 Alman uçağının düşürüldüğünü ilân ettiler. Görülen şuydu ki, bu hava darbesi İngiltere'yi dize getirmek için yetmezdi. Alman akınları gittikçe zayıfladı ve durdu. Anlaşılıyordu ki Almanya, İngiltere üzerindeki hava savaşını kaybetmektedir. Fransa'da yenilginin kaçınılmaz olduğu anlaşılınca Fransa'dan İngiltere'ye geçen Fransız Generali De Gaulle'ün Londra'da ve Londra radyosunda sahneye çıkışı da 23 haziran gününe rastlar...

***

İNÖNÜ GEMİSİNİ KURTARIYOR!

Böylece savaş, 1940 yılında bir Avrupa savaşı genişliğini aldı. Bu savaş, sonu hakkında tahminler yapmaya yarayacak unsurları henüz vermemekle beraber, başlayan savaşın kolay kolay bitmeyeceği ve ileride çok ciddî ihtilâtlara meydan vereceği hakkında yeterli belirtiler vardı. Bu ihtilâtların en önemlisi elbette ki, Amerika'nın da savaşa katılmasıydı. Alman denizaltılarının Atlas Okyanusunu tehlikeli bölge haline getirerek, Amerikan ticaretini de sekteye uğratması, gelecek hakkında Amerika'yı düşündürüyordu. Sonra Alman - Sovyet dostluğu nereye kadar gidecekti? Bu da ikinci büyük istifhamdı. Kaldı ki Türkiye de bazı nazik problemler içinde bocalıyordu. Şimdi olayları takip edelim...

O olaylar ki, o günleri yaşayan kuşağın hafızasında bile silinmiş, dumanlanmış gibidir. Gerçi Türkiye savaş dışında tutulabildiği için bu belki tabiî sayılır. Ama hikâye önemlidir.

Türkiye'nin yakın tarihinde İkinci Dünya Savaşı evresi, üs-

tüne dikkatle eğilinmesi gereken, çok ilgi çekici bir geçit aşamasıdır. Bu evrede Türk devlet gemisinin dümeni, hiç şüphe yok ki, sözün bütün anlamı ile İnönü'nün elindeydi. Bana öyle gelir ki İsmet İnönü'nün İkinci Dünya Savaşında, bu dümenin başındaki yol arayıcılık, yön tayin edicilik ve karar vericilik başarısı, onun hayat hikâyesinin en enteresan faslıdır. Bütün bu devreden Türkiye gemisini, sert ve çeşitli yönlerden, hepsi de ters esen fırtınalar arasında bir savaş kayasına parçalatmadan selâmet kıyısına ulaştırışındaki insanüstü sabır, sükûnet ve direniş gücü, onun en az Lozan başarısı kadar, hatta ondan daha ileri bir değer taşır. İkinci Dünya Savaşında hiç bir devlet başkanı İnönü'nünkü kadar, problemlerle dolu ve zaman zaman çözülmez gibi görünen düğümler karşısında kalmamıştır. Yahut böyle çıkmazlar karşısında kalmışsa, teşebbüs ve direniş gücünü pek çabuk yitirerek ya şu tarafın, ya bu tarafın kucağında, yalnız kendisinin değil, memleketinin de kaderini sonu belirsiz akıntılara kaptırmıştır. Sonunda hem kendisini, hem ülkesini, önceden hiç düşünülmeyen ve istenmeyen akıbetlere sürüklemiştir.

İkinci Dünya Savaşında öyle anlar olmuştur ki, yalnız Türkiye'nin geleceği değil, bir aralık hatta bütün savaşın kaderi bile, İnönü'nün seçeceği davranışa, vereceği karara bağlı kalmıştır. Bu gerçekler, İkinci Dünya Savaşı içinde Türkiye'nin durumu ve diğer meseleleri gibi, Türk aydınlarınca ele alınmamış, işlenmemiştir. Hiç bir ülkede aydın kadronun ve hele bu gelişmeler içinde görev veya sorumluluk almış olanların, yaşanan bu kadar önemli yıllar hakkında bu kadar sessiz ve reaksiyonsuz kalışı düşünülemez (1). Bu savaş yıllarında kabinede bu-

(1) Bu arada, siyasî tarihlerin derine inmeyen özetlemelerini tabiî müstakil inceleme ve araştırmalar olarak almıyorum. Ancak değerli tarihçi Prof. Fahir Armaoğlu'nun, hacim bakımından küçük de olsa ayrıca broşür halinde de basılan aşağıdaki çalışmasını, bilhassa kronolojik açıklık ve doğruluk değeri yönünden burada işaret etmeliyim. *İkinci Cihan Harbinde Türkiye*. 43. sayfa. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, cilt XIII, 1958, sayı 2.

lunmamakla beraber, eski Dışişleri Vekili Tevfik Rüştü Aras'ın, gerek savaş öncesi, gerek savaş yılları için üç ciltlik bir kitap hazırlamakta olduğunu, savaş içinde kendisinden birkaç defa dinlemiş ve bunları merakla beklemişimdir. Bu ciltler şu özel isimleri taşıyacaklardı:

— *Pour la Paix (Sulh İçin)*
— *Vers la Guerre (Savaşa Doğru)*
— *C'est la Guerre! (İşte Bu Savaş'tır)*

Bunların tamamlanıp yayınlanamamış olması, siyasî edebiyatımız için bir eksiklik olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı içinde zaman zaman, savaşın genel gidişinin, Türkiye'nin ve İsmet İnönü'nün karar ve davranışlarına bağlı kaldığı yolunda az evvel kaydettiğimiz görüşte mübalağa olmasa gerektir. Meselâ Türkiye'nin Almanya safında savaşa girişi, Almanları hızla Süveyş'e ve Basra Körfezine indirir ve Alman-Japon iltisakını sağlayabilirdi. Yahut da Hitler'le Stalin' in müttefik oldukları devrede Türkiye mihver cephesinde yer alsaydı, o zaman Hitler'in Stalin'e yaptığı teklifler belki de yürürdü. Ve bu iki devlet Batı Asya'da, Japonya Doğu Asya'da, başka türlü vaziyetler yaratabilirlerdi. Yahut da meselâ Stalin' in Yalta'da müttefiklerine teklif ettiği gibi, İsmet İnönü «omuzlarından yakalanıp savaşa itilecek» bir kukla adam olsaydı, galiba bu işbirliğinin sonu, Türkiye'nin Sovyetleşmesi ile biterdi. Almanya'ya karşı Balkanlardan bir cephe açılması teşebbüsleri ve bunun bütün şansının Türkiye'nin tutumuna bağlı bulunduğu yolunda Churchill'in beyanlarını da burada hatırlatmalıyız...

Bu konuda şunu da katabiliriz: Bir defasında Churchill'in İngiliz genelkurmayına verdiği emir yürüseydi de, mayıs 1942' de İngiliz savaş gemilerinin, Çanakkale ve Karadeniz boğazlarından, İngiliz hava filolarının Türkiye hava üslerinden harekete geçmeleri planı uygulansaydı, Almanya elbette ki daha kolay çökertilirdi. Ama Istanbul, İzmir ve Ankara'nın yerlerinde, ancak bir yığın harabeler kalırdı. Nihayet müttefiklerin, Hitler-Stalin ittifakı devresinde Türkiye üslerinden hava filoları uçurarak Bakû petrollerini ve Batum rafinerilerini bombar-

dıman etmek isteklerine İsmet Paşa uysaydı, savaşın seyri gene başka türlü gelişebilirdi. Ama Türkiye'nin sonu da başka türlü olurdu. Ve bugün Ankara'da biz, belki de bu dili konuşamazdık... Hulâsa savaş devresinde bir süre, Hitler'in, sonra da Churchill'in müttefiki olan Stalin bir taraftan, Churchill İngilteresi ve sonra Roosevelt ve Amerika diğer taraftan, İnönü'nün ve Türkiye'nin başında öyle zıt rüzgârlar estirdiler ki, İnönü bunların arasında sükûnet ve direnişini bir an kaybetseydi, şimdi içinde yaşadığımız Türkiye, sanıyorum ki, bugünkü Türkiye olmazdı. Bu arada İnönü'nün Saracoğlu gibi, belki biraz ağır, fakat sabırlı, zeki, uzak görüş sahibi, Numan Menemencioğlu gibi belki bazı halleri ile hafif, fakat yabancılarla diplomatik temaslarında şahsiyet sahibi yardımcılar bulması, onun şansı olmuştur.

Bu sebeple, İnönü'nün ve Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşındaki tutumu ve davranışı, gerçekten de ilgi çekici incelemeler konusu teşkil edebilir. Ama biz bu kitabın hacmine sadık kalarak ve onunla orantılı olarak, burada olayların gelişmesini ve taşıdıkları manayı, ancak ana hatlarıyle özetlemeye çalışacağız.

***

AVRUPA SAVAŞINDAN DÜNYA SAVAŞINA!

Avrupa savaşında 1940 yılının sonu yeni gelişmeler kaydetti. 28 ekim 1940'ta İtalya, Yunanistan'a saldırdı. Bu hareket, Balkanlarda yeni gelişmelere yol açtı. Olay evvelâ Türkiye'yi ilgilendiriyordu. Çünkü biz, daha önce kaydettiğimiz ve daha sonra da değineceğimiz gibi, müttefiklerimizin Yunanistan'a verdiği garanti dolayısıyle, Yunanistan'a böyle bir saldırı olunca, artık savaşa girmek zorundaydık. Tabiî gene savaşa girmedik. Zaten Mussolini de kendi açısından bu durumu hesaba katmış ve Türk faktörünü şöyle değerlendirmişti:

«Almanya, Romanya'da nüfuzunu kuvvetlendirdiği ve mihver safına henüz katılmamakla beraber Bulgaristan güçlendiği

için, Türkiye bu harekete karşı sert bir tepki gösteremez». İşte gene bu sıradaydı ki, Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Papen Türk dış siyasetini yönetenlere «Hitler'in Balkanları yeni bir düzene sokmaya karar verdiğini» bildirdi. Türkiye gerçi savaşa katılmadı. Ama İtalya Selânik'e indiği veya Bulgaristan Yunanistan'a saldırdığı takdirde, kendisini de tehdide maruz kalmış sayarak savaşa katılacağını bildirdi (1). Bu ihtarın Bulgaristan'ı hareketsizliğe mahkûm ettiğine inanılır. Diğer taraftan İtalya'nın Yunanistan'a saldırısı, yalnız İngiltere ve Türkiye'yi değil, Hitler'in müttefiki olan Stalin'i de tedirgin eden ilk gelişmelerden biri olsa gerektir. Çünkü İtalya Yunanistan'a saldırırken, Hitler Romanya'ya yerleşiyordu ve Bulgaristan Hitler safına geçmişti. Halbuki Sovyetler Balkanları, tarihî gelenekler bakımından da Rusya'nın nüfuz ve siyaset sahası, yahut «Rusya'nın vaat olunmuş toprakları» sayıyorlardı. Nitekim Churchill'in hatıralarına göre Sovyetler, Balkanları böylece kendi güvenlik sahaları saydıklarını Hitler'e bildirdiler... Onun için bu olayı, Sovyet-Alman münasebetlerinde *sona doğru bir başlangıç saymak* yerinde olur. Nitekim bu olayla beraber Sovyetlerde, Türkiye'ye doğru yeniden bir yaklaşma görüldü. Moskova Büyükelçimiz, ekim 1940'da Molotof'la, eskilerine benzemeyen ve daha önceki Sovyet-Türk dostluk devirlerini hatırlatan *dostça* bir görüşme yaptı. Washington'da ise Sovyetler Birliği, İngiltere ve Türkiye ve hatta imkân olursa Yunanistan ve Bulgaristan arasında bir blok kurulması ihtimali ve imkânlarından, 9 ekim 1940'ta Türk elçiliği ilgililerine açıkça bahsedildi. Ama Amerika bu teşebbüse, savaşa kendisinin de girmesi suretiyle bir yardım vaat edemiyordu. Çünkü Amerika'nın karar saati, henüz çalmamıştı!.. Hulâsa durum, boyuna yeni gelişmeler kaydediyordu ve hatta Churchill, Hariciye Nazırı Eden'e yazdığı 26 kasım 1940 tarihli mektupta, Türkiye'nin ve hatta Yugoslavya'nın mutlaka savaşa girmeleri lüzumunu işaret ederek şöyle diyordu:

---

(1) Langer and Gleason. The Undeclared War. p. 113. F. Armaoğlu'ndan naklen.

«Türkiye böyle giderse yutulacaktır. O zaman Türkiye'ye yardım etmek, bizim için imkânsız olacaktır...»

Ama İnönü için de Şartların Saati, henüz bir karar anı göstermiyordu. O bu şartları başka türlü ve yalnız Türkiye'nin imkânları ve menfaatları açısından değerlendiriyordu. Hulâsa İnönü, uzaktan bir parmağın dikkatli bir hareketi ile, hatta hükümetine ve Meclisine bile danışmadan, sonu belirsiz bir savaşa katılacak bir Enver Paşa değildi...

Hulâsa bu savaş yıllarında İnönü, sade yıllara, aylara, haftalara göre değil; «Hele bir akşamı bulalım, hele bir sabah olsun» gibi âdeta olayları saati saatine değerlendiren bir dikkatle vakit kazanmak için didinip duruyordu.

1941 yılı yeni inkişaflarla başladı. Bu yıl, bir taraftan 22 haziranda Almanların Sovyetler Birliğine saldırıları ile, tarihin en büyük boğazlaşmasına sahne olacak, diğer taraftan Japonların 7 aralık Pearl Harbour Amerikan deniz üssüne baskınları ve ertesi gün Amerika'nın Japonya'ya savaş ilânı ile tam bir Dünya Savaşı yaygınlığına varacaktır. Türkiye'ye gelince, Türkiye 1941'e en karışık ihtimaller içinde girdi. Bunun en aydınlatıcı belgesi, Almanların Romanya ve Bulgaristan üzerindeki baskılarının artması üzerine İngiliz Başvekili Churchill'in, 31 ekim 1941'de İnönü'ye yazdığı mektuptur (1). Bu mektubunda Churchill İnönü'ye, Türk havaalanlarında üslendirilecek İngiliz uçaklarının, bu alanlardan hareket ederek Romanya'daki Ploeşti petrol tesislerinin tahribine imkân verilmesini teklif ediyordu. Eğer bu hareket Sovyetleri karşı tedbire sürüklerse, İngiliz uçaklarının bu sefer de, gene Türkiye'de verilecek üslerden kalkarak Batum petrol rafinerilerini ve Bakû petrol havzasını tahrip edeceğini yazıyordu. Bu arada ayrıca Türkiye'ye askerî yardımlar vaat ediliyordu... Böyle bir teşebbüse razı olması,

(1) Bu mektubun metni, Hüseyin Cahit Yalçın'ın *İkinci Dünya Harbi ve İnönü* yazısında verilmiştir: Ulus 5 temmuz 1950. Asıl metin, Churchill'in *Büyük İttifak - The Grand Alliance* isimli eserinde.

Türkiye'nin, kendisini savaş içinde bulması demekti. İnönü'nün diğer teklifler gibi, soğukkanlılıkla arka çevirdiği bu maceraya burada kısaca vermeliyiz.

*
**

BİR PETROL HİKÂYESİ:

Çünkü eğer bu petrol hikâyesi, düşünüldüğü gibi yürütülebilseydi, Birinci Dünya Savaşında iki Alman gemisinin Karadenizde Rus limanlarına saldırıp (1) Türkiye'yi Türk Hükümetinden habersiz savaşa soktukları gibi, bu defa da İngiliz ve Fransızlara ait birkaç hava filosu Türkiye üzerinden Bakû petrollerine ve Batum rafinerilerine saldırıp, Türkiye Cumhuriyetini Sovyetlerle fiilen savaşa sokacaklardı. Hikâyenin esası şuydu:

Sovyetler Birliğinin Polonya'nın taksimi ve Baltık devletlerinin ilhakı yolundaki hareketleri, Batılıları düşündürüyordu. Helen Almanya'nın Sovyet petrolü ile beslenmesi ciddî bir konuydu. Bu durum karşısında İngiliz ve Fransız filoları ile, Bakû petrollerinin ve Batum'daki rafinerilerin tahribi işinin müttefikler arasında görüşüldüğü anlaşılmaktadır (2). Ama bunun için de, Irak'tan hareket edecek İngiliz ve Suriye'den hareket edecek Fransız uçaklarının Türkiye'nin üzerinden uçmaları lâzım geliyordu. Bu da ancak Türkiye'nin muvafakatı ile olabilirdi.

Gene öyle anlaşılıyor ki «Türkiye bu plana karşı çıkmamakla beraber, geçiş için resmî müsaade vermedi. Yani müttefik uçakları, Türkiye'nin haberi olmadan Türkiye'nin üzerinden uçmuş olacaklardı. Ancak bu konuda yapılan müzakereler,

---

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*, cilt I. s. 218-236. (Üçüncü baskı). Bu konuda, bu maceraya o zaman bir Alman bahriye subayı olarak katılan Amiral Dönitz'in (Hitler'in Büyük Amirali) hatıraları çok aydınlatıcıdır.

(2) Alman Beyaz Kitabı Meselesi. *Ayın Tarihi*. Ağustos, 1940.

bu planın tatbikinin kolay olmayacağını gösterdiğinden, bundan vazgeçildi. Esasen bir de Rusya'yla çatışmayı doğru bulmayan İngiltere de, bu plana karşı bir isteklilik göstermemişti» (1)

Eğer böyle bir maceraya girişilseydi, hele Fransa'nın da çöküşünden ve İngiltere'nin Kuzey Afrika'da bile Almanlarla savaşmak zorunda kalmasından da anlaşılacağı gibi, Türkiye Sovyetler karşısında tamamen yalnız ve yardımsız kalacaktı. Dolayısıyle Türk topraklarının Kızılordu tarafından işgaline de haklı bir vesile verilmiş olacaktı. Bunun neticesini ise tahmin etmek kolaydır.

Bir bakışta inanılmaz gibi görünen böyle bir tertibin varlığını doğrulayan belirtiler, daha sonra meydana çıkmıştır. Nitekim 1 ağustos 1940 nutkunda Molotof şöyle konuşmuştur:

> *«Türkiye'ye ait münasebetlerimizde hiç bir değişiklik yoktur. Yalnız Alman beyaz kitabında neşredilen bazı vesikalar, Türkiye'de yapılmakta olan bazı tezahüratı, hoş olmayan bir şekilde aydınlatmaktadır. Biz bunlara karşı Türkiye'yi daha geçen nisanda uyardık. Olay şudur: Geçen nisanda, Türk arazisinden gelen bir uçak, birçok petrol rafinerilerinin bulunduğu Batum mıntıkası üzerinde uçmuştur. Türkiye meseleyi evvelâ, kendi arazisi üzerinden güya hiç bir uçağın dışarı çıkmamış olduğu şeklinde göstermiştir. Fakat sonradan, bu nevi uçuşların tekrarlanmaması için tedbirler alacağını bildirmiştir. Alman beyaz kitabında belgelerin yayınlanmasından sonra ise, hangi uçağın bahis konusu olduğu ortaya çıkmıştır. Bu sebeple teşebbüsümüzün haklı olduğu meydandadır».*

Türk Matbuat Umum Müdürlüğü de, o zaman her ay yayınlamakta olduğu «Ayın Tarihi» eserinde ve ağustos 1940 sayısında, bu konuşmayı nakletmiş ve Beyaz Kitap konusunda yayın özetleri vermiştir. Hulâsa 1940 başında Türkiye'nin, bu Sovyet

(1) Prof. Fahir Armaoğlu: *İkinci Dünya Harbinde Türkiye*, S. B. Fakültesi yayını. N. 2. 1958.

petrolleri alanlarını bombalama bahsinde, ciddî bir tehlike atlattığı görülmektedir. Şimdi, olayların akışını izlemeye devam edelim.

MASKELİ BİR İSTİLÂ TEKLİFİ:

İngilizlerin, kendileriyle hatta savaş halinde olmadığımız Romanya ve Sovyetler Birliği topraklarına, petrol kaynaklarına baskın planını, bu defa da Almanların, «Maskeli bir İstilâ Ortaklığı» teklifi takip etti. Berlin'de hazırlanıp, Alman Sefiri Von Papen'in yürümeyeceğine daha önceden inanması pek muhtemel olan bu teklifine göre Türkiye Alman asker, silah ve malzemesinin Türk topraklarından gizlice Irak'a geçmesine müsaade edecektir. Bu Alman hayalciliğinin temelinde gene; onlara cesaret veren ve muhayyilelerinde eski Kayser İmparatorluğunun Berlin-Bağdat-Hint denizi siyasetini canlandıran bir sebep de vardı: Irak'ta 4 nisan 1941'de, Raşit Ali Geylanî isimli ve faşist eğilimli biri hükümeti ele geçirmiş, Hitler'i yardıma çağırıyordu! Hatta Raşit Ali, Hariciye Nazırını bazı işbirliği yolları aramak için Ankara'ya bile göndermişti!..

Böylece de Almanlar Irak petrollerine inecekler ve tabiî bu planın devamlı uygulanabilmesi için, Türk topraklarını da istilâ ederek veya Türkiye'yi kendi saflarına katarak, Irak'ta yerleşeceklerdi. Bu hareketin tabiî neticesi, elbette ki Süveyş'e akmak ve hiç değilse Basra körfezinde Japon müttefikleri ile birleşmek olacaktı. Ne kadar nazarî olsa bile, böyle bir planın başarılı yürümesi takdirinde daha önce Hitler'in zaten Stalin'e teklif ettiği gibi, Rusların da İran üzerinden Basra körfezine, Fars denizine sarkması olacak ve o takdirde de Asya'nın kaderi, elbette ki başka türlü gelişecekti. Ama ne var ki, bu kıtalararası uçsuz bucaksız planın mihver noktasında da, gene inatçı bir adam, ufak tefek, fakat yakası bir türlü ele avuca geçirilemeyen bir dev realist bulunuyordu: İnönü!

Evet İnönü! İnönü bu tertip ve teklifleri de sükûnetle dinledi. Ama gene sükûnetle reddetti. Evet, gerçi Hitler Türkiye'nin kendi saflarına katılacağından ümidini kesmişti. Nitekim

İnönü'ye bu plan teklif edilirken ona, Almanya safına geçmesi teklif edilmiyordu. Hatta Türkiye'de bir de saldırmazlık paktı sunuluyordu. Alman Hariciye Nazırı Ribbentrop, 17 mayıs 1941 tarihinde Ankara'da Von Papen'e yazdığı telgrafta «Türkiye' den silah, malzeme ve kamufle edilmiş Alman askerinin geçişine müsaade etmesini, bu saldırmazlık paktının şartı» olarak ileri sürüyordu. Hatta Türkiye'nin bu müsaadekârlığına karşılık, ona başkalarının topraklarından, yani Batı Trakya ve Ege adalarından parçalar bile hediye edilecekti! (1)

Ama ne var ki Türkiye'nin başında başka bir dil konuşan, başka değerlere inanan ve hepsinin fevkinde de, hem Hitler'den, hem Stalin'den, hem Churchill'den daha gerçekçi olan ve Birinci Dünya Savaşının tecrübeleri içinde yetişmiş o ufak tefek adam vardı. Ve bu adam, bütün bu ters rüzgârlar arasında tek bir yol arıyordu: Savaşın dışında kalmak!

Cevabı kısa oldu:

> *«Türkiye'nin toprak talebi yoktur! İngiltere ile ittifakına da ihanet edemez. Alman asker ve malzemesine geçit de veremez. Fakat Almanya Türkiye'ye saldırmamayı taahhüt ettiği takdirde, Almanya'nın herhangi bir devletle yaptığı savaşta tarafsız kalmayı ve saldırmamayı kabul eder...»*

Tarafsızlık, hatta tarafsız olmasa da gene de savaş dışı kalmak! Evet o günlerde onun tek siyaseti, bu kelimelerle ifade edilebilir. Başkalarının topraklarından parça koparmaya ve başkalarının sıkışık durumlarından faydalanarak onlardan pay kapmaya gelince, İnönü'nün ve Türkiye'nin lügatında Atatürk' ten beri, böyle bir ihtirasın yeri yoktu. Çünkü çağımız, aslında kârlı bir iş gibi görünen bu kapkaççılıkların, eğer alınan topraklar başka bir ırk yoğunluğuna ve tarihî haklara dayanmıyorsa, ilk hesaplaşmalarda nasıl süpürülüp gittiğine dair çok zengin misallerle doluydu...

---

(1) Rıfkı Salim Burçak: Türkiye'nin Sarsılmaz Azmi. *Ulus*, 22 mart 1949.

Hulâsa İnönü Türk barışını, yani Atatürk'ün büyük zaferinden başlayıp, günümüzde de sürüp giden ve Türk tarihinde bu kadar süre devam edici başka bir misali olmayan büyük nimeti, İkinci Dünya Savaşının bu gelişmeleri arasında da korumasını bildi. Bu sonuç, gene Atatürk'ün sağladığı ve çok kanlar pahasına elde edilen Türk bağımsızlığının da korunuşu oldu. Bugün savaşı bilmeyen nesiller, bu neticeyi değerlendirmekte belki gereği kadar titiz olmayacaklardır. Fakat, bu davranış bu gerçeğe değerinden hiç bir şey kaybettirmez.

Ama biz savaşı bilen ve bildiğimiz için de savaştan korkan kuşaklar için, İkinci Dünya Savaşı içinde Türk liderinin bu başarısı, büyük manalar taşır. İnönü her şeye rağmen savaşın dışında kaldı. Çünkü o da savaşı bilenlerin ve bunun için de savaştan korkanların başında geliyordu... Kaldı ki, buraya kadar değinilen olaylar, o büyük dünya dramının ancak başlangıç safhalarıdır. Perde henüz kapanmamıştır ve çekilecek daha çok çileler ve geçilmesi gerekecek daha pek çok tehlikeli köprüler vardır. Onun için şimdi biz, olayların dünya yüzündeki gelişmelerini ve bu gelişmeler içinde İnönü'nün tutumunu, Türkiye'nin yerini, daha sonraki safhaları ile izlemeye devam edelim.

Olayların işte böyle şekiller aldığı ve dünya çapında yeni gelişmelere gebe olduğu günlerde İnönü, Türkiye'nin, savaşa katılan dev devletler karşısındaki hacminden değil, fakat kendi sağduyusunun mantığından cesaret alarak, Ankara'da Alman Büyükelçisi Von Papen'e, ne yapıp yapıp Almanlarla Batılı devletler arasında bir barış aracılığı yapması, yahut ve daha doğrusu Almanya'nın bir barış teşebbüsüne geçmesi telkinlerinde, tekliflerinde bulunmuştu (1). O bu teklifini yaparken, onun yürümeyeceğini, çünkü Almanya'nın başında, tecrübeli bir insan ve eski bir muharip olan Papen'in değil, bağnaz bir muhteris olan Hitler'in bulunduğunu elbette biliyordu. Gerçi Almanya Batıya karşı çıkışında belki haklıydı. Ama daha ileride belirteceğimiz gibi İnönü ve hariciyesi, bu savaşın sonunun

(1) Von Papen: Memoires, p. 300.

Almanya'nın aleyhine olacağını seziyorlardı. Almanya'nın çöküşünün ise Avrupa'da ve Atatürk'ün daha 1930'da General Mc Arthur'a ifade ettiği ve Saracoğlu'nun Adana Konferansında Churchill'e söylediği gibi, ancak Sovyetler Birliği'nin menfaatına olacağını ve Avrupa üzerine Rusların söz sahipliğini getireceğine inanıyorlardı (1). İnönü'nün, yalnız bir defaya da münhasır kalmayan bu uyarısı tabiî hiç bir sonuç vermedi. Ama Almanya, mukadder akıbetine yürüyordu. Nitekim mayıs içinde İngilizler Irak'ta Raşit Geylânî'yi tasfiye ettiler. İnönü de Batılılarla ittifakını sarsmadan 18 haziran 1941'de Almanlarla bir saldırmazlık paktı imzaladı. Bu pakt İngilizleri elbette biraz şaşırttı. Ama Amerika'yı fena halde kızdırdı ve Birleşik Amerika, Ödünç Verme ve Kiralama Kanunu gereğince Türkiye'ye yaptığı yardımlarını birden kesti... Amerika'nın Türkiye'den istediği, neticesi ne olursa olsun, İngiltere-Yunanistan safında savaşa girerek Balkanlarda bir cephe açmaktı. Eğer bu cephede altı ay kadar dayanılırsa, altı ay sonra Amerika Türkiye'ye çok yardım yapacaktı! (2) Alman-Türk saldırmazlık paktından dört gün sonra, yani 22 haziran 1941'de ise, Almanlar, müttefik bulundukları Sovyetler Birliği'ne saldırdılar. Rus topraklarına girdiler. Böylece tarihin en büyük ve en kanlı dramı başladı. İkinci Dünya Savaşının tarihinde ikinci perde böylece ka-

---

(1) Churchill hatıratında Adana konferansından bahsederken, Saraçoğlu'nun bu uyarısını kaydeder. Gene kendi kendini bu ihtimal üzerinde kafa yorduğunu anlatır. Ve bu düşünceler içerisinde, sabahleyin Yenice istasyonundaki vagonunda, sekreterini çağırdığını, ona, bu konuda kafasında beliren düşünceleri kaydettirdiğini yazar. Bu düşünceleri özetle şöyle nakledebiliriz:

«Osmanlı İmparatorluğunu parçalamakla hata ettik. Ortadoğuda kuvvetli bir Türkiye lâzımdı. Acaba şimdi gene ve Türkiye'nin kuvvetli bir çekirdek teşkil edeceği bir işbirliği, bu topraklarda kuramaz mıyız?..»

Churchill, hatıratının bu kısmında yer alan bu parçaya «Sabah Düşünceleri» ismini vermiştir.

(2) Amerika'nın bu görüş ve teklifleri Ankara'ya bu safhada, Amerikan vazifelisi Albay Donuvan tarafından ulaştırıldı.

panmış, üçüncü ve en kanlı perde açılmış oluyordu: Alman - Sovyet Savaşı!.. Türk Dışişleri Bakanı Saracoğlu bu haberi duyunca, bu yeni savaşı «Bir Haçlılar Seferi» olarak vasıflandırdı. Türkiye'ye gelince; Türkiye şimdilik hem Alman, hem Sovyet baskısından bir süre için kurtulmuş oluyordu. Ama Batıdan yeni bir baskının başlaması mukadderdi: İngiliz baskısı... Bir süre sonra da bu baskı, İngiliz-Amerikan baskısı şeklini alacak ve İnönü, bütün bu baskı safhalarını da, aynı soğukkanlılıkla atlatacaktı...

*
**

BOĞAZLAR GENE ÖN PLANDA!

Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırısı, Avrupa'da bir cepheler değişikliğine yol açtı. Yani Sovyetler Birliği Hitler'in Almanya'sından koparak, kendiliğinden Batı müttefiklerinin kucağına düştü. Bu değişikliğin Türkiye bakımından büyük önemi şuydu ki, Çanakkale ve Istanbul Boğazları gene ve er geç, ön planda yer alacaktı. Tıpkı Birinci Dünya Savaşında olduğu gibi! Çünkü şimdi yeni ve Batılı müttefiklerinin Sovyetler Birliği'ne en tabiî ve en kolay yardım yolu, ancak Çanakkale ve Istanbul Boğazları olabilirdi. Hatta o sıralarda Ege adaları düşman elinde olsa, Akdeniz ve Ege denizleri İtalyan savaş gemilerinin ve Alman denizaltılarının kontrolları altında bulunsa bile. Ama ne var ki bu sefer boğazların anahtarı, Birinci Dünya Savaşında olduğu gibi, onu dilediği zaman ve dilediğinin hayrına kullanacak ve bunun için hatta hükümetine bile danışmayı lüzumsuz sayacak, sorumsuz bir Enver Paşanın elinde değildi... Türkiye, Alman-Sovyet savaşı karşısında tarafsızlığını ilân etti. Ve Türk-Alman saldırmazlık paktı da, 25 haziran 1941'de Büyük Millet Meclisinde tasdik edildi.

KADERİN KARA ELİ:

Almanların Sovyetlere savaş ilânını, İtalya'nın, Romanya'nın, Çekoslovakya'nın, Macaristan'ın Sovyetlere savaş ilânları

takip etti. Şimdi Hitler, Manş denizinden, Meriç nehrinden, Karadeniz'e ve Rusya ovalarının içine kadar, Avrupa'yı kontrolunda bulunduruyordu. Yeni bir Napolyon doğmuştu. Ama Napolyon'un kara kaderi, er geç, Hitler'in de alnını yere getirecekti... Napolyon'la Hitler'in Rusya'ya yürüyüş maceralarında garip bir benzerlik var. Napolyon Prusya ve Polonya'yı alıp da, Rusya sınırlarına geldiği zaman, etrafındakiler ona, bu uçsuz bucaksız ovalara girmemesini söylemişlerdi. Fakat Napolyon'un cevabı kısaydı:

Arkamdan bir el beni itiyor! (1).

Evet, bu türlü insanları, bu türlü maceralara, bir zaman gelir, hakikaten, arkalarından bir el iter. Bu el, kaderin kara elidir ve onu, bağnaz bir macera adamı bükemez. Hitler de Polonya'yı alıp, Sovyetlerle iki taraflı sahte bir balayından sonra Rusya'ya girmeye karar verince, generalleri de ona, Napolyon'a söyleneni söylediler. Fakat Hitler'in de cevabı kısaydı:

— *Evet, önümde karanlık bir oda var. Ama girece-ğim!*

Bu karanlık oda, onu daha o günlerden, kucağına çağıran ölümdü. Ve onu oraya iten, talihin, gene o bükülmez kara eliydi...

Almanların Rus ovalarındaki saldırılarının gelişmesini ve bu arada Beyaz Rusya'yı, Ukrayna'yı, Don havzasını da aşıp tâ Volga kıyılarına, Stalingrad dönemeç noktasına kadar varacak olan kanlı dramı burada askerî safhaları ile izlemek, bu kitabin konusu değildir. Fakat şunu hemen kaydetmek yerinde olur ki, İngiltere ve Amerika, bir taraftan Akdeniz ve Ege denizinde henüz devam eden Alman- İtalyan kontrolunu, diğer taraftan Türkiye'nin, hatta bu engel olmasa bile, Boğazları Sovyetlere yardım için hemen ve kolayca açmak istemeyeceği yolundaki

(1) Emil Ludwig *Napolyon* isimli eserinde, Napolyon'un bu kara kaderini, bütün trajik unsurlarıyle işler.

sezilerine uyarak, Sovyetlere ayrı bir yardım yolu aradılar. Bu yol ancak, çok uzaklarda dolaşan Basra körfezi-İran yolu olabilirdi. Nitekim öyle de oldu. Bunun üzerine İngilizler İran'ı güneyden ve Kızılordu kuzeyden işgal ettiler. İran Şahı Rıza Pehlevî, bundan elbette memnun değildi. Hele Rus korkusu onun saltanat hayatının büyük kaygısıydı. Zaten küçük rütbeli bir subayken hızla yükselip şehinşahlığa çıkan yolu, 1920-1921'de Kuzey İran'da Kızılordu müdahalelerine ve onu destekleyen yerli unsurlara karşı açtığı mücadelelerin içinden geçmişti. Ama ne var ki Şehinşahın korktuğu başına geldi. İngilizlerle Sovyet müfrezeleri, şimdiki Şahın babası Rıza Pehlevî'yi yalnız tahtından indirmekle kalmadılar, tevkif ettiler. İngilizlerin eliyle Hint denizinde Andaman adalarına sürdüler. Şah orada ölecekti...

*
**

ALMAN - SOVYET DOSTLUK DEVRESİNE AİT GİZLİ BELGELER:

Türkiye'nin, savaşan taraflar arasında ve savaş dışı kalabilmek için oynadığı büyük oyunun nice tehlikeler gizlediğini ve nasıl kritik anlar atlatıldığını az çok belirttik. Şimdi de Hitler-Stalin dostluğunun bozuluşundan sonraki olaylar arasında Türkiye ve İnönü'yü izlemeden önce, o geçici dostluk devresindeki Berlin-Moskova arasındaki münasebetlerin Türkiye ile ilgili bazı gizli belgelerine göz atmak yerinde olacaktır. Bilindiği gibi, Alman yenilgisinden sonra müttefikler Berlin'deki Alman arşivlerine ve bilhassa Hariciye Nezareti arşivlerine el koymuşlardır. Aynı suretle Moskova'daki Alman Sefareti evrakı da Rusların eline geçmişti. İngiliz-Amerikan hükümetleri, Berlin'de ele geçirilen siyasî evrak ve muhaberatı 20 cilt halinde yayınlamaya girişmişler ve bu arada belirli meselelere ait belgelerin özel bölümler halinde yayınlanabileceğini de kabul etmişlerdir. Bu seride çeşitli belge derlemeleri yayınlanmıştır. Meselâ Türkiye ile ilgili olarak ve Amerika Dışişleri Nezareti

tarafından yayınlanan «Sovyet-Nazi Siyasî Münasebetlerine Ait Gizli Vesikalar ve Türkiye» isimli derleme çok ilgi çekicidir (1).

Bu belgelerde görüldüğüne göre, Sovyetlerle Almanya arasında Türkiye meselesi, daha savaşın ertesi gününden devamlı bir yazışma ve görüşme konusu olmuştur. Savaşın ikinci günü Sovyet Dışişleri Komiseri Molotof, Stalin'e danıştıktan sonra, Sovyetlerle Türkiye arasındaki karşılıklı antlaşmanın sadece bir karşılıklı saldırmazlık paktından ibaret olduğunu, Almanya'nın Moskova Sefiri Schulenburg'a acele bildirmiştir. Almanya'nın o safhadaki arzusu ise, Türkiye'nin daimî tarafsızlığıdır. Molotof «Hitler'in bu arzusunu tamamıyle paylaştığını», Alman sefirine bildirir. Yeni dostlar arasında Türkiye problemi evvelâ Moskova'da ele alınır. Ama iş bu safhada ve bu çerçeve içinde kalmaz. Üç gün sonra, yani eylülün üçünde Almanya, Çanakkale ve Istanbul boğazlarının İngiltere ve müttefiklerinin gemilerine tamamıyle kapatılmasını ister. Molotof'un cevabı hakkında Alman sefiri Berlin'e şunları yazar:

«Molotof bana, Sovyet hükümetinin Türkiye'de önemli nüfuz sahibi olduğunu ve bunu istediğimiz istikamette yöneltmekle meşgul bulunduğunu bildirdi».

Sefir, Berlin'e yazdığı 17 eylül 1939 tarihli mektubunda şunları da bildirir:

«Stalin bana; Türk hükümetinin Sovyet hükümetine, Boğazlar ve Balkanlarla ilgili bir yardım paktının imzalanmasını teklif ettiğini söyledi».

«Türkiye Sovyetler Birliğine yardım edecek ve ancak, bu yardım, İngiltere ve Fransa'ya karşı yöneltilmeyen hareketler şeklinde taahhüt edilecektir».

«Voroşilof böyle bir paktın, Türkiye'yi Fransa'dan ayırmak için çengel olacağını ilâve etti».

---

(1) İngilizce *Nazi-Soviet Relation* kitabından H. Keleci tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Kültür Kitabevi yayını, 1948, Istanbul.

Bu pakt teklifinin, Sovyet Dışişleri Komiser Yardımcısı Potemkin'in Ankara'yı ziyareti sırasında konuşulanlarla ilgili olması ve daha sonra Saracoğlu'nun Moskova seyahatine zemin teşkil eden tekliflerle ilgili bulunması mümkündür. O sırada İngiliz deklarasyonu açıklanmış, fakat üçlü ittifak henüz imzalanmamıştı. Ekim ayı içinde Almanların Türkiye ile ilgili olarak Moskova üzerinde âdeta siyasî baskıları başlar. Çünkü onlarca Rusların, sanki, biz Türklere ne istersek yaptırırız gibi davranışlarına karşılık, Ankara bu yönde hiç bir bağlantıya gitmemiştir. Alman Dışişleri Nazırı Ribbentrop'un, Moskova'daki Alman elçisine 7 ekim 1939 tarihli mektubundan şu satırları alalım:

«Derhal Molotof'a gitmenizi ve Sovyet hükümeti Türkiye'yi İngiltere ve Fransa ile bir muahede akdetmekten vazgeçirtemezse veya açık bir tarafsızlık takınmasına ikna edemezse, bizim ne kadar teessür duyacağımızı kendisine kuvvetle belirtmenizi istiyorum».

«Çünkü Stalin buna söz vermişti. Bu yapılamadığı takdirde, Almanya ile akdettiği saldırmazlık paktında, belli bir gedik açmış olur».

Ama buna karşılık Molotof, Türkiye'yi sürüklemek bakımından artık ümitsiz gibidir. Almanya'nın Moskova sefiri, Alman hariciyesine yazdığı 9 ekim 1939 tarihli yazıda şunları kaydeder:

«Molotof, beliren ihtimallere göre, Türkiye ile bir karşılıklı yardım paktının sonuçlandırılamayacağı görüşünü bildirdi».

Ama Molotof, Almanlara gene de ümitler verir:

«Molotof, katî bir tarafsızlık takınması, Boğazları kapatması ve Balkanlarda barışın korunmasına yardım etmesi için, Türkiye'yi Sovyet hükümetinin iknaa çalıştığını belirtti».

Stalin'in Hitler'le ittifak halinde bulunduğu bu devrede, Türkiye ile ilgili durum hakkında İnönü şu açıklamayı yapar:

> *«Almanya savaş patladığı zaman, Türkiye üzerine Rusya ile, her hesabı caiz görmüştür, Rus-Alman ittifakı devrinde, hem Almanya, hem Rusya, bize karşı haksızlık suçlamasını, sonuna kadar üzerlerinde taşıdılar...»*

Balkanlardaki barışın anlamı elbette, Almanların veya Sovyetlerin, Balkanlardaki kontrol veya istilâ hareketlerine Türkiye'nin müdahale etmemesiydi. İngiltere, Fransa ve Türkiye arasında Üçlü Pakt, bu mektubun yazıldığı tarihten 10 gün sonra imzalanacaktı ve bu paktın esas ve önemli noktası, Türkiye'nin müttefikleri tarafından Yunanistan ve Romanya'ya verilen garantilere uyarak, bu memleketlere bir saldırı olursa müttefikler safında ve Balkanlarda savaşa girmesiydi. (Bilindiği gibi Türkiye bu taahhütlerini yerine getirmeyecek ve savaşa girmeyecektir).

Fakat bu gizli belgelerde asıl manalı gelişmeler, daha sonraki tarihlerde meydana çıkar. Meselâ Ribbentrop Hitler'e yazdığı 24 haziran 1940 tarihli bir muhtırasında ona 23 ağustos 1939 tarihli bir protokolü hatırlatarak, Hitler'in kendisine o vakit Istanbul ve Boğazlar üzerinde ilgisiz kalabileceğini ve dolayısıyle bu bölgenin daha o zaman Sovyet nüfuz bölgesi olarak alındığını hatırlatır. Ribbentrop'un bahis konusu mektubundan, meselâ şu satırları alalım:

> *«Moskova'ya hareket etmeden evvel Führer (yani Hitler) bana özel talimatla, güneydoğu bölgelerine, hatta lüzum hasıl olursa, Istanbul ve Boğazlar dahil olmak üzere, bu bölgedeki Alman ilgisizliğini bildirmem için yetki vermişti...»*

1940'ta gerek Sovyetler, gerek Almanya'nın Türkiye hakkındaki görüşleri hakikaten, gittikçe açıklaştı ve kesinleşti. Meselâ Moskova'daki Alman sefiri, 26 haziran 1940 tarihli ve «çok acele ve çok gizlidir» kayıtlı raporunda, Alman Hariciye Nazırına Türkiye ile ilgili olarak şu Sovyet görüşlerini bildirir:

«Sovyet hükümeti Türkiye'ye, derin bir şüphe ile bakmaktadır. Bu da Türkiye'nin, Rusya ve diğer memleketlere karşı (Molotof'un açıkça Almanya ve İtalya'yı kastettiği belliydi) aldığı gayri dostane durumun neticesidir».

Gripps'in teklifleri açıktır. O özellikle Balkan işlerinde Sovyetleri Almanlara karşı hırslandırmak istiyordu. Stalin'in cevapları ise ihtiyatlıdır. Meselâ bu tekliflerin en mühimi olan Balkanlar bahsinde şöyle konuşurlar:

«Türkiye'nin Karadeniz'e karşı olan durumu ve bu denizde hâkim bir rol oynamak istemesi ve Türkiye'nin Boğazlar üzerinde hâkimiyet kurmak arzusu yüzünden, Türkiye'ye karşı olan Sovyet şüphesi yoğunlaşmıştır».

«Sovyet hükümeti Türkiye'nin Batum'a karşı bir tehdidini sezmektedir. Ve bu tehdide karşı kendini güney ve güneydoğuya karşı korumak zorundadır. Bu hususta Alman ve İtalyan menfaatleri dikkat nazarına alınacaktır».

«Sovyet hükümeti Akdeniz'de İtalya'nın hâkimiyetini tanıyacaktır. Sovyet hükümetinin de Karadeniz'de hâkimiyeti tanınmalıdır».

Moskova'daki Alman sefiri, temmuz ayı içinde, Sovyetlerin dikkatlerinin bağlandığı alanları açıklar: Baltık hükümetleri ile Türkiye ve İran (1). 13 temmuz 1940 tarihli raporunda da Moskova'daki Alman sefiri, oradaki İngiliz Sefiri Gripps'in Stalin'le yaptığı mülâkatın konularını Berlin'e bildirir. Gripps

(1) Şubat 1934 tarihli Balkan Paktı ve Türkiye'nin bu bölgeye nasıl büyük önem verdiği, hatta Atatürk'ün, Balkanlarda bir nevi Türk önderliğinin önemine ve bunun gerçekleşmesi çabasına ne kadar vakit ayırdığı malumdur. Çünkü böyle bir durumun sağlanabilmesi, Türkiye'nin emniyet sınırlarını birden Tuna'ya kadar götürecek ve bundan Türkiye, hakikaten faydalanacaktı. Bulgaristan'ın işe yanaşmaması, bu projenin tamamlanmasına engel olmuştu. Atatürk bu Balkan bahsinde, gençliğinin bir nevi Makedonyalılık havasını buluyor ve bu havayı derin bir zevkle teneffüs ediyordu.

bu mülâkatı yaparken Stalin'e açıkladığı görüşlerinin, Stalin'in müttefiki Hitler'e bildirileceğini tabiî müdrikti. Gripps Stalin'e şunları söylüyordu:

«— Almanya Avrupa'yı yutmak istiyor. Bu, Sovyetlerin de aleyhinedir.

— İngiltere Sovyetler Birliği'ne ihracat yapmak arzusundadır. Ama bu mallar sonra da, Almanya'ya sevk edilmemelidir.

— Balkanlardaki Statu quo'nun (yani o esnadaki vaziyetin ve durumun) muhafazası için, Balkan memleketlerinin birleşme ve önderliği, Sovyetler Birliği'nin vazifesidir. Halihazır şartlar içinde bu ehemmiyetli vazife, ancak Sovyetler Birliği tarafından yapılabilir!..»

«Hiç bir devletin, Balkan memleketlerinin birleşmeleri ve önderliği hususunda tek başına rol oynamaya hakkı yoktur».

«Türkiye'nin Karadeniz hakkında tek başına söz sahibi olmasına ve Karadeniz şartları ileri sürmesine, Sovyetler hükümeti aslında muarızdır. Türk hükümeti bunu biliyor...»

1940 kasımında Berlin'de Hitler'le Molotof arasında bir konferans tertiplenmiş ve bu konferansta da Türkiye meselesi gene sahneye konulmuştur. Molotof bu sefer de Boğazlardan bahsederek, Kırım Savaşını ve 1918-1919 yıllarındaki olayları hatırlatır. Boğazların, Sovyetler Birliği'ne taarruz etmek için, İngilizlerin kullandığı tarihî bir koridor olduğunu söyler. Şimdi İngilizler Yunanistan'a da ayak bastığına göre, vaziyetin Rusya için daha da ehemmiyetli olduğunu açıklar. İstediği de, Sovyetlerin Bulgaristan'a teminat vermek ve bu memleketle karşılıklı bir müdafaa anlaşmasına girmek için Hitler'in muvafakat etmesiydi. Hitler'in bütün zikzaklı cevaplarına rağmen Molotof bu tezini ısrarla öne sürer. Hitler işi ancak, Mussolini ile de konuşmak gibi bir savsaklama ile atlatabildi. Molotof'un Bulgaristan'a teminat vermek teklifinin mantığı ise belliydi: Boğazlara yaklaşmak ve hatta bu bölge üstünde fiilî bir kontrol tesis et-

mek. İşin sonrası ileride görülecekti. Hatta bu konuda Hitler'in endişelerini azaltmak için «Sovyetlerin bu takdirde, Türklerle realiteye uygun olarak» bir anlaşma yapabileceklerini ileri sürüyordu. Bu arada Bulgaristan'ın tabiatıyle Akdeniz'e ineceğini gizlemiyordu...

Bu müzakerelerde Hitler, Boğazlar meselesini daima kısa kesmek istemiştir. Hatta o kadar ki:

> «*Farzımuhal, Rusya ile çatışmak için sebepler ararsam, bu hususta Boğazlara ihtiyacım yoktur*».

sözleri onundur (1).

*
**

DÜNYANIN PAYLAŞILMASI:

Fakat 1940 yılının doğuda Türkiye ile de ilgili olan en önemli belgesi, bir taraftan Almanya, İtalya ve Japonya ile, diğer taraftan Sovyetler Birliği arasında, dünyanın taksimine dair olan paylaşma taslaklarıdır (1). Bir taslak şöyle başlar:

> «*Üçlü pakt devletleri hükümetleri olan Almanya, İtalya ve Japonya bir tarafta, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği diğer tarafta, Avrupa, Asya ve Afrika'da, kendilerine ait olan t a b i î n ü f u z b ö l g e l e r i dahilinde, bütün insanların iyiliği için, bu bölgelerde yeni bir nizamın kurulması ve bu gaye için müşterek bir çalışmanın tesisine gereken sağlam ve devamlı temellerin atıl-*

---

(1) Kasım 1940'ta Berlin'de Molotof ve Hitler arasında geçen konuşmaların zabıt dosyasından. Schmidt: Hitler'in şahsî dosyası, s. 33-40.

Bu taslaklar, Moskova'daki Alman Sefaretinin gizli dosyasında bulundu. Üzerinde tarihî olmayan bu taslağın, 26 kasım 1940'ta Schulenburg tarafından verilen bildiride yer alan Molotof görüşmelerine bir zemin teşkil ettiği anlaşılmaktadır (Sovyet-Nazi gizli görüşmelerine ait belgeler).

ması arzusundan mülhem olarak, aşağıdaki maddeler üzerinde anlaşmışlardır».

Bir tarafta faşist devletler ve Japon oligarşik militarizmi ile, diğer tarafta sosyalist-komünist Sovyetler Birliği'nin, insanların hayrı için yapmaya kalkıştıkları bu dünya paylaşmasının hatırası, sanıyorum ki ilerideki yüzyıllarda da, garip bir iç burukluğu ile incelenecektir. Ama ne var ki bu taslağın hazırlandığı günlerde bu iki taraflı kudret Atlas okyanusu ile Akdeniz' den Sarı denize, Pasifik okyanusuna kadar, dünyanın yarısını ellerinde bulunduruyorlardı. Kapitalizm, militarizm ve topyekûn sosyalizmin bu dünyanın paylaşılmasında birleşmelerini, siyasette ahlâk yönünden incelemek tabiî gerekmez. Çünkü bu tasarı bir ahlâk antlaşması değil, bir menfaat birleşmesiydi ve bu menfaat birleşmesinde faşizm ve sosyalizm ile aşırı Japon militarizminin dünyaya açılma siyasetleri, bir safhada, birbirleri ile bağdaşabildi. Faşizmin istediği, hayat sahası, yani yakın ülkelerin ve uzak sömürgelerin zaptıydı. Sosyalist Sovyetler Birliği, dünyanın taksiminde, mümkün olduğu kadar geniş toprakları, gelecekteki sosyalizmin inşa sahası olarak rezerve etmek istiyordu. Japonya ise düpedüz bir fetih politikası güdüyordu. Ama tatbikatta, bu üç dev, bir maksatta birleşiyorlardı: Dünyayı paylaşmak!.. Zaten karşılarında da gene dünyayı paylaşmak isteyen, hatta kısmen paylaşmış bulunan dev kudretler yok muydu? O halde İkinci Dünya Savaşı o safhada, dünya' nimetleri üstünde bir savaş olarak, hakikî adını ve niteliğini bulmuş oluyordu... Ama bu paylaşıcı devletler, bu yağmanın adına, «topraklarını zaptedecekleri milletlerle işbirliği» diyorlardı.

Dünyanın paylaşılması protokol taslağı, 2 esas madde ile, gene maddelere bölünmüş bazı ek ve gizli protokollerden ibaretti. Bu protokollerden biri dünyanın genel taksimine aitti. Bu arada bir gizli ek protokol da vardı ki, Türkiye'ye karşı yürütülecek hareket tarzını maskeli bir şekilde veriyordu. Biz o sıralarda birçok dünya ülkelerinin ve bu arada Türkiye'nin üzerinde nasıl, gökler hacminde bir Damokles kılıcının sallandığını belirtmek için, bu taslakları burada vereceğiz:

ESAS MADDELER

Madde 1 — 27 eylül 1940'ta, Berlin'de imzalanan üçlü pakta, Almanya, İtalya ve Japonya, savaşın, bir dünya savaşına inkılâp etmesine karşı koymak için, imkân dahilindeki bütün çarelere baş vurmak ve dünya barışının en kısa zamanda tesisi için işbirliği yapmak hususunda anlaşmışlardır.

Sözü geçen devletler, dünyanın başka taraflarında bulunan ve gayretlerini aynı istikamette yöneltecek olan diğer milletlerle işbirliğini teşmil etmek arzusunu izhar ederler. Sovyetler Birliği üçlü paktın bu hedefi için el ele vereceğini beyan ederek, kendi payına düşen bu yol üzerinde, üçlü pakt devletleriyle siyasî işbirliği yapmaya karar vermiştir.

Madde 2 — Almanya, İtalya, Japonya ve Sovyetler Birliği, birbirlerinin tabiî nüfuz bölgelerine karşı saygı göstermeyi taahhüt ederler. Bu nüfuz bölgeleri aralarında temas olursa, bu temastan husule gelecek meseleler, mezkûr devletler arasında daima dostane olarak danışılacaktır.

Almanya, İtalya ve Japonya; Sovyet Rusya'nın hali hazır genişliğini tanıdıklarını ve buna hürmet edeceklerini beyan ederler.

«Bu anlaşmanın 3. maddesi ekonomik işbirliğini zikretmektedir. Dördüncü madde ise, bu anlaşmanın imza gününden itibaren on yıl yürürlükte kalacağını ve uzatılması için yeniden danışılacağını bildirir. Bu anlaşma dört asıl üzerinde, Alman, İtalyan, Japon ve Rus dilleriyle yazılmıştır).

Şimdi bir de paylaşma ek protokolünü verelim. Bu protokol, bu hepsi de birbirinden farklı sosyal-ekonomik nitelikler taşıyor, fakat bütün tarih boyunca ilk defa bir araya gelen (1) bu dört ortağın, âdeta bir savaş sonu deklarasyonu gibidir. Yani savaş, eğer onların dediği gibi bitseydi ve tabiî bu sefer de savaş bu ortakların kendi aralarında başlamamak kaydıyle, dünyanın nizamına böyle bir kaftan biçilecekti.

---

(1) Böyle nitelikte bir birleşmenin ilk defa tarihin o safhasında meydana gelmiş olması, bu nevi garip işbirliklerinin bir daha meydana gelmeyeceği manasına elbette gelmez. Bugün veya yarın insanlığın, gene buna benzer dev kudretlerin işbirliği ve diktaları karşısında kalmaları elbette ki mümkündür.

Gizli Ek Protokol

Sayı : I

«Almanya, İtalya, Japonya ve Sovyetler Birliği temsilcileri, aralarında kararlaştırılan anlaşmanın imzasıyle şunu taahhüt ederler:

1 — Almanya, barışın meydana gelmesiyle Avrupa'da ele alınacak toprak gözden geçirmelerinden başka, toprak isteklerinin Orta Afrika'da temerküz ettiğini bildirir.

2 — İtalya, barışın meydana gelmesiyle Avrupa'da ele alınacak toprak gözden geçirmelerinden başka toprak isteklerinin, kuzey ve kuzeydoğu Afrika'da temerküz ettiğini bildirir.

3 — Japonya, toprak isteklerinin Doğu Asya'da ve ada imparatorluğunun (yani Japonya'nın) güneyine kadar temerküz ettiğini bildirir.

4 — Sovyetler Birliği, toprak isteklerinin Sovyetler Birliğinin millî bölgelerinin güneyinde ve Hint Denizi istikametinde temerküz ettiğini bildirir.

Dört devlet, öz meselelerinin hallini mahfuz tutarak, bu toprak isteklerine, karşılıklı saygı göstermelerini ve bu isteklerin vücut bulmalarına, karşı koymayacaklarını bildirirler».

Bu paylaşmada Türkiye'nin yeri ne olacaktı? Bunun cevabını bulmak mümkündür. Meselâ Sovyetler Birliği kendi toprak isteklerine, Romanya kıyılarından Hindistan'a ve Hint denizine kadar uzanan sahayı ithal ediyordu demektir. Çünkü Bulgaristan üstünde Sovyetler, kendilerinden başka hiç kimsenin hak ve nüfuz müdahalesini istemiyorlardı. Molotof'un, yukarıda değindiğimiz Berlin konferansında, temel ve münakaşa götürmez talebi buydu. Istanbul ve Boğazlar üstünde ise, daha savaşın başında isteklerini «Üs ve müşterek müdafaa» formülü altında Türkiye'ye zaten bildirmişti (Moskova'da Saracoğlu heyetine). Kaldı ki, Sovyet dostluğu devresinde ve bu iki devlet arasında Boğazlar ve Karadeniz, hemen daima yazışma ve konuşma konusuydu. Ve daha önce de vesikasını verdiğimiz gibi Hitler bu bölgeyle ilgisizliğini, yani bu bölgeyi fiilen Sovyet nüfuz bölgesi saydığını, Stalin'e zaten bildirmişti... Kaldı ki, bu protokollerin düzenlenmesi sırasında da Türkiye, gene özel bir

anlaşma konusu oldu. O safhada tabiî Türkiye'yi kendi saflarında savaşa katmak veya tarafsızlaştırmak şeklinde. Şimdi de bu protokolü verelim:

Almanya, İtalya ve Sovyetler Birliği arasında yapılacak 2 numaralı protokol taslağıdır

«Almanya, İtalya, Japonya ve Sovyetler Birliği arasında bugün imzalanan anlaşma vesilesiyle, Almanya, İtalya ve Sovyetler Birliği temsilcileri aşağıdakileri bildirirler:

1 — Almanya, İtalya ve Sovyetler Birliği, Türkiye'yi mevcut uluslararası bağlarından ayırmak, kendileriyle siyasî işbirliği yapması için tedricen onu kazanmanın müşterek menfaatleri icabı olduğu hususundaki görüş birliğinde mutabıktırlar.

2 — Almanya, İtalya ve Sovyetler Birliği belirli bir zamanda, Türkiye ile müşterek anlaşma yapmayı, antlaşmalarında kararlaştırırlar Bu antlaşmada üç devlet, Türkiye'nin mülkiyet genişliğini (yani toprak tamamlığını) tanıyacaklardır.

3 — Almanya, İtalya ve Sovyetler Birliği, halen yürürlükte bulunan Montreux Boğazlar Antlaşması yerine, başka bir anlaşma koymak için bir arada çalışacaklardır. Bu yeni anlaşma mucibince Sovyetler Birliğinin savaş gemileri, Boğazlardan istedikleri zaman, hiç bir kayda tabi olmadan geçiş hakkına malik olacaklardır. Karadeniz devletleriyle Almanya ve İtalya müstesna, diğer devletler prensip olarak, kendi savaş gemilerini Boğazlardan geçirme hakkından feragat edeceklerdir Ticaret gemilerinin geçmesi, gayet tabiî olarak serbesttir».

Ancak bu protokolde Türkiye'nin, toprak bütünlüğünün tanınma kaydının, Sovyetlerin Boğazlarda *üs* alması kaydına bağlı olduğunu işaret etmeliyiz. Bu cihet aşağıdaki belgeden açıkça belirmektedir. Moskova'daki Alman sefirinin 26 kasım 1940' ta ve «çok acele, çok gizli» kaydıyle Alman Hariciye Nazırına yazdığı ve kendisine Molotof'un bildirdiği arzuları nakleden raporundan şu cümleleri alalım:

«Madde 2 — Sovyetler Birliğinin Boğazlardaki emniyetini temin için, coğrafî bakımdan Sovyetler Birliğinin Karadeniz sınırları içindeki emniyet bölgesinde bulunan Bulgaristan'la Sovyetler Birliği arasında karşılıklı yardım paktının imzalanması ve Istanbul Boğazı ile Çanakkale Boğazlarının bulundukları yerlerde, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinin, kara

ve deniz kuvvetlerine, uzun vadeli şartlar dahilinde, üst kurulmasına da teminat verilecektir.

Madde 3 — Genel olarak İran körfezi istikametinde, Batum ve Bakû'nun cenubuna uzanan bölge, Sovyetler Birliği isteklerinin merkezi olarak tanınacaktır.

Alman Dışişleri Bakanının hazırladığı vesikada, nüfuz sahalarının sınırlarıyle ilgili kısım Sovyetler Birliği isteklerinin İran körfezine ve Batum, Bakû'nun cenubuna doğru temerküz ettiği şeklinde değiştirilecektir.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinin, İstanbul ve Çanakkale Boğazları üzerinde, hafif kara ve deniz kuvvetleri için bir üs garanti etmesi —ve eğer Türkiye dört devlet paktına girmeye istekli olduğunu bildirdiği takdirde— sözü geçen üç memleket, Türkiye'nin istiklâl ve toprak bütünlüğünü garanti ettikleri şeklinde değiştirilmelidir.

Eğer Türkiye dörtlü pakta iştirak etmeyi kabul etmezse, Almanya, İtalya ve Sovyetler Birliği, lâzım gelen askerî ve siyasî tedbirleri hazırlamaya ve tatbiz etmeye karar verirler ve bu konuda ayrı bir antlaşma imzalarlar».

Molotof'un, 26 kasım 1940'ta Almanya'ya acele teklifleri bunlardır. Sovyetler bu isteklerine karşılık, Almanya'yı Romanya ve Macaristan'da dilediği gibi harekette serbest bırakıyordu. Meselâ Alman Hariciye Nazırının 7 ocak 1941'de, Rusya, Türkiye ve Balkanlardaki sefirlerle askerî ataşelere yaptığı tebliğin şu satırlarını okuyalım:

«Kuvvetli Alman askerî topluluklarının Romanya'ya olan hareketleri, ocak ayının başından beri, Macaristan yolu ile devam etmektedir».

Almanların Moskova sefiri bu harekete katılan askerlerin sayısının 200.000 olarak tahmin edildiğini kaydeder (Schulenburg'un 8 ocak tarihli raporundan) Halbuki aşağıda göreceğimiz gibi çok daha fazlaydı.

Bu gizli belgelerden daha pek çok metinler ve örnekler verebiliriz. Bütün bu işler öyle bir zamanda oluyordu ki, Türkiye'nin başı, hem içerideki iaşe durumundan, hem dış baskılardan ve tehlikelerden adamakıllı sıkışıktı. Bu iaşe durumunu ve iktisadî şartlarını ileride ele alacağız. Dış tehlikelere ge-

lince, asıl kazan Balkanlarda kaynıyordu. İleride işlemesi şüpheli olsa bile Ankara, 17 şubatta Bulgaristan'la bir dostluk beyannamesi imzaladı. Ama Bulgaristan'ın başında tehlike bulutları gittikçe birikiyordu. Daha yukarıda da belirttiğimiz gibi Sovyetler Bulgaristan'ı kendi emniyet sahaları sayıyorlardı. Almanlar ise, İngilizlerin Yunanistan'a ayak bastığından ve orada yerleşmek istediklerinden bahsederek Bulgaristan'a asker sokmak istiyorlardı. Amerikan Hariciye Nezaretinden Almanya'nın Moskova sefaretine yazılan 22 şubat 1941 tarihli gizli yazıda enteresan bir kayıt da vardır:

«7 ocak 1941 tarihli telgrafımızda, Alman askerî kuvvetlerinin sayısının yayınlanması için işaret verileceği bildirilmişti. Bu vakit şimdi gelmiştir. Romanya'da "hazırol" vaziyetinde 680.000 Alman askeri vardır. Bu birlikler en modern malzeme ile mücehhez, fevkalâde yüksek kudrette teknik kıtalar ve zırhlı birlikleri de ihtiva ederler...»

Bu kadar çok askerin yalnız Yunanistan'a sevk edilmek için toplanamayacağı aşikârdır. Bu durumdan hem Sovyetler Birliği, hatta hem de Türkiye tedirgindi. Nitekim Alman Hariciye Nezareti Sovyetlerin ikide bir Bulgaristan'dan bahsederek oraları ve dolayısıyle Boğazları işgal yolundaki tazyiklerine, hatta Boğazların bir tehdide maruz olmadığı ve Yunanistan'daki İngilizlerin Alman kuvvetleri tarafından kovulacağı veya tespit edileceği yolunda cevaplar verir. Ribbentrop'un 21 ocak 1941 tarihli mektubu bu bakımdan çok manalıdır:

«Alman hükümeti, İngiltere'nin Boğazları işgal etmek niyetinde olduğuna dair bir haber almamıştır. Alman hükümeti Türkiye'nin, İngiliz askerî kuvvetlerinin Türk bölgesine girmelerine izin vermeyeceğine de inanmaktadır».

«Almanların Boğazları işgal etmeleri niyeti de yoktur».

Fakat Molotof diretir, durur. Ona göre bir taraftan Alman ordusu Bulgaristan'a girmemeli, diğer taraftan Bulgaristan ve

Boğazlar tehlikede olduğuna göre Sovyetler bu bölgede hareketlerinde serbest kalmalı!

Nihayet uzun tartışmalardan sonra Alman ordusunun Bulgaristan'dan ancak transit olarak geçmesi hususunda bir anlaşmaya varılır. 1 mart 1941'de Bulgaristan, Alman, İtalyan, Japon paktına katılır ve 2 martta Almanlar Bulgaristan'a girerler (1). O günden itibaren artık, Türkiye'nin Trakya sınırları hem Batı Trakya'dan, hem Doğu Trakya'dan açık savaş sahasıdır. Yani Avrupa savaşı, Türkiye'nin sınırlarına gelmiştir. Ama Moskova da Almanlara karşı artık tetiktedir... Bu arada 26 martta Ankara'yı ziyaret eden İngiliz Hariciye Nazırı Eden'le, Saracoğlu, 18 martta Kahire'de buluşur. Konular hep aynıdır: Türkiye ne vakit savaşa girecek!..

Ama mart ayı havada önemli rüzgârlar estirmektedir. O kadar ki, neredeyse Türkiye üzerine yürümek, yani hiç değilse Bulgaristan'ı ve dolayısıyle Boğazları işgal etmek davranışları gösteren Sovyetler Birliği, bu defa Türkiye ile bir saldırmazlık anlaşmasına gider. Ve saldırmazlık deklarasyonu 24 mart 1941'de, Ankara ve Moskova'da aynı zamanda yayınlanır. Çünkü Moskova Hitler'den, artık gittikçe şüphelenmektedir. Ve Türk-

---

(1) Bu olayın oldukça garip ve tertipli bir mizansenle Molotof'a bildirilmesini Ribbentrop, Moskova'daki Alman elçisine 27 şubat 1941 tarihli «çok acele» bir tebliği ile bildirir. Buna göre elçi evvelâ akşama doğru Molotof'u ziyaret ederek, Bulgarların Üçlü Pakta girdiğini bildirecek, sonra da 1 mart günü gene akşama doğru tekrar Molotof'u bularak ona, bu defa da Alman kuvvetlerinin Bulgaristan'a kaydırıldığını ve bunun, ancak Yunanistan'daki İngilizleri durdurmak için olduğunu ve Alman ordusunun Türkiye'ye karşı hiç bir hareketi olmadığını bildirecekti. Ribbentrop gene bu mektubunda ve âdeta sefirin her vereceği cevabı da dikte ettikten sonra kendisine, Molotof'un bu açıklamaları ne şekilde karşıladığının kendisine telle bildirilmesini istemektedir. Molotof'un hemen oracıkta hazırlayıp Alman sefirine verdiği muhtırada şu satır da vardır:

«25 kasım 1940'ta yaptığı teşebbüste, Sovyet hükümetinin yaptığı ikaza rağmen, Alman hükümeti Sovyet Sosyalist Birliğinin, emniyet ve menfaatlerini yaralayacak bir hareket hattı tutmuştur».

Sovyet deklarasyonu Türk hariciyesinin ve İsmet Paşa direnişinin, ilk ve ferahlık verici bir başarısıdır. Deklarasyon Londra ve Amerika'da aynı memnunlukla karşılanır. Çünkü bu, dörtlü müttefikler arasında açığa vuran ilk çatlak ve dünyanın paylaşılması hazırlığının ilk fiyaskosudur... Zaten bu arada Moskova'yı tedirgin eden bir başka Balkan olayı da cereyan eder. 25 martta Yugoslavya üçler paktına, yani Almanya safına katılmış, fakat Belgrat'ta yapılan bir hükümet darbesiyle bu kararı alan hükümet devrilmiştir. Bu ise Almanların Yugoslavya'ya yürümesi için kâfi bir zemin teşkil ediyordu. Nitekim 5 nisan 1941 ve bir pazar günü halk sokaklarda ve kiliselerde iken Alman ağır hava filoları, Belgrat'ı bombaladılar ve aynı gün Hitler, güneydeki ordusuna «İleri!» emrini verdi... Gerçi İngiltere, Yugoslavya'ya yardım vaat ediyordu ve Yugoslavya'yı bir müttefik olarak selâmlıyordu. Fakat tabiî bunun o günler için, amelî bir kıymeti yoktu... Ancak Almanların Balkanlarda, bilhassa Slav ülkeleri ile Boğazlar istikametinde her hareketi Moskova'yı derinden rahatsız ediyordu... 7 nisanda İngiliz hava filoları Sofya'yı bombaladılar...

Hulâsa Alman-Sovyet ilişkilerinin kötüye doğru gittiği bu günlerde, Almanya Japonya ile, İngiltere de Amerika ile bağlarını sıklaştırmaya çalışır. Nitekim 18 martta Churchill verdiği nutukta, artık Atlantik meydan muharebesinin başladığını ilân eder ve şunları söyler:

> *«Dünyanın en kudretli demokrasisi, bütün kahir sınaî ve malî kuvvetini, nazizmin mağlûbiyetini temine hasredeceğini, bu yardım vesikası ile resmen bildirmiştir...»*

Halbuki Amerika henüz savaşa fiilen katılmamıştı. Ama Amerika savaşın dışında, fakat İngiltere'nin, ilk günden beri yanındaydı...

İNÖNÜ GENE SIKINTILAR İÇİNDE:

1941 yılı bir sıra kaynaşmalar, fermantasyonlarla yürüyüp

gidiyordu. Fakat asıl büyük gelişme, yani araları gittikçe gerginleşen iki dev kudretin, daha önce de kaydettiğimiz gibi, Almanya ve Sovyetlerin birbirlerinin boğazlarına sarılmaları için de gün yaklaşıyordu. Bu arada İnönü, gene sıkıntılı günler geçirdi: Üçlü paktta; eğer İtalyanlar Selânik'e inerse, yahut Bulgaristan'a saldırırlarsa, Türkiye'nin de hareketsiz kalmayacağı açıklanmıştı. Şimdi ise, gerçi İtalyanlar değil, onların müttefiki olan Almanlar 2 martta Bulgaristan'a girmişler, 9 nisanda Selânik'e inmişlerdi. Ama ortada gene de bir yorum yolu vardı: Almanlar Bulgaristan'a, Bulgaristan'ın üçlü pakta katılmasıyle, yani müttefik olarak girmişlerdi! Bu durum Türkiye'nin müdahalesini gerektirmezdi. Selânik'e inişe gelince, evet bu yeni bir vaziyet yaratıyordu. Ama gene de düşünülmeliydi. Bu savaşa girmek için bir sebep teşkil eder miydi? İnönü'nün kararı kesindi: Elbette hayır!..

Ama asıl büyük patlama gelmeden şunları da kaydedelim: 10 nisanda Yunanistan'da, İngilizlerle Almanlar karşı karşıya geldiler. 13 nisanda Moskova'da Sovyet-Japon tarafsızlık paktı imzalandı. Bu önemli bir şeydi ve dünyayı paylaşma protokolleri hazırlayan Alman, İtalyan, Japon, Sovyet cephesinde yeni bir çatlaktı. Demek ki Almanya Sovyetlerle çatışırsa, Japon dostuna güvenemeyecekti... Japon Hariciye Nazırı Matsuuko, Moskova'dan görülmemiş merasimle uğurlandı. Hele ayrılmadan önce Stalin'le Matsuuko'nun kucaklaşmaları, yani bu iki soğuk ve içten pazarlıklı insanın bu taşkın samimiyetleri, dünyayı şaşırtacak bir haldi. Bunu gösteren enstantaneler, çağımızın unutulmayacak derecede düşündürücü belgeleri olarak tarihe intikal ettiler! Halbuki bu seyahati sırasında Matsuuko, Berlin, Roma ve hatta tarafsız Vatikan da dahil olmak üzere, bütün Alman müttefiki başkentleri gezmiş, her başkentte aynı Japon sinizmi ile gülümsemişti. Fakat hiç beklenmeyen jestini Moskova'da göstererek Sovyetlerle bir saldırmazlık ve tarafsızlık paktı imzaladı. Irkının fizikî yapısına göre en uzunca tebessümünü orada lütfederek, Stalin'le kucaklaştı. Bu olay üzerine Japon Başvekili Prens Konoye, Japon-Sovyet tarafsızlık paktının, dünya barışını pek ziyade çabuklaştıracağını bil-

dirdi. Beyanat, Japon ruhuna ve mizacına uygundu... Bu olayı izleyen dünya ise; muzaffer orduları Ege'de ilerleye dursun, Almanya'nın istikbali ve savaşın geleceği için Almanya aleyhine, bir not daha kaydetti (1). Hulâsa zaman, pek de Almanya hesabına çalışmıyordu. Nitekim Afrika'da da niçin savaştıkları bilinmeyen Almanlar aleyhine İngilizler çöllerde, her gün biraz daha şans kaydediyordu.

Bize gelince? İnönü'nün sıkıntıları, yalnız dışardan gelen baskılar değildi. Istanbul'un tahliyesi teşebbüsleri işte bugünlere rastlar. O günler, karışık ve biraz da istikametsiz günlerdi. Moralde zayıflamalar vardı. İaşe ve ikmal sıkıntıları çok artmıştır. Mahsul iyi değildir. Stoklar tükenmiştir. Gerçi Alman Hariciye Nezareti 13 nisanda, Istanbul'un tahliyesinin Alman hareketleri ile ilişkisi olmadığına ve buna lüzum bulunmadığına dair beyanlarda bulunur. Aynı gün İnönü İngiliz elçisiyle uzun bir konuşma yapar. 15 nisanda da Hariciye Vekili Saracoğlu C.H.P. grubunda, genel siyasî durum hakkında uzun beyanatta bulunur. Grupta barış taraftarlığı ve savaş dışı kalmak sağduyusu elbette üstündü. Ama «vakit kaybediyoruz, Almanlar safında niçin savaşa girmiyoruz» şeklindeki sinsi direnişler de pek gizlenmiyordu. Bu arada ırkçı-turancı geçinen, fakat savaştan sonra neşrolunan Alman gizli belgelerinde isimleri sık sık geçen bazı yurttaşlarımızın da, bazı çevrelerde Almanya lehine zemin hazırlama hareketlerini de burada kaydetmeliyiz (2).

Ama beklenildiği gibi asıl büyük hesaplaşmalar Pasifik'te ve Rus ovalarında olacaktı. Netikem 14 nisanda Japon Bahriye

---

(1) Nitekim daha sonra Alman veya yabancı gözlemciler ve eleştiriciler, Almanları Rusya saldırısından önce Balkanlardaki bu vakit kayıplarını, Alman yenilgisinin sebeplerinden biri olarak belirtmişlerdir.

(2) Alman Hariciye Nezareti arşivlerinden elde edilip, Ankara'daki Alman Büyükelçisi Papen'le Hariciye Nezaretinin gizli muhaberelerini açıklayan ve Fransızca olarak yayınlanan bu «Gizli Belgeler» kitabında aşırı milliyetçi geçinen vatandaşlarımızdan çoğunun isimleri geçer. Bunları vermek istemiyoruz.

Nazırı Amiral Vikana, «Japon bahriyesi; Japon milletinin ümitlerini boşa çıkarmayacaktır» diye haykırdı. Çin'de zaten istilâlarla meşgul olan Japonya'nın, büyük ümitlerinin ne olduğu ise belliydi ve bu ümitlerin tahakkukuna Pasifik'te tek kuvvet engeldi: Birleşik Amerika! O halde beklemeliydi ve zaman, Uzakdoğuda da her halde bir şeylere gebeydi...

Balkanlara gelince, 17 nisanda Yugoslav ordusu kayıtsız şartsız teslim oldu. Ve Yunanlılar, Arnavutluk'u boşalttılar. Britanya birlikleri Yunanistan'dan geri alınmaya başlandı. Yunan kral ve hükümeti de Atina'dan Girit'e göçtüler. Fakat az sonra, çağdaş havacılığın gerçekten inanılmaz bir gösterisi meydana gelecek ve Girit adası, Almanlar tarafından havadan işgal edilecektir. Evet Almanlar Balkanlarda muzafferdi. Ama bu hareketler, asıl büyük hareketin uvertüründen başka bir şey değildiler. Bu büyük yolculuğun sonunun nerelere ve nelere varacağı ise henüz belli değildi...

Almanların Türk topraklarından gizlice silah, malzeme, asker sevk ederek Irak'a inme teşebbüsleri işte bugünlere rastlar. İnönü'nün bunu nasıl bir üslupla reddettiği daha önce verilmişti. Zaten İngilizlerin de Bağdat'taki ihtilâlci idareye karşı hareketi gene bugünlerdedir. 4 mayısta Basra'da Irak ve İngiliz kuvvetleri arasında çarpışma başlar. Bu çarpışmaların sonu, İngilizlerin ve İngiliz taraftarı elemanların zaferi ile bitecek, Irak gene kendi tabiiyet rejimini yaşayacaktır. 7 mayısta Moskova'da bir değişiklik olur. Sovyetlerin kaderine hâkim olmakla beraber, resmî sıfatı parti genel sekreterliği olan Stalin, bu tarihte Halk Komiserleri Kurulu Başkanlığına, yani Başvekilliğe getirilir. Bunda resmî bir zaruret vardı. Çünkü Sovyetlerin milletlerarası münasebetleri genişlemişti ve yabancılar, parti genel sekreteri ile değil, mesul bir hükümet başkanı ile karşılaşmalıydılar.

Alman paraşütçüleri işte bu sırada, 20 mayıs 1941'de Girit'e indiler. Fakat bu tarihten ancak bir ay sonra Avrupa'da, İkinci Dünya Savaşının yeni bir perdesi açılacaktı ve 18 haziranda Türk-Alman saldırmazlık paktının Ankara'da imzasından birkaç gün sonra, 22 haziran 1941'de Alman orduları Doğu Avru-

pa'da Kızılordu'ya saldırdılar. İkinci Dünya Savaşının üçüncü ve en kanlı perdesi açılmıştı... Türkiye, bu yeni savaş karşısında tarafsızlığını ilân etti. İnönü, o güne kadarki direnişinin meyvelerini toplamaya başlamıştı...

*
**

TARİHÎ BİR BEKLEYİŞ:

Hitler'in müttefiki Sovyetler Birliği, gene Hitler'in orduları tarafından saldırıya uğrayınca, Türkiye üzerinde bu defa da eskisinin tersi bir baskı vaziyeti hasıl oldu; evvelce Almanya ve Sovyetler cephesinin Türkiye üzerinde baskısı; Boğazlardan İngiltere'ye ve Batılı müttefiklere ait gemilerin geçirilmemesi üzerindeydi. Hatta bir aralık Moskova bu meseleyi o kadar büyütmüştü ki, daha önce verdiğimiz vesikalardan da görüleceği gibi Sovyetler, Boğazları neredeyse asker gücü ile işgale bile karar vermek üzereydiler. Hitler'in, Türkiye'yi korumak için olmasa bile kendi hesaplarına dayanarak Bulgaristan ve Boğazlar bahsinde Moskova'ya karşı direnişi, Sovyetler'in bu hareketi göze almalarında onları tereddüde sevk etmiştir.

Şimdi ise durum başkaydı. Çünkü daha Almanların Ruslara saldırdıkları gün İngiliz Başvekili Churchill, Sovyetler Birliği'ne bütün yardımların yapılacağını ilân etti. Yani bu defa da Sovyetler Birliği, ister istemez Batılı müttefikler safına geçmiş ve onlarla dost olmuş oluyordu. Ama bu yardım nereden yapılacaktı? Kaldı ki Alman saldırısının başladığı gün, Alman Genelkurmayı da Karadeniz'i, savaş sahası olarak ilân etmişti!

Böylece tarihin garip bir benzeyiş sayfası açılıyordu: 1914-1918 Birinci Dünya Savaşında, gene Almanlarla Batılılar birbirleriyle çatışmışlardı. O savaşta da Rusya, Batılı müttefikler safında yer almıştı. Bu müttefikler Rusya'ya yardım etmezlerse, Almanların karşısında Rusya çökecekti. Batı sarsılacaktı. En tabiî yardım yolu da, Türkiye'den yani Boğazlardan geçebilirdi. Ama ne var ki o savaşta Türkiye, kudretli bir ordu teşkilâtçısı, fakat siyasette basit bir uydu olan Enver Paşanın, âdeta tek ba-

şına kararı ile Almanlar cephesinde savaşa sürüklenmişti. Ve Boğazlar, Batılı müttefiklere kapanmıştı. İngiliz ve Fransızların 5 mart 1915 (18 mart 1915)te Çanakkale boğazı hücumları başladı. Sonra bu hücumlar, dünyanın en kanlı mevzi savaşlarından birine, yani Çanakkale Savaşına yol açtı. İki taraftan ölü ve yaralı 500.000 insanın kanına mal olan bu savaşlarda Mustafa Kemal'in zuhuru ve diğer olaylar, hep bu Boğazları açmak ve Rusya'ya yardım ulaştırmak için yapılmıştı. Nitekim bu yardım yolunun açılamaması, Rusya'nın çöküşünde ve bir sosyal rejim ihtilâline gidişinde, önemli surette etkili oldu...

Şimdi gene aynı cepheler meydana çıkıyordu. Bir tarafta Batılı müttefikler ve Rus Çarlığının yerini alan Sovyetler Birliği, diğer tarafta Almanya ve merkezî devletler. Batılı müttefikler gene Doğuya yardım zorundaydı. Bu yardım yolu gene Boğazlardan geçiyordu. Yalnız şu farkla ki, bu defa Türkiye Almanya'nın safında değildi. Hatta Almanların Sovyetlere saldırısından birkaç gün önce Almanlarla bir saldırmazlık paktı imzalamıştı. Bu saldırmazlık paktı ki, bunun İngiltere ve Amerika' daki yankıları çok aleyhimize olmuştu. Ama Türkiye Boğazları gene kapıyordu. Türkiye'nin başında ise bu sefer, 1919'daki Enver Paşa karargâhından bir eski kurmay, yani İsmet Paşa vardı. Ama İsmet Paşa, Enver Paşa değildi ve ne pahasına olursa olsun memleketini savaş dışı bırakmaya çalışıyordu. Hulâsa şimdilik Türkiye, Almanların ve Almanya safında bir Sovyetler Birliği'nin baskısından kurtulmuş ve hesapsız iktisadî sıkıntılarına rağmen az çok nefes almış durumdaydı...

Ama bu sefer de boyuna yeni problemler çıkıyordu. Şu olayları görelim: Uzakdoğuda birtakım garip, esrarlı gelişmeler oluyordu. 24 haziranda, yani Alman saldırısından iki gün sonra Japon sözcüsü, Alman-Sovyet savaşı karşısında Japonya'nın görüşünü açıklamaktan çekindi. 25 haziranda Roosevelt, Sovyetler Birliği'ne yardım yapacağını açıkladı. Her halde uzakta yeni bir cephe beliriyordu: Japon-Amerikan çatışma cephesi!.. Sovyet hükümetine gelince, bu defa Tass Ajansı, Sovyetlerin Boğazlarda emelleri olmadığına dair bir açıklama yayınladı! Doğuda Alman orduları ilerliyordu. Bu ilerleme bütün temmuz

ayı içinde devam etti. Galiçya, bir kısım Baltık ülkeleri ve Pinsk'e kadar doğu toprakları işgal edildi. Almanlara göre Sovyetler, savaşın bu ilk günlerinde 600.000 esir verdiler. Ama Stalin daha 3 temmuzda «Milletin bütün kaynaklarının düşmanı ezmek için kullanılacağını» ilân etti. Aynı gün Moskova'da Sovyet-İngiliz ittifak muahedesi de imzalandı...

Sovyet Komünist Partisi ve Sovyet idarecileri bu savaşı, bir komünist ve ideoloji savaşı değil, bir «vatan savaşı» (atçestvennaya vayna) haline getirmeyi başardılar. Bu başarı bu savaşta, hatta Sovyet ihtilâli üzerine Rusya'dan kaçmış Beyaz Rusları ve dünyaya dağılmış Rus ihtilâli göçmenlerini bile bu vatan savaşı etrafında birleştiren güçlü bir etken oldu. Gerçi 12 temmuzda, adına «Stalin Hattı» denilen savunma sistemi yarıldı. Çünkü Alman ordusunun batıda olduğu gibi Rus ovalarında da savaş taktiği, savaşı bir cephe ve siper savaşı haline düşürmeden, bilhassa tanklara ve motorlu vasıtalara dayanan yaygın bir sahra savaşı halinde yürütmekti. Karşıdakileri kumanda şaşkınlığına sürükleyerek, durmadan ilerlemekti. Hatta bu ilerleyen zırhlı birlikler arasında bağıntı kaybolsa bile! Bütün taktik, durmadan düşmanın arkasına düşmek ve onu ya teslime, ya dağılmaya mecbur etmekti. Polonya, Baltık ve Rus ovalarının tabiatı ise bu savaş taktiğine hakikaten elverişliydi. Daha çok toplu ve yanaşık nizam mücadelelerini bir gelenek olarak benimseyen, vasıtadan ziyade sayı üstünlüğü ile savaşa alışan Rus birlikleri, bu darmadağın savaş nizamı içinde hakikaten çok esir veriyorlar ve dağılıyorlardı. Ama mutlak ve nihaî bozgun yoktu...

İngiltere de tehlikelerin ve savaş meydanlarının genişlemesini cesaretle kabul ediyordu. 15 mayısta Churchill, parlamentoda «Biz, bu imtihandan da muvaffak çıkacağız!» diye haykırdı. Sovyet-İngiliz ittifakına temas ederek, hem Sovyetlerle birbirlerine yardım edeceklerini, hem tarafların ayrı sulh yapmayacaklarını açıkladı. İngiltere'ye yapılan hava hücumlarının bilançosu ise ertesi gün ilân edildi: 1940 ocak ayından beri bu hücumlardan memleket içinde 41.900 kişi ölmüş, 52.179 kişi yaralanmıştı. Fakat İngiltere hava muharebesi de kazanılmıştı...

Sovyetler Birliğinde ise Stalin, 20 temmuzda Millî Savunma Halk Komiserliğini de üstüne aldı...

Bu arada Türkiye'nin güney komşularına da değinmeliyiz. Irak ve Suriye ateşler içindeydi. Ankara dikkatini, aynı zamanda bu bölgelere de bölmek zorundaydı. Gerçi bu karışıklıklar bizim için bir tehlike teşkil etmezdi. Ama komşu topraklar askerî hareketler içinde olunca, bundan tedirginlik duymamak kabil değildi. Irak'ta, 1 nisan 1940'ta, Raşit Ali Geylânî'nin bir darbe ile iktidarı alışının ve Almanya ile bağlantı yolları arayışının, İngilizlerin müdahalesini davet ettiği daha önce kaydedilmişti. İngilizler nihayet bu idareyi tasfiye ettiler. Suriye'de de milliyetçi hareketler oldu. Fransa ve hatta Fransa ile beraber İngiltere, orada askerî tenkil hareketleri yürüttüler.

Diğer taraftan Japonya Çin Hindi'nde üsler kurmak davasındaydı. Nitekim Fransa ile 19 temmuzda, kendisine bu avantajı sağlayan bir anlaşma imzaladı. Bu hazırlığın nereye ve kimlere karşı olduğu de belliydi. Yani Japonya ile Amerika arasında sinsi bir gerginlik gittikçe artıyordu. Ve ufukta, her gün biraz daha genişleyen Alman-Sovyet boğazlaşmasından başka, yeni bir devler muharebesinin kararan bulutları yoğunlaşıyordu... Nitekim daha 24 temmuz 1941'de Amerika Hariciye Müsteşarı Welles, Çin Hindi'ndeki tutumları dolayısıyle Japonya'yı, Pasifik'te mütecaviz olarak tavsif ediyordu. 25 temmuz tarihinde Roosevelt, Japonya'ya karşı misilleme tedbirleri alınacağını bildiriyordu. İngiltere'ye ise, bu defa bir de Uzak-şarkta savunma tedbirleri almak düşüyordu. O günlerde Sovyetlerin de Ukrayna'da mukavemeti kırılmıştı. Tass Ajansı bir Alman alayında, Türkiye ile ilgili vesikalar ele geçirildiğini ilân etti. Arada oldukça eğlenceli bir sahne de geçiyordu: Mussolini, Rus ovalarında Almanlarla yan yana çarpışmak üzere Rusya'ya bir Siyah Gömlekliler Birliği gönderiyordu. Slogan şuydu: Zafer bizim olacaktır!.. Halbuki bu Kara Gömlekliler ve İtalyan birlikleri, Afrika savaşlarında Alman müttefikleri için hiç de iyi savaşçılar olmamıştı. Aynı günlerin diğer düşündürücü bir olayı da, Londra'da yerleşen sürgündeki Polonya hükümetiyle; Polonya'nın bölüşülmesinde bir süre önce işbirliği yapan Sovyet-

lerin; Londra'da ve 30 temmuzda bir dostluk muahedesinin imzalanmasıydı... İran'ın, Sovyetler ve İngiliz kuvvetleri tarafından müştereken işgali de bugünlere rastlar (ültimatom tarihi 2 ağustos 1941). Hulâsa dünya gittikçe karışıyordu. Söz artık gücün ve irade sağlamlığınındı...

ATLANTİK BEYANNAMESİ:

1941 yazı, bir taraftan Rus ovasındaki kanlı boğazlaşmalar, bir taraftan da Pasifik'te, Avrupa savaşını dünya savaşına çevirecek yeni ve çok yaygın bir fırtınanın hazırlık işaretleri ile geçti. Rus ovalarındaki dram korkunçtu. Daha savaşın sonuna 4 yıl varken, yani 1941 ağustosu içinde (22 ağustos) Almanlar ve Sovyetler, kendi açılarından ve kendi rakamlarına göre karşılıklı kayıplarını ilân ettiler. Alman resmî tebliğine göre bu cephedeki savaşın 22 haziranda beri gelen iki aylık bilançosu şöyleydi: Ruslardan 1.250.000 esir alınmıştı, 14.000 tank, 15.000 top, 11.250 uçak ya ganimet alınmış, ya tahrip edilmişti. Sovyet resmî tebliği ise gene kendi açısından ve kendi rakamlarına göre kayıpları şöyle veriyordu:

Almanların insanca kayıpları 2.200.000'den fazladır. 10.000 top, 7.200 uçak kaybetmişlerdir. Sovyetler, 150.000 ölü, 440.000 yaralı ve 110.000 kayıp vermişlerdir. Malzeme kaybı ise 5.500 tank, 7.500 top, 4.500 uçaktır. Sadece iki aylık ve sadece iki devlet arasındaki savaşı canlandıran bu rakamlar, hangi tarafın rakamı doğru olursa olsun, çağın yüz karasıydı ve kaldı ki bu iki devin aslında, birbirlerinden alacakları hiç bir şey de yoktu. Çünkü sonunda, ne Ruslar Almanları temsil edebilirler, ne Almanlar Slavları Almanlaştırabilirlerdi...

Fakat öyle görünüyordu ki, asıl kanlı davalar daha da ileride olacak ve bu kıran kırana savaş Doğu Avrupa'da, belki de 30.000.000 insanın hayatına mal olacaktır. Şu da meydanda idi ki, Almanya daha şimdiden bütün potansiyelini ortaya sermiş gibidir. Halbuki Sovyetler, moral ve materyal sahada henüz ye-

ni seferber oluyordu. Meselâ 10 ağustosta Moskova'da S l a v l a r K o n g r e s i açıldı. Aslında bir İslav olmayan Stalin, kongrenin yürütücü kuvveti idi. Gerçi savaştan önce bu gibi eğilimlere «Büyük Rus Şovenizmi - Velikoruski Şovenizm» derlerdi ve büyük suçtu! Ama ne var ki Slavlık bir gerçekti ve Altaylardan Prusya'ya, Adriyatik'e, Trakyalara kadar yaygın bir kütle teşkil ediyordu. Vatan savaşından sonra Slav savaşı sloganı, Stalin'in elinde hakikaten itici bir kuvvet oldu. Hele bu gücü, vatan savaşı sloganı altında, Sovyetler Birliği'nde yaşayan, en az 70.000.000 gayri İslav kütle ile de besledikten sonra...

Fakat 1941 ağustosunun diğer ve manalı bir olayı, Atlantik beyannamesinin yayınlanması oldu. O beyanname ki, az sonra İngiliz-Amerikan ittifakına, çok daha sonra NATO'ya yol açacaktır. Atlantik beyannamesi Roosevelt ve Churchill'in Batı Atlantik körfezlerinden birinde, bir gemideki buluşma ve anlaşmalarının belgesidir. Buluşma 9 ağustosta başladı ve dört gün sonra, yani herkes yurduna döndükten sonra açıklandı. Bu beyannamenin asıl önemi, Amerika'nın geleneksel tarafsızlık veya tecerrüt (yalnızlık) siyasetinden vazgeçmesi oldu. Beyannameden sonra Amerika'da bunu savunanlar, Amerika'nın meşhur tarafsızlık kanununa karşı nutuklar söyleyerek, tartışmalar açarak, bu kanunu yıpratma mücadelesine girdiler. Nitekim Roosevelt de az sonra, yani 10 ekimde kongreye bir mesaj göndererek, tarafsızlık kanununun kaldırılmasını isteyecekti. Zaten beyannameyi izleyen en önemli hadise, Moskova'da İngiliz, Amerikan, Sovyet şahsiyetleri arasındaki konferanstı. Ayrıca, daha 16 ağustosta Amerikan Hariciye Nazırı Cordell Hulle, Sovyetlerin de Atlantik Beyannamesine katılabileceğini açıkladı.

İnönü'nün Ankara'da İngiliz Büyükelçisi Sir Hughe Knatchbull Hugessen'i kabulü ve uzun görüşmeleri, bu günlere rastlar (27 ağustos 1941). Öyle görünüyordu ki İnönü, Almanların, Sovyetlere saldırmasından önceki Türk-Alman saldırmazlık paktının İngiltere ve Amerika'da yarattığı soğuk tepkileri silmek istiyordu. Dünyadaki yeni gelişmeler karşısında, zaten müttefik olduğu İngiltere ile, şimdi de Amerika yanında yerini

daha belli olarak almak çabasındaydı. Öyle günlerdi ki, o günlerde İnönü ve yakınlarından başka gerek parti grubu, gerek basın, hatta halk arasında Alman hayranlığı kuvvetle yaygındı. Hele ırkçı ve aşırı milliyetçi geçinen ve daha önce değindiğimiz «Gizli Belgeler» kitabında Alman sefaretiyle yakınlıkları belli olan kimseler, çeşitli temas ve tahayyüller içindeydiler. Yalnız Ankara radyosunun yorumlarında her şeye rağmen son zaferin Batılı müttefiklerde kalacağı görüşü ısrarla savunuluyordu. Ama kabul etmek lâzımdır ki, bu ses yalnızdı. 1 eylülde Avrupa savaşının üçüncü dönüm yılına, işte bu hava içinde girildi...

BOĞAZLAR GENE Mİ TEHLİKEDE?

İşte bu hava içindedir ki, İnönü'yü ve hükümeti gerçekten tedirgin eden bir şey oldu. 2 eylülde «United Press» ajansına yaptığı beyanatta Amerikan amirali Sterling, Türkiye'nin Boğazları İngilizlere kendi arzusuyle açması lâzım geldiğini, aksi takdirde Boğazlara hücum edileceğini ve bunların zorla açılması lâzım geleceğini söyledi (1). Amiralin bu kadar önemli ve sorumluluk gerektiren beyanatı kendi adına ve kendi başına yapmayacağı aşikârdı. O halde mesele düşündürücüydü. Demek ki, bir yerlerde ve bazı yetkili şahsiyetler arasında, Türkiye'nin durumu ve Boğazlar meselesi konuşulmuştu. Bu konuşmalarda bazı görüşlere ve belki de kararlara varılmıştı. Amiralin beyanatı bu görüş ve belki de kararların ikinci elden, ama gene de birinci sınıf bir amiral tarafından açıklanmasıydı. Tam bu gün-

(1) O günlerde bu amiralin, Amerika Deniz Kuvvetleri Genelkurmay Başkanı olduğu söyleniyordu. Bir süre sonra Amerika'nın Ankara Büyükelçiliği, bu amiralin Genelkurmay Başkanı olmadığını ve beyanatını, şahsî görüşü olarak yaptığını açıkladı (13 eylül). Fakat asıl görevi ne olursa olsun, vazifeli bir amiralin, bu kadar önemli ve özelliği olan bir konuda kendi başına bu kadar sert, açık, kesin beyanlarda bulunmasının mümkün olmayacağında herkes görüş birliği içindeydi.

lerde, Alman Büyükelçisi Von Papen, Ankara'dan Berlin'e hareket etti. Demek durumumuz Berlin'de tekrar gözden geçirilecekti.

Amiral Sterling kendi açısından ve müttefikler yönünden haklıydı. Onlara göre, Kızıl Ordu çöküyordu. Sovyetlere yardım lâzımdı. En kısa yol Boğazlardı. İnönü ve Türk hükümeti, Boğazlardan müttefik savaş gemilerinin geçmesine izin vermediği, asker ve savaş malzemesi taşıyan gemilerin geçmesini önlediği için, müttefik Rusya'ya yardım yapılamıyordu. Bu yardımı iyi kötü sağlamak için, tâ Hint denizinden, Basra körfezinden ve İran üzerinden yol aramak zorunda kalınmıştı. Bu yol hem çok uzak, hem elverişsizdi. Güneyden Kuzey İran'a çıkan tek bir demiryolu vardı. Motorlu vasıtalar için yollar iyi değildi. Kaldı ki bu elverişsiz yolun kontrolünü sağlayabilmek için de Sovyetler ve İngiltere, o da bin bir ihtiyaçlarından ayırarak, İran'a asker göndermek, İran'ı işgal etmek zorunda kalmışlardı. Hatta Tahran'da bir de saltanat değişikliği yaparak, daha önce de değindiğimiz gibi, Rıza Şah Pehlevî'yi tahtından almak, memleketinden sürüp çıkarmak gibi, aslında hoş olmayan tedbirlere baş vurmuşlardı. Hulâsa bütün bu külfetler, meselâ Amerika veya İngiltere'den Sovyetlere gidecek bir motorlu vasıta veya bir batarya topun, tâ Afrika'nın güneyinden, Ümit burnundan dolaşarak Hint denizini geçmesi, Basra körfezine varması, İran kıyısına ulaştıktan sonra da bütün İran'ı baştan başa geçerek, Hazer kıyılarına veya Türkistan sınırlarına ulaşması içindi. Müttefiklere göre, eğer Boğazlar açık olsaydı da Sovyetlere vaktinde yardım ulaşsaydı, belki Almanlar Güney Rusya'yı zaptedemeyecekler ve Don, Volga kıyılarına varamayacaklardı. Ama ne var ki İnönü ve Türk hükümeti, hem de Batı cephesine taahhütleri olduğu ve hele savaş Akdeniz'e inerse müttefiklerin yanında savaşa girmeyi kabul ettiği halde, işte bir türlü kımıldamıyorlardı. Halbuki savaş, yalnız Akdeniz'e inmekle kalmamış, Akdeniz'den ve Kuzey Afrika'dan Mısır'a ve Süveyş önlerine bile varmıştı. Müttefiklerin, Amiral Sterling'in beyanlarında dile gelen mantığı bu olsa gerekti...

Bugünlerde Alman orduları Baltık memleketlerini tama-

men zaptederek Leningrad yakınındaki Şluselburg şehrini ele geçirmişlerdi. Karadeniz kuzey sahilleriyle Güney Rusya'da Don havzasını da geçerek, Volga kıyılarına varmışlardı. Stalingrat muharebesi 8 eylülde başladı. Almanya'nın nihaî zaferi kazanacağına inananlar her yerde ve bu arada Ankara ve Türkiye'de, açık ve heyecanlı sevinç içindeydiler. Evet Volga kıyılarına da varılmıştı! Kırım alınmış, kuzey Kafkasya'ya ulaşılmıştı. Hatta Almanların, Türklerden ve Müslümanlardan kurulacak İslâm orduları için kumandan aradıkları söyleniyordu. Bazı isimler bile ortada dolaşıyordu. Hitler'in umumî karargâhını ve Almanlarca işgal edilmiş doğu topraklarını ziyaret için Türkiye'den gazeteci, yazar, hatta politikacı olarak gidenler vardı. Türk gazetelerinde ve içlerinde biri emekli general olmak üzere bunların yorumları sayfaları kaplıyordu. Almanya hayranlığı yaygındı ve birçok çevrelere göre artık savaşın sonu gelmişti ve Türkiye daha niçin duruyordu. Ama Ankara radyosu, gene de müttefiklerin nihaî zaferinden bahsediyordu. Çünkü Türkiye'nin başında İnönü vardı ve İnönü, Almanların zaferi kazanacaklarına inanmıyordu!

*
**

TÜRKİYE'YE YENİ TOPRAKLAR!

Almanya Sovyetlere saldırınca, Türkiye'nin durumu Almanya'yı bu defa başka yönlerden ilgilendirmeye başladı. Gerçi kendisi Balkanlara hâkim sayılabilirdi. Ama, ya müttefiklerine sırtını dayayacak ve Rusya'dan da emin olacak bir Türkiye, bu sefer de Balkanlarda bir gaile çıkarmaya kalkarsa? Meselâ Balkanlarda bir ikinci cephe? Zaten Müttefiklerin de istedikleri bu değil miydi? Ama Almanların pek iyi bildikleri Sovyet niyetleri, şimdiye kadar Türkiye'yi, taahhütlerine rağmen kenarda ve ihtiyatlı durmaya sevk etmişti. Ama ya Karadeniz yolu da Müttefiklere açılırsa?..

Almanların bu kuşkular içinde ilk davranışları, Stalin'le dost oldukları sırada Sovyetlerin Türkiye aleyhindeki niyetlerini açığa vuran ve aynı zamanda Türkiye hakkında da Sov-

yetlerde endişe yaratabilecek bazı gizli belgeleri açıklamaları oldu. Maksat, Türk ve Sovyet münasebetlerinde aşırı yaklaşma ihtimallerini önlemekti. Vesikaların neşri elbette ki iki taraf üzerinde de soğuk rüzgârlar estirdi. Ama ortada öyle yeni bir şey de yoktu. Çünkü Türkiye Avrupa'da bir Alman zaferi kadar, Avrupa'da bir Rus zaferinden ve hegemonyasından da ürküyordu. Nitekim Türk devlet adamları bu noktayı, 1942 ocak ayı başında, Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Papen'e açıklamaktan çekinmeyeceklerdi (1).

Sonra, şimdi müttefik cepheye geçen Stalin'in yeni bazı davranışları da İnönü'yü tedirgin ediyordu: 22-25 ocak 1941'de Moskova'da, İngiltere Hariciye Nazırı Eden'e Stalin; Avrupa'nın geleceği ile ilgili düşüncelerini açıklarken, Türkiye'nin gelecekteki sınırları üzerinde de durmuştu. Stalin'e göre savaştan sonra Türkiye'ye, Ege'deki 12 ada ile, Bulgaristan'ın güneyinden ve Suriye'nin kuzeyinden bazı parçalar verilmeliydi (2). Stalin'in Eden'e yaptığı bu teklif, Türkiye'ye aynen bildirilmiştir. İyi ama bütün bu tertipler niçindi? Evvelâ Türkiye bir toprak isteğinde bulunmuyordu. Yoksa Sovyetler'in Türkiye'ye çizdikleri bu müstakbel sınırlar, acaba Sovyetlerin bunlara karşılık Türklerden Boğazlarda veya Kafkas sınırlarında bazı tavizler istemeleri için miydi?

İnönü, bu oyunlara gelecek adam değildir. Ama ona böyle oyunlar, daima yapılmak istenmiştir. Bu vesile ile kendisinden Batıya yönelişi, Batıda müttefikler arayışı ve daha savaş patlamadan önceki günlerde, bu yoldaki çabaları ile bu oyunlar hakkında beyanları dinledim:

> «*Daha ilk zamanlarda, yani henüz savaş patlamadan önce biz, Fransa, İngiltere ve Rusya ile sadık müttefikler olarak münasebetler kurmak peşindeydik. Ama Rusya ile Almanya anlaşınca, bu üçlü ittifak arzularımız parçalan-*

(1) Kirk, The Middle East in the War, p. 451, Siyasî Tarih. Fahir Armaoğlu'ndan naklen.

(2) Churchill. The Grand Alliance. p. 451.

dı ve Almanya ile Rusya arasında, Türkiye üzerine pazarlıklar başladı...

Fakat bu Alman-Rus dostluğu da çok sürmedi. Alman-Rus savaşı başladı ve İngiltere ile Rusya aynı safta birleştiler. Bu sefer de Almanlar, Rusya aleyhine bize tekliflere başladılar. Bize hatta Kırım'a kadar vaat ediyorlardı!..

Ruslara gelince, onlar da, Bulgaristan'ın güneyini, Garbî Trakya'yı, 12 Adayı ve diğer sınırlardan birçok yerleri, bize vermek tekliflerindeydiler! Moskova konferansında; Stalin'in, Eden'e yaptığı bu teklifleri İngiliz büyükelçisi bana naklettiği zaman:

— Neye bedel? diye sordum.

— Tarafsızlığa bedel, diyorlardı.

Hatta Amerika savaşa girdikten sonra da, bizi hırslandıracak, yani ihtirasları kamçılayacak hedefler ileri sürüyorlardı...

Biz bütün bunları, savaş zamanının, temeli olmayan, gelip geçici hırslandırmaları olarak gördük...»

Hem şu da vardı ki, Sovyetler şimdi İran'ın kuzeyini de işgal etmiş bulunuyorlardı ve vaziyet, 1915 martında Rusya, İngiltere ve Fransa arasındaki anlaşma şekillerini hatırlatmıyor muydu? Sonra İngiltere'nin Moskova Büyükelçiliğinden dönen Sir Stafford Gripps'in, 16 ocak 1942'deki şu beyanları da İngiltere ile Sovyetler arasında daha şimdiden bazı anlaşmalara ihtimal verdiriyordu.

«Hiç şüphe etmeyelim ki, galip geldiğimiz takdirde, Avrupa'nın en kuvvetli devleti Sovyetler Birliği olacaktır. Eğer bu devletle dostane bir birlik yapmayacak olursak, Avrupa'nın mukadderatını tayin etmek, Sovyetlerin elinde olacaktır...» (1).

Churchill'in 20 ekim 1941'de Roosevelt'e yazdığı mektupta

(1) Kirk. The Middle East in the War. p. 452.

da bu noktalar belirtiliyor ve Türkiye'nin durumuna Roosevelt'in dikkati çekiliyordu.

Hulâsa İngilizler Sovyetlerle anlaştıktan sonra 10 ağustos 1941'de Türkiye'ye verdikleri notalarla, Boğazlar hakkında hiç bir taarruzî niyette olmadıklarını, Türkiye'nin toprak bütünlüğüne ve Montreux mukavelesine sadakatlarını bildirmişlerdi ama, İnönü ve hariciyesi pek de rahat değillerdi. Nitekim amiral Sterling'in; Çanakkale boğazını zorlamak suretiyle geçmek yolundaki beyanatı, bu teminattan ancak 22 gün sonraydı! Hulâsa köprülerin altından her gün öyle sular geçiyordu ki, savaş nerededir, yarın ne olacaktır, yarın kim kimin dostu veya düşmanı olacaktır sorularına, hiç kimse kesin ve inandırıcı bir cevap bulamazdı...

Ama Türk-Alman ticaret müzakereleri Ankara'da, gene de işte bu hava içinde yürüyüp gidiyordu (müzakereler 8 eylül 1941'de başladı) ve Alman kuvvetleri, Odesa ve Kırım'a ihraç yapmak üzere işte o günlerde Bulgaristan'da toplanıyordu. İnönü'nün gözü bu kuvvetlerin üzerinde, kulağı da kirişteydi. Alman hariciyesi, bu tahşidatı 12 eylül 1941'de yalanlamış olsa bile. Alman- Sovyet savaşına gelince, Almanların Moskova kapılarına dayanması ve Sovyet hükümetiyle yabancı diplomatların daha doğuda Kuybişef şehrine taşınmaları bugünlere rastlar. Almanya'nın ümidi, Hitler'in 3 ekim tarihinde Alman milletine nutkunda belirttiği gibi, 48 saattan beri Rus ovasının şarkında başlayan büyük taarruzdaydı (Moskova Meydan Muharebesi). Hitler'e göre, bu korkunç savaş, düşmanın ezilmesiyle neticelenecekti.

Hatta gene ona göre düşman, şimdiden ezilmiştir de. Ve kendini bir daha toplayamayacaktır. Ama ne var ki, Hitler'in dediği olmadı. Düşman gerçi yıprandı. Yüz binlerce esir verdi. Ama ezilmedi. Daha doğuya doğru çekildi. Alman-Sovyet savaşında Almanların ilk büyük hayal ve ümit kırıklığı, 1942 kışına girerken karşılaşılan bu çetin gerçekle, yani Moskova Stalingrat'ta, Alman zindeliğinin sonu olacak ve Almanya'nın yıldızı, artık parlaklığını kaybetmeye başlayacaktır. Almanların Türkiye'den birtakım taleplerde bulundukları, Türkiye'ye bas-

kı yaptıkları, Bulgaristan'da kuvvetler biriktirdikleri yolundaki haberlerin, bir Türk-Alman müşterek tebliği ile yalanlanması da bugünlere rastlamıştır (8 ekim 1941). 100 milyon liralık Türk-Alman ticaret anlaşması da aynı günde imzalanır. 10 ekim 1941'de ise Roosevelt, kongreye bir mesaj göndererek, Amerika'nın geleneksel tarafsızlık kanununun değiştirilmesini istedi. Roosevelt'in bu mesajı, sanıyorum ki, Moskova Meydan Muharebesinden daha önemliydi...

*
**

DÂRÂ'YI AŞAN BİR AVUSTURYALI ONBAŞI!

Gerçekten de, Almanlar gerçi artık Azak denizi kıyılarındadırlar ve Volga'ya akmaktadırlar. Ama Moskova Meydan Muharebesinde kesin neticeyi alamamışlardır. Sovyetler, 16 yaşından 50 yaşına kadar Avrupa ve Asya Rusyasının bütün insan hazinesini seferber etmişlerdir. Daha doğrusu savaşın asıl trajik faslı yeni başlamıştır. Almanlar hâlâ Volga'dan Pirenelere kadar bütün Avrupa'yı ellerinde tutarlar ve bütün Kuzey Afrika, tâ İskenderiye kapılarına kadar ellerindedir. Doğu Akdeniz'e hâkim gibidirler.

Yani bir Avusturyalı onbaşı, Dârâ ve Napolyon'u da aşarak, bir bakışta dünyanın hâkimi olacak gibi görünür. Ama bu perdenin arkasında, elinde tuttuğu kozlar birer birer erimektedir. Afrika'nın sıcağından yakasını kurtarsa bile, Rusya'nın karında, çamurunda boğulmaktan hiç bir kudret onu kurtaramayacak gibi görünür. Şimdi onun karşısında gittikçe beliren bir heyulâ da vardır: Amerika! Ve Amerika'nın savaşa girmesi, artık bir gün meselsidir. Kaldı ki, Amerika bu kararı vermeden, Hitler'in bir müttefiki, yani Uzak-doğuda Japonya, artık beklenilen saatın çaldığını sanarak, Amerika'yı savaşa kendi eliyle sokacaktır. Pearl Harbour baskını denilen büyük olay, işte bugünlerde patlar: 7 aralık 1941... Böylece de İkinci Dünya Savaşında s o n u n b a ş l a n g ı c ı, yani sonuncu ve en kanlı perde açılır. Pearl Harbour baskını ve Japonya ile Ameri-

ka'nın da savaşa girmeleriyle Avrupa savaşı, artık bir dünya savaşı olur. Çağımızın akışında bu dünya savaşının sonuçları ve etkileri, çeşitli yönleriyle, tam bir çağ değişimi yaratacaktır: Bir çağ bitecek ve bir başka çağ başlayacaktır...

Fakat biz şimdi, İkinci Dünya Savaşının bu dünya ölçüsünde ve bütün çağa damgasını vuran yeni gelişmelerine girmeden önce, İkinci Dünya Savaşı içinde Türkiye'nin biraz da iç durumuna ve bilhassa iktisadî meselelerine göz atmalıyız. Öyle meseleler ki, hiç de gönül açıcı değildir. Karışık, kasvetli ve hele okuyucu için hiç de sürükleyici olmayan şeylerdir. Ama ne var ki bu meseleler, bizim iç yapımızın, bütün zaafları veya kuvvetleri ile aynasıdırlar. Evet, bizim memleketimizin ve onun yapısının. Onları, o günkü perişanlığı ile de olsa görmeliyiz. Çünkü bu savaş sonunda bize kalacak olan, eğer tarihin bu en korkunç yangınından kurtarabilirsek, bütün bu m e s e l e l e r i ile, gene de b i z i m olacak olan, işte bu Türkiye'ydi...

Çarklar Boşlukta Dönüyor!

İkinci Dünya Savaşı yıllarında memleketin iç meselesi S i y a s î değildi. İç siyasette çekişmeler yoktu. Meclis; tek partî devrinin, millî şef, değişmez başkan ve otoriter hükümet nizamının birlikçi havası içinde yaşıyordu...

Fakat, memleketin idare yapısı yetersizlik ve ekonomik yapısı yoksunluk içindeydi. Tarımsal siyasetin ve tarımsal gelişmenin cumhuriyet yılları boyunca da harekete getirilememiş olması, İkinci Dünya Savaşı içinde bütün acı gerçekleriyle sonuçlarını ortaya serdi...

Bunları olduğu gibi ve bütün gerçekleriyle vereceğiz...

VI

BİR VEKİL İNTİHAR ETMEK İSTİYOR!

Şimdi bu bahiste; belki biraz sıkıcı, ama İnönü'nün devlet reisi bulunduğu bu devrin en kritik yıllarındaki iç darlıkların hikâyesine eğileceğiz.

İkinci Dünya Savaşı yıllarından Türk halkında kalan izlenimler, daha çok şehirlerde kendini belli eden ve genel yaşamı temelinden tehdit etmese bile, bazı tedarik sıkıntılarıdır. Bundan başka meselâ şeker fiyatları, varlık vergisi gibi biraz da idarî çekiştirmelere konu olan olağanüstü bazı tedbirlerdir. Halbuki o yıllarda Türkiye'nin idarî ve ekonomik yapısı, kökleri bizim kuşağımızdan, daha önceki devirlere inen büyük bir cihazlanma yetersizliği içindeydi. Bunun çetin meseleleri yaşandı. Bu yaşantı, İkinci Dünya Savaşında görev alan kuşağın, bir kendine dönüşü, kendi yetersizliğini anlayışıydı da... Başvekil Refik Saydam'ın, ölümünden önceki bir nutkunda «A'dan Z'ye kadar değiştireceğiz» şeklindeki haykırışı bu ıstıraplı anlayışın bir ifadesiydi. Evet, bir Atatürk gelmişti. Bir yeni devlet kurulmuştu. Ama bu devletin idare ve ekonomi yapısı çok zayıftı. Dünya savaşı gibi olağanüstü enerji ve teşkilât bütünlüğü isteyen hallerde, bu yapının ilkelliği, yetersizliği, yoksulluğu kendini ortaya seriyordu. Bu yüzden devlet yöneticilerini, en gerekli anlarda, tam bir halsizlik ve kararsızlık içine sürüklüyordu. İnönü'nün hayat hikâyesini ve onun yönetimindeki Türkiye'nin, onun devrine ait mesele ve olaylarını izlerken, İkinci Dünya Savaşı yıllarının Türkiyesinin iç idaresi bakımından durumuna göz atmak, bu gerçeği aydınlatmak için şarttır ve yerinde olacaktır. Biz bunu yapmaya çalışacağız. Zaten ileride ve devrimizin bu konularına inmek isteyecek araştırıcılara karşı bunu bir vazife de sayıyoruz.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin içinde yaşadığı

iktisadî şartları özetlemeye, bir hatıramı nakletmekle girmek, galiba en doğrusu olacaktır:

1942 yılı ortalarındaydı. O yıl, İaşe Müsteşarı Muavini olarak iaşe işlerine bakıyordum. Bu vazife bana gerek Vekâlet içinde, gerek Vekâletler arasında, günün bütün ekonomik ve idarî problemlerinin ortasında yaşamak imkânını veriyordu. Müsteşarlığa, Hatay Valiliğinden Şükrü Sökmensüer'i getirmişlerdi. Eski bir kurmay ve İstiklâl Mücadelesinde Garp Cephesi Kumandanlığının Kurmay Başyaveri, Doğu Birinci Umumî Müfettişliğinde Güvenlik Müşaviri ve nihayet Emniyet Umum Müdürü ve Hatay'ın ilk valisi olarak Sökmensüer, hem idarenin, hem partinin gözde bir elemanıydı (1). Tecrübeli ve aldığı vazifede bütününü teraziye atmış bir insanla işbirliği yapıyordum. O sırada Ticaret Vekili, hem İnönü'nün güvendiği, hem partinin merkez yöneticilerinden olan Mümtaz Ökmen'di. Ona bağlıydık (2). Başvekil Refik Saydam'ın ve hükümetin iç meselelerde bütün kaygıları iaşe işleri ve ekonomik problemler üzerinde toplanıyordu. Gerek vekil ve vekiller, gerek başvekille temaslarım oluyordu.

Bana emniyet edilen önemli vazife dolayısıyle, parti mebusları arasında, itirazlarda bulunanlar vardı. Hatta mesele bir defasında Parti Grubunun bir gece toplantısına kadar getirilmişti. Eskişehir Mebusu Emin Sazak gibi güçlü bir milletvekili, bu işi eline dolayarak Grupta hükümete çatmıştı. Tam o günlerde de Emin Sazak'ın çiftliğinde ve her nasılsa beyan dışı kalmış önemli bir buğday ambarına el koymuş bulunuyorduk (3). O gece, Başvekil Refik Saydam'ın, dairedeki odama

---

(1) Şükrü Sökmensüer daha sonra mebus ve İçişleri Bakanı oldu.

(2) Mümtaz Ökmen daha sonra ve Recep Peker kabinesinde Başvekil yardımcılığına getirildi.

(3) Emin Sazak'la daha sonra tanıştık ve dost olduk. Benim Deliorman'lı bir çiftçi ailesinden ve bir göçmen çiftçinin oğlu olduğumu ve benim de toprakla uğraştığımı öğrenince çok şaşmıştı. Sonra onunla yonca ekimi, bağ dikimi üstünde bilgi yarışmalarına girerdik. Bir çiftlik sahibiydi ve elbette kendi zümresinin menfaatlerini savunurdu ama, halktan gelen bir parlamento adamıydı.

kadar gelerek, üzüldüğü bu olaydan âdeta özür dilercesine bahsederken, ben kendisine genel durum üzerinde yaptığım geniş açıklamaları hatırlarım. Elinde, hummalı bir şekilde çalışarak hazırladığımız ve ona, o sıralarda verdiği bir nutkunda «A'dan Z'ye kadar değiştireceğiz!» sözlerini söyleten raporumuz vardı...

Evet gerek Başvekil, gerek Vekilim, bana yapılan saldırılara göğüslerini siper edebiliyorlardı. Ama, önemli olan bu değildi. Biz hepimiz, Birinci Dünya Savaşındaki iaşe işlerinin o günlerde, yani 30 yıl sonra bile hâlâ dedikodu konusu olduğunu biliyorduk. Üstümüze aldığımız işlerin ve içinde bulunduğumuz şartların kısırlığını, çetinliğini her an düşünerek, bu işleri kabul ederken neleri riske ettiğimizi biliyor ve kendimize güveniyorduk. Ama şartlar da gerçekten kötüydü. Ve sabah güneş doğarken gözünü yeni güne açan her vatandaş, o gün sofrasına bir dilim ekmek koyup koyamayacağını ve ordunun yönetim mevkilerinde görevli her komutan, o gün askerine ne yedireceğini, yemsizlikten kırılan hayvalarına bir avuç yem bulunup bulunamayacağını; uçaklarına, motorlarına kaç günlük benzin ve motorlu vasıtalarına kaç tane yedek lastik bulabileceğini kaygıyla düşünüyordu. Başlayan güne, birliklerine et, yağ, çay, şeker bulup bulamayacağını düşünerek kaygılar, şüpheler içinde giriyordu. Telefonlarımız, hatta gecenin geç saatlarına kadar işliyordu. Hiç durmadan, şu validen, ertesi gün halka dağıtılacak hububat kalmadığını, şu ordu donatım veya yönetim makamından, hayvanların yemsiz, asker erzakının yetersiz, vasıtaların atıl hale geldiğini bildiren kaygılı haberler alıyorduk. Meselâ İzmir'de palamutun, küspenin una karıştırılmasını gerektiren tedbirler alınmak zorunda kalınıyordu. İzmir valisi bir gün bana, İzmir'de kasasını açarak:

— İşte dün fırınlardan çıkan bu! Bir tanesini hatıra olarak saklayacağım!

diyerek, taşla moloz arası kara bir hamur, daha doğrusu çamur parçası göstermişti. Hulâsa öyle olmuştu ki, her gün en az, 1.000 ton halk ve 1.000 ton ordu ihtiyacı için hububat ve yem

maddelerinin ambarlara girmesi lâzım gelirken, her akşam elimize gelen tedarik cetvelleri, bir gün ve bütün yurtta, ancak 2 tonluk bir tedarik yapılabildiğini gösteriyordu!

Halbuki henüz savaşa da girmiş değildik. Ama bütün dünyadan fiilen kopmuş gibiydik. Eğer bir de savaşa girersek?..

İşte bu şartlar içinde ve o günlerden birindeydi ki, bir sabah çok erken saatlerde Vekil Mümtaz Ökmen'i evinde görmem icap etti. Kızılay'da, büyük caddeye bakan bir apartmanın en üst katında oturuyordu... Beni, evden çıkmaya hazır bir halde kabul etti. Gözleri kan çanağı gibiydi ve belli ki uykusuz, yorgun ve belki de hastaydı. Tarif edemeyeceğim bir ruh hali içinde ve hiç bir önsöze lüzum görmeden şöyle konuştu:

Şevket, bu gece hiç uyumadım. Bu salonun içinde, bir uçtan bir uca dolaştım durdum. Biliyor musun ne düşündüm. Düşündüm ki, şu balkona çıkayım ve oradan kendimi sokağın taşları üzerine atayım. Yalnız üzerimize aldığımız şu yükten kurtulmak için değil, millet dediğimiz, ordu dediğimiz son varlıklarımıza karşı, şu ülkede ve hele bu asırda, bu kadar âciz ve çaresiz kaldığımız için!..

Ökmen'i tanırdım. Ökmen intihar edebilirdi. O kadar içten, o kadar kararlı konuştu ki, hatta ben bu saatta bu eve geldiğim zaman, belki de onun cesedi ile karşılaşabilirdim. Onun bu düşüncelerine şaşmadım da. Evet biz bu aczimizin, teşkilâtsızlığımızın ve bu çaresizliğimizin bedelini; bu şehrin sokakları üstüne serilecek cesetlerimizle ödemeliydik. Ama ben onun kadar cesur değilmişim ki? O günlerde ölümü düşünemedim. Fakat Ökmen'e, hiç çekinmeden, daha açık bir itirafta bulundum:

— Vekil bey, dedim, sizi anlıyorum. Ama ben ölümü düşünmedim. Bu yükün altından kurtulmak için ve eğer günahlarımız varsa, onları temizleyici bile olmayan bir kaçamak yolunu, bir süre düşündüm. Ben bir yedek subayım. Hatta birkaç gün önce askerlik şubesi beni çağırarak, seferberlik halinde alacağım vazifeyi de gizlilik

kaydı ile bildirdi. Seferberlik ilân olununca, hemen Ankara istasyonuna koşacak ve orada İstasyon Kumandanlığında vazife alacağım. Ama bunu öğrendikten sonra aklımda kötü şeyler kurdum. En iyisi ben şimdiden hemen Levazım Reisi Refet Paşaya (1) gideyim ve ona «Paşam, sen şimdi beni hemen ordu hizmetine aldır, sana orada da yardım ederim. Ama beni şimdiki vazifemden kurtar». diyeyim dedim. Evet, bunu yapmadım. Fakat inanın ki günlerce düşündüm. Vekil bey! Biz kendimizin değil, bu vatanı bu kadar yolsuz, fabrikasız, ambarsız, teçhizatsız ve yoksul bırakan atalarımızın günahını çekiyoruz. O günahları bu çilelerimizle ödüyoruz. Ödeyeceğiz de... Siz ölürseniz, ben işten kaçarsam, bu çile bitecek mi? Bu bizim kuşağımızın çilesi!..»

Evet, Mümtaz Ökmen intihar edebilirdi. Ben işten kaçabilirdim. Ama bu hiç bir şeyi halletmezdi. Ülke, tam bir cihazlanma yetersizliği içindeydi. Hele tarımsal alanda düpedüz ilkel, verimsiz ve teşkilâtsız bir durum içindeydik. O kadar ki, hatta savaşa girmemişken bile kıtlık, açlık çekiyorduk. Yollar, ulaştırma araç ve imkânları da yetersizdi. Millî stoklar yoktu ve bu stoklar olsa bile, zaten depolama tesislerine malik değildik. Eğer İnönü'nün başvekillik devrinde ve çeşitli direnişlere rağmen yürüttüğü demiryolu siyaseti de olmasaydı, büyük tüketim merkezleri, ülkenin uzak uçları ile büsbütün bağıntısız kalırdı. Bu şartlar içinde, cumhuriyet devletçiliğinin ülkeye hediyesi olan birkaç şeker, tekstil fabrikası ile benzeri tesislerden de mahrum kalsaydık, tam bir «Harbi Umumî sefaleti»ne kadar giderdik. Şimdi bu durumun ve bu yılların, bu alanlarda ortaya döktüğü bu sıkıcı gerçekleri, bunlarla ilgili meseleleri ve onlarla boğuşma çabalarını kısaca anlatacağım.

*
**

(1) Sonradan Aydın Mebusu olan Refet Paşa, o sıralarda Savunma Bakanlığı Levazım Dairesi Reisi idi. Dürüst ve saygıdeğer bir insandı. Vazifelerimizin icabı olarak onunla hemen her gün toplantılarda, yahut telefonla devamlı temas ve istişare halindeydik.

TOPYEKÛN SAVAŞ ve SAVAŞ EKONOMİSİ ANLAMINDAN YOKSUNLUK:

Türk milleti yakın tarihinde o kadar savaş görmüş ve o kadar savaştan yorulmuştu ki, Cumhuriyet yıllarında Türkiye'de savaş edebiyatına ve bu arada savaş ekonomisi gibi konu ve problemlere karşı bir nevi bıkkınlık hali sürmüştü. Bunu yadırgamamak lâzımdır. Sosyal psikoloji açısından bu hali kolayca izah etmek mümkündür. O yıllarda savaş edebiyatına ve savaşla bağıntılı konulara karşı toplum ilgisizliği, kınanacak bir hal değildir. Nitekim Atatürk de, milleti bağımsızlık davasına karşı daima uyanık tutacak davranışlarına rağmen, memlekette devamlı bir a s k e r î h a v a yaşatmaktan daima kaçındı. Onun bu davranışı üzerinde çeşitli misaller verilebilir...

Fakat ne var ki, bilhassa Birinci Dünya Savaşından sonra bir bilim kolu halinde gelişmeye başlayan savaş ekonomisi, halkın değilse de, devletin ele alması gereken bir ö r g ü t l e n m e i ş i olmalıydı. Hükümet çalışmaları ve organları arasında yer almalıydı. Bizde, işte bu olmamıştı. Biz İkinci Dünya Savaşından önceki yıllarda ne hükümetçe ne aydınlar tarafından ne de orduca bu konuya yönelemedik. Bu yüzden de Türkiye savaş yıllarına savaş ekonomisi anlamından ve örgütlerinden tamamen yoksun olarak girdi...

Zaten bugünkü ölçüde savaş ekonomisi anlamının, Batı ülkelerinde de o kadar eski bir tarihi yoktur. O kadar ki, meselâ daima askerî bir ülke olan Almanya'da, hatta Birinci Dünya Savaşından önce bile, savaş ekonomisi ve iktisadî seferberlik, Genelkurmay tarafından da yadırganan bir şeydi. Meselâ 1915 yılı başlarında Alman Genelkurmaylarına "İktisat Kurmay İdaresi" teşkili yolunda bir proje sunulmuş ve bu proje Almanya'da, birçok profesörler tarafından incelenmiş, tedbirler gerekli görülmüş olmasına rağmen, o sırada Genelkurmay Başkanı bulunan General Von Moltke, Diks'e şu cevabı vermekle yetinmişti:

«Alman genelkurmayının vazifesi, ekonomi ile ilgilenmek değildir. Savaşı idare etmektir!» (1).

Ama, buna rağmen savaş ekonomisi ve ekonomik seferberlik gibi anlamlar, gene de, Birinci Dünya Savaşında güç kazandılar...

Savaş ekonomisi anlamı esas temellerini topyekûn savaş anlayışından alır. Topyekûn savaş anlayışı, savaş ve ekonomi edebiyatına, Birinci Dünya Savaşının hediyesidir. 1914-1918 dünya savaşından savaşın bu topyekûn niteliği üzerine ilk defa dikkati çeken, General Ludendorf oldu. Hatta anlaşıldığına göre bu «topyekûn savaş» tabiri de onundur. General 2 kasım 1916'da halka yayınladığı beyannamede «bütün milletin davaya hizmete gelmesini» istiyordu. Hatıralarından şu satırlar, bu anlayışı aydınlatıcıdır:

«Bu savaşta artık ordu ve donanma kuvvetinin nerede başladığı, millet kuvvetinin nerede bittiği ayırt edilemiyordu. Ordu ve millet birbirine karışmıştı. Dünya, kelimenin tam manasıyle, millî bir savaş karşısındaydı».

İşte topyekûn savaş buydu. «Topyekûn savaş, devletin siyasî, askerî, ekonomik, moral bütün kaynaklarının, devlet resmî teşkilâtı dışındaki her türlü müessese ve teşekküllerin ve nihayet fertlerin bütün varlık ve kudretlerinin savaşa katılmasıdır. Devlet, her ferdi ve her maddeyi, zaferin elde edilmesi için kullanacaktır...» (2). İşte savaş ekonomisi, daha savaş başlamadan önce, millet yapısında bu öğelerin ve güçlerin, savaş icapları düşünülerek düzenlenmesiydi. Bunun için gerekli bilgi ve örgütlerin hazırlanması ve yönetilmesi işiydi. Böyle bir ekonomi, elbette ki planlı ve güdümlü bir iktisadî teşkilâtlanma hareketi içinde yürüyecekti. Yani çağımızın topyekûn savaş zaruretlerini göz önünde tutacak bir hükümet; bir genelkurmay ve millî savunma teşkilâtı; bir millî savunma siyaseti

(1) Nuri Refet: *Türkiye İçin Harp İktisadiyatı*, 1928, s. 7.
(2) Seyfi Kurtbek: *Harp ve Ekonomi*, 1942, s. 13.

güdecektir. Daha barış içinde bu anlayışa yönelecektir. Böylece de, güdümlü, planlı bir savaş ekonomisi için daha barış devrinde sanayi, tarım ve beslenme işlerini, insan gücü seferberliğini, ticaret ve fiyat politikasını, maliyeyi, ulaştırmayı, hulâsa çağımızda bir bütün teşkil eden millî ekonomi ile millî savunmayı bir arada işleyecek ve örgütleyecekti. Bu topyekûn seferberlik hazırlığını ele alacaktı. İşte Türkiye İkinci Dünya Savaşı patladığı zaman, bu görüş, anlayış ve örgütlenmeden tamamen yoksundu. Yani savaş başladığı zaman Türk savunma sisteminin bu cepheden, tamamen demode ve hazırlıksız olduğu meydana çıktı. Seferberlik hazırlıkları, Birinci Dünya Savaşının ilkel usulleri ve alışkanlıkları içinde yürüyordu. Savaş ekonomisi üzerindeki anlayış yoksunluğu ile teşkilâtsızlık ve hazırlıksızlık; İkinci Dünya Savaşı yıllarında hem ordu, hem halk iaşesini sonuna kadar etkiledi...

*
**

ÇARKLAR BOŞLUKTA DÖNÜYOR!

Gerçi İkinci Dünya Savaşının rüzgârları Akdeniz ve Balkanlar üzerinde esmeye başlayınca Türkiye'de, orduda olduğu gibi sivil idarede de savaş icaplarıyle ilgili bazı hazırlık çabaları görüldü. Bu çabaların sivil idareyle ilgili olan kısmı, aslında bir savaş ekonomisinin icap ettirdiği ve daha önce de işaret edilen iktisadî sahalarda ele alınması gereken tedbirlerin düzenlenmesi ve organların yaratılması işiydi. Ama işte bu alanda çarklar, baştan sona kadar, tam bir boşluk içinde döndüler.

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi bizde savaştan önce, savaş ekonomisi anlamı ve edebiyatı vücut bulmuş değildi (1).

---

(1) Bu konuda 1928'de ve benim bildiğime göre tek yayın olarak kalan *Türkiye İçin Harp İktisadiyatı ve İktisadî Seferberlik* ismi altında küçük bir eser neşredilmiştir: Nuri Refet, (Askerî Akademiler Kumandanlığı yayını). Bundan başka olarak Seyfi Kurtbek «*Harp ve Ekonomi*» isimli kitabını savaş içinde, 1942'de yayınladı. Ve ayrıca

Fakat savaş yıllarından önce ve ekonominin en hassas noktalarından biri olan fiyat politikası üzerinde, bir savaş ihtimali düşünülmeden, oldukça durulmuştur. Bu politika, İnönü'nün başvekilliği sıralarında «hayat pahalılığı ile mücadele» umumî anlamı içinde fikirleri işgal ediyordu. Bu maksatla dışarıdan «iktisat uzmanları» da getirildi. Meselâ 1938 başlarında Türkiye'ye davet edilip mart 1938 içinde raporlarını İktisat Vekâletine sunan İngiliz B. Frederik Benham ile İsviçreli arkadaşının çalışmalarına kısmen katıldım. Sonra biraz da bu heyetin tavsiyeleriyle Ticaret Vekâletinde bir «hayat pahalılığıyle mücadele» servisi kurmakla görevlendirildim. Bu konuyu ve hükümetin bu çalışmalardan beklediği şeyleri, oldukça çok cepheli olarak hatırlarım (1). Fakat bütün bu hayat pahalılığı konusunda öyle bir hasta nokta vardı ki, ne o günlerde, ne ondan önce, ne de ondan sonra hiç bir zaman ve gereği gibi dikkati çekmedi.

O da, fiyat hareketleri ve hayat pahalılığı ile mücadele yolları derken aslında, bütün ziraî yapıyı ve yurdun % 75 halkını teşkil eden köylü kütlesini kasıp kavuran fiyat sefaleti idi.

Milletin Harbe Hazırlanması 1946, *Almanya'da Millî Seferberlik ve İktisadî Harp* - 1947, *Silah Başına* - 1948 kitaplarını yazdı. Çevresinde bu konular üzerinde faal olmaya çalıştı.

(1) Bu çalışmalar safhasında İsmet İnönü Başvekillikten ayrılmış ve Celâl Bayar Başvekil olmuştu. Bayar; piyasa, sürüm (marketing), fiyatların gidişi, pazarlıksız satış, standardizasyon ve benzeri işlerle ilgileniyordu. Almanya'da Nazizmin yerleşmesiyle memleketlerinden ayrılmak zorunda kalan Musevî asıllı bazı Alman uzmanları da memleketimizde ve Vekâlette vazife almışlardı.

Meselâ Demokrat Parti iktidarının son yıllarında Türkiye'ye gelip bazı raporlar hazırlayan Fritz Badee bunlardandı ve Vekâlette çalışıyordu. Hayat pahalılığı ile mücadelede esas dayanaklar olan fiyat hareketlerini incelemek için davet edilen Frederik Benham ve İsviçreli arkadaşı da bu sırada Türkiye'ye geldiler. Raporlarını hazırladılar. Ben, Hayat Pahalılığı ile Mücadele Servisi'nin çalışma esaslarını hazırlamakla beraber, daha bu servis harekete getirilmeden, «Sanayi Tetkik Heyeti Başkanlığı»na görevlendirildim. Dolayısıyle, çalışma esasları hazırlanan servis de harekete geçirilmedi.

Her şey, şehirler ve şehirliler arasından ele alınıyordu. Halbuki başta buğday ve hayvan mahsulleri olmak üzere, bütün ziraî ürünlerde öyle bir fiyat yetersizliği vardı ki, köylüyü kasıp kavuruyordu. Ama hayat pahalılığıyle mücadele deyince, idarenin başında olanlar, her şeyden önce gene buğdayı, eti ve ziraî ürünleri, şehirlere daha ucuz maletmekten başka bir yol aramıyorlardı! Meselâ 24.6.1938 tarih ve 3491 numaralı kanunla ve aslında hububat ürünlerini korumak için bir «Toprak Mahsulleri Ofisi» kurulduktan sonra buğdaya tespit edilen koruyucu fiyat, bir kilo için 5 kuruştan ibaretti! Bu fiyatla buğday ve hububat üreticisine bir refah ve ziraatta bir sermaye birikmesi sağlayabilmek, hayalen dahi mümkün değildi! Hulâsa bizde fiyatlar ve fiyat politikası, sulh zamanında bile, daima bir boşluk içindeydi. Ondan sonra ve savaş yıllarında da her zaman ve her alanda olduğu gibi... Bu konuya ileride ayrıca değineceğiz...

Bu noktayı böylece işaretledikten sonra, şimdi de savaş ihtimali kesinleşince, savaş ekonomisi alanında girişilen ilk çabaları özetlemeliyim. Çünkü bunlar, bizim iktisat edebiyatımızda henüz yer almamıştır. Ama burada başka bir noktayı da önceden belirtmek yerinde olur:

Gerek *Tek Adam* isimli eserimizin üçüncü cildinde, gerekse *İkinci Adam*'ın birinci cildinde belirtilmeye çalışıldığı gibi İnönü, bütün başvekilliği süresince, daha ziyade bir hükümet adamı olarak göze çarpar. Bu onun, «devlet adamı» olmak vasfının yetersizliği manasında alınmamalıdır. Bu şu demektir ki, İnönü, bütün başvekilliği süresince ve Atatürk'ün hayatı boyunca, hizmetlerini bir hükümet başkanlığının ve kabine üyeliğinin çalışma çerçevesi içinde yürütmeye çalıştı. Bu görevinde kıskanç ve her türlü müdahalelere karşı azamî derecede titiz oldu. Atatürk'ün devlet adamlığı ve hükümetin günlük işleri ile, her türlü büro çalışmalarına karşı mümkün olduğu kadar uzakta kalışı, İnönü'nün bu tutumunu kolaylaştırıyordu da... Ama sanıyorum ki, İnönü'yü yıllar yılı ayakta tutan, teşkilâtçılık gücünden ziyade, işlere, insanlara ve olaylara hâkim olmasını sağlayan mizaç ve karakteridir.

İnönü Cumhurbaşkanı olunca, hükümet işlerinin, tabiatıyle o da oldukça dışında ve uzağında kaldı denilebilir. İnönü'nün dışişleriyle, önemli ordu meseleleri dışında, hükümetin diğer hazırlık ve çalışmalarına karşı, hele o işler kanun safhasına gelmeden önce yakın ilgilerini ve devamlı takiplerini açığa vuran misaller azdır. Meselâ 1945-1947 devresine rastlayan Toprak Kanunu hazırlıklarında, yakın ilgileri ve devamlı izlemleri göze çarpmaktadır. Buna karşılık, meselâ savaş ekonomisi ile ilgili meseleler, projeler ve kanunlar üzerinde yakın takip ve müdahalelerine ait belirtiler yok gibidir.

Bunu böylece işaret ettikten sonra şimdi, savaşın artık bir olanak halini aldığı günlerdeki ilk iktisadî savunma hazırlıkları ile, bunları takip eden karar ve tedbirlere geçebiliriz. Benim bildiğime ve elde bulunan materyale göre, savaş başlamadan önce bizim memleketimizde hazırlanan ilk iktisadî savunma tasarısı «müdafaa ekonomisi» hakkındaki rapordur. Bu rapor, savaştan önceki günlerde tarafımızdan hazırlanmış, savaşın patlayışından birkaç gün sonra, yani 4 eylül 1939'da tamamlanarak, diğer ekleri ile beraber İktisat Vekili Hüsnü Çakır'a sunulmuş, daha sonra Başvekâlete intikal ettirilmiştir. Bu inceleme yalnız bir rapordan ibaret değildi. Onunla beraber, «iktisadî müdafaa servisi» hakkında tamamlayıcı bir inceleme, bu servise ait teşkilât şeması ve bir de 6 eylül tarihli bir «iktisadî müdafaa kanunu tasarısı» sunulmuştu (1).

Bu raporlarımız, müdafaa ekonomisi meselesinin doğuşu ile

---

(1) Burada şahsî çalışmalarımı da içine aldığı için belirtilmesi belki münasip olmasa bile, olayların akışı bakımından gerekli gördüğüm için şunları kaydedeceğim. Bu rapor, etüt, şema ve kanun tasarıları, reisi bulunduğum «Sanayi Tetkik Heyeti Reisliği» adına hazırlandı. Bunları, o zaman Sümerbank Konjonktür Servisini idare etmekle beraber, gerek Üniversitede, gerek sonraki resmî görevlerimiz sahasında beraber çalıştığımız İsmail Hüsrev Tökin'le beraber hazırladık. Eldeki suretleri şimdi incelediğim zaman da görüyorum ki bunlar, yalnız o zaman için değil, bugünün şartları içinde de, etraflı ve derin işlenmiş çalışma eserleri niteliğini taşımaktadır. Bunları belki de, ayrıca yayınlayacağım.

müdafaa ekonomisi anlamını ve müdafaa ekonomisinin başlıca meseleleri olan:

— *Memleketin Sulh Kudreti*
— *Memleketin Savaş Kudreti*

konularını hareket noktası olarak inceler. Sonra müdafaa ekonomisinin teşkilât problemlerine geçilir. Daha önce de önemine işaret ettiğimiz:

— *Siyasî Kontrol*
— *İktisadî Kontrol*
— *Teknik Kontrol*
— *Askerî Kontrol*
— *Devletleştirme*

konularını ele aldık. Böylece de:

— *Millî Müdafaa Ekonomisi*
— *Seferberlik Ekonomisi*
— *Savaş Ekonomisi*

bahislerinde mesele ve tedbirleri inceledik. Bilhassa İktisadî Müdafaa Servisi rapor ve teşkilât şemasında:

— *Sınaî Seferberlik*
— *Ziraî Seferberlik*
— *Ulaştırma Seferberliği (Münakalât)*
— *Ticarî Seferberlik*
— *Malî Seferberlik*

ve bunlarla ilgili teşkilâtlanma meseleleri ele alınmış ve işlenmiş bulunmaktadır. İktisadî arşivimize intikal eden ve savaş ekonomisi edebiyatımıza zengin malzeme teşkil edecek olan bu materyalin yayınlanmamış olması bence de bir eksikliktir. Bunların bilhassa henüz savaş patlamadan kaleme alınıp, nihayet savaşın ilk haftasında hükümete intikal edecek bir tamamlığa eriştirilmiş olması, yalnız kendi çalışmalarımız bakımından değil, İnönü rejiminin savaş öncesi ve savaş günleri çalışmaları hesabına bir değer ifade edebilir. Ancak lâyıkıyle verimlendirilemeyen çalışmalar...

C.H.P. ve EKONOMİK SAVUNMA İŞLERİ:

O sırada İktisat Vekili ve şahsiyetli bir insan olan Hüsnü Çakır, tarafımızdan hazırlanan ve Başvekil Refik Saydam'a sunduğu bu malzemenin gereği gibi değerlendirilmesi için çaba sarfetmiştir. Bunların Cumhurreisi İnönü'ye ayrıca ve etrafıyle intikal ettirilip ettirilmediği ve bunlar üzerinde İnönü'nün o zamanki görüşleri hakkında şimdi bir şey söyleyemeyeceğim. Fakat şu oldu ki Başvekil, 26.12.1939'da bir «Millî İktisadî Korunma Kanun Projesi»ni C.H.P. Grup Başkanlığına sunarak incelenmesini istedi. Proje grup tarafından teşkil edilen özel bir komisyonda incelendi. Komisyon:

> *«Cihanın günlük siyasî gidişi, memleketi her gün yeni ve anî bir olay ile karşılaştırmak ihtimali bulunduğundan, hükümetin bu projede işaret edilen salâhiyetlerle donatılmasını...»*

uygun gördü. Projede «anlayış ve uygulamada daha faydalı olacağı» görüşü ile bazı değişiklikler yaparak bunun gruba sunulmasına karar verdi. Grup bununla iki gün meşgul oldu. İlk İktisadî Savunma kanun projesi bu suretle C.H.P. grubunun ilk teşkil ettiği komisyon tarafından benimsenmiş oldu. Fakat bu kâfi gelmedi. Bunun üzerine parti grubu, Recep Peker'in başkanlığında yeni ve geniş bir komisyon teşkil etti. Bu komisyon 6 ocak günü çalışmalarına başladı. Komisyon evvelce işlenen projenin gruptaki müzakerelerinden ve ayrıca «parti ana prensipleriyle Teşkilâtı Esasiye Kanunu esaslarından» ilham aldığını belirterek, 70 maddelik muaddel bir tasarı hazırlandı, «Millî Korunma Kanunu» projesi adını alan ayrı tasarı bu suretle meydana çıktı. İlk proje vekiller heyetinde bir «İktisadî Müdafaa Heyeti» teşkilini öngörüyordu. Yeni proje, kabinede ve 6 vekilden meydana gelen bir «Koordinasyon Heyeti»nin kurulmasını uygun buldu. Çok çeşitli tadillere uğrayarak tâ ağustos 1960'a kadar yürürlükte kalan Millî Korunma Kanunu bu

parti grubu incelemelerinden sonra ve 26 ocak 1940'ta kanunlaştı... (1)

BİR GÖRÜŞ MESELESİ:

Millî Korunma Kanunu tasarısının hazırlık safhasındaki vekâletlerarası çalışmalara katıldım. Bir görüş meselesi derhal dikkati çekiyordu: Olağanüstü düzenleme ve müdahale tedbirlerinin, hiç kimse gönülden savunucusu değildi. Adliye Vekâleti Müşteşarı Teşkilât-ı Esasiye kanununun (Anayasa) temel kanun olduğunu, bu kanunun vatandaşın mülkiyet haklarını, serbest tedarik ve satış haklarını koruduğunu, kısacası serbest ticareti kısıtlayacak, kayıtlayacak devlet müdahalelerine karşı olduğunu, mevzuata göre, haklı olarak açıklıyordu. Bir savaş halinde iktisadî savunma tedbirlerinin, kanunlar karşısında dayanıksız kalacağını söylüyordu. Bazı müdahale kanunları çıkarılsa bile bunların, uygulama sırasında hâkimin vicdanını zedeleyeceğini ileri sürüyordu. Meselâ eldeki tasarıya, iktisadî müdahale tedbirlerini yürütmek için bazı ağır cezalar konulsa bile, hâkimin bu kayıtların geçiciliğini ve aslında Anayasanın sağladığı serbest ticaret ve mülkiyet dokunulmazlığı esaslarını düşünerek, bu cezaları uygulamaktan kaçınma yolları arayacağını, bu gibi suçlarda beraat yollarını tercih edeceğini savunuyordu.

Hakikaten de Millî Savunma kanun tasarısında fevkalâde hallerin tarifi yer almakla beraber, mevzuatımızın esas yapısı

---

(1) İkinci Dünya Savaşı yıllarıyle onu takip eden devrenin, üzerinde çok konuşulan mevzuatından olan Millî Korunma Kanunu, 15 senede 12 defa tadil edildi. Bu tadil tarihleriyle tadil konularını burada belirtmek, bu konuda inceleme yapmak isteyenlere yardımcı olacağı için bunları burada kaydediyoruz:

26.1.1940 No. 2780	27.2.1947 No. 5020
28.2.1940 No. 3954	8.7.1948 No. 5236
21.12.1941 No. 4156	24.5.1951 No. 5766
3.2.1942 No. 4180	12.5.1953 No. 6084
11.8.1944 No. 4648	30.2.1954 No. 6444
20.6.1946 No. 4915	27.5.1955 No. 5670

bakımından, hâkimin tabiî zihniyeti buydu. Bu sebeple de ve daha ilk safhada, savaş ekonomisinin ve iktisadî seferberliğin kanun temelinin, bu uygulanması şüpheli «Millî Korunma» kanunundan ibaret kalacağı görülüyordu. Hele bazı olağanüstü örgütlere, teşekküllere gidilemeyeceği, bir idarecilik havasının işlere hâkim olacağı daha ilk adımda anlaşılıyordu. Hulâsa, daha Avrupa'da savaş patlamadan hazırladığımız «İktisadî savunma» raporunun ç o k c e p h e l i esaslarıyle «iktisadî savunma servisi» işinin yürüyemeyeceği ve bu suretle idare ve ordu arasında olağanüstü iş ve teşkilât birliğine dayanan imkânların bulunamayacağı gene daha ilk adımda kendini gösterdi. Ve bu işbirliğinin noksan, hatta imkânsızlığı, bizde, Avrupa' daki savaş yıllarının başlangıcından sonuna kadar, her adımda karşımıza çıktı.

RAKAMLARIN DİLSİZLİĞİ:

Gerçi bu durumu ve sonuçları yadırgamamak da lâzımdı. Savaş öncesinde ve savaş ihtimalleri için ciddî bir fikir ve teşkilât yapılmamıştı. Kanunlarımızın yapısı, kanun yapıcının zihniyeti ve bu kanunları uygulayacak idare ve yargı teşkilâtının adalet görüşü, böyle hallerde, bu türlü zorunluklar için hazır değildi. Hele, olağanüstü hallerde, olağanüstü kanun ve tedbirlerle, icra ve uygulama işlerinin ilk ve gerekli şartı olan i s t a t i s t i k alanında ise, hemen tamamen teşkilâtsız ve muhatapsızdık. Ele gelen rakamlar, aslında d i l s i z'di. Gerçeği bildirmiyorlardı. Bunlara inanmak caiz değildi. Hiç bir vilâyette bir istatistik idaresi veya rakamları derleyecek, değerleyecek veya bunlara muhatap olacak bir sorumlu büro veya memur yoktu. Olağanüstü devrin bütün planları, şemaları, tebliğleri veya istekleri; vilâyetlerde ve valinin tahrirat kaleminde, herhangi basit bir memurun elinde üstüste dosyalanıp saklanmaktan başka bir muamele görmüyordu. İstenilen ve güya derlenen rakamların hiç biri gerçeği yansıtmıyordu. Hatta merkez kuruluşlarında bile! 1939'un başı ile 1947 sonlarına kadar süregelen «İktisat Vekâleti Sanayi Tetkik Heyeti Reisi» olarak yürüttüğüm görevim sırasında, Türkiye'de kaç tane sanayi iş-

letmesi olduğunu hiç bir zaman ve doğru olarak öğrenmeye muvaffak olamamışımdır. Hem de bir sıra çalışmalara, derlemelere ve çabalara rağmen. Bunun için, iaşe işleri ile meşgul olduğum sıralarda ilk işimiz, iaşe teşkilâtında bir de Derleme Umum Müdürlüğü, yani rakamları derleyici merkez kurulmasını sağlamak ve bunun başına bu işlerde titiz bir arkadaşı getirmek oldu. Ama buna rağmen bugün, hemen hepsinin birer kopyası elde bulunan bu tablolar karşısında; hepimizin geçirdiğimiz bocalamaları hâlâ hatırlarım. Şakaklarım genc terler gibi olur...

Partiden, hükümetten ve şeklen müdahalesi olmamakla beraber Cumhurbaşkanlığından esaslı bir emir veya direktif hiç bir zaman gelmedi. Bütün cihazlar, mümkün olduğu kadar günü gün etmekle avunuyordu. Hele, nasıl işleyeceğinde zaten herkesin şüpheli olduğu birtakım olağanüstü teşkilâta gitmekte, dilbirliği ile tereddütlü bulunuyorlardı.. Bu hava içinde Millî Korunma Kanunu bile iyi bir uygulama yolu bulamadı. Bir taraftan, Ankara'da mağazasında satılan fotoğraf kâğıdını mağazanın rafında bulundurmadığı için tanınmış bir tacir uzun süreli hapse mahkûm olurken, Haydarpaşa istasyonunda tesadüfen hamalın sırtından düşerek parçalanan bir sandıktan dökülen binlerce «ağır işçi ekmek karnelerini» bastıran ve dağıtan dolandırıcı:

— Bu sahte vesikalar tam taklit sayılmaz. Çünkü şu köşedeki çizgilerden birisi tam aslına benzemiyor,

gerekçesiyle ve hiç tutuklanmadan serbest bırakılıyordu. Çok alt kademelerde ise, bilhassa azınlıklara karşı suiistimal belirtileri başlamıştı. Bir gün ve bir teftiş sırasında bazı küçük zabıta görevlilerinin, meselâ Yüksekkaldırım'daki dükkânları bölgelere ayırarak aralarında küçük haraçlara bağladıklarına ait raporları okumuşumdur. Zaten herhangi bir dükkânda gerçek bir yolsuzluğu bir vatandaşın şikâyet edebilmesi ise, kanunî şekiller bakımından imkânsızdı. Çünkü böyle bir şikâyet yapan bir vatandaşın, evvelâ kimliğini ispat için karakol karakol dolaştırılması, sonra da günlerce mahkemelerde sürün-

mesi lâzımdı... Hulâsa çarklar, ya hiç işlemiyor, yahut da işleyince hep birbirine çarpıyordu. Mamafih İnönü'nün, bir gün bir beyanatında, alt kademelerdeki bazı yolsuzluklara rağmen, üst kademedeki yetkililerin ve yüksek idare elemanlarının, bu bozuklukların dışında kaldıkları yolundaki konuşmalarının, bildiğim kadarınca, gerçeğe uygun olduğu kanısındayım.

İkinci Dünya Savaşı sıralarındaki Millî Korunma edebiyatına karışan el koyma ve benzeri hikâyelere ise pek fazla önem vermemek daha doğrudur. Çünkü bu el koyma uygulamaları, hiç bir zaman aşırı hadlere vardırılmamıştır. Hatta gelen baskılara rağmen genişletilmemiştir. Meselâ Millî Koordinasyon heyetince çıkarılan 969 Millî Korunma kararından 1940-1950 arasındaki devrede, yani İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı sırasında yürürlüğe giren el koyma kararları, iki elin parmakları ile sayılacak kadar azdır. Bunlar en zarurî tarım ürünleri ve sanayî mamullerini içine alır. Meselâ bütün endüstri alanında, yalnız pamuklu mensucat fabrikaları mamullerine el konulmuş ve bundan hiç bir işletme zarar görmemiştir. Gerçi Tarsus'ta bir fabrika sahibi vekâlete «mallarımı serbest bırakın, 14 milyon lira fazla kazanır ve yarısını devlete veririm» şeklinde resmî bir müracaat yapmıştır. Ama, bu müracaat devletin arşivinde, özel teşebbüsün maliyet ve normal kâr dışındaki kazanç ihtirasının resmî bir gelgesi olarak saklanmakla yetinilmiştir. Fakat ne var ki, dokuma istihsalimiz, hakikaten yetersizdi. Cumhuriyetin hediyesi olan Kayseri, Nazilli, Malatya, Ereğli gibi pamuklu dokuma fabrikalarının da varlığına rağmen, memlekette bütün fabrikaların pamuklu istihsali yılda ancak 70.000.000 metreden ibaretti. Yani nüfus başına yılda 4 metreden biraz fazla pamuklu düşüyordu. Bu mamulleri, memlekette tescil edilen 11.000 manifaturacıya, hem de aydan aya dağıtmak gerekiyordu. Her dükkâna bazen ayda ancak 80-100 metre bez! Ama elbette ki gene bu azlık daima şikâyet konusu olmuş, fakat bütün savaş yıllarında esaslı bir suiistimal dedikodusu ortaya atılmamıştır. Bu suretle de, Birinci Dünya Savaşının, bugün bile zaman zaman dillerde dolaşan hikâyeleri, İkinci Dünya Savaşında kendisini göstermedi. Yalnız darlık, yetersizlik vardı

ve saniyede bu yetersizlik birçok bölgelerde artık ölmüş gibi olan el tezgâhçılığının yeniden uyandırılışı, düzenlenişi, teşkilâtlandırılışı, kooperatifleştirilmesi; satışların sağlama ve emniyette bağlanması, tezgâh ağalığının ortadan kaldırılışı, hulâsa tezgâh dokuyucusuna sağlam tevzi esaslarına dayanan iplik sağlanması, garantili ve kârlı fiyat sağlanışı, memleketimizde ve ilk defa bu devrede başarılmıştır. Bu başarıyı daima gururla anarım... Çünkü öyle bir sonuca ulaşıldı ki, bu halk dokuma tezgâh ve kooperatifleri de savaş içinde, bütün pamuklu tekstil fabrikalarının üretimlerine eşit olarak yılda 70.000.000 metrelik bir üretim seviyesine ulaştılar. Bu sonuç, her alanda halk teşekküllerini canlandırma veya yeni halk teşekkülleri yaratma yolunda cesaret vericiydi. Hatta bir aralık eski loncaları ihya işi bile düşünülüyodu.

Pamuklular dışında ve bazı işgüzar memurların, hatta tıraş bıçaklarına bile el konması için getirdikleri garip tekliflere rağmen, ancak ve başlıca olarak çimentoya el kondu. Bunda da askerî ihtiyaçlar baş saik oldu. Kaldı ki memleketin bütün çimento istihsali 380.000 tondan ibaretti! (Nüfus başına ancak 20 kilo!) Dünya ülkeleri arasında böyle bir üretim, ancak yüz kızartıcı bir şeydi... Bunlar dışında yünlü dokumalar, deri-kundura ve diğer benzeri ihtiyaç maddelerinden hiç birine el konmuş değildi. Yalnız koruyucu kâr hadleri tespit olundu. Şeker ise zaten devlet elindeydi ve 1938'de dört fabrikanın 42.000 ton olan yıllık istihsali, savaşın daha ilk senesinde 90.000 tonu aşmıştı. Ama nüfus başına nihayet gene 4 kilo kadar! Halbuki Balkanlarda bile yıllık tüketim nüfus başına 14 kiloydu.

Şeker fiyatlarında alınan bazı tedbirler, Millî Koordinasyon Heyeti kararlarında çeşitli zamanlarda yer almış ve bunlardan şeker fiyatlarının 500 kuruşa çıkarılmasının etkileri, bugün de ve İnönü aleyhine bir seçim propagandası silâhı olarak hâlâ kullanılmakta bulunmuştur. Ama ne var ki bu tedbir, sadece bir malî tedbirdi. Bir malî gelir sağlamak için alınmak zorunda kalınmıştı. Tıpkı varlık vergisi gibi. Gerçi bu şeker fiyatı tedbirlerinden elbette ve en başta köylüler zarar görecekti. Ama derlenen satış cetvellerinden o zaman şu da görülüyordu ki, Doğu

ve Orta Anadolu'nun fakir ziraî bölgeleri zaten şeker istihlâk etmiyor gibiydiler. Bu gerçi hazin bir gerçekti. Ama bu rakamlar Şeker Şirketinin sevkiyat fişlerine, yani sağlam rakamlara dayandığı için, maalesef hazin bir gerçekti. Şehirlerin sabit gelirli olmayan ve hatta savaş yılları içinde biraz da zenginleşen vatandaşları ise, bu şartlar içinde ve kilosu 40-50 kuruşa şeker yemekte devam edemezlerdi. Bu sebeple bunların ve şeker yolu ile bütçeye bir şeyler ödemeleri lâzımdı. Öyle de oldu. Bu tedbir gerçi ideal bir tedbir değildi. Fakat zarurî idi. Ama şimdi biz gene biraz geriye dönmeliyiz.

*
**

BİR ŞEYLER ARAŞTIRILIYOR:

Avrupa'da savaşın patlamasından sonra ve savaş ekonomisinin çeşitli problemleriyle değil de, sadece bazı iaşe işlerini izlemekle meşgul olacak dar kadrolu ve dar yetkili bir iaşe müsteşarlığı kuruldu. Bunun yan teşekkülleri ve uç teşkilâtı da yoktu. Daha sonra bu müsteşarlık bazı iç bürolar ve umum müdürlüklerle genişletildi. Ama savaş ekonomisinin çeşitli alanlarını tek merkezden yönetecek bir idare cihazı vücuda getirilemedi. Bunun eksikliği duyulmuyordu. Bunun üzerine:

«Yeni siyasî şartlar karşısında piyasanın bugünkü durumu ve Millî Koordinasyon heyetince bir İktisadî Büro Teşkili hakkında»

bir geniş muhtıra hazırlandı. Bu muhtıra 28.10.1940'ta sunuldu. Bu büronun teşkilât planında ve birinci maddede şunlar vardı:

«— *Memleket menfaatları bütün menfaatlara hâkimdir.*
— *Memleket emrinde bulunan maddî, manevî bütün iktisadî imkânların kullanılışı, tamamen ve kayıtsız olarak, millî menfaatlara tahsis edilecektir.*
— *Kâr zihniyetinin yerine, hizmet zihniyeti ikame edilecektir.*

— *Maaliyet ve satış fiyatlarının serbest takarrürü yerine, devlet fiyatları ikame edilmiştir.*

— *Fiyatların tetkiki, tespiti ve kontrolü tek merkezde toplanmıştır.*

— *İktisadî tedbirlerin selâmetle cereyanını engelleyen her hareket, düşman menfaatına hizmettir».*

Proje cüretliydi. Fakat her an bir savaşa sürüklenebilirdik. Böyle bir savaşın içinde, tek merkeze karşı sorumlu, fakat tedarik, dağıtım ve denetim bahsinde gerekli yetkilerle donatılmış, yetenekli bir merkezin vücudu şarttı. Aksi halde görüyorduk ki, böyle bir savaşa sürüklendiğimiz takdirde ve daha ilk günlerden itibaren şehirle köyün bağıntıları kopacaktır. Yani, tam bir Birinci Dünya Savaşının seferberlik için şartlarına düşecektik. Hulâsa hem köyü, hem şehri icabında eski gelenekleri de karıştırarak ve ne kadar basit görünse de teşkilâtlandırmalıydık. Eski el tezgâhlarının harekete getirilişi, dokuma kooperatifleri kurulması suretiyle elde edilen başarı cesaret vericiydi. Bu arada, tezgâhlarda çalışanları ilkçağ köleliği şartları içinde çalıştıran tezgâh ağalığının, herkesi memnun eden sessiz tasfiyesi de faydalı olmuştu. Kooperatifler, iplik tedariki bakımından Sümerbank'ın kontrolunda toplanan özel ve resmî fabrikalar mamulleri ile besleniyordu. Toptan satış bakımından gene Sümerbank'ın yaygın Yerli Mallar Pazarları ile bağlanmıştı. Bu tedbirler, ilgili bölgelerde şenliklere yol açan sonuçlar vermişti. Bu müstahsil halk kooperatiflerinin Ankara'da toplanan ilk kongresi eski ve gelenekli bir çalışma ile heyecan verici sahneleri ortaya serdi. Bu kongreden seçilen bir heyetin önünde Atatürk'ün o zaman Etnografya müzesi binasında olan kabrini ziyarete girerken, Denizli taraflarından çok yaşlı bir tezgâh dokumacısının;

— *Rahmetli sağ olsaydı da, bu işleri göreydi,*

sözlerini hâlâ hatırlarım. Aynı yolları niçin şehir esnaflığı alanlarında da deneyerek, yeni kuruluşlar yaratmamalıydık?..

9.11.1940'da ve «Meslekî teşekküller ihdası hakkında» bir

muhtırayı da bu hava içinde Bakana sundum. «İhtiyaçların ve hammadelerin dağıtılması, mamullerin evsaf kontrolu, standartlar tespiti ve kontrolü, fiyatların tespit ve murakabesi, teknik vasıtaların tedarik ve tevzii (meselâ, tabakhanelerin asrîleştirilmesi) vs. gibi» hususlar için meslek ve esnaf teşekkülleri kurulacak ve bunlar, ortaçağda olduğu gibi, kendi işleriyle kendileri meşgul olacaklardı. Ama hükümetin iktisadî icraatına muhatap ve vasıta vazifesi göreceklerdi...

Aynı şeyi köyler için de yapmak lâzımdı. Köylerde muhtarlar ve ihtiyar heyetleri, köylerin ancak idarî işlerine muhatap oluyorlardı. Ama köyün ekonomik meseleleri için köylerde, muhatap yahut görevli örgütleri veya şahıslar yoktu. Bu yokluk hele bir savaş içinde köyü derhal kendi içinde gömülmeye sevkeder ve köy, millî hayattan bir nevi kopardı. Tarımsal üretim'in teşviki, sevk ve pazar hareketleri, fiyatların iki taraflı kontrolü, gibi işler, köyde iktisadî siyasete muhatap olacak şahısların ve örgütlerin acele yaratılmasını emrediyordu. Bunu da gene köyün geleneklerinden ve hatırası silinmiş olsa bile eski örgütlerinden faydalanarak yaratabilirdik. Meselâ köylerde «Subaşı»lıklar kurulması ve bunların birer ekonomik köy önderleri ve komiteleri şeklinde harekete geçmeleri bu bakımdan düşünüldü.

Hulâsa o günlerde Damokles'in kılıcı, yani savaşa sürüklenmek ihtimali, memleketin başında asılıydı. Daha savaşa girmeden kendini gösteren çözülüş, hele bir savaş içinde memleketi perişan edebilirdi. Hatta «Mahsulâtı Arziye Vergisi» bile, eski âşar geleneğinin bir ihyası gibi düşünüldü. Eski âşar'ın kötülüğü, âşar tahsilâtının hükümet eliyle değil, mültezimler eliyle yapılmasından geliyordu. Mültezim ise mütegallibeydi. Memlekette eşraf-ayanlık; kuvvetini âşar sisteminden alıyordu. Fakat savaş gibi fevkalâde hallerde bu derleme ve sevk işleri, hükümetin iktisadî ve malî teşkilâtı ve köy iktisadî komitelerinin elbirliğiyle, pekâlâ ve en zararsız bir şekilde yürütülebilirdi. Kısacası, İkinci Dünya Savaşı başladıktan sonra da olsa, memleketi mümkün olduğu kadar örgütleyecek çareler bu yollarda düşünüldü. Fakat tecrübeli bir vekilimizin dediği gibi:

«Hükümette 17 Vekil vardı, bu 17 Vekil, 17 ayrı dil konuşuyordu...»

Bu gerçek, bütün gerçeklerin üstünde daima hâkim kalmıştır...

*
**

Ama durum da gittikçe gerginleşiyordu. Hatta 1942 yılı nispeten iyi bir mahsul senesi olmasaydı, belki çok ağır vaziyetler içine düşebilirdik. İşte bu hava içinde ve 1942'de, ilgili vekâletlerin yetkili temsilcilerinin müşterek bir toplantısında durumu gözden geçirerek hükümete geniş bir teklif raporu hazırlaması kararlaştı. Bu toplantıya esas olacak raporu 1942 başlarında hazırlamaya başladım. Bu raporda bütün fiyat problemleri, fiyat stopajı ve gerekli malî tedbirler, toprak mahsullerinden aynî vergi mevzuu, tedavüldeki fazla parayı geri çekme yolları, ziraî şirketler ihdası, çiftlik kooperatifleri, inşa şirketleri, tedavül işlerinin tanzimi ve saire gibi, A'dan Z'ye kadar temel konular, etrafıyle ve tekliflere esas olacak şekilde işlenmişti. Nihayet bu komisyon toplanarak, bazı tadillerle bu raporu benimsedi (1). İşte Müsteşar Şükrü Sökmensüer'in bu raporun hazırlık safhasında, yorulmaz çalışmaları oldu...

*
**

A'dan Z'ye KADAR DEĞİŞTİRECEĞİZ!

Bu rapor, Ticaret Vekâleti kanalıyle ve Ticaret Vekili Mümtaz Ökmen eliyle Başvekil Refik Saydam'a sunulmuştur.

---

(1) Bu toplantıya katılan ve imza koyanlar şunlardı:
Şevket Süreyya Aydemir: İaşe Müsteşarlığı Yardımcısı, Celâl Aybar: İstatistik İşleri Umum Müdürü, Namık Zeki Aral: Merkez Bankası Malî Müşaviri, Zeki Siderman: Maliye Vekâleti Nakit İşleri Umum Müdürü, Fazıl Konkut: Ziraat Bankası Müşaviri, Cabir Selek: Sümerbank Umum Müdür Muavini.

Başvekil Refik Saydam'ın ölümünden önce verip de geniş yankılar yapan bir nutkunda ona; sonraları bir nevi atasözü haline gelen ve cidden önemli bir gerçeği dile getiren:

«— *A'dan Z'ye kadar değiştireceğiz!*»

sözlerini söyleten sebeplerin ve dayanakların içinde bu rapor ayrı bir yer işgal eder. Hatta Refik Saydam'ın son Istanbul yolculuğuna çıkmadan önceki devamlı düşünce, tereddüt telâşını hatırlarım. Bir gün ve akşamın geç bir saatinde, vekâletteki odama gelip:

«— *Sen şunları bana hele bir daha anlatsana*»

derken, rapor koltuğunun altındaydı. Oturdu. Raporu ve bazı notlarını önüne açtı. Refik Saydam bir doktordu. Askerî doktor. Daha Anadolu'ya geçmeden önce cephelerde Mustafa Kemal'in emrinde çalışmıştı. 16 mayıs 1919'da Mustafa Kemal 9. Ordu Müfettişliği görevi ile Istanbul'dan hareket edip Anadolu'ya geçerken, Dr. Binbaşı Refik Bey de onun yanındaydı. Erzurum, Sıvas kongreleri sıralarında ve Büyük Millet Meclisi kurulmadan önce, Temsil Heyeti Reisi Mustafa Kemal Paşanın Ankara Ziraat Mektebinde geçen çetin, çileli günlerinde daima yanında ve hizmetinde bulundu. Bütün bu devrede Mustafa Kemal, böbreklerinden hastaydı da. Dr. Refik hem o sırada, hem ondan sonra ve bütün İstiklâl Savaşı boyunca da daima onun yanında ve hizmetinde kaldı...

Meclise mebus olarak girişi, onu bu görevlerinden ayırmadı. Nihayet Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekili oldu. Bu Vekâletin yeniden teşkilinde yaşattığı titiz intizam zihniyeti ve takip fikriyle çok dikkati çekti. İsmet Paşanın seyahatlere çıktığı zamanlarda kabinede ona vekâlet eden Refik Beydi. Bu suretle de Atatürk ile İsmet Paşa arasında, iki tarafın güvendiği bir düğüm noktası olmak mevkiine geldi. Fakat 12 eylül 1937' de İsmet Paşa fiilen Başbakanlıktan ayrılıp, daha sonra da Celâl Bayar Başbakan olunca, Dr. Refik Saydam, hayatının bilinen jestini yaptı. Celâl Bayar kabinesinde vazife kabul etmedi. İstifa etti ve böylece yerini İnönü'nün yanında seçti. Bu küçüm-

senemeyecek bir hareketti. Atatürk'ün ölümünden sonra İnönü Reisicumhur olunca, ilk kabineye evvelâ Dahiliye Vekili olarak girdi. 28 ocak 1939'da ise Dr. Refik Saydam Başvekil olarak kabineyi kurmaya memur edildi. Ölünceye kadar da bu görevde kaldı.

Bir bakışta sakin ve sempatik görünen, fakat gerçekte takip fikrine sahip, kararlı, hareketli bir insandı. Ölümünden önceki davranışları şunu gösteriyordu ki, zaman emredince, büyük ve cüretli kararlar almaktan çekinmeyecektir. Kendisi için bir ölüm yolculuğu olan son Istanbul seyahatına çıkacağı günün öğle zamanı, Başvekâlete davet edildim. Odada Koordinasyon Heyeti Genel Sekreteri Prof. ve Mebus Hazım Atıf Kuyucak' la, Ticaret Vekâleti Müsteşarı Cahit Zamangil vardılar. Başvekil her zamanki gibi güleryüzlü, babacan ve hareketliydi. Biraz sonra Istanbul'a hareket edecekti. Aklına tabiî bir ölüm yolculuğu gelmiyordu. Ama nasıl problemli bir yolculuğa çıktığını biliyordu. Istanbul'da söyleyeceği nutku hazırlamıştı:

«— *Sizlere nutkumu okuyacağım*»,

dedi. Okudu da. Kararlı ve cesaretliydi. Bazı noktalarda konuşuldu. Sonra hepimizle vedalaştı. Ayrıldık. Bu benim onu son görüşümdür.

Hareketinin ertesi günü Istanbul'da nutkunu okudu. Bu nutuk başından sonuna kadar iaşe işlerine tahsis edilmişti. Savaş içinde hiç bir nutuk, hem bu kadar hınçlı, hem bu kadar realist olmamıştır. Ama ben onun ölümünden sonra da zaman zaman kendi kendime sormuşumdur:

— *Acaba A'dan Z'ye kadar değiştirebilir miydi?*»

Sanıyorum ki hayır! Dr. Refik Saydam bu sözleri söylerken zaruretleri harekete getiriyordu ama, galiba imkânları harekete getirmiyordu. Az çok hepimiz de öyle değil miydik? Hatta İnönü! İnönü, hiç bir zaman topyekûn bir hamlenin adamı olarak görünmemiştir. Adına hükümet denilen ve onun nazarında, dokunulmaz bir hiyerarşi düzeni olan, az çok statik nizamın daima çerçevesi içinde kalmıştır. Klasik mevzuatı, büyük

dalgalar yaratacak müdahalelere daima tercih etmiştir. İnönü, biraz da, kurulu düzen adamıdır ve ıslahatı ancak bu düzenin dar çerçevesi içinde arar. Cumhurreisliğinde İnönü, şekilci ve tekâmülcüdür.

A'dan Z'ye kadar değiştirmek ise, büyük bir sözdü. Bir hamle, topyekûn müdahale ve yeni bir düzenleme işiydi. Reisicumhur, Başvekilin bu hamle taahhüdüne acaba ayak uydurur muydu? Gene zannediyorum ki hayır! Nitekim daha Başvekilin ölüm haberi Ankara'ya gelince, her şey birden değişti!.. Başıboşluğun, murakabesizliğin havası bir anda herkesi ve her yeri sardı. Yeni bir kabine kuruldu (1), teşkilât düzeni değişti. Ben de işimden ayrıldım. Meselâ yeni Ticaret Vekili Behçet Uz, hatta askerî bir uçakla Ege bölgesine uçarak, İzmir'de seçmenlerine yeni bir hürriyet ilânı gösterilerinde bulundu. Eski kayıtlar, murakabeler kaldırıldı. Buğday ihracına karar verildi. Ama buğday 13,5 kuruştan 100 kuruşa doğru, zeytinyağı 85 kuruştan 350 kuruşa kadar çıktı. Halbuki devletin kontrolunda 85 kuruştan 16.000.000 kiloluk bir stok teşkil edilmiş bulunuyordu. Bunlar da serbest bırakıldı. İşte bu yeni hürriyet havası içinde eğer bir savaşa girmek zorunda kalsaydık, sanıyorum ki olacak şey sadece karışıklık, haksız kâr yağması, düzensizlik ve açlıktı. Yani açlarla yeni milyonerlerin devri başlayabilirdi. Tabiî bu savaşın sonunda bir Türkiye kalabilecek idiyse?..

*
**

FİYATLARIN ZİNCİRDEN BOŞANMASI:

Avrupa savaşının sürdüğü ve kendisinin de bu savaşa ka-

---

(1) Yeni kabine şöyle teşekkül etti:

Başvekil: Şükrü Saracoğlu, Hariciye Vekili: Numan Menemencioğlu, Millî Savunma Vekili: Ali Rıza Artunkal, Dahiliye Vekili: Recep Peker, Maliye Vekili: Fuat Ağralı, Maarif Vekili: Hasan Ali Yücel, Nafia Vekili: Ali Fuat Cebesoy, Gümrük Vekili: Raif Karadeniz, Ziraat Vekili: Şevket Raşit Hatiboğlu, Sıhhiye Vekili: Dr. Behçet Uz.

tılması tehlikesi bir Damokles kılıcı gibi memleketin üzerinde daima asılı kaldığı günlere girişimizi tekrar düşünelim. Türkiye'nin, belki enflasyonist, fakat her halde üretimi de artırıcı bir fiyat başıboşluğu ile, mümkün olduğu kadar bir fiyat stopajı yollarından birini seçmesi zorunda olduğu günler... Yani fiyatları başıboş bırakmakla bilhassa zarurî ihtiyaç maddelerinde fiyatları mümkün olduğu kadar dondurmak yollarından birini tercih karşısında kaldığımız ve Vekiller Heyetinin, Millî Korunma mevzuatına gitmekle, ikinci yolu seçtiği günleri hatırlayalım. Savaş ekonomisi ve iktisadî seferberlik alanında hiç bir hazırlığımız ve önceden düzenlenmiş teşkilâtımız olmadığına göre bu stopaj (meselâ Almanya'da, İngiltere'de olduğu gibi) elbette ki tam olamazdı.

Ama Avrupa'da savaşın patlaması ile Refik Saydam'ın ölümü arasında ve özellikle hububat ve etlerle, başlıca gıda ve giyim eşyası ve kiralarda bu stopaj hareketi, başarılmıştır denilebilir. Böyle olunca da, ücret ve maaşlarda göze batacak değişikliklere gidilmemiş ve para ile bütçenin az çok istikrarı gayretine titizlikle bağlı kalınmıştı (1). Aşağıda başlıca madde-

---

(1) 1938 ortalamasına göre buğday, müstahsil bölgelerde kilosu 4.62 kuruştu. 1942'de resmî fiyat 13.5 kuruş oldu. 16 kuruşa kadar satılıyordu. Pirinç müstahsil bölgelerde ortalama 20 iken 1942'de 40, fasulye müstahsil bölgelerde ortalam (çalı) 8.44 ve 1942'de 17, sadeyağ (Kars) 55.50 (erimemiş) ve 1942'de 95, Urfa (erimiş) 104, 1941'de 165, zeytinyağı (Istanbul) yemeklik 1. cins 42 ve 1941'de 95'ti. Pamuk Adana'da (Klevland 1) 42 kuruş ve 1941 sonunda 70 kuruştu. Istanbul'da Trakya yapağı 1938'de 64 ve 1941'de 72 kuruştu. Aynı yıllar arsında derilerde artış Istanbul'da % 190, kahvede % 100, çayda % 165'ti. 1938'de tonu Istanbul'da 1920 kuruş olan çimentonun 1941 sonunda fiyatı 2070 ve artış nispeti % 2 idi. Istanbul'da kızıl karaman eti 18.6 kuruştan (ayakta) 1941'de 31 kuruşa çıkmıştı. Altın fiyatları 1938'de 1977'den 1941'de 2341 kuruşa çıkmış ve 1942'de 3192' de resmî bir fiyat takarrür etmişti.

Savaş masrafları ve piyasanın da artan para ihtiyacı dolayısıyle tedavüldeki kâğıt para yekûnu 1938 sonunda 193.970.000 iken 1941 sonunda 512.473.000 liraya çıkmış, fakat bir enflasyon belirtisi görülmemişti.

ler ve konular üzerinde mutlak rakam ve artış nispetleri verilen piyasa ve kıymet hareketleri, bu yorucu gayretlerin neticesidir. Bilhassa sabit gelirliler lehine işleyen bu gayretler küçümsenemez.

Gene bu gayretledir ki, bütçedeki gelişmeler baş döndürücü ve kontroldan çıkan bir seyir almamıştır. Kaderimizi şu veya bu yabancı blokun emrine kaptırmamak için, kendi yağımızla kavrulma gayreti, dış politikamızın bir unsurudur. Çekilen sıkıntılara rağmen bu netice, memleketin yöneticilerinde ruhî bir gurur ve emniyet uyandırıyordu. İcabında bir İstiklâl Savaşı ruhunun yeniden uyandırabileceğine güvenilebiliyordu.

Aşağıdaki rakamlar, bütçedeki bu normal gelişmenin ve bir bütçe karışıklığına gidilmemiş olmasının canlı belgelerini teşkil ederler.

1938-1942 Bütçesi — (X 1000) (1)

	GELİRLER		GİDERLER		
Yıllar	Bütçe	Tahsilât	Bütçe	Giderler aktarıldıktan sonra ödenen	Fiilen harcanan
1938	250.094	322.933	294.954	323.241	303.888
1939	261.110	389.721	261.064	395.882	387.229
1940	268.483	550.209	268.476	548.309	535.863
1941	309.473	648.118	309.740	591.972	574.594
1942	334.328	978.133	394.326	914.963	885.102

Türkiye'de tarımsal üretim, hatta sanayi ürünleri fiyatlarının, gerek İkinci Dünya Savaşından önceki yıllarda, gerekse yukarıda verdiğimiz seneler içinde yeterli ve bir sermaye birikmesine elverişli olduğunu iddia etmek elbette ki mümkün değildir. Hükümetin ise, normal yıllarda da dilde dolaşan politikası, *Hayat pahalılığı ile mücadele* olarak ortaya atılıyordu.

Halbuki fiyatların tam ve özellikle ziraî sermaye biriktirmesini sağlayıcı bir yönde gözden geçirilmesi ve geniş bir fiyat

(1) Ş. S. Aydemir: *Türkiye'de Bütçe Hareketleri.* İKA Ajansı yayını. 1963.

politikasına ulaşılması lâzımdı. Ama savaş içinde Refik Saydam ın ölümünden sonra stopaj çabalarının tamamen terki ve fiyatların birden boşanışı, eğer savaşa girseydik, çok tehlikeli olabilirdi. Ama ne var ki, bizde fiyatların kontrolden çıkışı, onun ölümü ile başlar. Daha 1942 yılı içinde bunun akislerini, daha önce verdiğimiz bütçe rakamlarında ve 1942 yılı içindeki tahsilât ve harcamalar sıçrayışında görebiliriz. Bir bakışta bir gelişme gibi görünen bu hareketin içinde, enflasyonist akımlar ayrıca rol oynadı. Memlekette o zamanki tabiriyle «hacıağalar» denilen tiplerin zuhuru, o tarihten sonradır. Fiyatlar alanında olayların bu gelişmesi, bittabiî bütçeyi de etkiledi.

Bunlara muvazi olarak da tedavüldeki para arttı ve dolayısıyle bütçe kabardı:

	GELİRLER		GİDERLER		
				Giderler aktarıldıktan sonra	
Yıllar	Bütçe	Tahsilât	Bütçe	ödenen	Fiilen harcanan
1943	486.720	1.031.185	486.717	1.062.777	1.019.439
1945	537.843	758.759	603.404	643.444	600.676
1946	894.668	1.041.494	990.572	1.100.690	1.018.854

Bütçedeki bu hareketler ise devleti, ister istemez olağanüstü gelir aramak zorunda bıraktı. İşte varlık vergisi denilen ve dedikoduları hâlâ devam eden tedbir, bu ihtiyaçlar neticesinde alındı (1). Şimdi biraz da ve kısaca bu konu üzerinde durarak, 1939-1945 yıllarının başlıca ekonomik konuları üzerindeki kısa değinmelerimize son verebiliriz...

*
**

VARLIK VERGİSİ HİKÂYESİ:

Avrupa'da başlayıp dünyanın kara ve denizlerinde gittikçe genişleyen İkinci Dünya Savaşı süresi içinde ve 1942 kasımında Türkiye'de çıkarılan bir verginin hikâyesi, İnönü'nün hayat hi-

(1) Varlık Vergisi konusu aşağıda işlenmiştir

kâyesinde bugün bile zaman zaman bir töhmetleme konusu olarak anılır. Bunu böyle sayanlara göre bu vergi bir suç, bir zulümdür. Hele Istanbul ve İzmir'in bazı zengin azınlık mensuplarına yükletilen mükellefiyetler, sanki bir barbarlık misali gibi gösterilir. Bunu böyle düşünen ve hâlâ da bu olayı hemen her defasında İnönü'nün omuzlarına bir günah torbası olarak yükleyenlere göre bu vergi, hatta bir facıadır: Varlık Vergisi Faciası!

Nitekim, ilk tahminde 465.384.820 lira getireceği ve sadece Istanbul'un 300.000.000 lira vereceği tahmin olunup toplamı 221.300.642 lira tahsil edilen bu verginin ilk liste ve gruplarının hazırlanışından vergi tarhiyatına, tahsilâta, vergisini ödemeyenlerin iş kamplarına sevkine ve nihayet son tasfiye muamelelerine kadar Istanbul'da ve işin baş yönetiminde bulunduğunu anlatan o zamanki genç bir maliyecimizin, bu vergiyi hikâye eden kitabına verdiği isim budur: Varlık Vergisi Faciası!.. (1).

Ama bu kitap da dikkatle okunursa görülür ki bu vergi, devlet ve özel teşebbüs temsilcilerinden kurulmuş karma komisyonlarda tespit ve takdir edilmiştir. Esas cetvel ve gruplar, gene bu kitabın yazarı ve emrindeki teşkilât tarafından düzenlenmiştir. Takdir işlerine de fiilen riyaset eden ve Varlık Vergisi Faciası kitabını yazan Faik Ökte'nin eserinde de, pek yürekler paralayıcı facia sahneleri yoktur. Eski defterdarın bizzat yönettiği bu uygulamada, sonradan tenkit edilen bütün konular nihayet şunlardır: Verginin takdirî oluşu, mal beyanına veya benzeri ilk tahmin belgelerine dayanmayışı, itiraz ve temyiz haklarını getirmeyişi ve bu arada varlık vergisi uygulamasında müstahak olan ve olmayanlar arasında adaletli bir denge sağlanamayışı, Müslüman olmayan azınlıklara daha ağır mükellefiyet yüklenmesi...

Ama ne var ki bu vergi zaten olağanüstü bir vergidir. Bir arzu veya bir kapris eseri değil, kaçınılmaz bir ihtiyaç ve za-

(1) Faik Ökte. Istanbul eski Defterdarı: *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınevi, Istanbul. 248 sayfa. Yayın tarihi kaydedilmemiş.

ruretin neticesidir. Ya mecburî istikraza gidilecek ve o zaman yabancı uyruklu işadamları ve müesseseleri bunun dışında kalacaktı, ya örfî nitelikte bir vergiye gidilecek ve bunlar da mükellefiyet çerçevesine alınabilecekti. Günün ise beklemeye katiyen tahammülü yoktu...

Neden tahammülü yoktu ve bu durum neden hasıl oldu? Bunun cevabı bâsittir: Alınmış ve alınmaya hazırlanmış fiyat kontrolü ve tanzimi tedbirlerinin ve teşkilâtının Refik Saydam'ın vefatından sonra ve birden reddedilişi, iyi kötü yerleşmeye başlayan iaşe ve buna bağlı örgütlerin tasfiyesine gidilmesi, bu zarureti doğuran ilk sebeptir. Vekâletlerarası ve yetkili bir komisyonun bin türlü incelemeden sonra vardığı ve hükümetçe benimsenen teklif ve mütalaaların bir tarafa itilişi, nihayet «A'dan Z'ye kadar» değişikliğe gidilmesi bile, gene de dünyada savaş devam ettiğine ve hele Türkiye her gün biraz daha koyulaşan sıkıntılara ve teşkilâtlanma ihtiyaçlarına sürüklendiği sırada fiyatlara ve muhtekirlere âdeta hürriyet ilânı, para durumunu daha da zorlaştırdı. Refik Saydam kabinesini takip eden Saraçoğlu kabinesinin ve hele bu kabinenin bütün ticari kontrol ve örgütleme işleri ile görevli olan Ticaret Vekili Dr. Behçet Uz'un, yeniden bir 1908 hürriyetine gidiliyormuşçasına gösterilerle, artık her türlü kayıt ve kontrollere son verildiği hissini havaya ve halk efkârına yayışı da şu neticeleri vermiştir: Fiyat kontrolünde ve çok elverişli fiyatlarla tesis veya tespit edilen stoklar elden çıkmıştır (1). İaşe işleri ve teşkilâtı halk nazarında ve bizzat hükümet eliyle itibarsızlaştırılmış, tasfiye cihetlerine gidilmiştir. Fiyatlar birden alabora olunca, yani kontrol altına alınabildikleri seviyelerden birden boşanıp havaya

(1) Daha önceki sayfalarda da işaret ettiğimiz gibi, Dr. Behçet Uz'un o hürriyet ilânından sonra meselâ buğday fiyatları 13.5 kuruştan 100 kuruşa doğru sıçramış, devlet kontrolündeki ve o zaman için ordu ve halkın bir yıllık ihtiyacını karşılayacak yeterlikte olup, 85 kuruş üzerinden depolarda tespit edilen zeytinyağları serbest kalarak 300 kuruşa kadar yükselmiş, ordu ihtiyacı için el konulan büyük miktarda, motorlu vasıta lastikleri, belirli eşhasa tahsis edilmiştir vs.

şahlanınca, devlet parası da makul değerini kaybetmiş, altın yükselmiştir. Neticede bütçe dengesi kalmamış ve devlet, bilhassa askeri masrafların ödenmesinde zorluklara uğramıştır. Geleceğin ihtimalleri ise, kara bir bulut gibi havayı sarmıştır Bütün bunların neticesinde ise, muhtekir kahraman olmuş, devletin iktisadî örgütleri sarsılmış ve bizzat Faik Ökte'nin kitabında belirttiği gibi şu hallere sürüklenilmiştir:

«— *Devlet artan masrafları emisyon yolu ile karşılama zorunda kalmıştır. (Bu hal ise tabiatıyle enflasyonist bir akım yaratmış, para değeri veya fiyatı sarsılmış, hazine müşkülâta düşmüştür. Halkın paraya emniyeti de sarsılmıştır).*

— *Fiyatların alabora oluşu, istifçiliği doğurmuştur. Muhtekirlik almış, yürümüştür. Bilhassa ithalât işleri ise gayri müslim azınlık tüccarların elinde olduğu için, asıl muhtekirler bunların arasında sivrilmiş ve her tarafta birtakım şüpheli milyonerler türemiştir. (Faik Ökte'nin bu kayıtları, zaten olağanüstü bir malî müdahaleye hak verecek şartları özetlemektedir).*

— *Tedavüldeki para artıp gittikçe, enflasyonun tesiri genişlemiş, piyasada para çoğalmış ve bu paranın geri çekilmesi zarureti hasıl olmuştur. Bunun karşısında ya cebrî bir istikraza gidilmek veya olağanüstü bir vergi koymak lâzımdı.*

— *Türkiye'de gelir vergisi yoktu ve mevcut kazanç vergisi adaleti sağlayamıyordu. Vergiler az kazananların üzerine yükleniyor ve çok kazananlar, devlet mükellefiyetine kazançları nispetinde iştirak etmiyorlardı».*

(Varlık Vergisi Faciası kitabının yazarı bu konuda, doğrulayıcı misaller de verir).

Ama bunlara ve gene kendileri tarafından verilip sıralayabileceğimiz diğer doğru müşahedelere rağmen, Istanbul'un eski defterdarı Faik Ökte'ye göre:

«Varlık vergisi p i ç bir vergidir. Varlık vergisi, Cumhuriyet malî tarihinin yüz kızartıcı bir sayfasıdır!»

Bu hükümlendirme acaba doğru mudur? Bu soruyu korken ve eğer onun görüşü doğruysa, Faik Ökte, böyle piç bir kanunun ve malî bir yüzkarasının nasıl uygulayıcısı olmuştur? Sonra varlık vergisi üzerinde tek eser olan ve menfi hükümleri zamanımıza kadar süren kitabın, yukarıda özetlediğimiz doğru müşahedelerini, o «piç kanun» ve «yüzkarası» hükümleriyle nasıl bağdaştırmalı? Çünkü bu kitapta böyle bir çatışma ve çelişme elbette vardır. Bir kanunun, şu veya bu teknik aksaklıkları başka, onun «piç kanun» ve «yüzkarası» olması gene başkadır. Kaldı ki 1942'de ve Başvekil Refik Saydam'ın ölümü üzerine, her başlanılan ve yapılanı silip, sanki dünyada savaş bitmiş ve Türkiye bir savaşa sürüklenme tehdidinde değilmiş gibi fiyatlara hürriyet ilân eden, spekülasyonu makbul kılan iktidarla, ondan önceki hep aynı parti iktidarıdır. Ve Türkiye aynı tek parti ve tek şef idaresindedir. Ama ne var ki, bütün sınırları çevrilmiş ve dışarıdan tek sermaye akımı olmayan, tek tesise gidilemeyen ve gidilenlerin tamamlanması bile kahramanca bir fedakârlıkla yürüyen bir ülkede, bu bir uçtan bir uca kayış, inkâr edilemez ki her şeyi altüst etmiştir. Ondan sonra da, gerek 1945 yılına kadar süren hacıağa türediliğinin, gerekse 1945-1950 arasında ve hatta daha sonraki kontrolsuz dalgalanmaların ve iktisadî teşkilâtsızlığın kökü, gene o günlere dayanır.

Zaten bu ilk sıçrayışları bazı rakamlarla da canlandırabiliriz:

1941 sonunda tedavülde 512.473.000 lira olan kâğıt para 1944 sonunda 960.834.000 liraya çıkmıştır. Altın fiyatı artmıştır. 1939'da 1251 ve 1945'te 3784 kuruş... Dış ticarette ise büyük bir düşme vardı.

Fakat asıl zorluk bütçedeydi. 1941'de 309.743.000 lira olan gelirler ve 309.740.000 lira olan giderler bütçesi, 1944'te, 1.031.498.000 liralık gelir ve 1.071.000.000 liralık gider tahmini ve ancak 952.434.000 liralık tahsilâtla kapandı ki, bu şişkinlik, para ve mal fiyatlarındaki aşırı sıçramalardan geliyordu... Hu-

lâsa hükümet, işte bu şartlar içinde 12.11.1942 tarih ve 4305 sayılı varlık vergisi kanununu çıkarmak yoluna sürüklendi. Hükümetin görüşü şuydu:

«Savaş ve ihtikâr dolayısıyle kazanılan fevkalâde kazançları, kanunlarımızın vergilendirmemekte olduğu, bu sebeple bilhassa azınlıkların büyük servetler iktisap ettikleri, piyasada acele tetkikat yapılarak, kimlerin bu şekilde fevkalâde kazanç temin ettiğinin tespiti ile, azınlıkların ayrı bir cetvelde gösterilmesi vs.».

Hareket bu görüşten başladı.

Verginin asıl yükü Istanbul, İzmir gibi iki şehrin üzerine düşüyordu. Bütün memlekette 114.368 mükellef 465.384.820 lirayı on beş gün içinde ödeyecekti. Bu hareket, elbette ki bazı aksaklıklar ve gecikmeler olmakla beraber, piyasadan toplu bir para çekilişini sağlayacak ve bütçeye, bir yıllık gelir hacminde bir kaynak sağlayacaktı. Bu arada Istanbul'a isabet eden mükellefiyet 317.275.642 liraydı. Bundan ancak 221.317.642 lira tahsil olunabildi. Azınlıkların çok zengin mensupları daha ilk adımda direttiler (1). Onların 279.800.000 lira ödemeleri lâzımdı. Yabancılar cephesinde ise konsoloslar derhal harekete geldiler ve Başvekil Saracoğlu vergiye gidilirken, ecnebilerin hakkında ileri sürülen tereddütlere, Sokullu Mehmet Paşayı hatırlatan bir eda ile ve son Osmanlı Sadrazamlarını kastederek:

---

(1) Meselâ en büyük mükelleflerden bazılarının, kendilerine tayin edilen vergi miktarı ile, ödenmesi lâzım gelen müddet içinde ödedikleri vergiler şöyleydi:

	Borcu	Ödediği
Hamparsun Erkman	400.000	5.000
Arşak Çuhacıyan	400.000	800
Samoel Varon	240.000	8.100
Yorgi Beyko	200.000	100
Gad Franko	375.000	1.000
Artin Topaloğlu	210.000	600
Paskalidis	450.000	—
Kostantin Kürkçüoğlu	200.000	200 vb.

«— Arkadaş, ben Osmanlı devletinin sadrazamı değilim. Bana böyle bir teklifte bulunamazlar...»

diye karşılık vermişti ama, yabancıların vergi cetvelleri üzerinde süratle ve önemli indirimlere gitmek zorundan da kurtulunamadı...

İnönü verginin uygulanmasını ve problemlerini, yakından ve dikkatle izledi. Çünkü biliyordu ki bu işte tedbir hükümetin, karar meclisin, ama ileride bütün töhmet kendinin olacaktır. Eğer bu vergi için ona, bugün bile hâlâ saldıranların suçlamalarına töhmet demek doğruysa...

Meselâ uygulamaların en hareketli zamanında ve Istanbul'da bu ameliyenin en aktif şahsiyeti olan Istanbul defterdarı ile arasında şöyle bir sahne geçer:

«İnönü galiba Trakya manevralarına gidiyordu. Vilâyette bizleri kabul etti. Vali Kırdar, Suat Hayri Ürgüplü, Şevket Adalan oradaydılar. İnönü'nün altın fiyatlarını, iktisadî yürüyüşün bir müşiresi gibi telakki ederek yakından takip ettiğini duyuyordum. Kırdar ve Adalan'a baktı. Konuşmaya ben müdahale ettim:

— İşin normali altın fiyatlarının düşmesidir. Mükellefler, ellerindeki altını piyasaya dökeceklerdir. Bizde altın fiyatı, dünya fiyatlarının üstündedir. Şimdi altının, normal fiyatlardan birkaç puan aşağı düşmesi beklenebilir. Eğer altın fiyatları düşmeyip yükselmeye başlarsa, bu hal mükelleflerin vergiyi vermek istemediklerini, altın alıp sakladıklarını gösterecektir.

İnönü gözlerini gözlerime dikti:

— Defterdar, dedi, ben de öyle düşünüyorum...»

Hakikaten de altın fiyatlarında pek de olağanüstü bir düşme olmadı. Çünkü mükellefler vergiyi ruhan kabul etmemişler ve mümkün olduğu kadar direterek, daha ziyade gayrimenkul satışlarına gitmişlerdi...

*
**

AVRAM GALANTİ EFENDİ NE DİYOR?

1941'de ilk şekli hazırlanan ve daha önce değindiğimiz gibi son şekli Vekâletlerarası temsilcilerle Merkez Bankasının mümessilinin iştirakiyle tamamlanan, Başvekil Refik Saydam'a sunulan ilk raporda «şahsî servet vergisi, malî sahada baş vurulacak e n s o n tedbir olarak» ifade edilmişti. Varlık vergisi ise, bir şahsî servet vergisinden başka bir şey değildi. Hatta münhasıran bir sermaye vergisi bile değildi. Çünkü sermaye niteliği taşımayan varlıklar da vergiye matrah oluyordu. Fakat gene de bir «malî yüzkarası» ve bir «piç vergi» değildi.

Bu kanunun çıkışı çeşitli yankılar uyandırdı. Uygulama sırasında gene eski işimde, yani Sanayi Tetkik Heyeti Başkanlığı vazifemde bulunuyordum. Herkes gibi ben de bu uygulamanın yankılarını dinlerdim. Bir gün evime Prof. Avram Galanti Efendi geldi. O zaman Istanbul milletvekili de bulunuyordu. Uzun boylu ve o sıralarda yaşlı bulunduğu için biraz iki tarafa sarsılarak yürüyen, fakat bilgili, muhterem bir insandı. Bize kanunların en eskisi olarak kabul edilen «Hamurabi Kanunu»nu o tanıtmış, o dilimize çevirmişti. Galiba Istanbul Musevîlerinin cismanî heyetinin de başkan veya üyesiydi. Yanında, İzmir Musevîlerinin cismanî başkanı olan Baba Gomel de vardı. Söz tabiî gene varlık vergisi yakınmalarına geldi. Baba Gomel:

— Siz koyunun postunu kırkacağınıza, koyunun kendisini kesiyorsunuz!

şeklinde hoş ve pratik benzetişlerle, sermayenin zedelenmemesini savunuyordu. Kendisine düşen büyük vergiyi de tamamen ödemişti. Fakat ben işi başka bir yönden aldım:

— Galanti Efendi, dedim, siz tarihçisiniz, işi şöyle almalısınız: Biz Türkler asırlardan beri bin bir savaşta, sanayie, para ve sermaye biriktirmeye vakit bulamadık. Sizler, yani bütün azınlıklar ise bunları yaptınız. Biz sizi savaşlardan koruduk. Siz orduya asker vermediniz. Hatta birtakım yollarla vergi de vermediniz. Ticareti, sanayii, it-

halât ve ihracatı, para ve sermayeyi ellerinizde topladınız. Bu işler, bizim asırlarca döktüğümüz kanlar pahasına ve hele tanzimattan sonra münhasıran siz azınlıkların ellerinde toplanan imkânları korumak için oldu. Tanzimat Fermanı bile, bizleri bu savaşlardan kurtarmak için değil, sizlerin «mal, can emniyetinizi» korumak gerekçesi ile ilân olundu. Bu bizim asırlarca dökülen kanımızla, sizin bu sefer vereceğiniz bir iki yüz milyon kâğıt liralık varlık verginizi karşılaştırırsak ve buna hatta bir «Kan Vergisi» desek, hesaplaşmamız acaba çok zalimane olur mu? Ne dersiniz? İsterseniz bizim dökülen kanlarımız ve sonu gelmez askerlik emeklerimizle, sizin şu bir avuç vergi fazlanızı karşılaştıracağımıza, sizin biriken servetlerinizle, bizim biriken kan ve askerlik haklarımızı teraziye koyarak hesaplaşalım. Eğer biz haksız çıkarsak, vergileriniz silinsin. Ne dersiniz?..

Avram Galanti Efendi dürüst bir bilgindi. Bizim tarihimizi de biliyordu. Baba Gomel de partik bir iş adamıydı. Her ikisi de haykırdılar. Galanti Efendi şöyle konuştu:

«Asla! Böyle bir hesaplaşmaya gidemeyiz! Çünkü o zaman yalnız bütün malımızı, mülkümüzü değil, cemaatlarımızın bütün fertlerinin canlarını da teraziye koyarsak, biz sizin asırlık kan ve askerlik haklarınızı ödeyemeyiz. Aldığınız vergi helâl olsun. Bu vergi, senin dediğin işler teraziye dökülünce, bizim ödememiz lâzım gelenin, bir zerresi bile değildir...»

O gün aramızda konuşulan bu sözler, şu piç ve yüzkarası denilen ve töhmeti hâlâ İnönü'nün omuzlarına yükletilen varlık vergisinin, galiba en doğru değerlendirme ve hesaplaşmasıdır...

Sonun Başlangıcı

7 aralık 1941'de Pearl Harbour'daki Japon baskını ile Japonya ve Amerika da savaşa katıldılar. Avrupa savaşı, dünya savaşı halini aldı.

İşte o günden sonra, Türkiye için, en kritik günler başlamıştı: Savaşa sürüklenmek veya sürüklenmemek? Bu mesele, Türkiye için "Var olmak, ya da olmamak" meselesiydi... İnönü'nün, yakın tarihimize kader tayin edici en büyük müdahalesi, sanıyorum ki asıl bu safhada olmuştur...

VII

İNÖNÜ'NÜN UYKUSUZ GECELERİ:

Şimdi sonun başlangıcına girebiliriz. Bu son, gerçi İkinci Dünya Savaşının sonudur. Ama Türkiye'nin kaderi de, bu sonun başlangıcıyle, sonu arasında tayin edilecektir. Evet, var olmak, veya olmamak! Şimdi Türkiye'nin ve onun kaderinden sorumlu olanların başlarının üzerinde gittikçe genişleyen istifham, yahut soru işareti işte budur. Çünkü Müttefikleri ona, artık son tekliflerini ve son baskılarını yapacaklardır. İnönü Cumhurreisidir ve bu şartlar altında son söz, artık her zamandan ziyade onun olacaktır. Churchill'le, Roosevelt'le o karşılaşacaktır. Böyle karşılaşmalar ise kısa sürerler: Ya evet, ya hayır! Evet! denildiği gün, Türkiye dört bir taraftan ateş altında kalacaktır. Çünkü Pearl Harbour'dan sonraki günlerde Mihver, yani Almanya-İtalya-Japonya kudreti, en saldırgan, en mucizeli günlerini yaşar. Ve bir aralık öyle sanılır ki, zafer perisi onların ordularının üzerine kanat germektedir. Karşı tarafa gelince? Churchill'in dediği gibi, onlara vaat edilen ancak göz yaşı ve kandır. Bizden istenilen ise, bu göz yaşı ve kan cephesinde, bu göz yaşı ve kan seline katılmaktır. İşte o günlerde söz, hakikaten İnönü'nündür: Ya evet, ya hayır! Öyle sanıyorum ki İnönü'nün geceleri, hayatının hiç bir devresinde, o günlerde olduğu kadar uykusuz geçmemiştir...

***

OLAYLARIN ZİNCİRİ:

Japonlar Amerikan büyük deniz üssü olan Pearl Harbour'a 7 aralık 1941 gecesi baskın yaptılar. Amerikan donanması büyük ölçüde harap oldu. Liman bir ateş deryası haline geldi. En de-

ğerli zırhlılar, kruvazörler, muhripler birbiri ardınca ve birbiri üzerine denize gömüldüler. Pasifik'te Japon donanması ve uçak gemileri Pearl Harbour yakınlarına kadar, hiç bir Amerikan keşif uçağının gözüne çarpmadan sokulabilmişlerdi. Ve oradan havalanan uçaklarla, harekete geçen denizaltıları, gafil uyuyan Amerikan filosunu ve bahriyelilerini tuzağa düşürmüşlerdi. İlk tahkikat şunu gösterdi ki, bu görülmemiş felâketin sebebi de, Amerikalıların o millî hastalığıdır. Yani bolluk, içki, sarhoşluk! Şu da meydana çıktı ki, o büyük Pearl Harbour limanında keşif ve akşam raporları bile yolunda işlememişti. Bu limanın emniyetinden birinci derecede hangi generalin veya amiralin mesul olduğu bile belirsizdi. O günlerde Japon murahhasları ile Washington'da, ancak Japonlara has olan o sessiz, ifadesiz, ama karşısındakileri uyutan o Uzakdoğu sinizmi ile, Amerikan yöneticilerini, bir Amerikan-Japon dostluğunun masalları ile uyutmaktadırlar...

Ne ise, olan olmuştu ve Amerika, Birinci Dünya Savaşında olduğu gibi, gene savaşın içine sürüklenmişti. O muazzam teknik potansiyelini elbette ve hızla gene harekete getirecek ve ağırlığını elbette teraziye atacaktı. Fakat o günlerdeki manzara hiç de parlak değildi. Meselâ olayları sıralayalım:

— *4 ağustosta Alman birlikleri Moskova önünde ve banliyösündedirler*
— *7 aralıkta, Pearl Harbour baskını yapılır.*
— *8 aralıkta Japonlar, Tayland'ı (Siyam'ı) işgal ederler*
— *10 aralıkt Japon filosu, İngiliz savaş gemilerine saldırır ve bunlardan ikisi zırhlı olmak üzere birkaçını batırır.*
— *11 aralıkta Almanya ve İtalya, Amerika'ya savaş ilân ederler.*
— *15 aralık Japonlar Filipin adalarına çıkarlar*
— *25 aralıkta Hong-Kong, Japonlara teslim olur*

1941 yılı, işte bu şartlar ve olaylar içinde kapanır. 1942'nin başlangıcı da gönül açıcı değildir:

— *2 ocakta Japonlar Filipinlerde Manila'yı alırlar*
— *Aynı gün Kuzey Afrika'da Rommel'in Alman kuvvetleri İngilizlere karşı taarruza geçerler*
— *15 şubatta Singapur Japonlara teslim olur. 75.000 esir alın-*

mıştır. Böylece Pasifik Okyanusu Japonların iç denizi gibi olur

— *24 şubatta Kaliforniya sahilleri bombardıman edilir ve Malezya adalarında 94.000 esir alınır*

— *Hele 10 martta; Cava'daki (İndonezya) Hollanda, İngiliz ve Amerikan kuvvetleri Japonlara teslim olunca, dünya bir şaşkınlık dalgası içine düşer.*

— *5 mayısta Japonlar Koregidor adalarına da çıkarlar. Böylece ve bir an, Avustralya istikametinde bile kara bulutlar genişler. Hatta, Japonlar tarafından 19 şubat 1942'de bazı Avustralya toprakları bombalanır.*

— *1 temmuzda Almanlar Sivastopol'u almışlardır.*

— *22 kasımda VI. Alman ordusu Stalingrad'a saldıracak ve bütün Ukrayna, hatta Kuzey Kafkasya Almanların eline düşecektir. Bir Alman birliği, Kaf dağlarının en yüksek tepesi olan Elbruz'a gamalı haçı dikecektir.*

*
**

SÖZ, ARTIK KARAR ADAMI'NINDI:

İşte 1942'nin Mihver hesabına bilançosu budur. Yani İkinci Dünya Savaşı 1942'de en büyük hacmini alır. Batının maneviyatı karmakarışıktır. Hele bu ateş çerçevesi içinde kalan küçük devletlerin geleceği, artık Allah'ın bileceği bir iş haline gelmiş gibidir. Bu ateş çemberinin içinde olmamakla beraber, o çemberin sınırlarına düşen ve savaşın sıcak rüzgârlarını yüzlerinde hisseden devletler arasında Türkiye de vardır. Her gün, sonu seçilemeyen bir belirsizliğin hummaları içinde geçer. Türkiye; Karadeniz'den, Balkanlardan ve Ege denizinden tamamen sarılmıştır.

Hatta Almanların Rommell orduları ile İngilizlerin VIII. ordusu arasında uzaktan İskenderiye'nin ışıkları görülebilen Mısır topraklarında yapılan son boğuşmalar, yeniden Rommell'in zaferleri ile gelişir. Süveyş Almanların eline düşerse, galiba artık her şey bitmiş gibi olacaktır. Çünkü o zaman, Basra'da, hatta Süveyş'te üslenebilecek Japon ve Alman müttefik kuvvetleri arasında, Türkiye fiilen sarılmış olacaktır. Üçlü İttifak fiilen değerini kaybedecektir. Böyle bir vaziyet içinde ise

İnönü acaba ne yapabilirdi? Bu öyle bir sorudur ki, onun cevabını verebilmek, o günlerde İnönü'nün de iktidarı dahilinde değildi. Hele Japonlar, girdikleri ülkelere zalim bir istilâcı gibi değil de biraz da, 1905'te Çar ordularını yenen İmparator Motso Hito'nun sloganlarından faydalanarak:

— «*Asya Asyalılarındır!*

yazılı bayraklarla girseydiler, millî kurtuluş hareketlerinin öncüsü ve yardımcısı gibi davranmayı bilseydiler, Batı'nın Asya' dan sürülüşü daha o zaman ebedî olabilirdi...

Hulâsa her şey belirsiz, karışıktı. Fakat her şey büyük ölçüde ve azametliydi. Bu olayların karşısında sorumluluk taşıyan, milletlerin yönetimi ve kaderi üstünde söz sahibi olanlara, bu büyük problemler arasında, büyük, azametli bir irade gücü ve mücadelesi ve aynı büyüklükte bir ileriyi görüş vazifesi düşüyordu. İnönü, işte böyle bir sorumluluk ve görev karşısındaydı; bu ölçüde bir irade imtihanı yaşayan dünya liderlerinin, belki de en başında gelenlerinden biriydi... Böyle şartlar içinde söz ve karar; ancak büyük bir irade ve karar adamının olabilirdi. Tarihin havaya kalkan eli, İnönü'den, böyle güçlü bir irade ve doğru karar kudreti bekliyordu. Hulâsa o günlerde İnönü demek, biraz da, Türkiye'nin kaderi demekti.

İkinci Dünya Savaşı ile ilgili bütün meselelerde ve gelişmelerde; Türkiye'nin başında, meydan muharebeleri vermiş, meydan muharebelerinden çıkmış, yani savaşın ne olduğunu bilen tecrübeli bir askerin bulunuşunu, milletimiz için bir şans eseri olarak saymışımdır... Bu kitaplar ve sayfalar hazırlanırken, indiğim kaynaklar ve önüme serilen belgeler ve olaylar, bu kanımı her adımda kuvvetlendirmişlerdir. Çünkü, İnönü daha ilk rüzgâra teslim olan bir macera adamı değildi. İstiklâl Savaşında ve hele Lozan'da, feleğin çemberinden geçmiş bir İsmet Paşa karşısındaydık. İnönü şu beyanları ile bu durumu ortaya koymuştur:

«— *Biz bu iki tarafın savaşını, bir talih olarak stratejik bakımdan, hadiselerin doğruladığı bir teşhis ile karşıladık. Almanya ve Mihver bu teşebbüste, kudretinin üs-*

tünde bir dava peşindedir. Karşı taraf kendisini yenecektir. Bu teşhisimizin, bütün politikamıza esas olması lâzımdı. Öyle de oldu».

İşte, böyle bir stratejik teşhis için de, evvelâ, bir stratej, yani stratejinin problem ve kaidelerini, sadece birtakım genel görüşler ve sezilerle yürüten bir sıradan adam değil, bir strateji uzmanı ve tatbikatçısı olmak lâzımdı. İnönü, böyle bir insandı.

Kaldı ki, bu arada, hem Almanlara karşı olan tarafın kazanacağını önceden görmek, onların safında yer almak, hem de kaderinin ipuçlarını gene kendi elinde tutmak? İşte asıl mesele buydu ve bu her devlet adamının işi değildi. Nitekim savaş içinde bunun nice misalleri vardır. İnönü'ye gelince, o bu askerî-siyasî stratejiyi, tam bir başarı ile kullandı. Onun şu sözlerini verelim.

«Bizim kaderimiz, Müttefiklerle beraber olmaktı. Bunun neticesi olarak, Müttefiklerle beraber ve onların safında savaşa girmemiz, tabiî ve zarurî olacaktı.

Ancak, bu savaşa girmek için, vaziyetimizin özelliğini ve müttefiklerimizin bize karşı vazifelerini hakkıyle ifa etmelerini istemeye mecbur ve bunda haklıydık.

Yoksa, savaşa girmememiz ve hiç bir şart altında savaşa fiilen girmemek, daha baştan verilmiş bir karara dayanmaktadır.

İşte bu suretledir ki, taahhütlerimize sadık kalmakla, Müttefiklerin bize karşı vazifelerini ifa etmelerini istemek arasındaki tartışma, bizi savaş dışında bırakmıştır.

Yani netice şu oldu: Savaşa girmek bizim için mümkün olmadı ve müttefiklerimiz de bizi bu hususta haksız bulmaya, hiç bir zaman vesile ve imkân bulamadılar».

Bu son cümlede, İnönü'nün İkinci Dünya Savaşı içinde siyaset ve davranışlarının, bütün hikâyesi vardır. Bu sözler, bir karar ve irade adamının sözleridir.

*
**

TERAZİNİN GÖZLERİ OYNUYOR!

Ama terazinin gözleri elbette ki hep bir tarafa ağır basmayacaktır. Evet, Amerika, biraz da o şifa bulmaz millî hastalığının yani vazife başında da içkili olmanın bedeli olarak, Pearl Harbour'da büyük bir darbe yemiştir. Kayıpları ağırdır. Pasifik ve Hint denizi kıyı ve adalarında uğranılan Amerikan-İngiliz kayıpları da, gerçekten korkunç, hatta yüz kızartıcıdır. Bu olaylar karşısındaki şaşkınlık ve maneviyat sarsılışı, baş döndürücüydü. Evet, Japonlar artık Filipin'lerde, Cava'da, Singapur'da, Siyam'dadırlar! Almanlar İskenderiye önlerine varmıştır. Rus ovalarında Ukrayna'yı aşmış, Volga'da Stalingrad sokaklarına girmişlerdir.

Ama gene de her şey bitmiş değildi. Ve bu ögeler, terazinin aleyhte çalışan gözüne durmadan atılmaktadır:

1 — Stalin, sınıf ve ihtilâl kavgası sloganlarını bir tarafa atmıştır. Kızılordu saflarından parti komiserlerini çekerek, içine düştüğü korkunç savaşı vatan savaşı olarak ilân etmiştir. Bunu, yalnız Rus ve Sovyet halkına değil, hatta eski Çarlık Rusya'sının yurt dışına kaçmış eski sivil ve askerlerine, eski Rus subay ve generallerine bile benimsetebilmişti. Şimdi Rus ovalarının üstünde ateş, duman dalgaları, tahribatın yeli ve yokluk fırtınalarıyle beraber; bir de vatan uğrunda savaş ve fedakârlık havası estirilmeye muvaffak olunmuştur...: Bu hal, İkinci Dünya Savaşının neticesine büyük ölçüde etkisi olan, fakat ne Almanlar, ne de Sovyetlerin müttefikleri tarafından hiç bir zaman gereği gibi değerlendirilmeyen büyük faktörlerden biridir.

2 — Alman orduları Rus topraklarına girdikleri zaman, o güne kadar Rusya'yı ve Sovyet çarklarını doğru tanımadıklarını görmüşlerdi. Bu yanlış bilgi onlara, hata üzerine hata yaptırarak, Rusya'da Stalin'in uyandırdığı «vatan savaşı» heyecanını, gün geçtikçe ve her yenilgiye rağmen kuvvetlendirmiştir.

Almanların Rusya'ya kurtarıcı gibi değil de zalim ve mağrur bir istilâcı gibi girişleri bu hataların yalnız biridir. Bu arada Almanların yüksek ve başka milletlerin ve hele Rusların alçak ırklar oldukları yolundaki saçma görüşleri, onları daha ilk adımda kösteklemiştir Nazi ideologu Rozenberg'in, hiç biri olaylar tarafından doğrulanmayan ilkel görüş ve telkinleri, yeni bir Töton şövalyeliği efsaneleri, Rusya topraklarında yeni Al-

man baronlukları kurulması ve Rus halkının sertleştirilmesi gibi çabalar, ancak delice hayaller olarak kalmıştır. Bunlarla beraber, Rusya'da hatta yalnız Ruslara değil, meselâ Ukrayna ve Kırım'da yerleşmiş eski Alman köylerine ve halkına karşı, bizzat Alman ordusunun yüz kızartıcı davranışları, Rus ovalarında Alman ordularının kaderini, askerî faktörlerden ve yenilgilerden önce tayin etmiştir (1).

3 — Japonların, daha 1934-1935 yıllarında başlayan saldırıları, Mançurya'nın zaptı ve sonra daha içerilere yürüyüş sırasında Çin'deki zalim ve düşüncesiz davranışları, Japonya'nın Asya liderliği şansını önceden sarsmıştı. Halbuki «Asya Asyalılarındır!» bayrağını taşıyacak ve her girdiği yere Asyalılık şuurunu ve Asyalı milletlerin kurtuluşu sloganlarını götürecek bir Japonya, Doğu ve Güneydoğu Asya'da kendisine güçlü müttefikler ve sonsuz bir pazar bulabilirdi. Halbuki Japonya Çin'de, yalnız yağmacı ve fatih gibi hareket etmişti.

Gerçi 11 eylül 1942'de Japonlar, kabinelerinde bir de «Büyük Asya Nezareti» kurdular. Ama iş işten geçmişti. İnanılmaz derecede geniş Japon başarıları ve yayılışı, istenilen ruhî desteği bulamadı ve havada kaldı.

Askerî alanda ise gelişmeler, bir taraftan Almanların ve Japonların zaferlerine ve yayılışlarına rağmen, ilerisi için şüpheler taşıyordu. Böylece de terazinin diğer gözünde başka ağırlıklar da toplanıyordu.

1 — Pearl Harbour baskını sırasında Almanlar gerçi Moskova'nın önündeydiler Fakat Sovyetler, Uralların ve Sibirya'nın uçsuz bucaksız sahralarından 100 tümenlik bir insan selini bunların karşısına çıkardılar. Ne Moskova, ne de Leningrad Almanların eline düştü.

2 — Roosevelt verdiği bir demeçte, Amerika'nın yalnız ma-

---

(1) Meselâ, bir Alman askeri olan ve Rus ovası hareketlerine ön safta katılan Erih Kern'in, bu dramı anlatan «Büyük Sarhoşluk» isimli eseri, bu konularda ve hele Alman askerlerinin Rusya'da yerleşmiş Alman halkına karşı giriştikleri korkunç muameleler hakkında canlı misaller verir. Bu kitap, bir aralık Almanları karşılamak için yollara çıkan bazı yerli halkın, nasıl vahşî bir muamele gördüğünü ve bütün cephe arkasını saran bu mukavemet hareketinin, nasıl hiç bir zaman yenilemediğini etrafiyle anlatır...

yıs 1942 ayı içinde, 4000 uçak, 1500 tank, 2000 büyük top, 50.000 mitralyöz yapabildiğini açıkladı. Rusya'nın sonsuz ovaları ve ardı kesilmez insan seli gibi, Amerika'nın baş döndürücü teknik gücü de harekete gelmiş bulunuyordu... Aynı yılın ağustos ayında ise Amerikalılar, Japonların 6 uçak gemisinin batırıldığını, ikisinin hasara uğratıldığını ilân ettiler. O ay, Stalingrad savaşları da zirve noktasına ulaşmıştı. Stalingrad'da sokak sokak ve ev ev, hatta evlerin katları arasında görülmemiş bir boğuşma devam ediyordu. Sovyet kabinesinde Savunma Bakanlığını da zaten eline almış olan Stalin'in, bu savaşlar sırasında Stalingrad savaşlarını bizzat yönetmek için 1 ekimde oraya gittiğini, Moskova'daki yabancı muhabirler bildirdiler.

22 kasımda ise VI. Alman ordusu Stalingrad'da sarılmış ve Almanya'nın yıldızı artık kararmaya başlamıştı.

3 — Afrika işleri de Almanlar için iyi gitmiyordu. 23 ekim 1942'de taarruza geçen VIII. İngiliz ordusu, Rommel ordularını bozdu. Mısır cephesinde Almanlarla beraber savaş eden İtalyan birlikleri ise zaten panik içindeydi ve bu İngiliz taarruzu karşısında, daha İngilizleri görmeden, teslim olmak için İngiliz ileri karakollarını arıyorlardı. 8 kasımda, İngiliz-Amerikan kuvvetleri Fransız Şimal Afrika'sında karaya çıktılar.

4 — 17 kasımda Amerikalılar Pasifik'teki büyük Salomon deniz ve kara savaşını kazandıklarını ilân ettiler. Avrupa, Afrika ve Avustralya'da, Mihver'in zafer şansı artık şüpheye düşmüştü.

*
**

TÜRKİYE'YE TOPRAK HEDİYESİ!

Türkiye'ye gelince? Savaşın rüzgârında esen oynaklıklar, şu veya bu cepheden gelen baskı rüzgârları içinde Türkiye'nin durumu, nezaketini daima muhafaza ediyordu. Hatta sorumlar, her gün biraz daha artıyordu. Pearl Harbour baskınından 15 gün sonra Moskova'ya giden İngiliz Hariciye Nazırı Eden'in Stalin'le görüşmelerinde ve Avrupa'nın gelecekteki statüsünü görüşürken, daha önce de değindiğimiz gibi, Türk meselesi gene masaya getirilmişti. Bu konuşmalarda Stalin'in Türkiye ile ilgili teklifleri şunlardı:

«12 Adalar Türkiye'ye verilmeliydi. Bulgaristan'ın

güney kısmı ile Suriye'nin kuzey kısmından bir kısım arazi Türkiye'ye ilhak olunmalıydı (1) ».

Peki ama, niçin? Stalin'in başkaları hesabına bu cömertliğinin ardında acaba, Türkiye'den nasıl bir taviz isteği olacaktı? Yahut ta yarınki Türkiye'yi nasıl görüyordu? Çünkü 1939 eylülünde Moskova'yı ziyaret eden Başvekil Şükrü Saracoğlu'nun karşılaştığı durum ve o Almanlarla dost olan Stalin'in Türkiye'den bilhassa Boğazlar için yaptığı taleplerin hatırası henüz tazeydi. Bu sebeple, İngiliz hariciyesinin aynen Türk hükümetine ulaştırdığı bu Stalin teklifleri, Ankara'da ve hele İnönü'de ters ve kaygılı tepkiler yarattı. İnönü'ye göre:

«Türkiye'nin hiç kimseden ne bir hak, ne toprak alacağı, ne de hiç kimseye, bir hak ve bir toprak borcu vardır...» (2).

Gerçi Stalin'in 1 mayıs 1942'de işçiler bayramı vesilesiyle yayınladığı günlük emrinde, Sovyet halkına beyanları şuydu:

«Memleketimiz için, hürriyet ve adalet için dövüşüyoruz. Ne yabancı toprakları ele geçirmek, ne de yabancı milletlere karşı fütuhat arzusundayız...»

Fakat yabancı milletlerden toprak fethetmeden bir yabancı milletin toprağı, diğer bir yabancı millete nasıl verilecekti? Hulâsa Ankara tedirgindi. Nitekim Stalingrad Savaşı da Türk-Sovyet münasebetlerinde yeni bir dönüm noktası teşkil etti. Yani Sovyetler kasım 1942'de Stalingrad'da Almanları yere serip, savaşın sonu için yeni bir pencere açtıktan sonra, Türkiye üzerinde hem Sovyet hem Müttefik baskısı, hissedilir bir şekilde arttı.

Bu baskı evvelâ İngiltere'den geliyordu. Almanlar Stalingrad'da savaşı kaybedince, Müttefikler artık savaşın sonunu al-

---

(1) Churchill: Büyük İttifak (The Grand Alliance, p. 628).

(2) Nitekim İnönü ve sözlerin son cümlesini, savaştan sonra ve Sovyetlerin Türkiye'den toprak ve üs talepleri karşısında Ankara'da, 1945 yılı 19 Mayıs Bayramı sırasında hipodromdaki nutkunda aynen söyleyecektir.

mak için bir sıra stratejik planlar hazırlamaya giriştiler. Bu planlarda Türkiye'nin, önemli bir stratejik yer işgal etmesi tabiî idi.

Kaldı ki daha Stalingrad muharebeleri sırasında Türkiye, Sovyetlerin yarınki Avrupa'da en güçlü söz sahibi olmalarından endişe etmeye başlamış gibiydi. Nitekim Stalingrad'da Alman yenilgisinden sonra ve 16 ocak 1942'de Sir Stafford Cripps (İngiltere'nin az önceki Moskova Sefiri) şöyle konuşuyordu:

> «*Hiç şüphe etmeyelim ki, galip geldiğimiz takdirde Avrupa'nın en kuvvetli devleti Sovyetler Birliği olacaktır. Eğer bu devletle dostane bir işbirliği yapmayacak olursak, Avrupa'nın mukadderatını tayin etmek, Sovyetlerin elinde olacaktır... (1).*

Bu öngörüşün, Türkiye'yi yönetenler ve bittabi İnönü üzerinde pek ferahlık verici yankılar yapmış olacağını düşünmek mümkün değildir. Tam bu sıralarda, 24 şubat 1942'de Ankara'da, Alman Büyükelçisi Von Papen'e bir suikast tertiplenmesi ve yapılan araştırma ve muhakemelerde müteşebbislerin, Sovyetleri veya onların çevresini suçlayıcı deliller vermesi, aradaki soğukluğu daha da artırdı (2). Türk-Sovyet münasebetleri tekrar 1941'den önceki günlerin havasına büründü.

Almanya da, bazı acemice tertiplerle meşguldü. Bu tertipler, bazı Türkler arasında da ilgiler buluyordu. 1942 ve 1943 yılları arasında Türkiye'de bir nevi Turancılık hareketinin ça-

---

(1). Kirk: The Middle East in the War p. 452.

(2) Von Papen'e Ankara'da 24 şubat 1942'de suikast yapıldı. Bombayı taşıyan ve kendi üzerinde infilak ettiren Ömer adında bir Yugoslav göçmeniydi. Tertibe göre, Ömer, Papen'in yanına varınca bomba patlayacak ve Ömer de parçalanacağı için ipucu bulunmayacaktı. Fakat Ömer'in meydanda kalan pabuçları delil teşkil etti. Ömer'in yakınları Abdurrahman ile berber Süleyman yakalandılar ve bunlar, sefarete mensup Pavlof ile Kornilof ve Stepan'ın, tertipçi olduklarını söylediler. Maksat, güya Türkiye'yi Rusya tarafına yöneltmekti. Böyle bir ifade, hadiseyi açmak için yeterli değildi. Ama isin üzerinde de daha fazla durulmadı.

baları göze çarpmaktaydı. Bu hareketin, bir taraftan da Alman sefaretiyle ilgisi hakkında bugün elde vesikalar vardır. Çünkü aşırı milliyetçi, şöven veya ırkçı geçinen bir kısım aydınların isimleri, savaştan sonra, Alman Hariciye Nezaretinde ele geçirilerek açıklanan gizli vesikalarda yer almaktadır (1). Nitekim bir süre sonra Türkiye'de bir Irkçılar-Turancılar tutuklamalarına gidilecek ve bunun anıları, bazı çevrelerde İnönü aleyhine bugüne kadar bir suçlama vesilesi olacaktır (2). Ama hükümetin, daha sonra açıklanan ve Alman Elçiliği ile Alman hariciyesi arasında geçen muhaberelere, daha savaş içinde vâkıf olması da mümkündür. Meselâ siyasî tarihçimiz Prof. Fahir Armaoğlu şöyle yazar:

«Alman vesikaları, bu hususta Almanya'nın büyük miktarda para kullandığını da göstermiştir...» (3).

Hulâsa İnönü sıkıntı içindedir. Bir defa, kontrollu bir rejimden, kontrolsuz bir rejime geçilmekle, memleket iktisaden bir karışıklık içinde yaşar. Sonra stoksuzluk, her maddede umumîdir. Dış tedarik yolları kapanmış gibidir. Hatta bu safhada bir nevi Almanya'ya eğilim bile sezilir. Hitler, 29 nisan 1942' de ve Salzburg'da Mussolini ile yaptığı görüşmede ona, Türkiye'nin yavaş yavaş, fakat emin bir suretle, mihver tarafına kaymakta olduğuna dair teminat vermemiş miydi? İşte şimdi bu hava yeniden esmeye başlamış gibidir. Saracoğlu kabinesinde Dışişleri Vekili olarak Numan Menemencioğlu da, biraz Alman taraflısı sayılmaktaydı. Eğer doğru ise, Başvekil Saracoğlu'nun, 27 ağustos 1942'de, Alman Büyükelçisi Von Papen'e olan sözlerini sefir hatıralarında şöyle nakleder:

«Bir Türk olarak, Rusya'nın yıkılmasını hararetle arzu ettiğini ve böyle fırsatın, bin yılda bir defa ortaya çıka-

---

(1) F. Armaoğlu'ndan: La Politique Allemande, 1941-1943. p. 115. *İkinci Dünya Savaşında Türkiye*, s. 28.

(2) Bu konuda bak: *Irkçılık-Turancılık*, Mf. V. 1944.

(3) F Armaoğlu'ndan naklen (aynı eser). Lenczowvski, op. cilt. p. 142, Kirk, op. cilt, p. 455.

bileceğini, fakat bir Başvekil olarak Türkiye'nin mutlaka bir tarafsızlık gütmesinin şart olduğunu belirtti» (1).

Saracoğlu'nun Türk olarak şahsî ve Başvekil olarak gayri şahsî bu ifadelerini o günlerin şartları içinde, bütün cepheleri ile değerlendirmek mümkündür. Hariciye Vekili Numan Menemencioğlu da böyle düşünceler içindeydi. Meselâ daha sonraları, 7 ocak 1943'te Alman Büyükelçisi Von Papen'le yaptığı bir görüşme de, sefirin hatıralarında şöyle yer alır:

«— Rusya'nın, Avrupa'nın hâkimi olmasına Müttefiklerin mâni olup olamayacağını merak ettiğini, fakat her şeye rağmen, Türkiye'nin, savaşın dışında kalmaya kararlı olduğunu belirtti».

Nihayet Von Papen'in bu görüşmede Menemencioğlu'na «Almanya'nın her yenilgisinin, Türkiye üzerindeki Müttefik baskısını artıracağını» hatırlatmasında da, bir görüş doğruluğu vardı (2).

O sıralarda galiba, Kırım ve Kafkas Türkleri hakkında Türk hükümetiyle Alman Büyükelçisi Von Papen arasında bazı temaslar olduğu da anlaşılmaktadır. Çünkü meselâ Alman Hariciye Nazırı Von Ribbentrop, Büyükelçi Von Papen'e eylül 1942 içinde, Türk hükümetiyle bu konularda yaptığı konuşmaları artık kesmesini tebliğ etmiştir.

Ama asıl Müttefiklerin baskılarıdır ki, 1942 sonlarından itibaren arttı. Çünkü Almanya'nın Stalingrad'da büyük yenilgisi meydana gelince, 1943 içinde, Müttefiklerarası bir sıra konferanslar yapıldı. Bunların çoğunda Türkiye, konuşulan mese-

---

(1) Von Papen, Memoires, p. 306.

(2) Keza Lenczowski'den p. 145.

Not: O devrede Almanların Kafkas-Kırım topraklarıyle ilgilenmelerine ve bu işler için de bazı Türk generallerinden istifadeyi düşündüklerine dair haberler yaygındı. Meselâ, Enver Paşanın kardeşi Halil Paşanın Kafkasya'daki Alman harekâtına katılması ve hatta bu harekâtta bir nevi başbuğluk mevkiine geçmesi istendiği, fakat bunu reddettiği söyleniyordu. (Ş. S. Aydemir).

lelerin ve alınan kararların konusu oluyordu. Kazablanka, Adana, Quebec, Tahran, Moskova ve Kahire konferansları gibi... Bu bahsin bir önceki kısmında savaşın 1942 sonuna kadar olan gelişmelerini özetlemiştik. Bu olaylar içinde Türkiye'nin durumunu da, böylece belirmiş bulunuyoruz. O halde şimdi de artık, 1943 yılındaki askerî gelişmelere ve bu arada gene Türkiye'nin durumuna göz atarak bilhassa, İnönü'nün Adana'da Churchill ve sonra da Kahire'de Roosevelt ve Churchill'le buluşmalarına geçebiliriz. O buluşmalar ki, bunlardan özellikle Kahire toplantısındaki davranışlar ve alınan sonuç öyle sanıyorum ki, yakın tarihimizde Türkiye'nin kaderine İnönü'nün en etkili müdahalesi olmuştur.

*
**

MİHVER ŞANSINI KAYBEDİYOR!

1942 sonlarında Mihver cephesinin, dünya üzerinde en geniş yayılış alanlarına vardığını daha önce kaydetmiştik. Avrupa'da Pirenelerden, Afrika'da İskenderiye önlerinden, Ege'de Girit'ten; Norveç'te Buz denizine, doğuda Volga'ya, Kafkaslarda Novorosisk'ten (Doğu Karadeniz) Hazer denizi istikametinde Terek nehri kıyılarına kadar, hayalin kavrayamayacağı bir yayılış alanı... Japonlar ise Çin, Çin-Hindi ve Tayland'dan başka Malezya'dan Avustralya denizlerine kadar Pasifik'in hâkimiydiler.

Fakat 1943, bu masallara yakışır zaferlerin kararmasıyle başlar. Alman gücünü Rus ovalarında yenen ilk büyük düşman, Rusya'daki 1942 Kış'ı oldu. Sıfırın altında 40 dereceye inen devamlı bir soğuk, Almanların alışamadığı sonsuz tipiler, yere düşen askeri olduğu yerde donduran, her yapışılan silahtan ellerin çözülmesi mümkün olmayan, motorlu vasıtalarda suyu, akaryakıtı buz kesen, hulâsa Napolyon'un ordusunu da, hayallerini de, sanki ebedî karlardan bir dekor içinde yiyip bitiren o Rus ovasında Rus Tanrısı, yani soğuk ve uçsuz bucaksızlık, Hitler'in de boğazına sarıldı. Rusya'ya pırıl pırıl ve görülmemiş

bir intizam ve zindelik resmi geçitleri ile giren o tertemiz Alman birlikleri, 1942 kışında ve hele kasımdaki Stalingrad bozgununda, birtakım çul parçalarına sarılmaya çalışan, saçı sakalına karışık hayalet insanlar yığını haline geldiler. Ruslar için ise bu iklim ve bu şartlar, onların tabiî vatanıydı (1). Hulâsa 1943 Mihver cephesi için karanlık ihtimallere gebeydi. Şimdi olayları kısaca sıralayalım:

1 — 14-24 ocak arsında ve Afrika toprağında, Churchill - Roosevelt arasında tertiplenen Kazablanka konferansı, onlara artık savaşı Akdeniz'e intikal ettirmek ve son hesaplara geçmek kararlarını verdirdi (2).

Avrupa'ya çıkarma ve Almanya'nın yıkıcı şekilde bombalanması, evvelâ burada kararlaştırıldı.

2 — Mihver cephesinde moral bozukluğu başladı. Bizzat Alman genelkurmayında ve generaller arasında, savaşın sonundan şüphe edilmeye başlandı. (Bu şüphelerin sonu, Hitler'e suikasta kadar gidecektir).

3 — 2 şubatta, Stalingrad'da yenilen Alman ordusunun tasfiyesi tamamlandı.

4 — 23 ocakta İngilizler Trablus'u aldılar ve Almanların Kuzey Afrika macerasının sonu göründü.

5 — Japonlar, Pasifik'in güney kısmında yenildiler ve 9 şubatta Guadalkanal'i terk ettiler. Çözüntü başlamıştı.

---

(1) Neticeler tabiî çok pahalıya mal oluyordu. Meselâ Sovyet-Alman savaşının ikinci yıldönümü münasebetiyle Sovyetler Birliğinin yayınladığı özel tebliğde, Alman kayıpları ölü ve yaralı olarak 6.400.000 ve Sovyet zayiatı ölü ve yaralı olarak 4.200.000 olarak ilân ediliyordu. Bu rakamlarda, hatta Almanlar hesabında bazı mübalağa payını hesaba katsak-bile, bizzat Sovyet zayiatı da 4 milyonun üstünde gösterildiğine göre, Avrupa'daki bu Sovyet savaşının kanlı bilançosu kendiliğinden belirir.

(2) 16 martta İngiltere Hariciye Nazırı Avam Kamarasındaki beyanatında şu rakamları verdi:

«Elalemeyn muharebesine 40.000 Alman, 45.000 İtalyan askeri iştirak etmiştir. Alman kayıpları 30.000'dir; İtalyanlar ise bütün ordularını kaybetmişlerdir. Bunun yarısı esirdir. İngilizlerin kaybı 13.600'dür».

Kuzey Afrika'da savaş, 12 mayıs 1943'te tamamen sona erdi.

6 — 14 şubatta Ruslar, Karadeniz'de Rostov'u alarak, Almanların Kuzey Kafkas cephelerini tasfiye ettiler.

7 — 7 mayısta Tunus, Müttefikler tarafından işgal edildi. Mihver kuvvetleri teslim oldular. Kuzey Afrika'da savaş, Müttefikler lehine bitti.

8 — 10 temmuzda İngiliz kuvvetleri Sicilya'ya çıktılar. Mussolini Faşist Konseyinde itimat alamadı ve aynı gün tevkif edildi. Mihver'in güney cephesi de artık fiilen yıkılmış ve savaş, Avrupa topraklarına intikal etmişti. Sicilya ve Messina işgal edildi.

9 — Sovyet ordusu, Ukrayna'nın başkenti olan Harkof'u 23 ağustosta geri alarak Ukrayna'yı kurtardı ve savaş, Polonya-Almanya sınırlarına intikal etmeye başladı.

10 — 3 eylülde Müttefikler İtalya yarımadasına çıktılar ve İtalya kayıtsız şartsız teslim oldu. 11 eylülde İtalyan donanması teslim bayrağı çekti. Akdeniz-Eğe denizinde savaşın sonu göründü.

11 — 13 ekimde ise garip bir şey oldu. Almanların bir aralık Mussolini'yi kaçırmalarına rağmen Mussolini vaziyete hâkim olamadı ve İtalya Müttefiklere katılarak, Almanya'ya savaş ilân etti!

12 — 22-26 kasım 1943'te birinci Kahire konferansı toplandı. Churchill, Roosevelt ve Çan Kay Şek bu konferansta, Japonlar teslim oluncaya kadar savaşa devama karar verdiler... Aynı ayın 28'inde başlayıp 1 aralığa kadar devam eden Tahran konferansında ise, Churchill, Roosevelt ve Stalin bir araya geldiler. Avrupa'da ikinci cephe, Almanya'nın kaderi ve Birleşmiş Milletler meseleleri burada görüşüldü.

13 — General Eisenhower, Avrupa'yı istilâya girişecek Müttefik ordularının başkomutanlığına tayin edildi. Ve 31 martta Roosevelt, artık, düşmanın teslimiden sonraki meselelerden bahsetmeye başladı.

Gerçi 13 mart 1943'te, Alman Propaganda Nazırı Dr. Göbbels, yabancı gazetecilere şöyle söylüyordu:

«Almanya'nın gayesi, Mihver'in önderliği altında Avrupa'ya yeni bir nizam vermektir. Bu yeni nizamda, devletlerin hürriyetine ve ferdiyete asla dokunulmayacaktır. Avrupa devletleri, birbirlerinin ihtiyaçlarını tamamlamak suretiyle bir ekonomi bütünlüğü teşkil edecektir...»

Ama artık bu sözler, Göbbels'in konuştuğu odanın duvarları dışında pek de yankı yaratmıyordu. Çünkü Avrupa milletleri artık Almanya'yı, Hitler'i, Alman üstün ırkı davalarını ve Mihver'in önderliğinin ne olduğunu biliyordu ve şu da vardı ki, Göbbels bu sözleri söylerken Almanlar, Volga'dan Dinyeper'e ve Ukrayna batısına kadar sürülmüş, çıkarılmışlardı. Yani görünen şuydu ki Mihver artık yeniliyordu. Onun Avrupa'ya ve dünyaya bir önderliği, nasıl söz konusu olabilirdi. Zaman artık Almanya lehine çalışmıyordu.

Bu gelişmelerin, herkesçe bilinen teferruatı üzerinde durmaya bilmem lüzum var mı? Ama bunların genel manası şuydu ki, dünya savaşının sonu artık bellidir. Hele Japonya Uzakdoğu ve Güneydoğu Asya'daki savaşı, o topraklarda yaşayan milletlerin desteğini kazanacak bir A s y a S a v a ş ı haline getiremezse ve işe Amerika'nın yeni silahları müdahale etmeden, mücadele bir kara savaşı şekline sürüklenmezse, Uzakdoğu Asya'da savaşın sonu belli olmuş demekti. Bunun bir işareti de şudur ki, Japonya'nın deniz kuvvetleri de gittikçe erimektedir.

Halbuki bu Uzakdoğu ve Güneydoğu Asya savaşı, ancak bir deniz ulaştırması savaşıdır. Japonya'nın ise, hem bu teknik kudret ve vasıta savaşı alanında, hem de Çin'de ve bazı Doğu ülkelerinde yarattığı baskılar ve yaptığı soygunlarla moral alanda, savaşı devam ettirmek için şansı, artık kaybolmaktadır. Kaldı ki hem Japonya, hem de Almanya ve İtalya, savaşın başından beri şanslarını, ancak kaba güce dayamışlardır. Yahudi ve Polonyalı katliamları, entellektüellere karşı toplama kampları, Macaristan, Çekoslovakya, Polonya, Ukrayna ve Sovyet topraklarında yürütülen vahşetler, katliamlar, Hitler'in delice ırk üstünlüğü ve Almanya'ya 1000 yıllık hâkimiyet yaratma gibi başka milletleri ve ülkeleri Almanya'dan ruhan da uzaklaştıran hataları, mihver cephesi için ortada, artık şans bırakmamıştır... (1)

---

(1) Roosevelt'in daha önce bahsettiğimiz gibi, düşmanın teslîminden sonraki meseleleri artık bahis konusu etmesi ile bilhassa

Şimdi ve 1943'ün bu gelişmeleri arasında, bir de Türkiye' nin problemlerine ve İnönü'nün 1943'te, bir bakışta göze çarpmayan, fakat hayat hikâyesinin belki en önemli olaylarından olan Adana ve hele İkinci Kahire konferanslarına gelelim:

*
**

MÜTTEFİKLERARASI KONFERANSLAR ve TÜRKİYE:

Savaş süresince, Batılı Müttefikler arasında çeşitli konferanslar yapıldı. Bu konferansların sırası, daha aşağıda verilmiştir. Başlıcaları şunlardır:

Kazablanka konferansı,
Tahran konferansı,
Kahire konferansı,
Yalta konferansı. vs.

Bunların içinde ve yukarıdaki sırada kaydedilmeyen 30 ocak 1943 tarihli Adana mülâkatı ile 2-6 aralık 1943 tarihleri arasındaki İkinci Kahire Konferansı, bizim yakın tarihimizin, bilhassa önemli olaylarıdır. Sayılan konferansların hepsinde Türkiye'nin durumu, diğer problemler arasında önemle yer almıştır. Adana buluşması ile Kahire konferansında ise İnönü, Türk meselesine ve Türkiye'nin savaş karşısındaki durumu meselelerine, kendi açısından ışık tutmaya ve yön vermeye çalışmıştır.

Kazablanka Konferansı, 12-24 ocak 1942:

Konferansa Churchill, Roosevelt ve Stalin katılacaktı. Sta-

Amerika'da savaş sonrasına ait beyanlar gittikçe sıklaşıyordu. Meselâ Birleşik Amerika Reisicumhur Yardımcısı Wallace, 31 martta ve Lota kömür madenlerinde şöyle konuşuyordu:

«Bence bu asır, Amerikan asrı değil, fakat dünya asrı olacaktır. İngiltere, Amerika ve Rusya'nın, savaştan sonra, iktisadî ve sınaî imkânları azalmış olacaktır...»

lin gelmedi. Balkanlarda ikinci cephenin açılması için Türkiye'nin savaşa katılması konusunda gerekli askerî hazırlıkları yapmak, konferansın konularından biriydi.

Washington Konferansı, 12-26 mayıs 1943:

Roosevelt-Churchill ve kurmayları arasında, Kuzey Afrika savaşının tasfiyesinden sonra alınacak tedbirler ve Sicilya'ya asker çıkarma işleri konuşulurken «durumunu İtalya'ya göre ayarlayan» Türkiye'nin savaşa katılmasını mümkün kılmak ve böylece de, Romanya'nın petrol tesislerine Türk hava meydanlarından hücumlar yapabilmek için, Balkanlarda bir ikinci cephe meseleleri de ele alındı.

Quebec Konferansı, 2-14 ağustos 1943

Churchill'le İngiliz-Amerikan genelkurmayının müşterek toplantısı. Bu konferansta Churchill, Türkiye'nin de iştirakiyle ikinci cephenin Balkanlarda açılması görüşünü kesinlikle savundu. Fakat bu görüş kabul edilmedi ve ikinci cephenin, Avrupa'nın batısında, Normandiya'da açılması tezi kazandı.

Moskova Konferansı, 19-30 ekim 1943 :

Amerika'nın da yardımıyle Sovyetler ikinci cephenin batıda açılmasını istiyorlar. Konferansta Molotov, Anthony Eden ve Amerikan Hariciye Nazırı Cordell Hull bulundu. Türkiye'nin savaşa girmesi meselesi gene sahnede. Bunun için gene karar alındı. Hatta Ruslara göre, eğer bu kabil olursa batıda ikinci cephenin açılması işi birkaç ay geciktirilecek.

Birinci Kahire Konferansı, 22-26 kasım 1943

Bu konferans iki safha arz eder. Birinci safhada Roosevelt, Churchill ve Çin Devlet Başkanı Çan Kay Şek toplanırlar. 26 kasımda bu toplantılar biter. Bu konferans, önce Ankara, Bağdat veya Tahran şehirlerinden birinde yapılması düşünülen ve Stalin'in tercihi üzerine Tahran'da yapılmasına karar verilen üçlü konferansın bir hazırlık toplantısıdır. Stalin Tahran konferansına Çin'in katılmasını istemediği için Çan Kay Şek, yalnız Kahire konferansına katılır.

Churchill Kahire'de, ikinci cephe için gene Balkanlarda ısrar etti. Bu cephe açılsaydı, tabii Türkiye en aktif şekilde bu savaşa katılacaktı. Fakat Churchill'in görüşü kabul edilmedi.

Tahran Konferansı, 28 kasım - 1 aralık 1943 :

Kahire'den Tahran'a gidildi. Stalin, Churchill ve Roosevelt Tahran konferansına katıldılar.

İkinci cephenin açılması tarihi 1 mayıs 1944 olarak tespit edildi. Fakat Türklerin savaşa katılması işi gene sahneye geldi. Roosevelt, Tahran'da Sovyetlere geniş bir sempati gösterdi. Hatta onların Baltık, Türk Boğazları ve Pasifik'in sıcak sularına çıkması meseleleri üzerinde müsait davrandı. Japonya'nın Kuril adaları burada Roosevelt tarfından Sovyetlere vaat edildi (1).

İkinci Kahire Konferansı, 1-6 aralık 1943 :

Tahran dönüşü gene Kahire'de toplanan Churchill ve Roosevelt, burada yeni temaslar yapmışlardır. Bunların en mühimmi, İnönü'nün Kahire'ye davet olunarak, 4 gün süre ile ve onunla yapılan çeşitli konuşmalardır. Amerika Cumhurreisi Roosevelt'in büyük oğlu ve hava generali olup, daima babasına refakat eden ve onun mahrem çalışmalarına katılan Elliot Roosevelt, katıldığı bütün konferanslar hakkındaki hatıralarını yayınlamış ve bu eser özel olarak dilimize de «İfşa Ediyorum» adı altında çevrilmiştir.

Elliot Roosevelt'in bu kitabına biraz aşağıda gene değineceğiz. Fakat yukarıdan beri sıralananlardan Türkiye ile ilgili olanları şöyle özetleyebiliriz: Almanya'nın her yenilgisi, Türkiye'nin savaşa girmesi bahsinde Müttefiklerin Türkiye üzerinde baskısını artırıyordu (2). Bu arada bilhassa Churchill'in Avrupa'da yeni bir cephe açılması düşünüldükçe, bu cephenin Gü-

---

(1) Savaştan sonra bu konularda ve ilgililer tarafından yazılan hatıralarda ve diğer yazarların nakillerinde, bazen çelişmelere varan, fakat çok ilgi çekici hususlar vardır. Meselâ Yalta konferansına da katılan Cordell Hull'in hatıralarından şu anlaşılmaktadır ki, Roosevelt, konferanslar ve taahhütler'e ilgili bütün belgeleri, Dışişleri arşivine vermeyerek hususî arşivinde saklamış ve bu sebeple Hariciye, Roosevelt'in bazı taahhüt ve kararlarından ancak ölümünden sonra bilgi edinmiştir. Bütün konferanslarda babasına refakat eden Elliot Roosevelt'in eseri ile diğerleri arasında da çelişme noktaları vardır.

(2) Franz Von Papen: Memoires, p. 306.

neydoğu Avrupa'dan, meselâ Balkanlardan açılması yolundaki görüşü, bütün bu konularda Türkiye'nin durumunu ve savaşa sokulması fikrini harekete getiriyordu. Churchill'in tabiri ile, bütün bu planların anahtarı Türkiye idi. Türkiye savaşa katılırsa, İngiltere, Amerika ve Sovyetler Birliği ona, kendi toprak bütünlüğü hakkında teminat vereceklerdi (1).

Churchill bu planını daha 24 kasım 1942'de Stalin'e bildirmişti. Tabiî Roosevelt'in ve kendi genelkurmayının muvafakatini aldıktan sonra... Stalin bu plana 28 kasımda verdiği cevapla muvafakatını bildirmişti. Türkiye'nin, daha önce değindiğimiz gibi, en geç 1943 ilkbaharında savaşa katılmasını istiyordu. Ama bu konu, gene daha yukarıda değindiğimiz Kazablanka konferansına kadar, hep askıda kaldı ve tabiî bunda, İnönü'nün her vesile ile ortaya koyduğu çekingenlik kayıtları çok etkili oldu. Bu gelişmelerde, müttefikler adına Türkiye ile, daha ziyade İngiltere meşgul oluyordu (2).

*
**

İNÖNÜ ADANA'DA. CHURCHILL NELER SÖYLÜYOR?

İşte bütün bu olaylar ve problemler içindedir ki İnönü, Churchill'le ilk defa 30 ocak - 1 şubat arasında Adana'da karşılaştı. Bu buluşma, Churchill ve Roosevelt'in İnönü'ye 25 ocak 1943'te gönderdikleri mesajların neticesinde olmuştur. Cordell Hull'a göre Roosevelt'in mesajı İnönü'nün Churchill'le buluşmasında çok etkili olmuştur. Adana görüşmelerine Başvekil Saracoğlu ile Mareşal Çakmak da katıldılar. Churchill'in istediği kısaca şuydu:

---

(1) Winston S. Churchill, The Hinge of Fate. p. 697-698 (F Armaoğlu'ndan) Adana konuşmaları için bu kitap, kaynak teşkil etmektedir.

(2) Müttefiklerle münasebetlerinde İnönü'nün bu çekingenliği savaşın sonuna kadar daima devam etti. Çünkü vaitlerle, bu vaitlerin yerine getirebilmesi imkânları arasında ve bütün savaş boyunca, çetin çelişmeler vardı.

«İtalya'ya karşı geniş bir sefer açılacaktır. İtalya'nın çöküşü, Almanların Balkanlardaki durumunu sarsacaktır. Bu takdirde de Sovyetlerin kuzeyden, Müttefiklerin de, Türkiye vasıtasıyle güneyden harekete geçmeleri ve savaşın bu suretle Balkanlara intikali, Almanları yenilgiye doğru itecektir. Bu arada Romanya petrolleri de bombardıman edileceğinden, Almanya'nın akaryakıtsız kalışı, Alman mukavemetini ayrıca sarsacaktır (1). Ama bütün bu işlerde, hem kara, hem hava harekâtı için Türkiye'nin yardımına ihtiyaç vardır. Hulâsa Türkiye, 1943 yılı sona ermeden, müttefikler safında savaşa girmeli ve bu suretle de, müttefiklerine karşı taahhütlerini yerine getirmelidir...»

İnönü, bu tekliflere karşılık, başlıca iki nokta üzerinde durmuştur:

«1 — Türkiye Sovyet Rusya'dan emin değildir. Almanya'nın yenilmesiyle beraber, Rusya'nın Avrupa'da hâkim kuvvet olması mümkündür.

2 — Türk ordusunun savaşa katılması için, bu ordunun evvelâ ve geniş ölçüde teçhizatlandırılması icap eder...»

İnönü, burada özetlenen görüşlerini Churchill'e, tabiî geniş ölçüde açıkladı. Türkiye'nin Sovyet Rusya'dan çekinmesi için, kolay cerhedilemeyecek sebep sayabiliyordu. Bilhassa Başvekil Saracoğlu'nun da orada hazır oluşu ve Saracoğlu'nun 1939 eylülündeki Moskova seyahatinde geçirdiği günler, karşılaştığı

(1) Müttefikler bir aralık ve Türkiye savaşa girmeden de, Suriye'den hareket eden İngiliz uçakları ile Romenlerin Ploeşti petrol tesislerini bombalamak tecrübesine girdiler. Fakat tecrübe başarısız oldu ve hele 3 uçağın Türkiye'ye mecburî iniş yapmaları, bir kısmının da Romanya'ya düşüşü, bu yolun çıkmazlığı hakkında müttefiklere de kanaat getirdi. Balkanlar bahsinde Türkiye, hakikaten bir anahtardı.

Sovyet istekleri, onu bu konferansta, haklı olarak en kuvvetli söz sahibi kılıyordu...

Kendi yazdıklarına göre Churchill'in, bu çekingenlik kayıtlarından birincisine olan cevabı, komünizmin artık, eskisine nazaran nispeten değişmiş olduğudur (1). Gene ona göre, hatta Rusya savaştan sonra Türkiye'ye taarruz etse bile, kurulacak olan milletlerarası teşkilât (yani Birleşmiş Milletler teşkilâtı) gereken tedbirleri alacaktır! Fakat Saracoğlu'nun karşılığı biraz sert oldu. Saracoğlu'na göre Türkiye, f i i l î garantiler istemektedir. Ve Saracoğlu şunu da ekledi: Avrupa komünistler ve İslavlarla doludur. Almanya yıkıldığı zaman bütün yenilen memleketler Bolşevikleşecektir. Kaldı ki Churchill'in verdiği teminatın ve vardığı hükmün üzerinde elbette ki durulamazdı. Eğer bu sözler ciddiye alınsaydı, İnönü ile Saracoğlu'nun da mantık ölçülerinden şüphelenebilirdik. Fakat elbette ve Churchill de biliyordu ki, kendisinin bu konuda ileri sürdüğü görüşler ve kurulacak Birleşmiş Milletler teşkilâtının Türkiye'yi kurtarabileceği vaadi, Türk devlet adamlarınca ciddiye alınmayacaktır. O halde bu fikirler, sözün gelişi olarak söyleniyordu.

İnönü'nün işaret ettiği ikinci noktaya, yani Balkanlarda bir savaşa katılabilmek için müttefiklerden istenen yardım malzemesine gelince? Bu hususta Churchill'e ve erkânıharbiyesine öyle listeler verilmişti ki, bu konuda yazı yazan ilgililerin ifade ettikleri gibi bunların Türklere teslimi, hatta savaşın sonuna kadar dahi mümkün olamazdı...

Ama İnönü'nün Adana'daki görüşleri Churchill'i de etki-

(1) Hemen bütün neşriyat şunu göstermektedir ki, savaştan önce Sovyetler nizamı diyebileceğimiz hadiseyi gereği gibi değerlendiremeyen, yani bu ihtilâlin mantığı ile, genel olarak Rus tarihine gereken önemi vermeyen batılı müttefikler, savaştan sonra Sovyet ekspansiyonunun imkânları ve problemleri hakkında, daima dar, yanlış hükümlere varmışlardır. Gerek Roosevelt hakkında yazılan şeyler, gerek Cordell Hull gibi, gene Amerika Hariciye Nazırlarından James Byrnes gibi kimselerin hatıraları, bu hususta canlı misaller verir.

lemiş olacak ki, 2 şubat 1943'te Roosevelt'e gönderdiği mesajda, Türklerin kaygılarını belirttikten sonra; savaş sonrası için Türkiye'nin toprak bütünlüğünü garanti etmek hususunda Sovyetleri ikna edebilmek ümidinde olduğunu ve Amerika da bu konuda aynı şeyi yapabilirse, bunun faydalarını anlatıyordu (1).

Von Papen'in hatıralarına bakılırsa (p. 306) Adana görüşmelerinde İnönü Churchill'e, Von Papen vasıtasıyle Almanya'ya barış teklifinde bulunulmasını da telkin etmiştir. Ama İnönü, böyle bir telkinde bulunmadığını bana, kesin olarak ifade etmiştir. Ancak, İnönü'nün ve arkadaşlarının, Avrupa'da Almanya'nın tamamen ezilmesine hiç bir zaman taraftar olmadıkları, çünkü onlara göre bu neticenin Avrupa'da Sovyet hâkimiyeti demek olduğu, inanılması gereken bir gerçek düşünce olsa gerektir. Bunu anlamak kolaydır. Hatta İnönü ve arkadaşlarının bu görüşünü Atatürk'ün 1931'de Ankara'da, Amerikan Generali Mc Arthur'a verdiği beyanlardaki ileri görüşe de bağlamak mümkündür (2). Atatürk bu beyanatında daha o zaman, İkinci Dünya Savaşının, 1940-1945 arasında geçeceğini, fakat bu savaşın sonunda ne İngiltere'nin, ne Fransa'nın, ne de Almanya'nın muzaffer olacağını belirttikten sonra, komşumuz Sovyetlerin durumunu ele alıyor, İkinci Dünya Savaşının asıl galibinin Sovyetler olacağına işaret ederek, gelecek savaş sonrasının gerçek tablosunu çiziyordu.

Churchill; gene daha önce adı verilen eserine göre, Adana görüşmelerini Stalin'e de nakletmiş, Türkiye'nin kaygularını belirtmiştir (3). Fakat Stalin'in 6 şubat 1943 tarihli cevabı ol-

---

(1) Cordell Hull'un Hatıraları, v. II, p. 1366.

Bu bahiste adı yer yer geçen Cordell Hull; Tahran ve Yalta konferansları sıralarında Amerika Hariciye Nazırı idi. İki cilt halinde neşredilen hatıralarının özetleri bizde gazete tefrikası halinde yayınlandı. Bunlardan istifademiz kabil olmakla beraber, bu hatıraların hiç değilse toplu bir cilt halinde dilimize çevrilmemiş olması, bir eksiklik teşkil etmektedir.

(2) Bu beyanat, bu cildin birinci kısmında ve «Bir Öngörüş'ün Hikâyesi» başlığı altında verilmiştir.

(3) Churchill'in Stalin'e atfen naklettiği bu hikâyede, hiç şüp-

dukça soğuk olmuştur. Bu cevapta, Sovyetlerin 1941 ağustosunda Türkiye'ye verdiği teminat hatırlatılmakla yetinilmiş, Sovyetlerin Türkiye'ye yaklaşmaya hazır olduğu, fakat Türkiye'nin Almanları feda edemediği belirtilmiştir.

Gerçi Türkiye de, Sovyetlerle münasebetlerini daha açık esaslara bağlamak istiyordu. Nitekim 13 şubat 1943'te Ankara'nın Moskova'ya müracaat ederek, Türk-Sovyet münasebetlerini geliştirmek arzusunu bildirdiğini gene Churchill'den öğreniyoruz. Ama gerçek şudur ki bu münasebetler, Saracoğlu' nun 1939 eylülündeki Moskova seyahatinden sonra hiç bir zaman samimî bir oluşuma girmemiştir. İkinci Dünya Savaşından Sovyetler muzaffer çıkınca, Moskova'nın Türkiye'ye yaptığı ü s ve toprak talebi ise, bu münasebetleri büsbütün gerginleştirmiştir. Bu neticenin, yani Mustafa Kemal ve Lenin devrinde temelleri atılan Türk-Sovyet dostluğunun bu şekli alışının, her iki memleket için faydalı olmadığını bugün artık daha sükûnetle değerlendirmek kabildir.

*
**

İNÖNÜ KAHİRE'DE: «EMİR ALMAK DEĞİL, EŞİT SÖZ HAKKI İSTERİZ!»

Churchill ve İnönü'nün Adana görüşmelerinden sonra da Türkiye meselesi, yani Türkiye'nin savaşa girmesi davası, gene ve daima sahnede kaldı. Arada Türk ve İngiliz askerî liderleri arasında zaman zaman temaslar oldu 2-14 ağustos 1943'te Churchill'le İngiliz-Amerikan askerî liderleri arasında yapılan Quebec (Kanada) konferansında Türkiye'nin silahlandırılmasına devam edilmesi kararlaştırıldı. 19 ekim 1943'te İngiliz, Amerikan ve Sovyet Dışişleri Bakanlarının katılmaları ile, Tahran buluşmasının esaslarını hazırlamak için yapılan Moskova kon-

---

he yok ki, Türkiye'nin yöneticileri arasında o günlerde hâkim olan ruh halinin gerçek bir işareti vardır. Öyle diyebiliriz ki, bu Türk idarecileri, Almanya'nın savaşı kaybedeceğini anlıyor; fakat mutlak bir Sovyet zaferinden de endişe ediyorlardı.

feransında, Molotov'un konferansa sunduğu üç maddelik memorandumun ikinci maddesi «Türkiye'nin savaşa katılması» idi. Hem de Türkiye'nin savaşa girmesi, Müttefiklerin vereceği «bir emir şeklinde» olmalıydı (1). İngiltere ve Amerika temsilcileri bu şekil ve teklifi reddettiler. Ama, gene de Sovyetlere bir taviz vermiş olmak için «Türkiye'den, İngiliz denizaltılarına ve gemilerine Boğazlardan geçiş müsaadesi vermesi ve İngilizlerin 12 Adayı işgal edebilmeleri için, Türk hava meydanlarından istifade hakkının istenmesi» teklifinde bulundular. Fakat Molotof Türkiye'nin «tam bir muharip» olarak savaşa katılmasını istiyordu (2). İngiliz ve Amerikan Hariciye Nazırları, şimdilik ve ilk elden, Türkiye'nin yalnız hava meydanlarından faydalanılması ve 1943 yılı sona ermeden de Türkiye'nin savaşa katılması formülüne Molotov'u ikna eder gibi oldular. Ama Ankara'da bu kombinezonlar, hiç bir olumlu yankı bulmadı (3).

Hulâsa, Tahran Konferansından önceki Kahire Konferansına, bu hava içinde ulaşıldı. Bu konferansa Roosevelt, Chur-

---

(1) Cordell Hull'in hatıralarından.

(2) Türkiye'nin tam bir muharip olarak savaşa katıldığı takdirde Sovyetlerin, Türk Boğazları ile deniz ve hava limanlarından, bir Müttefik olarak faydalanmak niyetinde olup olmadıkları hakkında bir vesika yayınlanmamıştır. Ama Türkiye savaşa girip de Sovyetler de böyle bir olupbitti yaratsaydılar, sanıyorum ki, Müttefikler bu olupbittiyi önleyemeyeceklerdi. Çünkü Akdeniz ve Ege denizinde tam hâkim değillerdi. Türk-Sovyet münasebetleri ise böyle bir olayla, şimdi tahmini bile mümkün olmayan komplikasyonlara kayacaktı.

(3) İngiltere Hariciye Nazırı Eden, Moskova Konferansı kararlarını bildirmek üzere, Kahire'de, Türk Hariciye Vekili Numan Menemencioğlu ile buluştu. Fakat Türk Hükümeti Moskova kararlarını kabul etmedi. Türkiye için, Türk hava meydanlarını Müttefiklerin emrine vermekle, savaşa katılmak arasında bir fark yoktu. Kaldı ki bu müsaade Müttefiklere verildiği takdirde, Almanların Istanbul'u, Ankara'yı, İzmir'i bombalamalarına, Türk ulaştırma ve sanayi sistemlerini tahrip etmelerine hangi kuvvet engel olacaktı... Hulâsa bu Moskova Konferansından sonra da Ankara ve İnönü, gene uykusuz geceler geçirdiler...

chill ve Çan Kay Şek'in katıldığını, Çan Kay Şek'le beraber bulunmak istemeyen Stalin'in Kahire'ye gelmediğini ve Kahire konferansının konularını daha önce vermiştik. Gene daha önce işaret ettiğimiz Tahran Konferansının 28 kasım 1943'te toplantılarında da Türk meselesi sahnedeydi. Hatta burada Almanların muhtemel uçak hücumlarına karşı Türkiye'ye 20 uçak filosu gönderilmesi, yahut Bulgaristan'ın Sovyetler tarafından işgali gibi problemler de ortaya konuldu. Bu konferans 1 aralık 1943'te sona ermişti. Stalin Moskova'ya ve Roosevelt ile Churchill Kahire'ye döndüler. Aynı gün ve gene Tahran kararları gereğince İnönü Kahire'ye davet olunuyordu. İnönü daveti kabul etti. Ama bu kabulde bazı ihtiyat kayıtları vardır:

«Kahire'ye gidecektir. Fakat Tahran Konferansının kararlarını tebellüğ etmek, yani bu kararlar kendisine bildirilmek için değil, eşit taraflar arasında yapılan serbest münakaşa yolu ile müzakere etmek için gidecektir» (1).

Kahire Konferansı, yani Roosevelt, Churchill ve İnönü arasında yapılan bu buluşma ve konuşmalar 4-6 aralık 1943'te geçti. Babasının yanında hemen bütün konferansları izleyen Roosevelt'in oğlu Elliot Roosevelt kitabında (2) bu konferansla ilgili ve dikkati çekici sahneler nakleder. Biz şimdi, o kitaptan bazı parçalar alarak, sözü Elliot Roosevelt'e bırakalım:

«Son zamanlarda Türkiye'nin durumu, babamı çok meşgul etmeye başlamıştı. Babam zaten uzun zamandan beri bu mesele ile ilgileniyordu. Müttefik genelkurmayı da Türkiye'nin vaziyeti ile yakından ilgiliydi. İşte Türkiye'nin bu önemli durumu yüzünden, Türkiye Cumhurreisi İnönü ile, Kahire'de Müttefik siyasî şefleri arasında yapılan görüşmeleri, hem babam, hem de İngiltere Başvekili Mr. Churchill dikkat ve alâka ile takip ettiler.

---

(1) Cordell Hull: Memoires.

(2) Elliot Roosevelt: İfşa Ediyorum!

«O günlerde Ankara'da Amerikan Büyükelçilik vazifesini Steinhard ifa ediyordu. Steinhard Türkiye'ye dair pek çok ve çeşitli malumata sahipti. Bu malumatın arasında bilhassa en mühimmi, Türkiye'nin Müttefikler safında savaşa iştirak etmek üzere hazırlandığına dair olan haberdi... (1)

Babama Türkiye'nin durumunu sordum:

— Türkiye'nin savaşa girmesi için katî bir karar tespit edildi mi baba?

Hayır, katî bir karar alınmadı. Fakat ben bu hususta takip edeceğim yolu kararlaştırdım...

Babamla ben konuşurken, yanımızda bulunan Harry Hopkins:

— Bir anlaşmazlık var arada,

diye mırıldandı...

— Baba, Türkiye hakkında takip etmeyi kararlaştırdığın usul veya hareket tarzı bir sır mı?

— Senin sır dediğin şeyi, ben herkese söyledim sanırım. Türkiye, bizim cephemizde ve bizim yanımızda savaşa girecektir... Fakat Türkiye bir taarruza maruz kalmadıkça savaşa girmeyecektir...

— Savaşa girmek için bizden ne istiyor? Yarınki dünyada kuvvetli bir devlet olmak mı?

— Winston da (Churchill) böyle düşünüyor...»

Bu sözlerin konuşulmasından sonra, bir süre için Elliot Roosevelt Kahire'den ayrılıyor. Fakat döndüğü zaman görülüyor ki, Kahire'de, savaşı zafere ulaştırmak için çok şeyler hallolunmuştur. Fakat gene de bir mesele vardı:

«Bir tek mühim mesele kalmıştı. O da Türkiye'nin durumu meselesiydi. Bu mesele gittikçe büyüyordu. Çünkü bu mesele Müttefikler arasından çeşitli ihtilâflara sebep olmuştu. Ruslar, bizim tuttuğumuz teze, başka bir tez-

(1) Görülüyor ki, hemen bütün diplomatlar gibi, Ankara'daki Amerikan Büyükelçisi de bulunduğu memleketin durumuna ve hele ruhî şartlarına hiç de nüfuz etmiş değildir.

le karşı çıkıyorlardı. Şunu kesinlikle söylemek mümkündür ki Sovyetler Birliği, savaş sonrası dünyasında söz sahibi bir millet olmaması için, Türkiye'nin savaşa girmesini istemiyordu!..»

Elliot Roosevelt'in bu son cümlelerinde biraz durmalıyız. Çünkü bu cümleler bize, Türkiye'nin savaşa girmesi hususunda Sovyetlerin şimdiye kadar bilinen görüşleri ve kaydedilen ısrarları ile biraz çelişir gibi görünür. Bu verdiğimiz görüşler ve kaydedilen ısrarlar ise bu sayfalara, tamamen yetkili şahsiyetlerin hatıralarından, yani bu olaylara karışan başvekil, hariciye vekili gibi kimselerin şahadetlerinden aktarılmıştır.

Ama sanıyorum ki arada pek de çelişme olmasa gerektir. Çünkü Cordell Hull'e göre Moskova Konferansında, Stalin'in istediği, Türkiye'nin âdeta «bir emirle» savaşa katılmasıdır. Hem bir emirle savaşa katılmak, hem de barış masasında kuvvetli bir söz sahibi olmamak?.. Eğer bu nakledilenler doğruysa, bu başka bir şeydir. Bir de İnönü'nün, daha Kahire Konferansına giderken şart koştuğu «eşit söz hakkı» ile, Roosevelt'in, Türkiye hakkında oğluna naklettiği ve Churchill'in de doğruladığını söylediği «savaştan sonra güçlü bir devlet olmak» ve ancak bu şartla ve gerekirse savaşa katılmak işi, gene başka bir şeydir. Bu şartlar altında ise Stalin'in, Türkiye'nin ikinci şekilde savaşa katılmasını istememiş olması mümkündür. Şimdi biz, gene Elliot Roosevelt'in anlattıklarına dönelim:

«Aralık ayının beşinci pazar günü sabahı Kahire'ye geldim. Babamın kaldığı ve Kahire'deki sefirimiz Kirk'in ikametgâhı olan villaya yollandım. Kendisi evdeydi. Daha mühim olarak, olan bitenler hakkında en doğru malumatı veren Jan Boettiger de oradaydı. Boetti bana şunları söyledi:

— Reis Roosevelt'le Winston Churchill arasında bir konuşma yapıldı. Türkiye Cumhurreisini Adana'dan Kahire'ye getirmeye karar verdiler.

Bu mühim bir haberdi. Bir süre sonra daha mühim bir haber de verdiler. Reisicumhur İnönü'yü Adana'dan Kahire'ye babamın özel uçağı ile ben getirecektim...

Churchill de bir İngiliz uçağı göndermek istemiş, fakat İnönü bir Amerikan uçağını tercih etmişti. Hemen Adana'ya hareketim emredildi. Babamın uçağı ile Adana istikametinde havalandım. Türkiye Reisicumhurunun, bir Amerikan uçağı ile getirilmiş olması, memnuniyet verici bir hadisedir. Hele bu uçağı benim idare etmem, ayrıca ehemmiyetliydi».

Elliot Roosevelt, hatıralarında İnönü'yü Kahire'ye nasıl getirdiğini anlatır. İnönü Mısır topraklarında karşılanır ve evvelâ Roosevelt'le iki saat süren bir konuşma yapar. Elliot, bu mülâkattan sonra babasıyle konuşmalarını anlatır:

«Babamı görmek üzere odasına girdim. Yataktaydı. Her vakitki gibi gene bir polis ve cinayet romanı okuyordu. Daha sonraları öğrendiğime göre, Overlord Planı gereğince Türkiye'nin savaşa girmesi meselesi tamamiyle kararlaştırılmış iken, (İnönü ile konuşmalardan sonra) Türkiye'den icap ettiği kadar hammadde ve malzeme alınmasına ve ancak Türkiye'nin, taarruza uğradığı takdirde savaşa girmesine dair karar alınmış bulunmaktaydı...

İnönü, babamla konuştuktan sonra, Winston Churchill' le de iki saat kadar süren bir konuşma yapmıştı. Karşılıklı ziyafetler verildi ve bu temas ve konuşmalarla İnönü'nün Kahire'de ikameti dört gün kadar sürdü».

«Quebec'ten beri söz konusu olan Türkiye'nin durumu meselesi, Kahire'de artık en katî şeklini almış bulunuyordu. Babam Türkiye'nin savaş dışı durumunun ve silahlı tarafsızlık vaziyetinin devamında fayda görmüştü:

Manen müsterihim, dedi. Türkiye'nin durumu meselesi halledildi. Türkiye Müttefikler davasına hizmet etmiştir. Bizimle beraber müşterek düşmana karşı savaşa girmeye hazırdır. Ama asıl mesele, iyi asker olan Türklere yapacağımız yardımın kâfi gelip gelmeyeceği meselesidir.

Ertesi gün Kahire'den Tunus'a uçtum. Orada Dwight D. Eisenhower'e verilecek bir mesajım vardı. Onu verdim ve Kahire'de olup bitenleri anlattım. İke, Türkler için ve-

rilmiş olan kararla çok alâkalandı. Avrupa savaşının gelecekteki başkumandanı olan Eisenhower:

— Bu cesur aslanların nasıl savaş ettiklerini görmek enteresan olurdu, dedi...

Hulâsa Kahire'de işler halledilmiş değil, bir neticeye varılmıştı. Çünkü bütün bu konferanslar, toplantılar ve konuşmalar sırasında edindiğim tecrübelerime dayanarak söyleyebilirim ki, karışık meselelerin bahis konusu olduğu büyük konferanslarda, işlerin halledilmesi başka şey, bir neticeye bağlanmaları ise gene başka bir şeydir...»

Hulâsa Kahire'de de işler bir neticeye bağlanmış, ama hallolunmamıştı. Çünkü halledilecek mesele, Türkiye'nin savaşa girmesiydi. Ama şu neticeye varılmıştı ki, Türkiye savaşa girmeyecekti. Bu suretle Avrupa Müttefik çıkarmalarının ve Avrupa savaşının ilerideki başkumandanı olan Eisenhower «cesur Türk aslanlarının nasıl savaş ettiklerini seyretmekten» mahrum kaldı.

*
**

BİR BİLANÇO ve ONUN SAĞLAYICISI:

İşte Kahire Konferansının hakikî bilançosu budur. Bu bilançonun böylece bağlanışı, yani Türkiye'nin o güne kadar ve bin bir ters cereyanlar arasında muhafaza edebildiği savaş dışı kalmak çabasının, bu sefer Kahire'de ve bizzat müttefik liderleri tarafından da kabulü çok önemlidir, tâ Quebec'ten beri bütün konferanslarda masaya getirilen Türkiye'nin savaşa katılması meselesinin Kahire'de kesin bir sonuçla, İnönü'nün güttüğü *savaş dışı kalmak* şeklinde karara bağlanmasında, İnönü'nün görüş, seciye, tutum ve olayları izah tarzının payını, Türk kuşakları unutmamalıdır. Hele Türkiye'nin savaşa sokturulmasını, bazı konferanslarda bazı ilgililerin âdeta cebir ve zor kullanmak yoluyle istemelerine rağmen...

Bu neticede; İnönü'nün, yani o yıllarda ve o devrede Türkiye'nin başında bulunan insanın, bir asker, hem de meydan muharebeleri idare etmiş bir asker olmasının, Türkiye için tarihî bir şans olduğunu belirtmek yerinde olur.

İkinci Dünya Savaşının ölçüleri içinde bir ordunun savaşa katılabilmesi için muhtaç olduğu silah ve malzemeyi, en iyi o hesap edebilirdi. Adana'daki listeler ve bu sefer tabiî daha geniş ölçüde, gene ortaya serildi. Öyle listeler ki, bu ihtiyaçların Türkiye'ye sağlanması, belki de savaşın sonuna kadar sürecekti. Yahut da Stalin'in daima tekrarladığı gibi, eğer Türkiye'nin taleplerini karşılamak için, Batı Avrupa çıkarmasına hazırlanan malzemeden kesinti yapmak gerekecekse, Türkiye'nin savaşa girmemesi o zaman daha faydalı olurdu...

İnönü savaşı biliyordu. Savaşın getireceklerini seziyordu. Akdeniz istikametinden ve güneyden Balkanlara yapılacak bir çıkarmaya katılacak Türk ordusunun, elbette ve Eisenhower'in tabirince; «aslanlar gibi dövüşeceğini» de biliyordu. Ama:

— Bütün bunlar niçin, bütün bunlar kimin içindi? Ve baştan başa bir harabe halinde devir alınmış bir Türk ülkesinde, böyle bir savaşa katılmanın daha ilk yirmi dört saatında bu ülkenin, yani Istanbul'un, İzmir'in, Ankara'nın ve şu bin bir alın teriyle yaratılmaya çalışılan endüstri merkezlerinin, yolların, köprülerin uğrayacağı tahribatın bedeli ne olacaktı? Ve sonunda Türkiye, hele bir istilâya da uğrarsa, onu kim kurtaracaktı? Churchill'in dediği gibi ileride kurulacak Birleşmiş Milletler mi? Yoksa Doğu Avrupa ve Balkan ülkelerini Almanlardan kurtaran komşumuz Sovyetler Birliği mi?

Gerçi İnönü için ve savaşa girmediğine çatılarak:

— Milletin erkekliğini körletti!

diyenler olmuştur. Millet Meclisinde de bazı savaş münadileri görülmüştür. Hatta Memduh Şevket Esendal gibi şair tabiatlı, fakat Türkiye'yi Birinci Dünya Savaşına sürükleyen İttihat ve Terakki'den devralınan bir Meclis azası, hem de Parti idare organları içinde:

— Milletlerin savaşa girmesi, ağaçların budanması gibidir. Budandıkça sürer (1),

(1) Kars eski mebusu Hüsamettin Tugaç'tan.

diyebilmişti. Ama bizce İnönü'nün İkinci Dünya Savaşına girmeyişi ve hele onun Kahire'deki başarısı, yakın tarihimizde onun, milletin kaderine en etkili müdahalesi olmuştur.

***

BİR MEKTUPLAŞMA ve BİR KONU:

Kahire Konferansı ve sonuçları üzerinde, eski başbakanlardan ve konferans sırasında Kabine üyesi bulunan Suat Hayri Ürgüplü'nün, 1974 içinde televizyonda, çok ilgi çekici bir konuşmaları olmuştur. Bu konuşmalar, açık, içtenli, olayların içinde yaşamış dürüst bir siyaset ve devlet adamının anıları olarak, ilgi çekici, inandırıcıydı. Bu arada, konferansla ilgili kabine konuşmaları da naklolunuyordu. Bu nakillere göre Kahire'de, Türkiye'nin savaşa girmesine karar verilmişti. Savaşa gireceğimiz tarih de saptanmıştı. Ancak esası bozmayan bazı sebeplerle, bu giriş tarihi üzerinde bir değişiklik kararına da varılmış ve savaşa katılacağımız tarih, küçük bir erteleme ile, biraz daha ileriye alınmış, ama kesin olarak kabullenilmişti. Bunları Kabine üyelerine açıklayan da, İnönü'nün kendisi oluyordu.

Bunun üzerine Sayın politikacımıza bir mektupla baş vurarak, eldeki bilgilerle kesin olarak çelişen, fakat İnönü'nün de kaynak olarak gösterildiği bu beyanlara dikkatlerini çekerek, olayın ve durumun kesinlik derecesi ve kabilse, tamamlayıcı kaynaklar hakkında, lütfen ve yardımcı açıklamalarını rica ettim. Bu konunun bu esere de girmesi hususunda ayrıca izinlerini almadığım için, bu aradaki mektuplaşmaları ve materyeli, burada aynen ve iki taraflı olarak vermiyorum, ancak genel bir özetleme ile yetineceğim.

Ancak Suat Hayri Ürgüplü, müracaatımla yakından ilgilenerek, bana önce telgrafla bunları cevaplayacağını bildirmiş, sonra da uzun ve nazik bir mektupla, televizyondaki beyanlarını, geniş olarak tamamlamıştır. Ancak ve tabiatı ile asıl temel konu, yani Türkiye'nin savaşa katılacağı ayın ve günün dahi saptanmış, taraflarca üzerinde mutabık kalınmış olduğu konusu, gene, umumî bir hatıra nakli şeklinde kalıyordu. Ha-

tıra nakillerinde ise, zamanla, bazı kesinlik yumuşamaları elbette olabilir. Hatta bu nakil, meselâ bu konuda olduğu gibi, hatta İnönü'nün beyanatının nakli şeklinde olsa bile. Çünkü bu beyanat, elde mevcut belge veya görgü şahitlerinin yazıları ile, tam mutabakat göstermezse ve olayların akışı ile de doğrulanmazsa, üzerinde tartışma yürütülmesi, elbette ki mümkündür.

Nitekim Kahire Konferansı konusunda da bu durum vardır. Şöyle ki: Bu konferans hakkında, bugün ikisi de aramızdan ayrılmış bulunan iki zattan etraflı bilgi ve açıklamalar dinlemişimdir. Bunların biri Cevat Açıkalın'dı. Bir öğle yemeği boyunca bu konuya uzunca vaktini ayırmıştı. Anlattıklarının kilit noktası, İnönü'nün Kahire'de, Türkiye'nin savaşa katılması bahsinde, hiç bir kesin taahhüde girmemiş olması merkezinde toplanıyordu.

İnönü'ye gelince? Onun bu konudaki etraflı beyanlarında, şu son cümleyi kesinlikle hatırlarım:

> — *Kahire'de, savaşa katılma bahsinde bizden kesin cevap alamadığı için, Churchill Kahire'den, bana küskün ayrıldı...*

Hatta bu konunun arada gene sahneye gelişi, İnönü'nün Cumhurbaşkanlığından ayrılması üzerine, İnönü'ye çektiği telgraftan bir gün bahsedilmesi sırasında oldu. Çünkü Churchill bu telgrafında, İnönü'ye bu vesile ile duygularını bildirirken, onun Kahire'de, milletini savaş dışı bırakmak yolundaki gayret ve başarısını, hayranlık ve takdirle övmekteydi. Demek ki arada geçen zaman, Churchill'i de, bazı gerçeklere ulaştırmıştı...

Bu telgrafı İnönü'ye ben hatırlatmış ve onun fotokopisini alarak, İkinci Adam eserimizin ikinci cildinin sonuna konulması için, bir günlüğüne bana emanet edilmesini istemiştim. İnönü derhal muvafakat etti. Fakat telgrafın aslı Pembe Köşk'te, bir hafta kadar aranmasına rağmen bulunamadı. Gerçi sanıyorum ki Nihat Erim, bu telgrafı, vaktinde, basında yayınlamıştı. Nitekim ben de bu yayınlardan faydalanarak, onu eserime aktardım. Ama arada, gerek bu telgrafın bulunamaması, gerek

bu vesile ile gene Kahire konferansı ve oradaki direnişimiz bahsi, o günlerde yeniden ve ayrıntıları ile ortaya serildi.

Bu vesile ile İnönü'ye, özellikle, Roosevelt'in oğlu Elliot Roosevelt'in, Türkçeye de çevrilen eserinden çok bahsettim. Her nokta ile yeniden ilgilendi.

Yukarıda değindiğim noktalar, gerçi bende de, şimdi sahipleri hayatta olmayan kimselerden nakiller niteliğindedir. Ama Kahire Konferansının fiilî sonuçları ve olayların akışı, bu nakilleri doğrular. General Elliot'un «İfşa Ediyorum» isimli eseri ise, hepsini doğrulayan, çok önemli açıklamalar verir. Hulâsa General'e göre «İsmet Paşa, konferans başlarken hangi görüş ve noktada ise, konferans dağılırken de, aynı görüş ve noktadaydı...»

Yahut Roosevelt'in oğlu Generalden birkaç cümle nakledelim:

«Overlord planı gereğince, Türkiye'nin savaşa girmesi tamamen kararlaştırılmış iken, İnönü ile konuşmalardan sonra, Türkiye'nin, ancak saldırıya uğradığı takdirde savaşa girmesine karar verildi.

(Bu sözleri General babasından dinleyerek nakleder).

«Babam, Türkiye'nin savaş dışı durmasının ve silahlı tarafsızlık vaziyetinin, devamında fayda görmüştü».

Şu sözler de Roosevelt'indir:

«Babam, tamamıyle müsterihim dedi. Türkiye'nin durumu meselesi halledildi. Türkiye, Müttefikler davasına hizmet etmiştir».

— Türkiye savaşa girecek midir baba?

— Prensip itibarıyle evet. Fakat bugünkü durumu uygun düşmediğinden hayır! Güneyden (Akdeniz yönünden ve Balkanlardan) başlayacak bir müttefik taarruzuna, Türkiye'nin faal bir unsur olarak iştirakine lüzum ve sebep olmadığı, çünkü Türkiye'ye yapılacak yardımın, kısa bir zamanda yetiştirilemeyeceği neticesine vardık...»

Daha birçok parçalar nakledebiliriz. Ama siz bu konuda, bu sayfalarda, zaten gereği kadar aydınlatıcı gerçekler bula-

caksınız. Ama şu da bir gerçektir: Roosevelt ve Churchill Tahran Konferansından, Türkiye'nin hemen savaşa katılması işini, hazır ve bir gün meselesi olarak almışlardı. Kahire'de bütün bu planları değiştiren İkinci Adam olmasaydı, belki de onların dediği de olurdu...

*
**

MADALYONUN TERS TARAFI:

Ama millî kaderimize müspet damgasını vuran bu neticeyi, yani Türkiye'nin savaş dışı tutulması başarısını canlandırırken, düşündürücü bir gerçeği de işaret etmemek eksiklik olur. Bu düşündürücü ve hazin gerçek, çağın icap ve ihtiyaçları karşısında yeni Türkiye'nin, sınaî ve genellikle iktisadî gücü bakımından zaten arz ettiği zaaf ve yetersizlikti. O yıllarda İnönü'nün Ankara'da ve ağızlarda dolaşan şu sözlerini hatırlarım:

> *«Milletlerarası siyasî müzakerelerde ve herhangi bir devletin temsilcileri ile bir masanın başında oturduğumuz zaman, siyasî davaları ve davalarımızı, eşit şartlarla, açık dille ve gururla konuşuyor, savunuyoruz. Ama bu konuşmalar bitip de iş iktisadî davalara geldi mi, o zaman sesimizin tonu değişiyor. Sesimiz kısılıyor. Çünkü iğneden ipliğe kadar her şeyi onlarda istemeye başlıyoruz! İşte o vakit, siyasî konulardaki sözlerimiz de kıymetlerinden kaybediyor. Küçülüyoruz!..»*

Bu sözleri İnönü, kelimesi kelimesine ve aynen böyle mi söylemişti? Belki öyle, belki biraz farklı. Ama sözlerin doğruluğu ve inkâr edilmez bir gerçeği açığa vurmaları bakımından, neticede hiç bir şey değişmez. Evet, siyasî davalarımızda ve direnişlerimizde yiğittik. Fakat iş iktisadî konulara ve ihtiyaçlarımızı sıralamaya gelince? İşte o zaman durumumuz hazindi... Bunun suçu kimdeydi? Niçin bu çağda bu kadar zayıf, teşkilâtsız, cihazsız ve yetersizdik? Bu soruların cevaplarını, sanıyorum ki hepimiz verebiliriz. Ama şu da bir gerçekti ki, bu du-

rum değişmeliydi. Bu böyle süremezdi ve İnönü'nün bizi katılmaktan kurtardığı savaşın sonu gelip de barış yıllarına erişince, Türkiye'yi yönetenlere, İnönü'ye ve partisine düşen yeni, ağır, çetin, ama şanlı bir vazife vardı: Türkiye'yi çağın icaplarına göre kurmak, cihazlandırmak ve yüceltmek davası... Öyle ki, ondan sonra herhangi bir milletlerarası karşılaşmada, siyasî davaları eşit şartlar ve gururla karşımızdakilerin yüzlerine haykırdıktan sonra, iş iktisat ve ihtiyaç işlerine ve listelerine gelince, sesimiz kısılmasın ve yüzümüz kızarmasın...

Bu oldu mu? Tarihin bu emri yapılabildi mi? İşte bu soruların cevaplarını, bu cildin son bahislerinde vereceğiz.

*
**

Kahire Konferansı bir tebliğle sonuçlandı. Konferansta Stalin'i, Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi Vinogradov temsil etmişti. Tebliğde «Türkiye'nin; Amerika, İngiltere ve Sovyetlerle mutabakat halinde olduğu» açıklanıyordu. Son cümle ise bilhassa Churchill'i memnun etmek için şöyle düzenlenmişti:

«Türkiye Cumhuriyeti ile, Amerika ve Sovyetler Birliği arasında sıkı bir dostluk mevcuttur ve Türkiye ile İngiltere'yi, kuvvetli bir ittifak muahedesi birbirine bağlamaktadır...»

Kahire'den ayrılmadan önce ve bir yemekten sonra İnönü, Sovyet sefiri ve delegesi Vinogradof ile de «varılan neticelerle ilgili uzun ve samimî bir konuşma» yaptı. Sonra İnönü Kahire'den ayrıldı.

Kahire'de İnönü yalnız, Türkiye'nin savaşa sokulması yolundaki Tahran kararlarını önlemekle kalmamıştı. Balkanlardan çıkarma işi de arka palana itilerek, savaş Türkiye sularından ve sınırlarından uzaklaştırılmıştı. Kaldı ki bu neticelerden Müttefikler de resmen memnunluklarını ve Türkiye'nin Müttefikler davasına hizmet ettiğini açıklamışlardı. Hatta ve İnönü'nün hoş bir ifadesine göre, Churchill kendisinden biraz kırgın ayrılmış olmasına rağmen...

Roosevelt ise oğluna en sonunda şunları söylüyordu:

— Savaşı, umulduğundan daha çabuk bitireceğiz Elliot!

Roosevelt'in bu görüşü de haklı çıkmıştır. Savaş gerçi biraz uzamış olsa bile, nihayet bitmiş ve Müttefiklerin zaferiyle bitmişti... Bu «son»a çıkan yolu, ana merhaleleriyle kısaca işaretleyerek bu bahse de son vermek yerinde olacaktır. Ancak bu suretledir ki, bundan evvelki bahis ve sayfalarda işaret ettiğimiz başlıca şartları ve olayları, kronolojik gelişmeleri ile birbirlerine bağlamış oluruz.

*
**

PERDE KAPANIYOR!

İkinci Dünya Savaşı 1 eylül 1939'da Almanya-Polonya sınırlarında başlamıştı. Bu başlangıcın gelişmelerini ve Polonya sınırlarından başlayan bir savaşın nasıl bir Avrupa, sonra da nasıl bir dünya savaşı haline geldiğini ve bu gelişmeler arasında Türkiye'nin problemlerini, bu kitabın bahislerinde yeterince işlediğimizi sanıyoruz. Bu Avrupa ve dünya olaylarıyle; bunların içinde Türkiye meseleleri deyince, bu meselelerin her şeyden önce, bu kitabın kahramanı olan İkinci Adam'ın hayat mihveri etrafında işlenmesi lâzımdır. Nitekim öyle oldu. İnönü ve onun Avrupa savaşı ve dünya savaşı karşısında tutumları, davranışları gereğince işlendi. Karakter ve mizacı, meselâ Kahire Konferansında olduğu gibi, milletimize kader tayin eden müdahaleleri bu kitabın sayfalarında, sanıyoruz ki yeterince yer aldı. Yani, savaşın başlangıcı, savaşın gelişmelerinden sonra artık sonun başlangıcını verebiliriz.

İnönü'nün katıldığı Kahire Konferansı 4-6 aralık 1943'te yapılmıştı. Aynı ayın 24'ünde, Amerikan generali Dwight Eisenhower, Avrupa'nın istilâsına girişecek olan Anglo-Amerikan ordularının başkumandanlığına tayin edildi. 1944 yılına bu olay, yani «başlangıcın sonu»nu tayin eden büyük kararla girildi.

1944 yılına girerken savaşın sınırları gittikçe daralıyordu. Kuzey Afrika tamamen kurtarılmıştı. Müttefikler Sicilya'ya ve İtalya karasına çıkmışlardı. Sovyetler Kuzey Kafkasya, Volga

eyaletleri, Kuban ve Ukrayna'yı kurtararak Polonya sınırına varmışlardı. 2 eylül 1941'den beri sarılmış olan ve çağımızın Stalingrad gibi diğer bir kanlı mahşerini teşkil eden Leningrad, 600.000 Sovyet vatandaşının kanı pahasına, 26 ocak 1944'te muhasaradan kurtarıldı. 4 haziranda ise Müttefikler Roma'ya girdiler. Ama son perde 6 haziran 1944'te açıldı: Müttefikler Batı Fransa'nın Normandiya sahillerinde Avrupa karasında büyük çıkarmalarını yaptılar. Yani ikinci cephe açıldı. Avrupa'da ve iki cephede birden savaşa mecbur kalmak ise, klasik Alman stratejisinin, dajma ve geleneksel korkusu olmuştur... (1)

İkinci cephenin açılması hikâyesi ve bu olayın yarattığı vaziyetler üzerinde durmak, bu kitabın tabiî konusu dışındadır. Biz az sonra, savaşın sonu yaklaşırken Türkiye üzerine yönelen tehlike bulutları üzerinde duracağız. Ama burada, Avrupa'da savaşın son gelişmelerini kısaca işaret etmeliyiz:

— Almanlar gizli silahlarını harekete geçirdiler. V. 1 ve daha sonra V. 2 pilotsuz uçaklarının İngiltere'ye akınları başladı. Ama artık çok geçti ve asıl hedef olan gizli silahlar, meselâ atom bombası henüz tekemmül ettirilememişti.

— 20 temmuzda Nazist bazı generaller, Hitler'e suikast yaptılar. Fakat başarı sağlanamadı ve Almanya'nın Hitler'in elinde can vereceği anlaşıldı.

— 2 ağustosta Türkiye, Almanya ile siyasî ve iktisadî münasebetlerini kesti. Fakat bu hareketimizin artık, önemli bir yankısı olmadı.

— 23 ağustosta Romanya savaştan çekildi. Fakat bu da Romanya'nın bir kararı sayılamazdı. Çünkü artık Do-

---

(1) Asrımızın büyük olaylarından biri ve savaştan sonra Amerika'ya dünya işlerinde birinci derecede söz söylemek hakkını kazandıran bu harekete, 4266 gemi, 11.000 uçak katıldı. Dover limanı büyüklüğünde 2 seyyar liman hizmete konuldu. Ayrıca, İngiltere'den akaryakıt nakledecek bir su altı pip-line servise girdi. Harekete 3.000.000 asker iştirak etti ve Fransa'ya bir günde 120.000 asker çıkarıldı.

ğu Avrupa'da Rus baskısı yürüyordu. Hatta Romanya ve Macaristan'ın bu defa da Almanya'ya savaş ilân edişleri, sadece bir mizansenden ibaretti. Bu arada başka bir mizansen de yapıldı. 5 eylülde Sovyetler Bulgaristan'a savaş ilân ettiler ve üç gün sonra da, Sovyetlerle Bulgarlar arasında mütareke imzalandı. Kızılorduya Balkanların yolu açılmış bulunuyordu. Ancak Polonya'da kanlı bir dram cereyan etti. Merkezi Varşova'da olmak üzere 63 gün süren ve Almanlara karşı yürütülen bir isyanda Polonyalılar yiğitçe savaştılar. İsyanı Sovyetler destekler göründü. Fakat isyan gelişip Almanlar da ağır basarken, Sovyetler yürüyüşlerini, söylendiğine göre kasten durdurdular. Polonya kuvvetleri ezilince, Kızılordu ileri harekete geçti.

— Ama Almanların sonu artık belliydi. 28 ekimde Roosevelt, Amerika'nın dışında 8.000.000 askerin savaş halinde olduğunu açıkladı. Amerika, 1.500'ü savaş gemisi olmak üzere 52.000 gemiye sahipti ve Amerikan sanayii ayda 9.000 uçak yetiştiriyordu.

— 1944 yılı sona ererken, Belçika, Hollanda, Polonya, Yunanistan fiilen Müttefiklerin kontroluna geçmişti ve 1 kasımda Tokyo, Amerikan uçak filoları tarafından ilk defa bombalanmıştı...

Hulâsa 1945 yılına girerken Almanlar, artık netice alabilecek bir kuvvet olmaktan çıkmışlardı. İnönü ve hükümeti ise, 13 ocak 1945'te, Boğazları, Müttefik gemilerine açmak kararına vardılar. Hatta 23 ocakta Türkiye, Almanya ve Japonya'ya savaş ilân etti. Ama bu hareket artık «Türkiye'nin savaşa katılması» demek değildi! (1)

*
**

(1) Bu hareketi, Roosevelt'in teşebbüsü ile toplanan ve 59 ülke arasında bizim de katıldığımız San Francisco Konferansının şeklî bir zorunluğu saymak mümkündür. Birleşmiş Milletler teşkilâtı bu konferansta doğdu.

Hitler'in intiharı, 30 nisan 1945'tedir. Nisan ayı içinde Kızılordu Viyana'ya girmiştir. Bir taraftan da Amerikan birlikleri Avusturya topraklarına ayak basmışlardı. 26 nisanda Müttefik ve Sovyet orduları Almanya'da, Elbe nehri kenarında el sıkıştılar. Hitler'in akıbeti böylece zaten belirmişti. Mussolini ise 28 nisanda İtalya'da, kendi vatandaşları tarafından kurşuna dizildi. Hulâsa Hitler'in 1.000 yıllık Alman hâkimiyeti ve Mussolini'nin yeni Roma imparatorluğu hayalleri çöktü. Daha doğrusu, İkinci Dünya Savaşının Avrupa'da yere serdiği en az 30.000.000 insanın kan dalgaları içine gömüldü.

2 mayısta Berlin düştü ve Almanya, kayıtsız şartsız teslim oldu. 8 mayıs, Avrupa zaferi günü olarak ilân edildi. Şimdi geride artık yalnız Japonya kalıyordu. Ama Amerikalılar daha 23 şubatta Filipinlere çıkmışlardı. Pasifik'te Japon filosunun kayıpları ve yenilgisi, Japonya'nın büyük istilâ ve zaferlerini, köksüz ve dayanıksız bırakmıştı. Nitekim Amerikalılar 16 martta Iwo-Jima deniz savaşını kazanarak Japon sularına girdiler. 6 ağustosta ilk atom bombası Japonya'da Hiroşima şehrine atıldı. Bunu Nagazaki'ye atılan bomba takip ederek Japonya teslim olacaktır. Bu arada Rusya'nın Japonya'ya savaş ilân edişi 8 ağustos 1945'tir. Japonya'nın teslimi ise 14 ağustos 1945 tarihine rastlar. Bu suretle Sovyetlerin Japonlarla savaşı, zaten herhangi bir ciddî çarpışma olmadan ancak bir hafta sürdü. Fakat Japonya, 14 ağustos için ilân edilen zafer gününü, Uzakdoğuda, müttefik ve zaferde ortak olarak kutlamak hakkını da Sovyetlere verdi!..

İKİNCİ KISIM

Türkiye'den Toprak İsteniyor!
ve
Sovyet Jeopolitiği

Jeopolitik; milletlerin ve devletlerin, dünya üzerinde yerleştikleri, merkezleştikleri alan dolayısıyle, içinde yaşadıkları, coğrafî-tarihî şartların ve problemlerin tamamıdır...

Jeopolitik, milletlerin ve devletlerin tarihî kaderini tayin eden başlıca faktörlerden biridir. Milletler ve devletler kendi tarihlerini, bu tarihî kaderle boğuşarak yazarlar. Ya onunla kanatlanarak, ya onun kanatları altında ezilerek...

VIII

İNÖNÜ, CİDDÎ PROBLEMLER KARŞISINDA :

Dünya Savaşı bitmiştir. Fakat bu savaşta, savaş dışı kalmayı başaran devlet reisi İnönü, şimdi yeni ve ciddî bir dava ile karşılaşmıştı: Türkiye'den toprak isteniyordu!

Avrupa Savaşı mayısta bitmişti. Türkiye de dahil olmak üzere 59 milletin katıldığı San Francisco Konferansı, 25 nisan-26 haziran arasında toplandı. Konferansın konusu, hür milletlerin katılacağı yeni bir «Birleşmiş Milletler» teşkilâtı yaratmaktı. Demokratik, prensipleri sağlamak ve milletler arasında saldırganlığı önleyici ilkeleri hâkim kılmaktı. Bu anlaşmanın imzalandığı günün, yani 25 haziran 1945'in ertesi günü olan 26 haziran 1945'te, Sovyetler Birliği, Türkiye ile 17 aralık 1925'te aktedilen dostluk muahedesini yenilemek için, Türkiye' den Kars ve Ardahan arazisini istedi. Ayrıca Boğazlarda imtiyaz talebinde bulundu. Böylece, dünyanın yeni başlayan hayatında Rusya, yeni ve beklenmedik bir sayfa açıyordu.

İşte bu beklenilmiyordu. İnönü'nün başkanlığında toplantılarını yapan hükümet, Sovyetlerin bu isteklerini 4 ağustos 1945'te kesinlikle reddetti. Fakat durum karışıktı. Avrupa savaşının sona erdirilmesinin sevinci içinde bulunan Batılılar, bu başarıda Sovyetlerin, Sovyet vatandaşlarına çok pahalıya mal olan savaşların büyük payını unutmuyorlardı. O günlerde Sovyetler ve Kızılordu, Bazı Avrupa ve Amerika'da, kurtarıcı ve kahraman güç olarak selâmlanıyorlardı. Türkiye ise, bütün savaş boyunca kendini savaş dışı tutabilmekle gerçi kendi yararını korumuştu. Fakat Müttefikler davasının da dışında kalmış gibi görülüyordu. Kısacası Türkiye, gene yalnızdı! Eğer Türk toprakları üzerine bir Sovyet yürüyüşü olsa, bu saldırı karşısında Türkiye, kendi yanında Müttefiklerden kimseyi bulamaya-

caktı. Fakat her şeye rağmen hükümetin direnişi kesin, İnönü de açık ve kararlıydı.

Onun bir süre sonra ve 1945 ekim bayramında, Ankara hipodromundaki konuşmasında haykırarak tekrarladığı bu kararın yankılarını hâlâ hatırlarım:

«— Hiç kimseye ne bir hak, ne de bir toprak borcumuz vardır!..»

Ama Sovyetler bu istekte bulunurken, onların bu isteklerini ordu kuvvetiyle, yani zorla yerine getirmekte kararlı olduklarına inananlar vardı. Meselâ Moskova'daki Müttefik büyükelçilerinin bir gece sabaha kadar, Kızılordu'nun Türkiye'ye girdiği haberini mütevekkilâne beklediklerini, daha sonra Moskova'da memleketimizi temsil eden eski bir büyükelçimizden, bütün gerçekleriyle dinlemişimdir...

Sovyetlerin Türkiye bahsinde ve savaş içinde devam edegelen çeşitli görüş ve istekleri, daha önceki kısımlarda verilmişti. Hitler-Stalin ittifakı devri belgeleri bu aradaydı. Bu istekler, zaten tâ savaşın ilk ayında ve Hariciye Vekili Saracoğlu'nun Moskova seyahatindeki temaslara kadar iner. Savaş sona yaklaşınca Yalta konferansında da Sovyetler, Boğazlar ile ilgili ve daha ziyade ahdî değişiklik suretinde istekler ileri sürmüşlerdi. Potsdam Konferansında Sovyet istekleri biraz daha açıklık kazandı. Fakat İngiliz Hariciye Nazırı Bevin, 21 şubat 1946'da Avam Kamarasında:

«Şunu açıkça söylemeliyim ki, Türkiye'nin bir peyk devlet haline geldiğini görmek istemem. İstediğim şey, Türkiye'nin bağımsız ve hür bir devlet olarak kalmasıdır».

şeklinde konuşabildi. Ama, Türkiye'den toprak istenilen 1945' in haziran - temmuz - ağustos aylarında, Batıda fikirler henüz bu kadar da açıklanmış değildi. Kaldı ki Sovyetler, 1925 saldırmazlık paktını çok daha önce tek taraflı olarak feshetmiş-

lerdi. Bu olaydan sonra şimdi bir de toprak isteği, Türk efkârında ve Millet Meclisinde büyük tepkiler yarattı. 11 temmuzda Hasan Saka Mecliste:

«Türkiye için bir sınır tashihi söz konusu olmadığını»,

açıklarken büyük tezahürat yapıldı. Hele sene sonuna doğru sinirler daha da gerginleşti. 4 aralık 1945'te Istanbul'da yapılan gösterilerde, sol tanılan *Yeni Dünya, Tan* ve Fransızca çıkan *La Turquie* gazetelerinin idarehaneleriyle, Beyoğlu'nda bir Sovyet vatandaşına ait olan *Berrak Kitabevi* tahrip edildi. 20 aralık 1945'te ve yeni bütçe müzakere olunurken, Kâzım Karabekir hararetli konuşmalar yaptı (1). Tam bu sırada, akademi azasından iki Gürcü profesör, Bridzneşvili ile Canayşa, Tiflis'te çıkan «Komünist» gazetesinde, Gürcistan sınırlarının 2500 yıl evvel Van gölünden Karadeniz'e kadar uzandığını ileri sürdüler. Türkiye'nin Kars, Adahan, Atvin, Oltu, Tortum, İspir, Bayburt, Gümüşhane, Giresun toprakları üstünde hak iddia ettiler. 19 aralık 1945'te, Kızılordunun «Kızıl Yıldız» gazetesi ile Moskova basını da bu yazıyı iktibas ettiler. O sırada Stalin Tiflis'te bulunuyordu.

Bu toprakların Gürcistan idaresine terki isteniyordu. Kars ve Ardahan'ın ise her halde Sovyet Ermenistanı'na ilhakı düşünülmüş olsa gerekti!..

Zaten gerek eski, gerek yeni Rusya'da ve şüphesiz ciddî ve ilmî araştırmalar yanında, bazen kaynağını Rus ruhunun mistik sınırsızlığından ve ekstremizminden alan, geniş hayalleri kapsayan iddia ve inancalar da vardır. Örazyanizm, Velikorus şovenizmi (büyük Rus ırkçılığı, Dostoyevski bile hayatının son safhasında bu cereyana bağlandı) yahut son zamanlarda da, her şeyin Ruslar tarafından icat olunduğu yolundaki iddialar bu arada sayılabilir.

Bunların bir kısmı bilerek işlenen, Rus ruhuna enginlik vermek isteyen, Rus ruhunun mistik ekstremizmine de uyan

(1) Ayın tarihi: Şubat 1946, No. 147.

şeylerdir. Ama bu gibi çabalara, aslında Rus ırkından olmayan, Gürcü olan ve fakat Rus tarihinde bir «İkinci Müthiş İvan» yani imparatorluğun ilk kurucusu İvan Grozni gibi, Deli Petro gibi geniş görüşlü, kudretli insanlardan biri olan Stalin'in de, bazı ruhî etkileri olduğunu iddia etmek yanlış olmasa gerektir.

Meselâ Stalin devrinde sanki bir İncil kadar kutsal ve tartışılmaz hale sokulan, onun direktifi altında yazılan «Parti Tarihi»nin giriş kısmında şöyle iddialar vardır:

«Medeniyetin beşiği Urartu'dur. Urartu'nun asıl gelişme alanı Kafkasya'dır. Gürcistan bu alanın merkezidir».

Halbuki ve bilindiği gibi Urartu devleti İsa'dan önce ancak 900-600 yılları arasında yaşadı. Asurlar tarafından tahrip edildi. Irk bakımından Orta Asyalı oldukları ve hele Samî ırktan olmadıkları anlaşılmaktadır. Merkez alanları Doğu Anadolu idi. Van bir merkez olarak alınır. Hem muharip, hem ziraatçı-hayvancı bir kavimdiler. Hemen hemen bugünkü Doğu Anadolu yayla hayatını yaşıyorlardı. Ama hem burası medeniyetin beşiği değildi, hem de Kafkasya ve hele Gürcistan, bu kavmin vatanı sayılamazdı. Urartu'dan çok önce, çok medeniyetler teşekkül etmişti. Bilhassa Akad, Sümer, Babil ve hele Mısır medeniyeti gibi...

Hulâsa Sovyet-Türk münasebetlerinde, daha savaş başlamadan önce, yani 1939 martında Türk-Sovyet dostluk paktının tek taraflı kaldırılması ve 1939 eylülünde Saracoğlu'nun Moskova ziyareti ile başlayan gerginlik, en had safhaya vardı. İş, diplomatik bir olay olmaktan çıkarak, halk efkârında bir Sovyet aleyhtarlığı şekline girdi. Sovyetlerin böyle bir hareketina ne sebep vardı? Sovyetler böyle bir vesile çıkarıp ardından ve hemen Türkiye'ye bir askerî müdahale kararında mı idiler? O devrede Amerika ve Batı Avrupa'da sağladıkları itibar ve prestije güvenerek, Türkiye'nin fiilî yalnızlığından cesaret alarak Türkiye üzerinde bir olupbittiye mi hazırlanmışlardı? Kaldı ki üçlü ittifak, yani Türkiye-Fransa ve İngiltere arasında

19 ekim 1939'da imzalanan ittifak antlaşmasının 2 numaralı protokolünde Türkiye'nin yüklendiği taahhütlerin, onu Rusya ile bir ihtilâfa götürmemesi şartı vardı. Bu defa da Rusya, Türkiye ile bir çatışmaya gidince, Müttefiklerin bu kaydı kendi açılarından alarak, bu çatışma karşısında bir tarafsızlığa bağlanmaları da mümkün olabilir miydi?

Bu suallerin cevaplarını bugün bile kesinlikle çözmek mümkün değildir. Evet, fiilî bir müdahale ve olupbittiye gidemediklerine ve Türkiye'nin kesin direnişinden başka bir engelle de pek karşılaşmadıklarına göre, Stalin böyle bir teşebbüse nasıl girişmişti? Öyle bir girişim ki, ciddî bir Türk-Sovyet dostluğuna hakikaten engel olmuştur. Bu dostluğa karşı olanlara, hakikaten malzeme vermiştir. Hem şunu da hatırlıyoruz ki, Sovyetlerin bu baskı ve istekleri yalnız Türkiye'ye yönelmiş değildi. Türkiye'ye baskı ile beraber, Sovyetler, İran üstünde de aşırı baskı ve isteklere girmişlerdi. Molotov'un o günlerde ve vatandaşlarına hitaben, Moskova radyosundaki bir konuşmasını bugün de hatırlarım. Bu konuşmasında Molotov, Sovyet vatandaşlarına, yakında ve güney sınırları hakkında pek mutlu haberler dinleyeceklerini önceden haber veriyordu. Bu güney sınırlarında ise İran ve biz vardık (1).

Bunu böylece belirttikten sonra şimdi de biz, konuya başka bir açıdan ışık tutmaya yarayacak bir hareket noktası üzerinde duralım. Bu hareket noktası, jeopolitiktir.

***

SOVYET JEOPOLİTİĞİ:

Sovyet jeopolitiği, bir imparatorluk jeopolitiğidir. Bu jeopolitiğin temelinde, aşağıda değineceğimiz diğer unsurların ba-

(1) Okurlarımız bu Sovyet-İran ihtilâfını, Fahir Armaoğlu'nun *Siyasî Tarih*'inden (I'inci baskı. s. 749-752) özetle, fakat açıklıkla izleyebilirler. *Ayın Tarihi*, Nisan 1946. No. 149; keza bir kaynak teşkil eder.

şında, bir göç ve yerleşme davası vardır. Bu jeopolitik anlayışı, Sovyet sosyalizminin, eski Çar imparatorluğundan sosyal yapı itibarıyle tamamen ayrı olmasına karşılık, eski Çar imparatorluğunun jeopolitik anlayışıyle garip bir şekilde ve tamamen bağdaşır.

İmparatorluk jeopolitiği nedir? Bu soruyu cevaplandırmak için, evvelâ:

— *Jeopolitik nedir?*

sorusunu cevaplandırmalıyız. Jeopolitik, yeni ve kompoze bir kelimedir. Ama jeopolitik denilen şartlar, ilişkiler, tarihin ilk devirlerinden beri vardır ve geniş manalar taşır. Hatta bugün jeopolitik bir ilimdir. Siyasî ilimlerle tarih ve coğafya arasında ortalama bir ilim...

Jeopolitik anlamı bir komplekstir dedik. Evet, coğrafya ve tarih denilen terimlerin bir araya gelişiyle teşekkül etmiş bir sözcük. Kısacası, bir ülkenin coğrafî-tarihî şartlarının, geçici bir terkibi, bir kompleksi... Bu komplekse g e ç i c i diyoruz. Çünkü her ülkenin tarihî ve coğrafî şartları, dünya medeniyetinin, toplum uygarlığının hiç durmayan hareketleri, tekâmülü (évolution) içinde durmadan değişir. Roma bir zaman merkez-i âlemdi. Ama bugün değildir. Orta Asya'dan gelip, bilhassa Kırım üzerinden Bizans'a varan Çin, yahut İpek yolu üzerindeki ülkelerin ne coğrafî, ne tarihî şartları, bugün VII.-XIV. asırlardaki gibi değildir.

Hint yolu artık Ortadoğu limalarından ve karalarından geçmez. Hatta Akdeniz jeopolitiği bile şimdi, Venedik ve Cenova oligarşi cumhuriyetlerinin devirlerindeki manayı taşımaz. Bu değişiklikler, hem coğrafya'nın yani bir ülkenin cihan üstünde, insan ve tabiat münasebetleri bakımından taşıdığı değerlerin değişmesidir. Hem de bu ülkedeki insanların, kendilerinden önceki ve kendilerinden sonraki tarihî gelişmelerle olan kader münasebetlerinin değişmesidir.

Bu biraz karışık gibi görünen, ama birbirini tamamlayan unsurlardan teşekkül eden temel görüşün ardından şimdi, anlamı biraz daha genişletelim. Jeopolitik aynı zamanda, bir mem-

leket coğrafyasının, içinde yaşadığı tarihî şartlara göre, bir E k o n o m i k T a m a m i y e t istemesidir. Bu ülkenin, dünya münakalâtı sisteminde kendisine bir yer, bir kanal aramasıdır. İklimler, kaynaklar ve insan akınları, yahut yerleşme ve yaşama çabaları! Jeopolitiğin hem coğrafî, hem tarihî, hem siyasî şartlarını yoğuran, şekilleştiren unsurlar bunlardır...

Şimdi de bu özet, fakat temel anlatıştan sonra, bu kısmın başında değindiğimiz imparatorluk jeopolitiği anlamına gelelim. Çünkü ancak bu anlamın da çözülmesi iledir ki biz, bu kısmın başına koyduğumuz Sovyet jeopolitiği ve bu jeopolitiğin bir İ m p a r a t o r l u k j e o p o l i t i ğ i olduğu görüşümüzü aydınlatmış oluruz. Bu aydınlanınca da, Sovyetlerin İkinci Dünya Savaşı sonunda ve San Francisco'da imzalanan Birleşmiş Milletler anlaşmasının ertesi günü, bizden toprak istemelerinin ve bunun için de birtakım tarihî münakaşalara baş vuruşlarının gerçek manasını, geniş sınırları ile anlayabiliriz.

İmparatorluk jeopolitiği; her şeyden önce, bir G e n i ş Ç e v r e jeopolitiğidir. Yani iklimler ve geniş kaynaklarla, geniş yerleşme alanları jeopolitiği... Bu jeopolitik bazen kontinental (bir kıta üzerinde), bazen interkontinental (kıtalararası) olur. Çar Rusya'sının jeopolitiği kontinentaldi.

İngiliz milletler topluluğu jeopolitiği interkontinentaldir. İmparatorluk jeopolitiği m i l l î bir jeopolitik değildir. Çünkü imparatorluk bir millî manzume değildir. Birçok milletlerden teşekkül eder. Bu sebeple imparatorluklarda millet anlamı, vatan anlamı bizim anladığımız manada teşekkül etmez. İmparatorluğun vatanı, imparatorluğun ordularının ve hâkimiyetinin yayıldığı bütün topraklardır. Yoksa imparatorluğa hükmeden hâkim milletin yayıldığı saha değil. Meselâ Roma bir imparatorluktu ve bir imparatorluk jeopolitiği ifade ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu, Çar Rusya'sı da birer imparatorluktular. Bu sebeple meselâ Osmanlı İmparatorluğunda, hatta millet ve vatan anlamları bile teşekkül etmemişti. Bir Osmanlı milleti yoktu ve Osmanlı vatanının adı da «Memâlik-i Şahâne» yani «Padişahın Mülkü» idi.

Sovyet jeopolitiğine gelince bu, Çar imparatorluğunun je-

opolitiğinin bir devamıdır. Evvelâ kontinental bir jeopolitik. Avrupa-Asya müşterek kara parçası üzerinde bir coğrafî-tarihî kompleks! Ruslar bu müşterek kara parçasına ta Çar devrinden beri Örazya derler ve kendilerini Örazyalı sayarlar.

Çar Rusya'sı jeopolitiğinin hedefi şunlardı:

— Ilık denizlere çıkmak,
— Karadeniz-Boğazlar hapsinden kurtulmak,
— Dünya münakalâtına karışmak,
— Orta Asya ve çevresinde, geniş yerleşme sahaları sağlamak...

Bu hedefleri ta Korkunç İvan'a, Deli Petro devrine kadar götürebiliriz. Son Çarların bir taraftan Mançurya imtiyazları ve Mançuri demiryolu vasıtasıyle Port Arthur ılık limanına çıkmak çabaları bu siyasetin devamıydı. Aynı suretle Boğazlar yolu ile Akdeniz'e açılmak, çarların İskenderun ve Basra körfezi politikaları, hatta Baltık kıyılarının Ruslaştırılması bu çabaların eseridir. Bu mücadelede Boğazlara hâkimiyet yolu ile Karadeniz hapsinden kurtulmak, çarlık jeopolitiğinin daima kilit davalarından biri oldu. Çünkü dünya ulaştırma sistemine de ancak böyle çıkılabilirdi. Bu politikada Türkiye ve İran, daima ön planda önem taşıdılar.

Orta Asya ve çevresinde yerleşme sahaları sağlamak gayretine gelince? Bu siyaset; kökleri daha evvellere gitmekle beraber, bilhassa Altın Ordunun çöküşünden sonra Moskova'nın baş mücadelesidir. Rus kolonizasyonu bu mücadelenin konusuydu ve Çar Rusyasının, sistemli bir kolonizasyon siyaseti vardı. Kuzey ve Güney Kafkasya'dan başka asıl Ural-ardı ülkeleri ve hele Kazakistan'ı Ruslaştırmak! Devamlı ve sistemli gaye buydu (1).

---

(1) Bu konuda materyal gayet zengindir. Genel olarak meselâ A. Y. Yakubovski'nin *Altın Ordu ve İnhitatı;* yani gerileyişi ve çöküşü, Pakrovski'nin *Rus Tarihi,* Rıza Nur'un *Türk Tarihi,* Akdes Nimet Korat'ın *Rusya Tarihi* gibi eserlerde Rus genişlemesini izlemek kabildir. Fakat meselâ Prusyalı Von P. Goc tarafından yazılıp 1918'

Bütün bu coğrafî-tarihî çabaların, yani jeopolitik savaşının gayesi ise birkaç kelime ile hulâsa edilebilir! yayılmak, yerleşmek ve iktisadî bir tamamiyet sağlamak! Evet, jeopolitik de zaten budur... Geniş ülkelerin ve iklimlerin yeraltı ve yerüstü kaynaklarına, zenginliklerine dayanan ve iskeleti hâkim milletin teşkil ettiği bir mihver etrafında, emin ve ebedî bir hayat sahası yaratmak!

SOVYET JEOPOLİTİĞİ NEDEN BİR İMPARATORLUK JEOPOLİTİĞİDİR?

Bu kısma girerken de ifade ettiğimiz gibi, Sovyet jeopolitiği de, bu devleti teşkil eden ülkelerin sosyal yapılarını Çar Rusyasından tamamen ayıran ve hepsi de bir sistemin unsurları olan sosyalist ilke ve organlara rağmen, iç ve dışa yönelen hedefleri ve çabaları ile, Çarlık Rusyası jeopolitik siyasetinin aynıdır:

— Ilık denizlere çıkmak,
— Karadeniz-Boğazlar hapsinden kurtulmak,
— Açık denizlerde dünya ulaştırma sistemine katılmak.
— Orta Asya ve Ortadoğuda geniş yerleşme sahaları sağlamak...

Şimdi buna, çağın bazı yeni davaları da katılmıştır:

— Ortadoğu ve bilhassa Basra körfezi petrol yolunu tutmak.
— Birleşik Amerika'nın Sovyetleri saran üsler çemberini, bilhassa Ortadoğuda kırmak...

Bütün bu hedeflerde ve gayelerde İran ve Türkiye'nin öne-

---

de Istanbul'da «Aşiretler ve Muhacirler Umum Müdürlüğü» tarafından dilimize de *İskân-ı Muhacirin* ismi altında ve biraz özetle çevrilen kitaptaki Rus temsil ve iskân usulleri bahsi, ayrıca değerli bir kaynak teşkil eder.

mi kendiliğinden anlaşılır. Avrupa savaşı biter bitmez ve Rusya'daki bin bir tahribata ve ölesiye yorgunluğa rağmen, Sovyetler Birliği'nin İran ve Türkiye üzerine sert yönelişi, Orta Asya'nın elde bulunan alanlarından başka Dış Moğolistan'ın ele geçirilmesi, Sinkiyang'da (Doğu Türkistan) Çinlilerle mücadele, hemen tek silah atmadan Mançurya'nın zaptı, ılık liman Port Arthur'a iniş!

Fakat bütün hesaplar tamamen doğru çıkmadı. Çan Kay Şek'in 75'inci yıldönümü münasebeti ile yayınladığı eserinde (1) açıkladığına göre, Çin'de Japonya çökünce Sovyetlerin Yunnan'daki Kızıl Çin idarecileri ile değil de Çan Kay Şek'le anlaşma çabalarının netice vermeyişi, Yunnan ordularının süratle ilerleyişi, Çin'i Yunnan idarecilerinin, yani Komünist Çinlilerin eline geçirdi. Bu suretle de Mançurya ve Port Arthur'un bunlara terki, Sinkiyang'daki Sovyet-Kızıl Çin mücadelesinin Çinliler lehine sona erişi, (Japonya'dan koparılan bazı adalar müstesna) neticesiz kaldı. Fazla olarak ortaya bir de Kızıl Çin imparatorluğu problemi çıktı. Bu yeni Çin, Sovyetler Birliğinin galiba bütün çağdaş meselelerinde, kendini hesaba kattıran bir dev kudret oldu. Ortadoğuya gelince, Sovyetlerin İran ve Türkiye üzerindeki müdahale hareketleri, gerçi savaş sonrasının jeopolitik atmosferi içinde başladı. Fakat bu iki müdahale de neticesiz kaldı. Niçin?

Buraya kadar verdiğimiz izahat ve yaptığımız açıklamalar, ancak Sovyetlerin Türkiye ve İran üzerindeki istek ve baskılarının jeopolitik niteliklerini aydınlatır. Ama bu istekler niçin fiilî bir müdahale sahasına gidemedi? Hatta bir süre sonra Sovyet idarecileri bu iddialarından vazgeçtikten başka, daha

---

(1) Çan Kay Şek'in dikkati çeken iki eserinden biri olan bu kitap dilimize, Muhaddere Özerdim tarafından ve *Sovyet Rusya Çin'de* ismi ile çevrilmiştir. Bizde verilen bu isimle muhtevası arasında bağıntı olmamakla beraber bu eser, hakikaten üzerinde durulmaya değen ve bizim bugün, içinde bocaladığımız bazı önemli problemler de dahil olduğu halde, pek çok davalara ışık tutan, çok önemli bir eserdir...

sonra bu istekler kendilerince, bir H a t a olarak da yorumlandı. Hatta meselâ Krutchef, bunu iktidardan tasfiye edilen Molotov'un hatalı bir gayretkeşliği gibi yorumlayarak; bir nevi özür dileme dili de kullandı.

Sovyet isteklerinin, hatalı olduğunda ve Sovyetlere çok şeyler kaybettirdiğinde hiç şüphe yoktur. Gerçi Rus siyasetinin ana vasfı, bekleyici olmasıdır. Hatta bu bekleyiş, Moğol-Tatar hâkimiyeti devrinde 300 yıl kadar sürdü. Fakat bizce Sovyetlerin fiilî harekete geçmemelerinin sebebi sanıyoruz ki, daha savaş biter bitmez ihtilâfları bu sefer, Yakındoğuya nakledlerek, kendileriyle müttefikler arasında bir soğuk veya sıcak savaşa derhal başlamak yolundaki çekingenlikleri olmuştur. Kaldı ki buna pek hazırlıklı değildiler de... Bütün Avrupa Rusyası tahrip edilmişti. Halk ve ordu yorgundu. Bu arada sanayiin yeniden kuruluşu ise, hiç değilse bir süre için batıda dostça işbirliğine ve meselâ Almanya'dan müttefiklerin rızası ile bazı sanayi tesislerinin Rusya'ya nakline ihtiyaç gösteriyordu. Hulâsa fiilî müdahale ve hareket, vakitsiz olacaktı ve belki de neticesiz kalacaktı. O kadar ki, bu şartlar içinde Sovyetler, hatta fiilen işgalleri altında bulunan İran Azerbaycanını ve oranın bir kısmında (Meh Abat) teşkil edilen Kürt cumhuriyetini de bırakarak, bu topraklardan çekilmeyi tercih ettiler. Çünkü Müttefikler, bu toprakların boşaltılmasında ısrarlıydılar. Sovyetler henüz atom bombasına da sahip değildiler.

Sanıyoruz bu konuda, yani Sovyetlerin Türkiye'den üs ve toprak istekleri bahsinde, düşüncelerimize yardımcı olabilecek unsurları bu kısımda gereği kadar vermiş bulunuyoruz. Bu suretle de İkinci Dünya Savaşında Türkiye bahsi, bu hikâyede İnönü'nün yeri ve tutumu artık, gereği kadar aydınlanmış bulunuyor. O halde bu bahse böylece son vererek, şimdi savaş sonrası olaylarının ve problemlerinin incelemesine geçebiliriz. Sanıyoruz ki bu olaylar ve problemler de, savaş yıllarının davaları ve hikâyesi kadar ilgi çekici ve incelemeye değer olacaktır...

Meselâ şu bahisleri de ele alacağız: Savaş sonu için ve pek uzun emeklerle hazırlanan savaş sonu kalkınma programlarının hem de C.H.P. iktidarı tarafından terki, ihmali, bu suretle, De-

mokrat Parti'nin plansız iktidarına bizzat C.H.P. ve dolayısıyle İnönü tarafından zemin hazırlanışı! Sonra çok partili rejim, ve C.H.P. iktidarının tasfiyesi! Ama daha önce İnönü'nün, gerek başvekil, gerek cumhurreisi olarak bütün iktidarı boyunca gözden geçirilmesi gereken üç konu var ki, bunların üstünde özetle durmalıyız. Hatta bu konular okuyucu için biraz yorucu ve sıkıcı olsalar bile... Bu üç konu şunlardır: Toprak, iş hukuku ve eğitim... Ancak Atatürk-İnönü devrinin bu üç konudaki problemlerini de kısaca işleyerek bu devreye, az çok ışık tutmuş olacağımızı sanıyoruz. Öyle meseleler ki onlardan bazılarının düğümleri, meselâ toprak davasında olduğu gibi, Türkiye Cumhuriyete yönelirken ne halde ise, bugün de o haldedir (1).

---

(1) Bu davayı, bütünüyle izleyebilmek için bu kitabın cilt bölüntülerine göre değil, 1923-1950 arasında yani İnönü'nün iktidar devresi içinde ele alacağımızı, *İkinci Adam*'ın I. cildinde işaret etmiştik.

1923-1950 Arasında İnönü ve Sosyal Mücadelenin Üç Esas Kolu:

A — Toprak Hukuku,
B — İş Hukuku,
C — Eğitim...

Bir inkılâbın getirebilecekleri ile getirdikleri arasındaki orantı, o inkılâbın gerçek bilançosudur.

Türk İnkılâbı dediğimiz potansiyelin, yahut, uyuyan veya uyandırılmış güçler hazinesinin verebilecekleri ile verdikleri arasındaki orantı, her zaman ferahlık verici değildir. Bu gerçek, özellikle toprak, iş ve eğitim alanlarında kendini gösterir...

IX

A — TOPRAK

ATATÜRK NELER DEMİŞTİ?

Atatürk'ün bazı söylevleri vardır ki onlarda, daha ziyade onun özlemleri dile gelir. Bu özlemlerin hatta uygulandığını görememiştir de. Meselâ toprak meselesinde olduğu gibi... Bazılarında da, ileri görüşler yer alır. Türk toplumunun sosyal yapısına ve bu yapının bazı temel meselelerine, çağdaş bir dünya görüşü açısından değinilmiştir. Meselâ 17 şubat 1923'te İzmir İktisat Kongresini açış nutku, onun bu tür söylevlerindendir.

Bu açış nutkundan şu cümleleri alalım:

«Arkadaşlar, bir milletin doğrudan doğruya hayatı ile yükselişi ve çöküşü ile ilgili ve ilişkili olan, milletin iktisadiyatıdır».

«Tarihimiz tetkik olunursa, bütün yükseliş ve alçalış sebeplerinin, bir iktisat meselesinden başka bir şey olmadığı anlaşılır».

«Yeni Türkiyemizi lâyık olduğu mertebeye eriştirebilmek için, iktisadiyatımıza behemehal birinci derecede ehemmiyet vermek mecburiyetindeyiz».

Bu sözler, bizim yakın tarihimizde gelip geçen devlet adamlarımız içinde, bir temel görüş olarak ilk defa Mustafa Kemal tarafından söylenilmişti. Bunları söyleyen Gazi, aynı nutkunda, iktisadiyata önem verilmemiş olmasının hata levhalarını da çizdikten sonra, açıklamalarına şu görüşü de ekler:

«İtirafa mecburuz ki biz şimdiye kadar henüz, hakikî, ilmî, müspet manası ile, m i l l î bir devir yaşayamadık. M i l l î bir tarihte malik olmadık».

Daha sonra Mustafa Kemal, tâ Selçuklu Türklerinden başlayarak, saltanat idarelerinin millî olmayan harekât ve icraatını eleştirir. Birtakım macera seferleri içinde aslî unsur olan Türk halkının eritildiğini, bundan da yabancıların ve onlarla işbirliği yapan azınlıkların faydalandıklarını anlatır. Şu formülü ortaya atar:

«Siyasî ve askerî muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsunlar, iktisadî muzafferiyetlerle taçlanmazlarsa, kazanılan zaferler devam edemezler. Az zamanda söner-ler...»

O bunları işaret ederken, İstiklâl Savaşının sağladığı zaferi de aynı ölçülere göre değerlendirir ve bu zaferi korumak için şöyle konuşur:

«En kuvvetli silahımız, iktisadiyattaki genişlik, sağlamlık ve muvaffakiyetlerimiz olacaktır».

Sonra şunları ekler:

«Girdiğimiz halk devrinin, millî devrin millî tarihini yazabilmek için, kalemlerimiz sapanlar olacaktır. Bence halk devri, iktisat devri demektir». (1).

Bu görüşler bizim tarihimiz için yalnız yeni olmakla kalmaz. Bu görüşlerde onun deyimi ile, içine girdiğimiz halk devrinin temel politikasını işaret eden temel görüşler de vardır. Evet, yeni devir bir halk devri olacaktı. Yeni devrin tarihi, sapanlarla yazılacaktı. Hatta o bu görüşlerini ortaya attığı İzmir İktisat Kongresini; yeni devletin ilk kuruluş fikirlerinin ortaya atıldığı Erzurum Kongresi ile, Sıvas Kongresi ile, bir tutar. İzmir'de alınacak kararları; o kongrelerde Millî Misak ve özgür devletin ilk Teşkilâtı Esasiye Kanunlarında atılan temel taşları ile kıyaslar...

İzmir İktisat Kongresi, Gazi Mustafa Kemal'in bu ümitlerini ne yazık ki tahakkuk ettiremedi. Bu kongrede onun bek-

---

(1) Bu nutuk için, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, cilt II. s. 99-112'ye bkz.

lediği temel kararlara, ne yazık ki ulaşılamadı. Ama ne de olsa bu kongre yakın tarihimizde, hiç olmazsa adı ile İlk İktisat Kongresi olarak kaldı. Gazi Mustafa Kemal'in, değerini daima muhafaza edecek olan o önemli söylevini bize armağan olarak bıraktı (1). Kısaca şu belirdi ki, biz yeni tarihimizi, her şeyden önce alınteri ve sapanlarımızla yazmalıyız.

Bu nutkunda Gazi Mustafa Kemal, son saltanat Türkiye'sinin hazin manzarasını da çizmiştir:

> *«Artık Osmanlı devleti hakikatte, fiilen istiklâlden mahrum bir hale getirilmişti. Bir devlet ki, kendi tebaasına koyduğu vergileri, yabancılara koyamaz. Gümrük muamelelerini ve resimlerini, memleketin ve milletin ihtiyaçlarına göre tanzim etmek hakkından memnudur. Ve bir devlet ki, fazla olarak yabancılar üzerinde kaza hakkı yoktur. Böyle bir devlete müstakil denilemez...»*

Yeni Türkiye, böyle yarı sömürgelikten, nice kanlara ve alınterine mal olan bir istiklâl savaşı ile kurtulmuştu. Ama şimdi ona, bir İkinci Dumlupınar lâzımdı. Bu Dumlupınar, bir iktisadî Dumlupınar olacaktı. Sapanlar işleyecek, bacalar tütecekti. Son topraklar üstünde son Türkler, hem eski yarı sömürgelik yüzkarasından, hem eski yoksulluktan, ilkellikten ancak böyle sıyrılarak yeni bir vatan yaratacaklardı. Bunun için de, önce toprağa yönelmek, toprağa sahip olmak lâzımdı. Yoksa toprak boş, sahipsiz, yahut kavgalı kaldıkça; bu topraklar üstündeki çiftçi, halsiz, mecalsiz, yarı köle yaşadıkça, bu köylü hiç bir zaman, efendimiz olamazdı...

***

YÖN TAYİN EDİCİ BİR DİREKTİF:

Evet, hem de daha Cumhuriyet dahi ilân edilmeden:

«— Köylü Efendimizdir»

---

(1) Tafsilat için Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*, cilt III'e bkz.

sözleri, Gazi Mustafa Kemal'indir. Onun çağında hiç bir lider, bu kadar güzel, bu kadar yön tayin edici bir direktif vermemiştir. Hem yalnız o kadar mı? Hayır? Şu sözler de onundur:

«— Türkiye'nin sahibi ve efendisi kimdir? Bunun cevabını derhal ve birlikte verelim: Türkiye'nin hakikî sahibi, hakikî üretici olan köylüdür. O halde herkesten daha çok refah, mutluluk ve servete müstahak ve bunlara herkesten daha çok lâyık olan, köylüdür. Bu sebeple Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin iktisadî siyaseti, bu aslî gayeyi elde etmeye yönelmelidir.

Efendiler! diyebilirim ki bugün, felâket ve sefaletin tek sebebi bu gerçeğin gafili bulunmuş (yani onu ihmal etmiş) olmamızdır. Yedi asırdan beri cihanın çeşitli ülkelerine sürerek kanlarını akıttığımız, kemiklerini topraklarında bıraktığımız ve yedi asırdan beri emeklerini ellerinden alıp israf eylediğimiz ve buna karşılık daima tahkir ettiğimiz, aşağıladığımız; bunca fedakârlık ve ihsanlarına karşı nankörlük, küstahlık, cabbarlıkla uşak derecesine indirdiğimiz bu asil sahibin huzurunda, kemal-i hicap ve ihtiramla (Tam bir utanç ve saygıyla) gerçek durumumuzu alalım...» (1).

Millî zaferi izleyen ilk toplantı yılında ve o zaferi kazanan milletin geniş ve aslî kütlesi olan köylülere karşı, bütün Meclise vicdan borcunu hatırlatan bu çok manalı nutkunda Gazi Mustafa Kemal, bu borcun gerektirdiği vazifeleri de ana hatlarıyle belirtir:

«Milletimiz çiftçidir. Milletin çiftçilikteki çalışma imkânlarını, asrî ve iktisadî tedbirlerle en yüksek seviyeye ulaştırmalıyız.

«Köylünün emeğinin verimlerini ve sonuçlarını, kendi

(1) Büyük Millet Meclisinin üçüncü toplanma yılını açarken söylediği nutuktan (1 mart 1922). *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, cilt I. s. 221-245.

lehine ve menfaatına olarak, en yüksek seviyeye çıkarmak, iktisadî siyasetimizin esas ruhudur. Şu halde, bir taraftan köylünün çalışmasını verimli kılacak bilgi, vasıta ve araçları ona sağlamaya çalışırken, diğer taraftan, onun, emeğinin hasılasından azamî derecede faydalanmasını sağlayacak iktisadî tedbirlerin konulmasına çalışmak lâzımdır...»

Böylece Gazi Mustafa Kemal bu sözleri ile, hem yeni devletin izleyeceği iktisadî siyasetin temelini ve kaidesini ortaya atmıştır, hem de bu siyasetin uygulanmasındaki ana yolları ve hedefleri çizmiştir. Bunlar onun görüşleri ve direktifleri idi. Acaba bu görüşleri ve direktifleri istikametinde neler yapıldı? Ne kadar yol alınabilindi? İş bu soruyu cevaplandırmaya gelince, önümüzde beliren tablo, maalesef hiç de parlak değildir. Bu konuda durumu, gelişmeleri ve sonuçlarını sunmaya çalışacağız. Bu izahlarımız elbette ki çıplak gerçeğe dayandığı için belki biraz yorucu da olacaktır. Çünkü heyecan rüzgârlarını değil, sert realiteleri dile getirmek zorundayız. Ama ne var ki, inkılâpların ve devirlerin, getirebilecekleri ile getirdikleri arasındaki orantı, o inkılâpların ve devirlerin en gerçek bilançosudur. Fakat konuya bu açıdan girmeden önce, Türkiye'de tarımsal siyasetin temeli olan toprak hukukuna ve onun gelişmelerine, ne kadar kısa da olsa, tarihî bir bakış şarttır. Çünkü ancak bu suretledir ki toprak, köy ve köylü davasında yeni devletin karşılaştığı problemlerle, bu problemlerin çözülüşü veya çözülmeyişi üzerindeki görev veya sorumluluklarını daha doğru olarak değerlendirmek kabil olacaktır...

*
**

OSMANLI PADİŞAHLIĞINDA TOPRAK HUKUKU:

İlkönce şunu işaret edelim: Osmanlı padişahlığında, Avrupa'nın Ortaçağ sistemindeki gibi bir feodalite-derebeylik nizamı mevcut değildi. Bu suretledir ki bu devlette, toprak asaleti sınıfları şeklinde bir aristokrasi, hiç bir zaman meydana gele-

medi. Gerçi Osmanlıların tam fethedemedikleri bazı ülkelerde; meselâ Kürt hanlarının ve beylerinin hâkim kaldıkları doğu, güneydoğu eyaletleriyle, bir kısım Arap sancaklarında ve Rumeli'nin Bosna-Hersek, Eflâk, Buğdan ülkeleri inde, eskiden beri gelen toprak mülkiyeti, yahut da tam veya yarı feodal nizamlar sürdü, gitti. Ama bu gibi yerler dışında toprak; padişahın, yahut devletin rakabesi, velâyet-i ammesi, yani kamu murakabe ve mülkiyeti altına alındı. Böylece toprakların mülkiyet hakkı aslında devletin elinde bulunuyordu. Hatta tapulu çiftliklerde bile... Devlet, toprakları çok sıkı kaidelere göre düzenlenen esaslar dahilinde ve geçici olarak şahıslara tahsis ederdi. Meselâ tımar, zeamet veya has gibi tabirler altında ve önceden defterlenip sınır ve vasıfları belirtilen irili ufaklı toprak parçaları; sipahilere, kılıç erlerine veriliyordu. Ordu mensuplarına, ocak gazilerine veya çocuklarına, yahut paşalara, beylerbeylerine, vezirlere, şehzadelere ve benzeri kimselere gelir kaynağı (dirlik) olarak tahsis olunurdu. Yahut da padişahın mülkiyetinde alıkonulurdu: Hass-ı hümayun (1).

Bu tımar, zeamet veya has sisteminin uygulanmadığı bölgelerde mülkün vergisi, yahut salyânesi, yıllık olarak oranın hâkim veya beylerinden tahsil edilirdi. Sistemin uygulandığı

---

(1) Bu konularda esas kaynaklardan çok geniş ve etraflı bilgi edinmek isteyenler, Defteri Hakanî Emini Aynî Ali Efendinin 1018 (1602) yılında yazılan el yazması *Kanunname-i Âl-i Osman* isimli temel kitabının, *Osmanlı Devleti Arazi Kanunları* ismi altında bugünkü dile çevirisinden faydalanabilirler. Bugünkü dile çeviren: Hadiye Tuncer. Ziraat Yüksek Mühendisi (1962), Tarım Bakanlığı Yayınları, 265 sayfa.

Bundan başka, gene Hadiye Tuncer tarafından derlenip düzenlenip Tarım Bakanlığınca yayınlanan (1962) ve *Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları* adı altında çıkan diğer bir temel kitabı ayrıca tavsiye ederiz.

Diğer kaynaklar arasında, Prof. Ömer Lütfü Barkan'ın «Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat» başlıklı etüdünü bilhassa belirtmeliyiz. Bu etüt, Maarif Vekâletinin, Tanzimatın 100. yılı münasebeti ile yayınladığı *Tanzimat* isimli kitabın 321-421 sayfalarında 100 sayfalık bir kısmı işgal eder.

sancaklarda veya beylerbeyliklerde ise toprak, bir çift öküzün işleyebileceği arazi, ç i f t hesap edilerek gerekli miktarlarda köylüler tarafından işlenir ve yerine göre vergisi, o toprağın tahsis olunduğu kimseler tarafından tahsil olunurdu. Bu suretle İmparatorlukta padişahın, yahut devletin malı sayılan toprak, irsî, yahut babadan oğula geçen bir kiracılık sistemi içinde köylüler tarafından işlenirdi. Üç sene boyunca işlenmeyen veya kaidelere uymayan, yahut kanuna uyan vâris bırakmayan çiftçilerin toprağı bedelsiz alınarak başkalarına verilebilirdi. Aynı suretle bu toprakların devlet namına murakıbı durumunda olan sipahiler veya benzerleri de daima değişebilirdi.

Hulâsa bu sistemde, aksi sebepler çıkmadığı takdirde, toprak üzerinde çiftçinin hakkı irsî ve daimîdir. Hatta çiftçiye tahsis edilen toprakların miras yolu ile lüzumundan fazla parçalanmasını önleyecek kaideler de konulmuştur. Bu suretle de ülkede bir t o p r a k s ı z l a r sınıfının, yahut toprak proletaryasının türemesi önleniyordu. Diğer taraftan da toprak sipahinin, beylerbeyinin, vezirin ve benzerlerinin öz malı olmayıp, padişah veya devlet tarafından geçici olarak verildiği için memlekette, Avrupa'da olduğu gibi toprak derebeylerinin, toprak asaletinin türemesi de önlenirdi. Böylece, padişaha karşı toprak hakkına dayanarak baş kaldıracak ağaların, beylerin, emirlerin, voyvodların türemesine meydan verilmezdi.

Toprak üstünde işleyen ve işleticiler arasındaki ihtilâflar ise, normal olarak pek görülmezdi. Yahut da Kadı, yani idare ve yargı merciî veya daha yüksek idare kademeleri bu anlaşmazlıkları çözebilirlerdi. Bu sistemin bir tamamlayıcısı olan veya bunun yanında işleyen vakıf topraklar sistemi ise, dokunulmaz bir nizam olarak ayrıca sürer giderdi (1). Bu hal imparatorluğun çöküş yıllarında sarsıldı. Çeşitli haksızlıklar baş gösterdi. Bununla beraber, bazı tadillerle Tanzimata kadar böylece devam edebildi.

---

(1) Vakıflar sistemi hakkında: *Ahkâm-ül-Evkâf*. Yazan: Ömer Efendi.

Kanunname-i Âl-i Osman'ın yukarıda adı geçen derleyicisi Aynî Efendinin meydana getirdiği defterinde (1) imparatorlukta 32 eyaletten 23'ü has, 9'u salyane (yıllık vergiye tabi) idi. Bunların geliri defterlerde ayrı ayrı gösterilmiştir. Bu arada salyane, yani yıllık vergiye bağlı 9 beylerbeyliğinin varidatı da ayrıca gösteriliyordu. Meselâ Yemen, Habeş, Tunus beylerbeylikleri gibi. 23 sancağın her birindeki haslar varidatı ile bu sancakların cebelü, zeamet ve tımar sayıları da ayrı ayrı belirtilmişti. Meselâ Vidin (Tuna kıyısı) sancağı 330.000 akçe has varidatı ile ayrıca 6 cebelü, 12 zeamet ve 195 tımara ayrılmıştı. Yörük beylerine ait büyük tımarlar da ayrıdır. Hulâsa toprakla ilgili nice taksimat ve muamelât vardır ki, bütün bunlar hep bir arada, İmparatorluğun hem toprak yapısını, hem toprak siyasetini titizlikle ortaya sererler. Ayrıca idare, murakabe ve tahsilât kadrolarını da verirler. Kısaca bu sistemde esas, toprakta devlet mülkiyetidir. Toprağın merkezî idareye tabi oluşudur. Toprağın işlenmesinin sağlanması, çiftbozanlığa, yani toprağın terkine veya boş bırakılmasına meydan verilmemesidir. Böylece de, hem toprak bakımsızlığının, hem toprak işsizliğinin, hem toprak ağalığının, toprak zadegânlığının önlenmesidir. Bu şekilde sıkı murakabeye tabi olmayan yerlerde, meselâ Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ise, bugün bize kadar intikal eden toprak ağalığının ve toprak köleliğinin yaşamasına, o zaman da mâni olunamamıştır. Çünkü bu bölgelerin mühim bir kısmı, tam olarak fethedilmiş değildi. Meselâ bu cildin birinci kısmındaki ziraî durum faslında işaret edildiği gibi oralarda, yarı müstakil hükümetlerle Ekrât (Kürt) beylikleri devam edip gitmiştir. Bu cismanî derebeyliklerin yanında ruhanî derebeylikler, yani şeyhlikler de hükmünü yürütüyorlardı. Meselâ Kırşehir'in Mucur kazasındaki Hacı Bektaş Dergâhı, tam 362 köyün varidatını topluyordu (2).

---

(1) Bu zatın eserlerinin asılları Viyana kütüphanesindedir.

(2) Bu konularda daha etraflı malumat edinmek için şu kitaba müracaat edilebilir: İsmail Hüsrev. *Türkiye Köy İktisadiyatı*. Kadro Dergisi neşriyatından. 1934. 205 sayfa.

Osmanlı İmparatorluğunun duraklama ve nihayet gerilemesi ile paralel olarak evvelâ gevşeyen, sonra gittikçe bozulan, verimsizleşen bu sistem, 1826'da Yeniçeri ocağının kaldırılmasına ve sonrasına kadar süregeldi. Tanzimat hareketinin başlaması ile beraber meselâ 1839'da zeamet usulü kaldırıldı. Ondan sonra ise, Tanzimatın esaslarına uygun, yani «mal ve can emniyeti»ni mutlak olarak sağlayan bir toprak kanunu yolu arandı. Ama bu yeni arazi kanunu ancak 1274-1858 yılında çıkarılabildi ve bu kanun Tanzimatın, galiba en esaslı eserlerinden biri oldu. Bu kanunla toprağın tümü üzerinde devletin velâyet-i ammesi ancak manadan ibaret kalarak, toprakta şahsî mülkiyet ve tapu sistemine geçildi. Bazı tadillerle, medenî kanuna kadar yurdumuzda esasları yürüyen kanun budur.

*
**

ARAZİ KANUNNAME-İ HÜMÂYUNU (1274-1858) :

Tanzimattan sonra diğer sahalarda olduğu gibi toprak hukukunda da yeni esasların bulunması ve konulması bahsinde çalışmalara başlanmıştır. Bu çalışmalara ait ilk esasları derleyen bir Defter «Kanunu Kalemiye Defteri» adı altında bugün Istanbul'da, Başvekâlet arşivinde bulunmaktadır. Bu tedbirlerin başında, artık verginin şu veya bu şahıslar tarafından değil, devlet namına ve devletçe görevlendirilmiş memurlar tarafından tahsili işi ön planda ele alınıyordu. Hububattan alınan âşar vergisinin, bütün memlekette 1/10 (onda bir) olarak birleştirilmesi gene bu zamana rastlar (1840). Fakat Türkiye' de toprak hukukunun tam bir esasa bağlanması ve bir arazi kanunnamesine gidiliş, ancak 1858'de, yani Tanzimat hareketinden 20 sene kadar sonra mümkün oldu. Aradan geçen zaman, ihtiyaca göre çıkarılan ayrı ayrı fermanlarla, iradelerle düzenlenilmeye çalışıldı (1).

---

(1) Bu konuda geniş bilgi edinilmesi için «Mektebi Mülkiye Mücelle-i ahkâm-ı Adliye ve Kanunu Erazi Muallimi» Atıf Beyin

Bu kanuna göre, Türkiye'de mevcut arazi beş kısım üzerinden gruplandırılmıştır:

1. *Arazi-i memlûke:* Mülk olarak tasarruf edilebilen topraklar.
2. *Arazi-i mevkufe:* Vakıf topraklar.
3. *Arazi-i emiriye:* Devlete-hazineye ait arazi.
4. *Arazi-i metruke:* Umuma mahsus olan yol, çarşı, pazar, panayır sahaları, iskele, namazgâh, mesire mahalleri gibi yerlerle bir köy veya kasaba halkının müştereken istifadeye hakları olan mera, kışlak, yaylak gibi yerler.
5. *Arazi-i mevat:* Ekilip biçilmeyen, istifade olunmayan arazi.

Bu suretle kanunun en önemli vasfı, memleket topraklarında şahsî mülkiyeti tesis eden maddeler getirmesi ve böylece de devletin velâyet-i ammesini sınırlandırarak, toprağın alım, satım ve intikaline ait maddeler koymasıdır. Fakat eski devrin tımar, zeamet, has gibi asırlarca yürüyen sisteminden, bir taraftan yeniçeri ocağının kaldırılması, diğer taraftan da derhal yeni bir orduya gidilmemesi yüzünden tabiî karışıklıklar oldu. Devlet itibarı zaafa uğradı. Umumî çöküntü devletin ve merkezin otoritesini zaafa uğratınca, mülkün her tarafında mütegallibeler türeyerek, devlet içinde devletler peyda oldu. Kalıntıları zamanımıza kadar temizlenemeyen toprak ağalığı bu devrede kuvvetlendi. Bilhassa yeniçeriliğin lâğvıyle beraber her tarafta güçlenip devlete büyük gaileler açan âyanlık şeklindeki bölge saltanatları bu devrede önem kazandı. Öyle ki, bu âyanlardan bazıları, meselâ Rumeli'de Pazvantoğlu, âdeta ayrı bir devletmiş gibi asker toplayarak Tuna havalisindeki devlet ordularını bozacak kadar güçlenmiş bulunuyorlardı. Gerek Rumeli ve Anadolu'da, gerek bilhasa doğu illerimizde, devlete ait toprakların devlet zaafından faydalanılarak mülk edinilmesi ve

---

Erazi Kanunnâme-i Hümâyunu Şerhi isimli eser, çok değerli bir kaynak teşkil eder. İkinci baskı. 1914.

sonra da mülk olarak tescili yollarının bulunması, yeniçeriliğin lâğvı tarihi olan 1826 ile, yeni arazi kanununun neşri tarihi olan 1858 tarihleri arasına raştlar. Fakat yeni kanunun tatbikine geçilirken, zaten güçlenmiş olan âyanların, ağaların, beylerin yeni kayıt ve tescil sırasında başardıkları yolsuz tasarrufları da bu arada saymak lâzımdır (1).

Osmanlı devletinin son yılları, savaşlar, iç isyanlar, asker almak usullerindeki intizamsızlıklar, açlıklar, hastalıklar dolayısıyle, memleketin her tarafından fakir köylü topraklarının ağalar tasarrufuna geçmesini ayrıca kolaylaştırdı.

***

KÖY PROLETARYASININ TEŞEKKÜLÜ:

1274 (1858) tarihli Arazi Kanununu, Tanzimatın en iyi işlenmiş temel mevzuatından biri ve belki de birincisi olarak saymak yerinde olur. Bu kanunla köyde şahsî mülkiyet ve tasarruf hakkı sağlam esaslara bağlanıyordu. Küçük köylünün toprak ve tasarruf hakkı, bu sırada kanunca sağlanmış gibi görünür. Fakat çarkların ters işleyişi, denetimi olmayan ve köyde topraksız bir sınıfın, yarıcılığın, murabahacılığın müessese halinde yerleşmesi, hulâsa köy proletaryasının teşekkülü gene bu kanunla başlar. Cumhuriyetin eski idareden devraldığı ziraî durumun karakteristik bir unsuru olduğu kadar bugünkü toprak durumumuzun ve ziraî siyasetin de çözümlenmemiş bir der-

---

(1) Yukarda işaret ettiğimiz devlet-âyan mücadeleleri ile, bilhassa doğu vilâyetlerinde ardı arası kesilmeyen isyanları; Anadolu tarihindeki eski Celâlî isyanları ile karıştırmamak lâzımdır. Celâlî isyanlarının sebep ve mahiyetleri tamamıyle başkadır. Bu konuda toplu bilgi edinmek için şu esere müracaat edilebilir: Prof Mustafa Akdağ: *Celâlî İsyanları (1550-1603)*. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınlarından. 1963. 310 sayfa. Doğu İsyanların hakkında Ş. S. Aydemir: *Tek Adam* cilt III; Doğuda İsyan ve Kürtler bölümüne (Kısım VII.) bakınız.

di olan ve ülkede bir ağalık-beylik saltanatına yol açan bu sınıflaşmanın temel sebeplerine de kısaca temas etmeliyiz.

***

BİR KANUN NASIL SOYSUZLAŞIR?

Tanzimat öncesindeki toprak hukuku sisteminde, köylerde kitle halinde işsizlik ve topraksızlık bahis konusu olamazdı. Köylerden şehirlere nüfus akını da pek mümkün değildi. Şehirlerde loncalar, esnaflık sahalarını kapalı ve sınırlı tutuyordu. Toprağını terk edip topraktan ayrılmak, yani çiftbozanlık, suç niteliğindeydi. 1839'da eski kanunlar kaldırılıp 1858'de kesin toprak mülkiyetini ve serbest çiftçiliği getiren arazi kanunu yürürlüğe girince, tabiatıyle serbest çiftçi ve serbest toprak alım satımı da bir nizam olarak yerleşmeye başladı. Fakat yollar yoktu. Memleket ölçüsünde mal mübadelesi de gelişmemişti. 1839 ıslahatında vergilerin ancak devlet namına ve memurlar (muhassıl) vasıtasıyle tahsil edilmesini hedef tutan fermanlar ise yürümedi. Kısa bir zamanda âşar vergisinin de mültezimler eliyle tahsili cihetine gidildi. Böylece de, mültezim suretinde ve âşar ticaretini elinde toplayan bir eşraf sınıfı türedi. Bu sınıf, aynı zamanda tefeci, murabahacı; halkla hükümet arasında aracı ve nihayet borçlandırmalar yoluyle köylünün toprağını yok pahasına kapatan toprak ağaları, toprak beyleri şeklinde gelişti. Buna paralel olarak da, toprağı işletmeyi artık kârlı bulmayan, çiftini terk eden ve hatta şehirlere göçmeye başlayan geniş bir toprak proletaryası türedi. Mal sahipliğinden yarıcılığa, yarıcılıktan marabalığa, yahut, mevsim işçiliğine, gurbet işçiliğine düşen bu kalabalık kitle, memlekette yeni bir içtimaî sınıf olarak belirdi: Topraksızlar sınıfı...

Mahsul fiyatlarının düşüklüğü, emeği değersizleştiriyor, bu sınıfı gittikçe çoğaltıyordu. Buna paralel olarak, evvelce şahıs mülkiyetinde olan toprakların gittikçe ve yok pahasına eşraf elinde toplanmasını kolaylaştırıyordu. Yeni tapulama hükümleriyle kanunî formalitelerin kısa zamanda, memurlarla eşraf elinde bir haksızlık ve soygunculuk vasıtası haline gel-

mesi, bu gelişmeyi büsbütün hızlandırdı. Öyle ki meselâ 1908 Meşrutiyet devrine Türkiye, hele Anadolu, tam bir toprak yağması içinde girdi.

Meselâ 1909'da ve bizde ilk basın röportajcısı olarak Anadolu'da dolaşan Ahmet Şerif Beyden şu parçaları okuyalım:

«Şarkîkaraağaç: 27 ağustos 1325 (1909).

Bir de tapu dairesine uğrayarak, hükümet binasından çıkmak, hükümeti uykusunda, memurları keyiflerinde bırakmak lâzım geldi. Tapu kâtibi yeni gelmiş. Vekâleten çalışıyormuş. Onun için her şeyi söylüyor:

Bütün tapu defterleri vesikasız kâğıtlar, silintiler, çizintiler içinde. Sayfalar yırtılmış, kopmuş, pejmürde bir halde, kayıtlar baştan başa bozulmuş. Hasan'ın haberi olmadan, üzerindeki emlâk Hüseyin'e ferağ edilmiş! Bu gibi haller artık günlük işlerdenmiş ve daima olağanmış. Giden memur, amirlerinin göz yummasıyle istediği kadar işin ticaretini yapmış. Rüşvet, tahrif vesaire, her günkü işlerdenmiş...» s. 63.

«Beyşehir: 10 eylül 1325 (1909).

Beyşehir'de oturduğum dört gün zarfında gördüğüm şeyler hep acı, elem verici şeyler. Eşraf namı verilip, köylüleri soymaktan başka ticaretleri, hükümetin işlerini zorlaştırmaktan, karıştırmaktan, işlerine yaramayan ve onların istediklerini yapmayan memurların (ki pek azdır) aleyhinde bulunmaktan başka işleri olmayan sınıftan beş on kişi burada da var. Bunların zulümleri, şiddetleri burada, diğer kazalardan daha fazla... Hepsinde evvelâ riyakâr, mütebasbıs bir dil ve sonra boyuna hükümeti çekiştirmeler...»

«Ankara köyleri hakkında: 31 teşrinievvel 1325 (ekim 1909).

Nüfus memuru, istediği şahsı ölü, istediği şahsı hayatta gösterir. Bir evi iki veya iki evi bir yapar. Bunların servetlerine sınır yoktur.

Gene maaşına, kazancına had tayin edilemeyen tapu memurları ise, istedikleri gibi harekette muhtardırlar. Bir

şahsın malı için diğerine senet vermek, adi bir muameleyi senelerce uzatmak, en adi meselelerdendir. Ötede köylü ise, bu tarla senindir, benimdir diye birbirini kırar. Çünkü ikisine de senet verilmiştir. Bunu yapan tapucu ise, beride keyfini çatar...»

Ahmet Şerif Bey yazılarında, bu konulardan yüzlerce misal verir. Meselâ Beypazarı kazasında, ismini de verdiği bir bey hakkında halktan öyle malumat toplamıştır ki, bu bey köylülerin 140.000 dönüm toprağına göz göre göre el koymuştur. Ama toprağın vergilerini, gene köylülere ödettirir ve bu beyin sözü, tâ Istanbul'dan Beypazarı'ndaki jandarmaya kadar, herkes için emirdir... (1)

Bu değerli görgü şahidinin yukarıdaki satırları, 1858 Toprak Kanununun son Osmanlı devrinde ve İç Anadolu'da nasıl soysuzlaştığını hazin bir şekilde göstermektedir. Hulâsa Meşrutiyet Türkiye'yi ve hele Anadolu'yu, açlık, eşkıyalık, haksızlık selleri içinde devir aldı. Türk şairi Mehmet Emin Beyin «Türk Sazı» isimli şiirler kitabından aldığımız şu satırlar ne kadar düşündürücüdür.

«Yürüyordum: Ağlıyordu ırmaklar,
Yürüyordum: Düşüyordu yapraklar,
Bir ses duydum, döndüm baktım, bir kadın:
Gözleri dönük, kaşlar çatık, yüz azgın,
Derileri çatlak, bağrı kapkara,
Sağ elinin nasırında bir yara,
Başında bir eski püskü peştemal,
Koltuğunda bir yamalı, boş çuval...
— Ne o bacı?
— Ot yiyoruz, n'olacak!..
— Tarlan yok mu?..
— Ne öküz var, ne toprak...
Bugünedek ırgat gibi didindim,

(1) Ahmet Şerif: *Anadolu'da Tanin.* (1909).

Bundan sonra...
— Kocan nerde?
— Kocam şehit, bir ninem var bir oğlum...
— Soyun, sopun?..
— Onlar dahi hep yoksul:
Ah efendi, bize karşı Istanbul,
Neden böyle bir sert, yalçın taş gibi?..
Taşraların hayvanlık mı nasibi?..» (1).

Anadolu işte buydu ve Istanbul ona karşı hakikaten bir sert, yalçın, taş gibiydi. Taş gibi kalpsiz, taş gibi duygusuzdu... Ve şairin bir kurtuluş ümidi de yoktu. Aynı şiirinden meselâ şu satırları da alalım:

«Evet seni genç kocandan uzun yıllar ayırdık...
Memleketin ağır yükü senin zayıf sırtında,
Bu yük senin, kemik kalmış vücudunu ezip yer,
Senin ömrün, kara bahtın demir eli altında,
Bu el senin, kocan gibi, oğlunu da sürükler...»

Evet sürüklerdi. Sürüklüyordu da... Ufukta bir ümit güneşi de yoktu. Meselâ Tevfik Fikret'in:

«Hangi el, hangi demir el uzanıp kurtaracak?..»

diye insanlığa ağlayan feryadı, asıl bu kadının, bu Anadolu' nun ümitsizliğini dile getirmeliydi.

*
**

TOPRAK AĞALARI DAHA DA GÜÇLENİYOR!

1908 ihtilâlcileri, elbete ki iyi niyetle geldiler. Ama onların da halka inişi, yalnız asker ve vergi toplamak için oldu. Türk olmayan Osmanlı vilâyetlerindeki bitmez tükenmez isyanlar, Anadolu'dan ve Rumeli Türklerinden boyuna kurban istiyordu.

---

(1) Mehmet Emin (Yurdakul): *Türk Sazı*. s. 29-33. Türk Yurdu kitapları...

Bu uğursuz topraklarda her gözü kapanan askerin köydeki toprağına, hemen bir ağa eli musallat oluyordu. Ve sonra savaşlar, boyuna savaşlar: İtalya ile savaş, Balkan Savaşı, Umumî Savaş!.. Hele Umumî Savaş bize, belki de 3 milyon insanın hayatına mal olmuştu. Bu arada bir Ermeni tehciri de oldu ki, en az 1.000.000 Ermeni'nin terk ettiği toprakların hepsi, hükümetin değil, kayıtsız şartsız bu ağaların, beylerin mülkiyetine geçti!

Nihayet Millî Mücadele günleri geldi. Bu sefer Anadolu Türkünün toprağına, yalnız ağalarla beyler değil, Yunanlılar, Pontusçular, Fransızlar, İtalyanlar, İngilizler ve daha niceleri de saldırdılar. Bu hikâyenin sonu malumdur. Ve şu bir gerçektir ki yeni devlet, bütün kendinden önceki devirlerden, yalnış taş taş üstünde tutunamayan bir ülke değil, baştanbaşa boş, bakımsız, kimsesiz topraklar da devraldı. Ama bu boş ve bakımsız tarlaların üstünde de, hâlâ bir tapu yağması, sinsi sinsi, köylünün aleyhine devam edip gidiyordu. Cumhuriyetin ilk yıllarında şair Faruk Nafiz, o «eşrafa ve eşraf oğullarına» haykıran manzum piyesini, işte bu hava içinde yazdı. Gazi Mustafa Kemal'in de daha evvel bazı parçalarını verdiğimiz nutuklarında:

> «— *Köylü efendimizdir, onun huzurunda hürmetle eğilelim*».

derken acındığı kalıntı bu kütleydi. Fikret'in:

> «*Hangi el, hangi demir el uzanıp kurtaracak*».

diye göklerde aradığı el, galiba artık görünmüştü. Mustafa Kemal'in Büyük Millet Meclisi önünde hükümete verdiği direktifler, bu kurtuluşun müjdesi miydi yoksa?..

*
**

İHTİLÂLCİ BİR KARAR:

Cumhuriyet Türkiye'yi işte bu şartlar içinde devir aldı. Şimdi yeni devlete, yeni hükümete, bu şartları memleket yararına, köylü yararına değiştirmek, memleketin temel yapısı olan

toprak münasebetlerini hem teknik, hem sosyal bakımdan, temelden ve yeniden inşa etmek düşüyordu. Memleketin başında Mustafa Kemal vardı. Ve hükümetin reisi İsmet Paşa idi. Şimdi her icra işi İsmet Paşadan beklenecekti. Onun zayıf omuzlarına, memleket bütünü ile yükleniyordu. Atalarımızdan Kültegin'in anlattığı:

«Azlık kavmi çoğaltmak,
çıplak kavmi geydirmek,
yoksul kavmi zengin etmek»

işi şimdi İsmet Paşaya düşüyordu. Yüzölçümü 750.000 kilometrekareye varan ve kurtarılan «son topraklar» üzerinde, şöyle böyle 12.000.000'u bulan, fakat yorgun, mecalsiz, yoksul «son Türkler» onun, bu mucizeyi yaratmasını bekliyordu.

Şimdi artık işbaşına geçen ve Meşrutiyet devrinin genç idealistleri olan aydınlar, vaktiyle şu şarkıda dile getirdikleri vaatleri, artık yapmalıydılar:

«Anadolu ovasında sarı başaklar,
Nasırlı eller, çıplak bacaklar,
Bunlar bizim saf köylümüz, ekmek kapımızdır,
Ekmek kapısına hizmet, herkese borçtur...
Mektebi sırtıyla, yolu kemiğiyle,
Yapacak Türk genci, artık ahdetti...» (1).

Hulâsa her şeye kökten başlamak, her şeyi yeniden nizamlamak lâzımdı. Her şeyin başında da, toprak, çiftçi ve ziraat siyaseti geliyordu. Elde, tümü ancak 130.000.000 lirayı zor bu-

---

(1) Balkan Savaşından sonra, İsviçre'de okuyan Türk gençlerinin «Lozan Türk Ocağı Marşı» olarak düzenledikleri bu güftenin bestesi, dokunaklı bir ahenkle okunurdu. Ve Lozan'daki Türk gençleri topluluğu, Cumhuriyet reijimine değerli elemanlar verdi. Meselâ İsmet Paşa kabinelerinde vazife alan Şükrü Saracoğlu (daha sonra Başvekil) Mahmut Esat Bozkurt, Cemal Hüsnü Taray, Numan Menemencioğlu (Vekil), Cevat Açıkalın (Sefir) gibi aktif şahsiyetler ve sonra daha niceleri, Lozan'da okuyanlar arasından yetişti...

lan hazin bir bütçe vardı. Ama yeni devlet adamlarını, yapılması milyarlar isteyen hesapsız işler bekliyordu. Fakat ne var ki, işte bu bütçenin de gelirinin % 21.3'ü gene ve doğrudan doğruya, köylünün sırtına yüklenen âşar vergisinden geliyordu. Bu bütçe, Cumhuriyetin ilk yılında bile 50.000.000 lira açıkla kabul edilmişti. Ve bu zavallı bütçeden bir gün gelecek, meselâ 1932 yılında, 169.354.000 lira olarak kabul edilen gelirinden tam 49.705.000 lirası, yani üçte bire yakın bir kısmı, yeni Türkiye'nin ve Türk köylüsünün hiç bir suçu ve borcu olmadığı halde, eski Osmanlı padişahlığının borçları (yani Düyunu Umumiye) için yabancılara ödenecekti!..

Ama işte bu hazin şartlar ve bu hazin malî mecalsizlik içinde İnönü hükümeti, Cumhuriyetten sonra inanılmayacak kadar cesur, cüretli bir karar verdi: Köylünün sırtından âşar vergisi kaldırılacaktı. Bu, ihtilâlci bir karardı. Ama ne var ki tâ 1923'ten 1938'e, yani Cumhuriyetin ilânından, Atatürk'ün hayata gözlerini kapayışına kadar; köy, köylülük ve ziraî siyaset alanında, yeni devletin köy ekonomisinin sosyal yapısıyle ilgili olarak alabildiği tek ve önemli hamle de, bundan ibaret kaldı denilebilir. Şimdi olayı özetlemeye çalışalım.

Âşar, İslâmın ilk fütuhat günlerinden başlayarak, bütün Müslüman ülkelerinde uygulanmak suretiyle Cumhuriyete kadar gelen şer'î bir vergidir. İslâmın fethettiği ülkelerde Müslümanlar veya Müslümanlığı kabul edenler, âşar vergisi verirlerdi. Yani toprak mahsulünün onda birini aynen devlete ödemekle mükellef tutulurlardı. Hıristiyan kalanlar ise, âşar yerine haraç verirlerdi. Haracın nispeti, yerine ve zamana göre değişirdi. Ama âşardan yüksekti. Ortalama onda beşi bulurdu. Bu yüksekliğin sebebi şuydu ki, Müslümanlar aynı zamanda İslâmı yaymak ve memleketi savunmak için cihat, yani savaş hizmetlerine de katıldıkları halde, Hıristiyanlar bundan muaftılar. Yahut da ancak ve devşirme yoluyle Müslüman edilerek orduya katılabilirlerdi ki, o takdirde de ordu mensubu olarak zaten vergiden hariç kalırlardı.

Âşar, aynî, yani para değil, mahsul olarak alınan bir vergiydi. Mahsul olursa ve olduğu nispette alınır, olmazsa alına-

mazdı. Yani aynî bir toprak geliri vergisiydi. Bu sebeple de aslında zararlı bir vergi değildi. Fakat bizde şu oldu ki, devlet zayıfladıkça âşarın nispeti artırıldı. Bazı yerlerde ve mahsullerde onda birden, sekizde bire, hatta beşte bire kadar yükseltildi. Nitekim, daha önce de değindiğimiz gibi 1840'ta, yani Tanzimattan sonra âşarın her yerde onda bir olarak tahsiline ferman çıkması bu durumun neticesiydi. Son devrede nispet sekizde birdi. Ancak âşarın asıl ağırlığı şundaydı ki, özellikle son devirlerde bu verginin, devlet eliyle değil, devlet namına toplanmasını devletten iltizâm eden, yani belli bir bedel karşılığı kendi üstüne alan mültezimler vasıtasıyle tahsil edilmesindeydi. İşte bu şekilde âşarcılık, sorumsuz birtakım insanlara köylünün üstünde ve diledikleri gibi baskı ve zulme imkân veriyordu. Bu iltizam usulü, Anadolu ve Rumeli'de eşrafı, yani kasaba mütegallibelerini, tefecilerini, murabahacıları besleyen en emin vasıta olmuştu. Mültezimin eli sopalı adamları köylüyü diledikleri gibi sıkıştırır, köylüye diledikleri gibi zulmedebilirlerdi. Verginin bir kusuru da şuydu ki, âşar bir kazanç vergisi değildi. Çünkü arazinin gayri safi hasılatı üzerinden alınırdı. Masraflar hesaba katılmazdı. Bu suretle de âşar, bazen hasılanın kâr diyebileceğimiz kısmının tamamını, hatta sermayenin de bir kısmını alıp götürüyordu. Bunun neticesi olarak da, köyde bir sermaye birikimi olmuyordu. Şehir ve kasabalarda ise âyan ve eşraf, hem hükümet memurları ile de anlaşarak ucuza getirdikleri âşar işleriyle köyü soyuyor, köylüyü zorla kendilerine bağlıyorlardı; hem de âşar mevsiminde toptan derledikleri hububatı ellerinde tutarak, bunu pazara parça parça ve talebin arttığı zamanlarda sürmek suretiyle, ayrıca kazanç sağlıyorlardı.

Âşar, yalnız malî bir problem de değildi. Aynı zamanda memleketin sosyal yapısında etkisi olan, bu yapıda köylünün sömürülmesine ve eşrafın üremesine, belirmesine imkân veren ekonomik-sosyal bir problemdi... Nitekim Tanzimat 1840'ta, bir taraftan âşar nispetinin bütün memlekette onda bir olarak tespitine giderek âşara nizam verirken, diğer taraftan da iltizam usulünü, yani mahsulün şu veya bu sorumsuz kişiler tarafın-

dan değil de, bu verginin her yerde ancak hükümet muhassilleri, memurları tarafından tahsili için de ferman çıkarmıştı. Ama bu ferman yürümedi. Az zamanda gene mültezimler türedi. Hatta nispetler bile oynayarak sekizde bire kadar yükseldi.

İşte Cumhuriyet devrinde Meclisin aldığı karar, bu pürüzlü ve zararlı sistemin, birden ve tamamen kaldırılması yolunda oldu. 1924 yılı meclisin açılış nutkunda Gazi Mustafa Kemal bu ihtiyaç ve kararı şöyle dile getirdi:

«Memleketin başında, ortaçağın en insafsız belâsı olarak hâlâ musallat duran âşarın kaldırılmasını Meclise teklif edebilecek bir seviyeye, Cumhuriyet idaresinin bir sene içinde vasıl olması, cidden memnun olunacak bir şeydir...»

Hakikaten de 27 şubat 1925 kanunuyle âşar kaldırıldı. 1926 bütçesinde artık âşar geliri yoktu.

İsmet Paşa 30 ağustos 1930'da, Sıvas'ta demiryolunu açış nutkunda, bu konuyu şöyle hatırlattı:

«İlk Başvekil olduğum vakit, elimizdeki bütçenin üçte birinden fazlasını köylü veriyordu. Anadolu ortasında kurulmuş bir köylü hükümeti olduğumuz için, evvelâ onun yükünü hafifletmeye cesaretle teşebbüs ettik. Âşar vergisinin kaldırılması, malî bünyede büyük, korkunç bir ameliyat idi. Malî bakımdan tehlikeli bir imtihana maruz olan herhangi bir hükümet, ancak, idealist bir köylü âşığı olmak hasletiyle (vasfı ile) bütçesinin, asırlardan beri alışılmış üçte biri üzerinde böyle bir tecrübeye girişebilirdi. Eğer bu büyük ameliyatın sarsıntıları olmuşsa, bunu tabiî görmek lâzımdır. Eğer bu sarsıntıları nihayet taşıyıp geliştirebilmişsek, bundan bir köylü milleti olarak iftihar etmek mevkiindeyiz...»

Aynı nutkunun diğer bir yerinde İsmet Paşa şöyle konuşur:

«Âşarı kaldırdığımız zaman, samimî olarak tereddüt ve itirazı biz, köylülerden gördük, İhtiyarlar, bu kadar büyük bir vergiden vazgeçilirse, bu devletin nasıl idare olunacağından endişe etmişlerdir. Hatta bir iki sene yer

yer, âşar zamanı tekrar vergi alınmak ihtimalini göz önünde tutarak tedbirli davranmışlardır. Çünkü devlet denilen şeyin ne ile idare olunduğunu köy ihtiyarları, hiç olmazsa bizim kadar bilirler. Bu memleketin her köyünde bir başvekil oturduğunu hesap ederek konuşmalıyız...»

İsmet İnönü'nün, gerek başvekillik, gerekse cumhurreisliği devrindeki bütün konuşmaları içinde ve haklı olarak en mağrur ve en muzaffer bir eda taşıyan bu 30 ağustos 1930 Sıvas nutkundaki bu cümleler, onun hayat hikâyesinin hakikaten övünebileceği parçalarıdır. Evet, arada tereddütler de, sataşmalar da oldu. Hele 1929'da başlayan dünya iktisat buhranı 1930'da Türkiye'ye de sirayet edip devlet bütçesini baş döndürücü bir şekilde aşağılara doğru indirirken, sadece iç pazarı ilgilendiren bu emin vergi kaynağından vazgeçilmiş olmanın yasını tutanlar bile oldu. Ama gene aynı nutkunda:

«Geri gitmek, hiç bir zaman kabul edebileceğim bir âdet değildir».

diyebilen İsmet Paşadan bu konuda da bir pişmanlık beklenemezdi. Nitekim, yaptığından pişman olmadı ve geri gitmedi...

*
**

NİÇİN TEK HAMLE OLARAK KALDI?

Fakat âşarı kaldırmakla başarılan büyük aşamanın, Türkiye'de köy, köylü ve ziraî iktisat siyaseti alanında; memleketin sosyal yapısına etkisi olabilecek, niçin «tek hamle» olarak kaldığı ve bu hamlenin ardından aynı alanda, niçin diğer hamlelerin gelmediği sorusu, İnönü'nün hayat hikâyesini izleyen ve ileride izleyecek olan herkesin fikirlerini işgal edecektir. Meselâ toprak reformuna yöneliş... Köylünün toprak sahibi kılınması... Hicret eden Ermeni ve Rum mallarının fakir halka mal edilişi... Meselâ kara ve köy yollarının tıpkı demiryolu siyaseti gibi, millî gücü bir İstiklâl Savaşı ruhu içinde seferber etmek suretiyle ele alınışı... Yahut köyde iktisadî düzenin teşki-

lâtlandırılması; meselâ köy kooperatifleri, istihsal ve satış birlikleri, köy birlikleri... Hulâsa köyde hayatı dalgalandıracak, her biri bir ihtilâl mahiyetinde, ama hiç biri bir ihtilâl istemeyen köklü ziraî ıslahat tedbirlerine niçin gidilmemiştir?..

Gerçi 1923-1930 arasında köyün havasını değiştiren bazı şeyler olmuştu. Meselâ eşkıyalıkla mücadelede hükümetin gösterdiği azim ve başarı her zaman, İnönü'nün ve hükümetinin büyük başarısı olarak değerlendirilmelidir. İzale-i Şekavet Kanunu ve onun verimli neticeleri çok müspetti. Doğu isyanı bölgelerini bir tarafa bırakırsak, memleketin diğer kısımlarında şekavet, yani Anadolu topraklarının yüzyıllardır süregelen şifa bulmaz derdi, artık şifa bulmuş ve şekavet, Anadolu'da tarihe karışmış denebilirdi. Hükümete karşı köy halkında bir bağlılık ve itimat duygusu yerleşti. Bu, büyük ve o günlere kadar Anadolu'da bilinmeyen bir haldi. Demiryolları memleketin kuş uçmaz, kervan geçmez ovalarını, dağlarını birbirine bağlıyordu. İç Anadolu'nun dışarıya ve denizlere yolu açılıyordu. 1930-1938 arasında ve 1929-1932 devresini kasıp kavuran dünya iktisat buhranına rağmen, para istikrarı, bütçe istikrarı, dış ticaret istikrarı, sanayileşme ve demiryolu siyasetine devam gibi; o günün hazin malî şartları içinde her biri bir «dev azmi» isteyen alanlarda başarılar kaydedildi. Ama köy ve ziraî siyaset alanında, 1925'te âşarın kaldırılmasından başka hiç bir hamle eseri gösterilmedi.

Bu niçin böyle oldu? Bunun sebebini kısaca, 1923-1938 arasında hükümetin; halka, partiye ve devlete maledilmiş açık, sağlam, ana prensipleri belli ve hangi istikametlerde nasıl yürünerek tamamlanacağı açıklanmış düzenli bir tarım siyasetinin olmayışı ile izah etmek mümkündür. Bu hükmün yanlış olmadığını sanıyoruz. Çünkü ve meselâ ancak, Atatürk ölüm döşeğinde yatarken ve onun hayata gözlerini kapayışından bir hafta kadar evvel, Millet Meclisinin beşinci dönem dördüncü toplantı yılının açılışında Mecliste ve onun adına başvekil tarafından okunan nutkunda, ilk defa böyle bir siyasetin saptanması lüzumuna değinildiğini ve liderlerin ondan önceki nutuklarında, ana hatları belli bir ziraî siyasete değinilmediğini kay-

dedebiliriz. Ama bunu böyle kaydederken, Atatürk'ün daha 1 mart 1922'de Büyük Millet Meclisinin üçüncü toplanma yılını açarken söylediği ve köylüyü «Efendimiz» olarak ilân eden, bazı parçalarını da daha önce verdiğimiz direktiflerini, burada tekrar hatırlatmalıyız.

Atatürk'ün Mecliste okunan son nutkuna gelince, bu nutuktan ziraatla ilgili olarak şu cümleleri alalım:

> *«Millî ekonominin temeli ziraattır. Bunun içindir ki ziraatta kalkınmamıza büyük önem vermekteyiz. Köylere kadar yapılacak programlı ve pratik çalışmalar, bu maksada ermeyi kolaylaştıracaktır. Fakat etütlere dayanan bir ziraat siyaseti tespit etmek lâzımdır. Onun için de her köylünün ve bütün vatandaşların kolayca kavrayabileceği bir ziraat rejimi kurmak icap eder...»*

Atatürk'ün ölümünden bir hafta önce ve onun adına okunan bu sözlerini, bugün de onun bir vasiyeti sayabiliriz. Evet, bir «tarım siyaseti» ve bir «tarım rejimi» lâzımdı. Ama işte olmayan da oydu. Ve bu sözler şunu da belirtmekteydi ki, 1923'te ilân edilen Cumhuriyet, 1938'de bile ancak, ciddî etütlere dayanan bir ziraat siyasetinin kurulması lâzım olduğu merhalesindedir. Bu sözler, bu iki zaman mesafesi arasında hükümetin, bütünlemesine ve sosyal yapıda etkileri olacak bir ziraat siyasetinden, hakikaten yoksun kaldığının kesin bir delilini teşkil etmez mi? (1)

Gerçi, 1923-1928 arasında da bir Ziraat Vekâleti vardı. Ama Ziraat Vekâleti demek, mutlaka belli ve düzenli bir millî ziraat politikasının varlığı demek değildi. Böyle belirli bir millî siyaset olmayınca da, vekâletin bir bürokrasi mekanizması haline gelmesi mukadderdi. Nitekim öyle oldu. Hakikaten de, bu devrede ve bütün vekâletler içinde en bürokrat vekâlet, daima Ziraat Vekâleti olarak kaldı. Meseleler de garip bir şekilde alı-

(1) Bugün, artık çıkarılmış olan toprak kanununun da, beklenen getirmeyeceği hakkında kanaatlar, umumî gibidir.

nıyordu. Bir gün, Büyük Millet Meclisi Bütçe Encümeninde bir orman davasının tartışılmasına şahit olmuştum. Anlaşıldığına göre bir yerdeki bir orman üzerinde bazı encümen üyeleri bir süredir vekili sıkıştırmaktaydılar. Fakat o gün vekil, güler yüz ve ferah bir babacanlıkla şöyle bir açıklamada bulundu:

«— Arkadaşlar, böyle bir orman davası artık kalmamıştır. Çünkü nice zamandır peşine düştüğünüz bu orman için son defa gene oraya giden müfettişlerimiz, orada artık böyle bir orman bulamadılar. Çünkü köylüler ormanı kesip bitirmişler, yerini de sürüp tarla etmişler, geçip gitmişlerdir!..»

Hulâsa, yorgan gitmiş ve kavga bitmişti. Hem ben öyle gördüm ki, vekilin bu hayırlı haberi, encümen azalarını da rahatlandırmıştı...

Kaldı ki orman hakkında bu gerçekler daha resmî şekillerde de ifadesini buluyordu. Meselâ Ziraat Vekili Muhlis Erkmen 28.1.1937'de Büyük Millet Meclisindeki beyanatında şunları söylüyordu:

«Ormanlar inanılmayacak ve şaşılacak bir şekilde süratle tahrip edilmektedir. Aldığımız raporlarda tavsif edilen, hatta iyi bir orman diye tavsif edilen bazı ormanlar, bugün yoktur. Ve bir mütehassıs bana demiştir ki: "Ben, benden evvel gelen bazı mütehassısların tavsif ettikleri ormanları aradım, bulamadım. Korkarım ki, benden sonra gelen mütehassıslar da, benim görüp raporuma koyduğum ormanları bulamayacaklardır..." ».

Halbuki Türkiye'de ilk orman mektebi 1857'de, yani bu beyanların yapılışından tam 80 yıl evvel kurulmuştu (1). 66 yıldan beri de elde bir Orman Nizamnamesi bulunuyordu...

---

(1) Bu mektep 1893'te Ziraat Mektebi ile birleştirildi. 1907'da yeniden müstakil bir mektep haline getirildi. İlk Orman Nizamname-

Ama gerçek şuydu ki, Osmanlı Devletinden kopan ülkelerde ormanlar tahribattan korunduğu, ürediği ve genişlediği halde, öz Türk yurdunda orman, hızla ortadan siliniyordu. Yurt bozkırlaşıyor, çoraklaşıyordu... (1)

Fakat bu arada hiç mi bir şey yapılmadı? Elbette bürolar doldu boşaldı. Çarklar işledi. 1923'den 1938'e kadar köylüye 200.162 liralık pulluk dağıtıldı! 1933'den 1934 senesine kadar Yüksek Orman Mektebi 166 mezun verdi! 3 yerde birer Orta Ziraat Mektebi ve 1933'te Ankara'da Yüksek Ziraat Enstitüleri açıldı. Bu arada 3204 sayılı kanun Orman Umum Müdürlüğünü hükmî şahsiyet haline getirdi ve 1938'e kadar 2 orman reviri kuruldu. Biraz tohum ıslah işi, biraz fidan dağıtımı, inekhane vb... (2) Ama işte o kadar. Köyün sosyal yapısında etkileri olacak bir harekete geçilmedi (3). İskân işleri ise sadece hazin bir başırısızlıktı. Bir sahipsizlikti (4). Gerçi zaten harap olan Türkiye 1923-1937 arasında Romanya, Bulgaristan ve Yugoslavya'dan 771.611 can göçmen kabul etmek zorunda kaldı. Ama sade yurdumuzu terkeden Rumların bıraktığı köy ve topraklar, bunların çok fazlasını yerleştirmeye ve barındırmaya yeterdi. Ama işte öyle olmadı ve iskân işi 1923-1938 arasında hakikaten hazin levhalar göstererek sahipsiz bir düzen içinde eridi gitti... Bunlar, hazin neticelerdir...

---

si de 1869'da neşredilmişti. 1937'de, yani vekil yukardaki beyanatını yaparken, hâlâ bu 1869 tarihli Orman Nizamnamesi yürürlükteydi.

Hulâsa ortada 80 yıllık geçmişi olan bir Orman Mektebi ve 66 yıldır yürürlükte olan bir Orman Nizamnamesi vardı. Orman anlayışı ve ormancı yoktu.

(1) 40 sene kadar Çarlık elinde kaldıktan sonra 1918'de ana vatana kavuşan ve çok bakımlı bir halde elimize geçen Sarıkamış ormanlarında derhal tahribatın başlaması ve bu tahribatın durmadan devam ederek, bugün birçok kısımların artık orman vasfını kaybetmiş olması, bu ilgisizliğin bir başka şeklini teşkil etmektedir.

(2) Rakamlar C.H.P.'nin *XV Yıl Kitabı*'ndan alınmıştır. (1938'de yayınlandı).

(3) Bu arada ve ziraî üretim alanında başarı ile uygulanan

BEKLENİLEN OLUYOR MU? KÖYE YÖNELİŞ:

Tarım ve tarım siyaseti alanında 1923-1938 arasında süregelen sistemsizlik, 1938 kasımında ve Atatürk'ün son beyanlarının henüz Mecliste okunmasından önce ve İnönü henüz Başvekillikten ayrılmadan, birden ve beklenmeyen bir s i l k i n i ş çabası gösterdi. Bu silkiniş çabasının ilk işareti, Başvekil İsmet İnönü'nün, 12.12.1936'da, Millî İktisat ve Tasarruf Haftası'nı açan nutkunda verildi. Bu nutkunda Başvekil İnönü «Türk köyünün bugünkü usul ve vasıtalarla verebileceğinin azamisini verdiğini, ondan daha fazlasını almak için, ancak radikal tedbirlere baş vurmak lâzım geldiğini, Türk köyünün ancak bu yoldan kımıldayıp kalkınabileceğini» söylüyordu. Demek ki artık köye ve radikal bir ziraat siyasetine bir yöneliş vardı. Beklenilen de buydu... Fakat acaba bu radikal kımıldatma ve kalkındırma hareketi neydi? Neler yapılacaktı? Bu belli değildi. Ama havada, İnönü'nün birtakım kararlar içinde olduğunu ve yakında birtakım önemli şeyler duyacağımızı düşündüren ümit verici işaretler vardı.

Bu duyguların etkisi altındadır ki 21.12.1936 tarihli Tan gazetesinde «Köy Siyasetimizde Dönüm Noktası» başlıklı geniş bir yazı yayınladım. Bu yazıda şu cümleler de vardı:

---

iki teşebbüsü önemle kaydetmek lâzımdır. Bunun biri, Çukurova bölgesinde pamuk ziraatinde, eski ve az verimli klevlant cinsi pamuk tohumunun yerine, çok verimli akala cinsi pamuk tohumunun ikamesidir. Bu teşebbüs, ciddî bir disiplinle yürütüldü ve iyi neticeler verdi.

Fakat asıl ikincisidir ki, gerek memleketin ithalâtında sağladığı tasarruf, gerekse Doğu Karadeniz kıyı bölgesinin yoksul hayatına getirdiği refah bakımından çok önemli bir nitelik taşır. Bu da çay ziraatının memlekete ithali ve bunun Doğu Karadeniz bölgesinde yerleştirilmesidir.

1938'den önce tecrübe safhaları tamamlanan çay yetiştirilmesi işi 27.3.1940 tarih ve 3788 sayılı kanunla, teknik, malî ve idarî esaslara bağlandı. Bu suretle çayın üretimi süratle arttı ve memleketin bütün ihtiyacını karşılar hale geldi...

(4) Bu konuda *İkinci Adam*, cilt I, s. 312-313.

«Bütün inkılâplarda, yeni rejimin değişiklik emirlerine en geç ve en güç boyun eğen köydür. Çünkü köy, cemiyetin öyle bir parçasıdır ki, orada insan enerjisi ile tabiatın gücü, bilâvasıta (yani aracısız olarak) karşılaşır. Cemiyet, en ziyade köyde tabiata bağlıdır. İşlenmemiş tabiat ise nimetlerini güç veren ve cemiyetin emirlerine güç boyun eğen bir kudrettir. Tabiat mücadelesinde insanın yardımcısı ve icra kuvveti olan teknik ise köyde geridir».

«En cesur ve aktif rejimler bile bu alandaki yapıcılık işine pek geç ve pek güç karar vererek girebilmişlerdir».

«Bunun içindir ki şimdi Türkiye Cumhuriyetinin girişmeye karar verdiği köy işi ve Türk köyünü yeniden kurma mücadelesi, Anadolu'da yalnız bizim Cumhuriyetimizin değil, hatta belki tarih öncesine kadar varan Anadolu tarihinin kaydetmediği derecede karışık, geniş ve o nispette de çetin bir iktisat meydan savaşı olacaktır».

«Bu mücadelede inkılâpçılık antuziazı, cüretli kanunlar, modern teknik, geniş inşa kredisi ve hepsinin üstünde ise etüt ve plan, yahut kısaca radikal tedbir, zalim ve kudretli tabiata karşı kullanacağı başlıca silahlar olacaktır...» (1).

İnönü'nün işaret ettiği radikal tedbirlerin neler olacağı birkaç gün sonra belirmeye başladı. Büyük Millet Meclisi, C.H.P. Grubu 29 aralık 1937'de toplanarak, Başvekil İnönü'nün bu konudaki nutkunu ve düşüncelerini dinledi. 30 aralık 1937'de ise, bu nutkun tamamı basında açıklandı. Bu nutkunda İnönü, iktisadî ve ziraî hayata yeni hamleler verecek olan bazı kanunların encümenlere verildiğini ve bu kanunların süratle neticelendirilmelerini rica ederek geniş izahlarda bulundu. Beş senelik bir program şeklini alacağı anlaşılan yeni hamleler için İnönü, geniş paralar tahsis edileceğini bildiriyordu. İlk maddede S u l a m a İ ş l e r i ele alınıyordu. Fakat ikinci mad-

(1) Ş. S. Aydemir. Köy Siyasetimizde Dönüm Noktası. *Tan* gazetesi. 21.12.1936.

de büsbütün yeni ve beklenmeyen bir hareket getiriyordu. Kısacası, köy birlikleri kuruluyor ve bu birliklerde, şahsî mülkiyet esası baki kalmakla beraber, yarı kolektif bir çalışma sistemine gidiliyordu. Bu yeni sistemde yer alacak her köy veya köyler birliği bir k o m b i n a teşkil edecekti. İlk ağızda 1000 kombine kurulacaktı!..

İnönü kombinaları şöyle anlatıyordu:

«Yeni aletler, harman makineleri, sürme ve sulama tertipleriyle, planlı olarak tanzim edilmiş bulunan ziraî kombinalar vücuda getirmek istiyoruz. Bu kombina (kombine)lar, toprağın ve muhitin icaplarına göre biraz büyük, biraz küçük olabilecekse de, her halde her biri bir cüzütam (bütünlük-birlik) halinde olacaktır. Bu kombinalara Orta Anadolu ve Doğu Anadolu'da daha çok ihtiyaç vardır.

Düşündüğümüz ilk plan, 1000 kombina üzerine tesis olunacaktır. Bunlar, dört senelik bir tecrübenin vereceği neticeye göre tamim ve teksir olacaktır (yani yayılacak ve çoğaltılacak). Bu sistemin remzi, yeni usul ve yeni alet olacaktır...»

Bundan sonra İnönü, yeni ekonomik tedbirler cümlesinden olarak şunların da ele alınacağını açıklamıştır:

1 — Orman meselesi:
   a — Mülkiyet meselesinin halli,
   b — İyi muhafaza teşkilâtı,
   c — Ormanların yalnız devlet eliyle işletilmesi (ormanların devletleştirilmesi).

İnönü bu konuda, eğer memlekette ağaç kesmek serbest bırakılsa, bir iki yıl içinde orman kalmayacağına inandığını söylüyordu. Ormanları devlete mal etmeyi, iyi muhafaza teşkilâtı yapmayı ve ormanları devlet eliyle işletmeyi, tek çıkar yol olarak görüyordu.

İnönü bir de toprak kanunu konusunu ortaya atıyordu:

Bu konuda da İnönü'nün görüşü şuydu:

«Toprak, mahsulünü ancak bir vaziyette verir. Bu vaziyet de, o toprağın, işleyenin malı olmasıdır. Yurdumuzda topraksız çiftçinin sayısı, her türlü tasavvurun, tahminin üstündedir. En ziyade toprağı taksim edilmiş, en mamur yerlerimizde bile köylünün yarısına yakın bir miktarı topraksızdır...»

Ve devam ediyordu:

«Hiç bir vakit, hiç bir adamın malını gelişigüzel zaptetmek fikrinde değiliz. Fakat köylüyü de hiç bir suretle, ilelebet topraksız kalmaya mahkûm eden dar çerçeve içinde bırakmaya razı olamayız. Toprağı köylülere dağıtmak meselesi, medenî memleketlerin, birer birer içinden geçtiği régime agraire denilen ziraî bir ilerleme safhası olmuştur...»

Bu konuşan İnönü müydü? 16 yıl süren tam bir toprak ilgisizliğinden sonra birden infilâk eden geniş reform şahlanışı nereden gelmişti? Bunun cevabı hâlâ verilememiştir.

İnönü bu kanunların encümenlerden, tahsisat kanunları ile beraber çıkarılmasını da istiyordu... İnönü'nün beyanatı coşkun, sürekli alkışlarla karşılandı. O alkışlayıcılar ki, bunların çoğu, encümenlerde bu hareketi daha baştan baltalayacak ve bütün bu hamle gösterisi birden parladığı gibi, hızla söndürülecektir...

RÜZGÂR GİBİ GEÇTİ!

İnönü'nün uyandırmak istediği hareket büyük, geniş ve manalıydı. Bu hareket, şu veya bu yönleri ve esasları işleyip düzenlemek suretiyle, memleketin sosyal yapısında güçlü ve yeni bir kalkınma hareketi doğurabilirdi. Kaldı ki köyün donmuş yapısına, gene İnönü'nün dediği gibi, «kımıldatıcı bir kalkındırma» müdahalesinin lüzumunu kimse inkâr etmiyordu da. O halde iş şekillerde tartışmaya kalıyordu. Toprağın sahiplen-

dirilmesi ve topraksız köylünün toprağa sahip kılınması gibi bugün hâlâ tartışılan, fakat hâlâ başarılamayan bir hareketin, ne kadar geç bile olsa, 1936 sonunda İnönü tarafından ortaya atılıp, 1937 başında fiilen Meclise getirilmesi, hakikaten önemli bir şeydi. Ormanları kurtarmak' ve ormanı devlet eliyle işletmeye geçerek orman varlığını k a m u l a ş t ı r m a k, gene büyük bir karar ve hareketti. Kombinalara gelince, şu veya bu şartları henüz lâyıkıyle işlenilmeden ortaya atılmış olsa bile, köyde birlikler yaratılması, bu birliklerin teknik iskelet, yani makine ve istihsal vasıtaları mihveri etrafında teşkilâtlandırılması fikri âdeta bir doktrinin harekete getirilişiydi. Köyler, asrın tekniğine adım uydurabilecek birer müstahsil ünite haline gelecekti. Bu, ileri, inkılâpçı bir hareketti. Bu kombinaların, gene her biri birer kombina olan devlet ziraî işletmeleri veya üretme çiftlikleri ile işbirliğine gidebilmeleri halinde, bu işbirliğinden en ziyade köyler kazançlı çıkabilirdi. Ancak, Türk basınında iyi anlaşılmayan ve gerekli yankıyı bulmayan bu hareketlerin aydınlatılması, açıklanması, halka maledilmesi için hiç bir propaganda hareketi yapılmıyordu. Bu kayıtsızlık, İnönü'nün girişmek istediği büyük hareketin şanssızlığı oldu. Bu da şunu gösteriyordu ki, memlekette ipin uçları, artık Hareket Adamı'nın değil, bürokrasinin ve bürokratın elindedir. Meclis ise, Hareket Adamı'nı değil, bürokratı daha iyi dinliyordu. Onun için teşebbüsün geleceği ve başarı şansı oldukça gölgeliydi...

Kendime göre bu hareketi değerlendirmek ve onu bir kısım okuyuculara duyurmak için, o zaman çok okunan bir gazete olan Tan'a bir sıra ve gazete tarafından gösterişli bir şekilde takdim edilen yazılar yazdım (1). 10.1.1937 tarihli Tan'da

(1) — Köy Siyasetinde Dönüm Noktası. 21.12.1936.
— Anadolu'da 1000 Kombina ve Planlı Köy İktisadiyatı. 10.1.1937.
— Orta Yaylada Modern Bir Kombina Numunesi. 17.1.1937.
— İstepler Makineleşince. 24.1.1937.
— Ormansızlaşan Türkiye'den, Yeşil Türkiye'ye. 31.1.1937.
— Türkiye'de Köy Birleştirme Hareketi. 28.2.1937.

çıkan «Anadolu'da 1000 Kombina ve Planlı Köy İktisadiyatı» başlıklı yazımda kombinée-kombina anlamını çeşitli açılardan anlatmaya çalışıyordum (1). Diğer yazılarımda da konu diğer yönleri ile olgunlaştırılmaya çalışılıyordu. Çünkü teşebbüs ve hareket hakikaten yeniydi ve fikir ortaya, bir hazırlık safhası geçirilmeden atılmıştı. Gerçi 20.1.1937'de Ziraat Vekili Muhlis Erkmen'in bu mevzuda basına verdiği beyanat 21 ocakta yayınlandı. Fakat işin özü gereği gibi gene aydınlatılamıyor, hatta gittikçe karışıyordu. Meselâ bu beyanatında Muhlis Bey kombinaların işleyiş tarzını şöyle özetliyordu:

«Kombinalar ilk zamanlarda Ziraat Vekâletinin eliyle ve murakabesi altında işletilecek, daha sonra, köylerde teşkil edilecek kooperatiflere devredilecektir».

Halbuki böyle bir işletmecilik için Ziraat Vekâletinin ne teşkilâtı, ne kadrosu vardı. Yüksek Ziraat Enstitüsü, açıldığı günden 1938'e kadar ve bütün şubelerinin toplamı olarak ancak 480 mezun vermişti. Bunların da % 80'i büro işlerinde vazifeliydiler. 4 orta ziraat mektebi ise henüz yerleşmiş müesseseler halinde değildi ve verimsizdiler.

Köyleri kalkındırma için hazırlanan kanun lâyihasının, 1.3.1937'de özetle neşrolunan gerekçesinde ise, dikkati çeken bilgiler vardı. Meselâ şunları kaydedelim:

«Köylüler, memleket nüfusunun % 87'sini teşkil etmektedirler. Muhtarlıkla idare edilen 38.500 köyümüz vardır. Bunlardan 11.175'inin nüfusları 150'den aşağıdır. Nüfusu 150-300 arasında 11.796 köy, 300 ile 500 arasında 8655 köy mevcuttur. Bütün köylerin yarısı, muhtar ve korucu aidatını bile karşılamaktan âcizdirler ve bu durum karşısında kanun şunları getiriyordu:

---

(1) Kurulacak kombine sayısı üzerinde haberler gittikçe değişiyordu. Evvelâ hatta 100 kombinadan bahsedildi. Sonra 1000 kombina üzerinde beyanda bulunuldu. Daha sonra ortaya 2000 kombina haberleri yayıldı. Nihayet 9000 kombina hakkında da haberler yazıldı!

A — Dağınık köyleri, müşterek merkezler etrafında toplayarak bir idare altına almak,
B — Köylerin teşkilâtlandırılması,
C — İşlerin planlaştırılması ve murakabesi,
D — Gelirlerin artırılması,
E — Bunlar için de, Köy Kanununda değişiklikler yapılması.

Bu sayede 2.000 nüfus, bir k ö y b i r l i ğ i nde sağlanınca, köy belediyelerine de gidilecekti... Hulâsa konular ve Türk köyünün yapısında kökten bazı müdahale ve değişikliklere gidilmesi işi, tam bir etütle olmasa bile iyi niyetle ele alınıyordu...

Hatta bu arada, bütün köylerin ebeye, bütün nahiyelerin doktora kavuşacağı hakkında haberler de yayınlandı. Bu iş hem de 1940 senesi sonuna kadar tamamlanacaktı! Meselâ, 27.12.1936 tarihli Tan gazetesi, Ankara muhabirine atfen şöyle bir haber yayınladı:

«Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti, memleketin sıhhat bünyesinde inkılâp yapacak en büyük eserinin hazırlıklarını tamamlamış gibidir. Vekâlet, başta Ankara olmak üzere, memleketin diğer bir yerinde de kuracağı iki Tıp Mektebi ve hemen hemen her büyük şehirde açacağı Köy Ebe Kursları vasıtasıyle, 1940 senesi sonuna kadar, tam teşekküllü bütün nahiyelerimizi doktora ve köylerimizi de ebeye kavuşturacaktır...»

Hulâsa memleketin üzerinde ve 1937 başlarında, halka doğru, köye bir iktisadî seferberlik havası esiyor gibiydi ve memleket aslında, pek çabuk arkası kesilen böyle bir kendine inanış ve büyük işlere yöneliş rüzgârına ne kadar muhtaçtı... Fakat bu hareket, ne yazık ki, rüzgâr gibi geçti...

Gerçi bu hamle ve çabalar büsbütün verimsiz kalmış değildir. Sulama işleri üzerinde çalışmalar gelişerek, Anadolu 12 su bölgesine ayrıldı. Bu suretle de Devlet Su İşlerinin temeli o devrede atılmış oldu. Fakat asıl çalışmalar Ormancılık İşleri ve Ormanların Kamulaştırılması Kanun Tasarısı üzerinde toplandı ve nihayet bu tasarı 3444 sayı ile kanunlaştırıldı. Ka-

nunun müzakereleri sırasında Ziraat Vekilinin belirttiğine göre memleketin orman durumu şuydu:

8-8.5 milyon hektar ormanımız vardı. Bunun 2 milyon hektarı koruydu. 4 milyon hektarı baltalık, 2.5 milyon hektarı da çalılıktı. Bunların toplamına ve memleketin yüzölçümüne göre ormanlar % 10 yer kaplıyordu. Halbuki bir memlekette normal orman nispeti en az % 20 olmalıydı. Kaldı ki, bizim 8-8.5 milyon hektarlık yeşil yüz örtüsünün de hepsi orman sayılamazdı. Hulâsa şimdi İnönü hükümeti, işte bu yeşil toprak örtüsü üstünde ve artık ormanı devlet malı yaparak çalışacaktı. Hem ormanları koruyacak, hem onu çağaltacaktı. Fakat ormanların kamulaştırılmasının tepkisi, ormanlık bölgelerde çok sert oldu. Köylüler bir kısım yerlerde devlet ormanını çabucak yakıp bitirdiler. Meselâ, Toroslardaki bir büyük ormanda, bir gece içinde 35 yangın birden çıkarıldı! Devletle halk, ormanlarda çarpışıyordu ve bu mücadelede devlet zayıf, halk müteca vizdi. Halbuki devlet, ormanı işleterek halkı orman yağmacısı yerine, orman işçisi ve işleticisi yapmak istiyordu...

Kombinalar işine gelince, bu konu, kanun tasarısı şekline dahi gelemedi ve nihayet İsmet İnönü, 20 eylül 1937'de izinli olarak ve kısa bir süre sonra resmen başvekillikten ayrılınca, bu dava da artık unutuldu.

Hulâsa, köylünün topraklandırılması işi İnönü'nün; Atatürk'ün ölümünden biraz önce ele aldığı yeni köycülük hamlesinin esaslarından biriydi. Onun bu konudaki konuşmalarından parçalar daha yukarıda verilmişti. Fakat bu konu, bu sefer de bir sonuca bağlanamadı. Çünkü Türkiye Büyük Millet Meclisi, toprak reformuna karşı daima kuşkulu olmuştur ve galiba daima kuşkulu olacaktır. Nitekim İsmet İnönü'nün bu teşebbüsünde yürütülemeyen toprak meselesi, onun bir süre sonra başvekillikten ayrılışı ile büsbütün unutulacaktı. Bu böyle olunca da, Atatürk'ün daha 1922'de köylüye karşı bir millî borç olarak ortaya sürdüğü bu dileği, onun ölümünden bir hafta önce ve onun adına okunan Meclis açış nutkunda da, acı bir ifade ile tekrar edilecek, ama onun bu vasiyeti de Meclisin ha-

vasında hiç bir belirli yankı yapmadan kaybolup gidecektir. Meselâ, Atatürk'ün bu son nutkundan şu satırları alalım:

> *«Toprak Kanununun bir neticeye varmasını, Kamutayın (Meclisin) yüksek himmetinden beklerim. Her Türk çiftçi ailesinin, geçineceği ve çalışacağı toprağa malik olması, behemehal lâzımdır. (Alkışlar) Vatanın sağlam temel ve imarı bu esastadır. (Alkışlar, bravo sesleri...).*

Fakat ne var ki, Atatürk, daha 1922'de hasretini belirttiği bu hikmetli siyasetin sonucunu göremedi. Sanıyorum ki ruhu, hâlâ bu hasretle titrer.

*
**

1938 - 1950 ARASINDA KÖY VE TOPRAK MESELELERİ:

Şimdi de İnönü'yü, reisicumhurluk yıllarında toprak siyaseti açısından izlemeliyiz. Fakat önce bir geçiş devresi üstünde kısaca durmalıyım. İnönü 25 eylül 1937'de izinli ve 25 ekim 1937'de kesin olarak başvekillikten ayrılmıştı. Yeni kabineyi teşkile memur edilen Celâl Bayar'ın 8.11.1937'de Mecliste okuduğu nutkun, program nutuk olarak adlandırıldığını daha önce kaydetmiştik. Bu nutuk hakkında bu isim, Celâl Bayar'ın, nutkunu hazırlarken, her konuya girişte, Atatürk'ün 1.11.1937' de ve Meclisin beşinci devre III. toplantı yılını açarken söylenen nutuktaki görüş ve işaretlerini birer direktif olarak alması ile yerleşti. Nitekim Atatürk'ün nutkuna da «direktif nutku» denildi. Yeni başvekilin nutkunda da köy ve köylü meselesi yer alıyordu. Toprak konusu şöyle özetleniyordu:

> *«Şef, milli ekonominin temeli ziraattır buyurmuşlar ve çeşitli direktifler vermişlerdir. Plana bağlanarak tamamen tahakkuk ettirilecek olan bu direktifler, aşağıdaki gruplarda toplanabilir:*
>
> *— Topraksız çiftçi bırakmamak, (Alkışlar...)*
>
> *— Ziraat bölgelerine göre hususî tedbirler almak.*
>
> *— Çok, iyi ve ucuz istihsal temin etmek.*

Topraksız köylü bırakmamak prensibi, parti programının 34. maddesine dayanır.

Her Türk çiftçisini kâfi toprağa sahip etmek ve topraksız çiftçiye toprak dağıtmak için hususî istimlâk kanunları çıkarmak, bu maddenin hükmüdür. Her Türk çiftçi ailesinin, çalışarak geçinebileceği bir toprağa malik olmasını, vatan için sağlam bir temel ve imar esası saymaktayız... (Bravo sesleri...)

Memlekette her bölgenin hususî şartlarına göre, bir çiftçi ailesinin geçinebilmesi için muhtaç olduğu toprağa behemehal malik olmasını temin etmek ve bu aile toprağının hiç bir sebep ve suretle parçalanmasına ve elden çıkarılmasına meydan vermemek lâzımdır. Her bölgenin nüfus kesafetine ve toprağın verim derecesine göre, büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işleyebilecekleri arazi genişliğini sınırlandıracağız. Buna ait bir kanun lâyihasını bir an evvel hazırlayarak, Büyük Millet Meclisine takdim etmek kararındayız» (1).

Bu demecinde Celâl Bayar, gene Atatürk'ün direktiflerinden, hatta bizzat çifiçilik yapmak, çiftlik kurmak teşebbüslerinden misaller vererek, devlet çiftliklerine de gidileceğini, hayvancılık, ziraat sanayii, ormancılık işlerinde çalışmalar yapılacağını anlatıyordu.

Bayar'ın demeci ve topraksız çiftçi bırakılmayacağı ve hele toprakların miras olarak intikalinde bunların, bir hadden fazla parçalanmasına meydan vermemek yolundaki vaatleri güzel, ileri fikirlerdi. Ama bunlar ancak çok cepheli bir ziraî reforma zemin olabilirdi. Celâl Bayar'ın başvekilliği sırasında bu konular üzerinde hiç bir hareket yapılamadı. Bu hareketsizlikte, Atatürk'ün 1938 başlarında açığa vuran hastalığının bütün icra cihazında yarattığı durgunluğun da etkisi olduğunu

(1) Meclis zabıtlarında tabiatıyle yer alan bu nutuk, ayrıca ve Atatürk'ün açış nutku ile beraber yayınlanmıştır Bundan başka Celâl Bayar'ın 1945'te yayınlanan *Celâl Bayar'ın Söylev ve Demeçleri, 1920-1953* isimli kitapta da yer alır, s. 307-325.

kabul etmek yerinde olur. Bu suretle de Celâl Bayar'ın Atatürk'ün hayatında, 25 ekim 1937'den 10 kasım 1938'e, yani Atatürk'ün ölümüne ve İnönü'nün reisicumhurluğuna kadar süren birinci başvekillik devresinde, köy ve toprak siyasetinde bir hamleye geçilemedi. Şimdi artık İnönü'yü, reisicumhur olarak toprak ve ziraat siyaseti alanlarındaki olaylar ve davranışları ile izlemeye geçebiliriz.

İNÖNÜ BIRAKTIĞI YERDEN BAŞLAYABİLDİ Mİ?

İnönü reisicumhur olunca, bu konudaki işlere acaba bıraktığı yerden başlayabildi mi? Hayır! Uzun yılların bu alandaki durgunluğundan sonra İnönü'yü, 1936 aralık ayında, patlama şeklinde bir nutukla birden toprak ve tarımsal siyasetin içine atan ve 1937'nin ilk aylarında çeşitli şekiller alan hamle çabası, İnönü'nün reisicumhur olarak iktidar sahnesinde daha üstün bir yer almasıyle, yeniden ilk plana çıkamadı. Gerçi ilk hamlede ormanlar devletleştirilmişti. Bu büyük bir başarıydı. Orman bölgesi köylerinin sert ve insafsız tepkisine ve birçok yerlerde sayısız yangınlarla ormanların tahribine rağmen kanun yürürlükteydi. Gerçi henüz orman işleri teşkilâtlandırılmamıştı. Ama teşkilâtlandırılabilirdi. Nitekim öyle de olacaktır. Ama topraksız köylüyü toprak sahibi kılmak, köylerde üretime hız verecek kombinaların kuruluşu ve ileri tekniğin köye girişi vesair alanlarında hemen hiç bir hareket görülmedi. Gerçi İnönü aynı İnönü idi ve Ziraat Vekili de aynı Ziraat Vekili olarak mevkiindeydi. Zaten kabinede iki vekilden başka değişen yoktu. Yani kabine aynı kabineydi denilebilir. Bu arada Celâl Bayar dahi kabine üyesi ve Başvekildi. Ama kombinalar, köylüyü topraklandırma ve benzeri hamle hareketleri, hatta açılış kapanış nutuklarında bile yer almadı. Atatürk'ün, hayatında:

— *Bunu beklerim,*

dediği hareket, şimdilik arka plana itilmişti.

Bunu, yeni devlet başkanının işlere yeniden sarılarak bunlara yeni bir çekidüzen vermek hazırlığından ziyade, İnönü'nün devlet başkanı olduğu günlerin dış olaylar bakımından dünyanın arz ettiği gelişmeler ve bunun Türkiye'deki tabiî akisleri ile izaha çalışmak, insaflı bir hareket olur. Hakikaten de o günler, İkinci Dünya Savaşı öncesi günleriydi ve İkinci Adam'ın şimdi elimizde olan bu cildinde o günlerin gelişmelerini, bütün ihtimalleri ve problemleri ile görmüş bulunuyoruz: Yalnızdık. Fazla olarak kuzey komşumuzdan beklenmeyen teklifler almıştık. Türkiye'nin bu şartlar içinde dikkatini dış meseleler üzerinde toplaması, yeni ittifaklar arayarak yalnızlıktan kurtulmak çabalarına önem vermesi tabiî idi. Orduyu fevkalâde şartlara göre hazırlaması, halk ve ordu iaşesi için birtakım yollar araması gibi işler, İnönü'yü ve hükümeti, memleketin temel yapısı olan ziraat usul ve münasebetlerinde, sonu biraz da belirsiz büyük dalgalanmalar yaratabilecek teşebbüslerden alıkoyabilirdi. Bunu tabiî görmek icap eder. Meselâ her şeyi bir tarafa bıraksak bile, İsmet Paşanın başvekil olarak son aylarında ortaya attığı 1000 kombina (ki bu rakam ağızlarda ve kalemlerde 4000, hatta 9000 miktarlarına da yükselmişti) aslında 1000 makine ekibi demekti. Bu ise gerek muhteva, gerekse bedel bakımından muazzam rakamlar tutacaktı. Kaldı ki, o şartlar içinde bize bu makineleri verebilecek memleket bulmak da bir meseleydi. Bu arada Başvekil Refik Saydam'ın, daha Sağlık Bakanı iken iskân işleri için hazırlamaya çalıştığı lâyiha da elde kaldı. Bu lâyihayı ve iskân işlerini bir aralık Maliye benimsemek istedi, olamadı. Ziraat Vekâleti aldı, olmadı ve 1942'de iş artık oluruna bırakıldı.

BAŞKA TİP BİR VEKİL...

İşte bu sırada, toprak ve ziraat davaları ileride ne vakit bahis konusu olacak olsa, adı geçecek ve tasavvurları incelenecek olan genç bir vekil, kabineye Ziraat Vekili olarak girdi (temmuz 1942). Bu vekil, Şevket Raşit Hatiboğlu'dur. Mene-

men taraflarından bir köylü ailesine mensuptu. Hatiboğlu, Halkalı Ziraat Okulundan sonra ihtisas öğrenimini Almanya'da yapmıştı. Ziraatın teknik işleri üzerinde değil de, toprak siyaseti konularında çalışıyordu. Yüksek Ziraat Enstitüsünde hocaydı. O devre Manisa'dan mebus seçildi. 1942 temmuzunda Ziraat Vekili olarak kabineye girdi. Eski ve uzun yılların Ziraat Vekili olan Muhlis Erkmen'in de, mektepten talebesiydi...

Şevket Raşit Hatiboğlu, görüşlerini nazarî alanda, daha Ziraat Enstitüsü hocalığı sırasında yaymaya başlamıştı. Yayınladığı «Toprak Dergisi» dar çevrelerde, fakat dikkati çeken bir organdı. Bu fikirlerini tabiî, kürsüsünde de savunuyordu. Çabası, memlekete ilmî açıdan toprak siyasetini sokmadı. Bu sebeple memleketin ziraî siyaseti de onu meşgul ediyordu. Mizacı itibarıyle biraz içine kapalı, sessiz, az konuşan, fakat çevresinde insan toplayabilen bir aydındı. O devrede, böyle bir klik önderi gibi görünen herkese söylenmesi tabiî olan şeyler onun için de söylendi. Bazıları ona, Almanya'nın fazla tesiri altında kalan şoven nasyonalist, rasist, hatta Anadolucu gibi sıfatlar yakıştırdılar. Ama Şevket Raşit, ne denilirse denilsin, dikkati çeken ve bir şeyler vaat eden insandı. Hatta bir aralık onu, geleceğin tabiî başvekili gibi görenler vardı. Ben de böyle düşünüyordum.

Niçin böyle düşünüyorduk? Şimdi belki iyi izah edemem. Ama o günlerde bu görüşü paylaşanlar çoktu. Fakat bir tarafı da vardı: Tam zamanı gelince açık mücadeleden çekinen, içine kapalılığı bazen kararsızlık derecesine varan bir insan olarak görünüyordu. Hayranlar toplama bahsinde de, doğru veya yanlış, fakat dar klikçilik hissi veriyor gibiydi. Hulâsa tanıyanların tabirince, karar zamanında tereddütlü ve çekingen bir insan olan Şevket Raşit Hatiboğlu, o zaman kendisinde göze çarpan bu hallerini şimdi, hoş bir olgunlukla, «Anadolu çekingenliği» olarak vasıflandırır... Yakın tarihimizin akışına göre bu görüşte, galiba bir gerçek dile gelmektedir... Hulâsa Şevket Raşit, o günlerin havası içinde, dikkati çeken şahsiyeti ile kabinede yerini aldı.

Şevket Raşit Hatiboğlu kendi hikâyesini anlatırken, 1932'de

Almanya'dan memlekete döndüğü zamanki durumu şöyle tasvir eder:

— «Ortada, toprak reformu hakkında hiç bir düşünce bulamadım. Mecliste yer alan ve sahnede görünen tanınmış politikacı ziraatçılar, meselâ, Muhlis Bey, Tahsin Coşkun (Atatürk çiftlikleri müdürü mebus), Yaşar ve Hamdi Bey (mebus ziraatçı) gibi şahsiyetler, bu konu açılınca:

— Aman sakın ha!..

diyorlardı... Belki de bir taraftan, Atatürk'ün de büyük çiftçi, çiftlikler sahibi olmasını düşünerek, bu tabirden, bu bakımdan da kuşkulanmış olabilirlerdi...

Mesleğimiz memlekette teknisyen yetiştirmişti. Ama ekonomi ve sosyal politika anlayışı yoktu. Daha doğrusu adam yoktu. Hepsi teknik teferruat üstünde bocalıyorlardı (1)...

Hatta ziraat işlerinin vekâleti bile yoktu. O zaman Ziraat Vekâleti, İktisat Vekâleti bünyesindeydi... Kabinede şöyle böyle, bir ziraî sosyalizm havası içinde yaşıyordu. Yalnız Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın, bu konuda şuura inen bazı duyguları vardı. Bir gün bana:

---

(1) Şevket Raşit'in bu görüşü, benim, gerek *Tek Adam*, gerekse *İkinci Adam* ciltlerinin ilgili bahislerinde değindiğim bu gerçeği doğrulamaktadır. Türkiye İktisat ve Tasarruf Cemiyeti adına düzenlediğimiz ilk büyük ziraat kongresi için ziraatçı raportörler ararken, konuştuğumuz tanınmış ziraatçılar bile, meselâ kendilerine; «Ziraat siyasetimiz için bir rapor hazırlasanız, yahut gene meselâ ziraî vergiler siyaseti veya toprak, hayvancılık, marketing (sürüm) siyaseti üzerinde bir şeyler yazsanız» dediğimiz zaman, çoğunluğu: «Fakat bendeniz siyasetle uğraşmam ki!..» gibi cevaplar veriyorlardı. Ve o zaman kendilerine, bu siyasetin başka türlü bir siyaset, ilmî bir terim olduğunu izah etmek gerkiyordu. Meselâ, bu yüzden kongredeki «Ziraî vergiler siyaseti» raporunu, bir ziraatçının değil, benim hazırlamam ve savunmam gerekmişti. (Türkiye Birinci Ziraat Kongresi, 1931; İhtisas Raporları, 2 cilt, 2500 sayfa, Tasarruf Cemiyeti yayınlarından).

— Delikanlı, Muğla'ya git, Muğla'ya! Orada göreceksin ki, insanların mezarları bile ağaların mülkiyetinde... diye konuştu. Refik Saydam'da da, nispeten belirmiş bir toprak işleri anlayışı vardı. İsmet Paşa davayı eline alınca, o da şefinin ardında, araziye dayanan aşırı mülkiyeti yıkmak hedefleri güder göründü.

Gerek son zamanda işi ele alan İsmet Paşanın, gerekse Saydam'ın bu konudaki görüşlerine, doğu illerindeki sonu gelmez isyanların etkisi olması mümkündür. Çünkü onlar bu bitmez tükenmez isyanlardan, hakikaten çok çektiler. Ama gene de bu toprağa dayanan aşırı mülkiyeti yıkmak düşüncesi, ancak büyük çiftliklerin köylüye dağıtılması sınırını geçmiyordu. Ziraat Vekili Muhlis Beye gelince:

— O reform kelimesini konuşma, derdi, yalnız çiftçiyi topraklandırmadan bahset...

Atatürk'ün yakın çevresinden olan Tahsin Coşkun'a göre ise, çiftçi yalnız hazine arazisinden topraklandırılacaktı! Yani büyük çiftliklere ve ağa, bey mülklerine dokunulmayacaktı.

1936'da İsmet Paşa, işte bu hava içinde Anayasaya, topraklandırma vesaire kaydını koydurdu... Fakat İsmet Paşada da, total (yani topyekûn, yahut b ü t ü n ü kapsayıcı) bir ekonomi anlayışı yoktu. Anayasaya böyle kayıtlar koydurmasına, Orman Kanununun kabulüne, çiftçiye verilecek toprakların istimlâki ve orman istimlâki için ayrı ayrı kanunlar istemiş olmasına rağmen; İsmet Paşada, total reformlara doğru giden ekonomik bir görüşün başlangıcı sayarım...»

Şevket Raşit Hatiboğlu'nun sözleri ve görüşleri, ilgi çekicidir. Bu işler için kendini hazırlayan ve bu işleri izleyen bir aydının sözleridir. Şevket Raşit, işte bu şartlar ve bu atmosfer içinden geçerek ve 1932-1942 arasında tam 10 yıllık bir kürsü, araştırma ve yazı faaliyetinden sonra savaş içinde, yani 1942 temmuzunda kabinede Ziraat Vekilliği görevine gelebildi. Fakat onun vekillik safhasını, hâlâ süren tartışmaları ile

dolduran Toprak Kanunu ve diğer icraatın hikâyelerine geçmeden önce kısaca, işin gelişmesi üstünde de duralım. Gene Hatiboğlu'ya göre bu gelişme şöyledir:

«1924 - 1936 arasında partinin edebiyatında, sadece çiftçiyi topraklandırma sözleri yer aldı. O da daha ziyade hazine arazisinden köylüye toprak vermek anlamında... Toprak reformu sözleri yok. Yahut da ancak Ziraat Bankası yolu ile ne yapılabilirse... Parti programında 1926' dan itibaren bu mesele yer almaya başlar ve bu 1950'ye kadar devam eder. 1950'den sonra parti, toprak ve reform işini tamamen terk eder...

Toprak reformu sözlerini, galiba evvelâ ben ortaya attım. Toprak hareketi üzerinde evvelâ Şükrü Kaya (1) Nüfus Umum Müdürü Galip Peker'e bir tasarı hazırlattı. (1933 - 1934). Bu tasarıya göre toprakların tapusuz kısmı devlete mal oluyordu. Fakat tasarı hem Ziraat Vekâleti, hem Devlet Şûrası tarafından reddedildi. İkinci tasarıyı Halk Partisi Grubu, Mardin Mebusu Ali Rıza Erten'e ha-

---

(1) Şükrü Kaya, İnönü'nün başvekilliği devrinde kurulan kabinelerde vazife alan vekiller içinde, en kültürlü görüneniydi. Paris'te okumuştu. Çok genç yaşta İttihat ve Terakki rejimi onu, «İskân ve Muhacirin Umum Müdürlüğü»ne getirdi. O da mütehassıslar çağırdı, araştırmalar yaptırdı; Avrupaî bir çalışmaya girişmek istidadı gösterdi. Art arda muharebeler, tabiî bu çalışmaları aksattı. Savaştan sonra, yani mütareke devrinde İngilizler tarafından tevkif edilip Malta'ya sürüldü. Ermenilerin göçürülmesi işinde ilgili olarak suçlanıyordu. İstiklâl Savaşı içinde sürgünler dönünce o, memleketi olan Muğla'ya gitti. Galiba Kuşadası'nda yerleşti. Zaferi takip eden ilk seçimde (1923) Muğla mebusu olarak Ankara'ya geldi. İhtiyatlı ve emin adımlarla ilerledi. Meseleleri derinden gören bir tarafı vardı. Ama bu görüşlerini açığa vurmazdı. Hima kapalı, ihtiyatlı ve ikinci planda kalmasını bildi. Atatürk'ün ölüme yaklaştığı günlerdeki bazı hareketleri —ki, bunlara bu cildin başında değinilmiştir— onu İnönü'nün cumhurreisliğine seçilmesinden sonra kabine dışı bıraktırdı. Bir daha parlamentoya girmeyerek İstanbul'da bir nevi küskün hayatı yaşadı ve öldü. Hulâsa verebileceği bir şeyler olan, fakat verebileceğini vermeyen bir insandı.

zırlattı (1933 - 1934). Fakat o tasarı da grupta uyudu. Dr. Refik Saydam da Sağlık Bakanı iken bir İskân Kanunu tasarısı hazırlatmak istemiş, o da yarım kalmıştı. Nihayet Ziraat Vekili Muhlis Erkmen 1941 - 1942 sıralarında bir Toprak Kanunu üzerinde çalışmalara girişmişti. O da netice alamadı. Benim 1942 temmuzunda vekil olduğum zaman durum buydu. Hepsi de iyi niyete dayanan bu çalışmalar, maleset neticelere ulaşamamışlardı...»

Şevket Raşit Hatiboğlu'nun vekilliği de savaş yıllarına rastladığı için, köklü bir toprak reformuna gitmek için evvelâ şartlar müsait değildi. Fakat hazırlık çalışmalarına girişildi ve nihayet, üzerinde pek çok tartışmalar olan, çok şeyler söylenen 11.6.1945 tarih ve 4753 numaralı kanun çıkabildi. Ama bunun bir hikâyesi var. Köy ve toprak konusunda geniş çalışmaları ve tartışmaları davet eden bu kanun üzerinde biraz durmalıyız...

*
**

TOPRAĞA BAKIŞ :

Çiftçiyi topraklandırmak ve topraksız çiftçi bırakmamak sloganı, daha önce gördüğümüz gibi, cumhuriyetin ilânı kadar eskidir. Hatta Gazi Mustafa Kemal'in «köylü efendimizdir» sözlerinin, cumhuriyetten de eski bir tarihi vardır (1). Fakat, bir toprak reformu kanunu olmasa bile, çiftçiyi topraklandırma kanunu ismi altında ve en can alıcı maddeleri zaten uygulanmayıp iki seneye varmadan temelden bozulacak olan kanun, ancak 1945'te çıkarılabilmiş, ama derhal işlemez hale gelmiştir. Bu gerçeği, yalnız İkinci Adam'ın değil, bütün 1923 - 1950 devrinin, hazin bir başarısızlığı olarak işaret etmek, bir hata olmasa gerektir. Kaldı ki, İnönü'nün başvekil veya cumhurreisi olarak mülkün yönetiminde görevli olduğu bu devrenin bu başarısızlığı, yalnız bir toprak reformu veya kanunu şeklinde bir toprağa yönelişten yoksunlukla kalmamıştır. Bir

(1) 1 mart 1922 Meclis açış nutkunda...

de tamamen ters işleyen bir imkân da yaratılmıştır: Kabul edilen Medenî Kanunun 639'uncu maddesinin bıraktığı açık noktalardan faydalanan azılı toprak ağaları bilhassa Güneydoğu Anadolu'da boş ve tapusuz toprakları, gene bu devrede tamamen kendi mülkiyetlerine geçirebilmişlerdir. Bu suretle de, bu bölgelerdeki derebeylik kalıntısı hâkimiyetlerini kanunla da pekiştirmek imkânını bulmuşlardır. Hulâsa bu devrenin toprak meseleleri bakımından karakteristiği, yalnız çiftçi lehine toprağa yönelmemekle kalmamıştır. Fazla olarak, zaten derebeylik kalıntılarının hüküm sürdüğü bölgelerde, bu Ortaçağ hâkimiyetlerini büsbütün ve yeni kanun yollarıyle pekiştirmiştir. Bu gerçeği böylece işaret ettikten sonra şimdi biz, Türkiye'de toprak durumu hakkında biraz da rakam vermeliyiz.

Türkiye Cumhuriyetinde ilk ziraat sayımı 1927'de yapılmıştı. 1927 sayımına Türkiye, 762.736 kilometrekare arazi üzerinde 13.648.270 nüfusun yaşadığı bir ülkeydi (1). Faydalanma şekilleri bakımından 1927'de bu arazi şöyle dağılıyordu:

Ekilebilir arazi	231.500.000 dönüm (2)	% 31
Orman	139.487.000	% 18
Mera	269.409.000	% 36
Dağ, taş istifadesiz	102.234.000	% 13
Bataklık, göl	13.629.000	% 1

Gene 1927 sayımına göre, yukarıda ekilebilir olarak gösterilen araziden ancak 43.637.727 dönümü, yani altıda bir kadarı ekiliyordu. Bu da memleket yüzölçümünün % 4,86'sıydı. Ekime, hububat (tanegiller) hâkimdi:

Hububat	% 89.5	39.093.220 dönüm	
Bakliyeler	% 3.9	1.740.093 "	
Sınai bitkiler ve bağ-bahçe	% 6.6	2.804.104	(3)

(1) Atatürk'ün ölümünden sonra ana vatana katılan Hatay vilâyeti toprak ve nüfusu bu rakamlara dahil değildir. Hatay'ın yüzölçümü 4383 kilometre karedir.

(2) Bir dönüm 1.000 metre karedir.

(3) Bütün memlekette üretilen hububat miktarı 1927'de 2.400.000 ve bakliyat 100.000 tondan ibarettir

Ekilebilir topraklardan bütün memlekette yalnız % 4.86'sının ekildiğini kaydetmiştik. Bu nispet, ülkenin çeşitli bölgelerinde tabiî değişiyordu:

İzmir bölgesinde	% 7.16
Trakya'da	% 9.43
Kuzeydoğu Anadolu'da	% 2.87
Güneydoğu Anadolu'da	% 1.44

1927'de bütün bu rakamların ifade ettiği mana şuydu: Topraklarımız boş ve ekilmeye muhtaçtır! (1)

Gene 1927 sayımma göre, memleketimizde, nüfusun 9.216.918 kişisini toplayan 1.751.209 çiftçi ailesi vardı. Bu da nüfusumuzun % 67,7'sini teşkil ediyordu. Çiftçi nüfusun genel nüfusa nispeti, çeşitli bölgelerde değişikti. Meselâ Karadeniz kıyılarında bu nispet % 81,2'yi buluyordu. Buna karşılık bu nispet Bursa havalisinde % 75, İzmir havalisinde % 45, Mersin'de % 34'tü. Her çiftçi ailesine ortalama 5 kişi düşüyordu. Her çiftçi ailesinin ektiği toprak miktarı da ortalama 25 dönüm kadardı. Ancak bu miktar, köylünün tasarruf ettiği değil, ektiği miktardı. Bu miktar da memleketin çeşitli bölgelerinde değişiyordu: İçel vilâyetinde 108, Tekirdağ'ında 63, Edirne'de 53, Aksaray'da 47, Eskişehir'de 42, Bolu'da 14, Siirt'te 12, Van'da ilk sayım olduğunu, gerek kadro, gerek teşkilât yetersizliği ve tecrübe noksanı dolayısıyle, bütün rakamları biraz ihtiyatla almak lâzım geldiğini de gözden uzak tutmamalıdır.

Bu değerleri, Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk yıllarındaki ziraî durumuna genel bir bakış olmak üzere veriyoruz. Fakat şunu kaydedelim ki, 1927 sayımı, Türk ziraatının sosyal yapısı, toprak mülkiyetinin dağılış şekilleri gibi hususlarda malumat vermemiştir. Ve memleketimizde bu yönde sayımlardan veya bu yönle ilgili incelemelerin sonuçlarını yayınlamaktan daima kaçınılmıştır. Yalnız 1950 sayımı iledir ki, bu konuda bazı bilgiler elde edilmiştir. Ondan sonra, hatta 27 Mayıs hareketin-

(1) Tafsilât için Ş. S. Aydemir: *Cihan İktisadiyatında Türkiye*, 1931.

den sonraki devrede de ve yapılan hazırlıklara rağmen, böyle bir sayım hareketine hâlâ geçilememiştir. Bu sebeple biz de burada ve 1944'te çıkarılan Topraklandırma Kanununu vermeye çalışırken, ancak bu 1950 sayımının sosyal yapıyı aksettiren rakamlarından faydalanacağız. Fakat bunun için de ilkönce 1944'teki toprak durumu hakkında da kısa bilgi vermeliyiz. 1945'te Türkiye 767.119 kilometre kare arazi üzerinde 18.592.000 nüfus barındırıyordu (1). Bu yurt toprağı, faydalanma şekilleri itibarıyle şöyle dağılıyordu:

		1000 hektar olarak
Ekilliş		3.170
Tarla sahası, nadas		4.814
Çayırlar, meralar		38.000
Bağlar - bahçeler	Bağlar Sebzelik - meyvelik Zeytinlikler	550
Ormanlar		650
Ürün getirmeyen topraklar,		10.500
Göller, bataklıklar		13.500

Bu rakamlara göre, memleketin yüzölçümünü teşkil eden 77.698.000 hektar araziden 12.984.000 hektarı hububata tahsis edilmiş olup, bunun 8.170.000 hektarı, yani memleket yüzölçümünün % 10.4'ü ekilmiş bulunuyordu. Ormanlar da bütün yüzölçümünün % 13'ünü teşkil eder gibi görünüyordu. Bu sahanın hakikaten orman vasfına layık olan kısmının yarıdan aşağı olduğunu, daha önce verdiğimiz rakamlarla kaydetmiştik.

1945 için çiftçiliğimizin sosyal yapısını aksettiren rakamlar olmamakla beraber, 1950 sayımının verdiği malzemeyi 1944 yılı için de genel bir durum olarak almakta büyük hata olmaz. Çünkü bu arada Türkiye'de ziraatın umumi yapısını değiştiren

(1) 1945 nüfus sayımının verdiği rakam 18.790.000 olduğuna göre. İncelemek için: *Türkiye Nüfusu* Orhan Türkay, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, 1960, no. 3.

herhangi önemli bir hareket olmamıştır. Bundan başka, İkinci Dünya Savaşı yıllarının bizi de etkisi altına alan yorgunluğu, savaş sonu yıllarını teşkil eden 1945 - 1950 arasında de devam etmiş ve ancak 1950'de D.P.'nin iktidara gelişinden sonradır ki köyde ve zirai yapıda, traktör ve makinelerin ziraata girişi, mahsul fiyatlarındaki gelişmeler ve bunların küçük ve büyük çiftçilikteki etkileri gibi önemli hareketler olmuştur. 1950 sayımına göre topraklarımız evvelâ şöyle bölünür:

Toprağımızın genel yüzölçümü	76.877.900 hektar	
Göller	845.000	
TOPLAM	77.722.900	(1)

Bu topraklardan 13.398.330 hektarı tarıma uygun topraklar olarak kabul edilmiştir ki toprağımızın % 21.09 miktarını karşılar. Bu arada topraklarımızın % 7.18 miktarı yani 3.920.000 hektar arazi tarıma çok elverişli olan alüviyonlardan, daha açıkçası düz ve bereketli birikinti topraklardan teşekkül eder. Çukurova, Menderes, Çarşamba ovaları gibi. Sert, dağlık ve benzeri topraklar da bütün toprakların % 79.30 kısmını alır.

Başka bir ayırmaya ve yararlanma şekillerine göre de topraklarımız şöyle tertiplenir:

Tarlalar	22.4
Mera ve çayırlar	44.8
Bağlar ve bahçeler	2.1
Ormanlar	13.4
Diğer arazi	16.1
Çeşitli	1.2

Bu sayıma göre memleketimizde, şehirlerde oturan aileler sayısı 1.200.000 ve köylerde oturan aileler sayısı 2.500.000'dir. Çiftçilikle geçinen halk 16.000.000 parçaya ayrılmış olan zirai

(1) Ziraat Vekâleti ve İstatistik Umum Müdürlüğü gibi ilgili daireler arasında ve ülkemizin yüzölçümü üzerinde görüş birliği yoktur. İstatistik idaresi bu konuda çok defa 77.698.000 hektar rakamını kullanır

arazi üzerinde çalışır. Bu alanların mülkiyet bakımından dağılışı şöyledir:

Toprak Tasarrufu Tiplerine Göre

Tipleri	Sayısı	% (1950)
Mal sahibi	1.686.000	72.6
Yarı mal sahibi	499.000	21.5
Yarıcı	57.000	2.5
Sair surette işletme	18.000	0.7
Kiracı	14.000	0.6
	2.274.000	97.9
Yalnız hayvan yetiştiriciler	48.000	2.1
	2.322.000	100.0

Bu rakamlar bize Türkiye'de çiftçi ailelerinin % 72.6 gibi büyük bir kısmının mal sahibi olduğunu gösterir. Fakat bu, gerçek durumun yalnız bir cepheden görünüşüdür. Bir de toprağın genişlik itibarıyle aileler arasında dağılışını verirsek, Türkiye' de bir toprak reformunu gerektiren gerçek durumu canlandırmış oluruz. Aşağıdaki rakam ve nispetler bize bu hususta bir fikir verir:

Toprakların Genişlik İtibarıyle Aileler Arasında Bölümü Şöyledir:

İşletme sahası	Aileler	%	İşlenen saha (Hektar)	%
1— 20 dekar	773.000	30,6	836.000	4,3
21— 50	797.000	31,5	2.790.000	14,3
51— 75	336.000	13,3	2.097.000	10,8
76—100	216.000	8,6	1.915.000	9,9
101—150	168.000	6,7	2.108.000	10,8
151—200	92.000	3,6	1.646.000	8,5
201—300	68.000	2,7	1.712.000	8,8
301—500	39.000	1,5	1.520.000	7,8
501—700	17.000	0,7	1.015.000	5,2
701 ve daha fazla	21.000	0,8	3.811.000	19,6
TOPLAM			19.452.000	100,0
Beher aileye isabet eden ortalama dekar				77,0

Bu tablonun açığa vurduğu gerçek şudur:

Türkiye'de 500 dönümden fazla toprağa sahip olan çiftçi öküzle veya çift atla çalışıp geçinmek zorunda bulunan, yani ancak 75 dönüme kadar toprağa malik olan çiftçi aileleri, bütün çiftçi ailelerinin % 75.5'i, yani aşağı yukarı bütün ailelerin dörtte üçüdür ki, bunlar bütün ziraî toprakların ancak % 29.4'üne sahiptirler. Hulâsa Türkiye'de toprağın dağılışı hususunda adaletli bir nizam yoktu ve 1944'te «Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu»na bu şartlar altında gidildi. Şimdi de bu kanunun etrafındaki mücadelenin hikâyesine geçelim.

BATAKÇI ÇİFTLİK AĞASI VE GÖZÜ DOYMAZ VURGUNCU!

Evvelâ hemen şunu belirtmeliyiz ki, İkinci Dünya Savaşı yıllarında ve hükümetin nice güçlükler ve çaresizlikler içinde baş vurduğu iaşeyi tanzim tedbirlerine karşı (1) memleketin bir kısım çevrelerinden gelen insafsız direnişler, bu savaş sona ererken Reisicumhur İnönü'yü bu çevrelere karşı çok kırgın bir halde bulunduruyordu. İnönü bu ruh halini, daha savaş içinde şiddetle açığa vurdu. Meselâ 1 ekim 1942 nutkundan şu parçaları alalım:

«Şuursuz bir ticaret havası, haklı sebepleri çok aşan bir pahalılık belâsı, bütün vatanımızı ıstırap içinde bulunduruyor».

«Acı ile hatırlamalıyız ki, milletin iaşe işlerini tanzim etmek yolunda cumhuriyet hükümetinin sarf ettiği gayretlere, iki seneden beri toplumumuz tarafından hiç yardım edilmemiştir».

«Bulanık zamanı, bir daha ele geçmez bir fırsat sayan eski batakçı çiftlik ağası ve elinden gelse, teneffüs ettiği-

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*, cilt III, Kadrolaşmak, s. 86 vd.

miz havayı ticaret malı yapmaya yeltenen, gözü doymaz vurguncu tüccar ve bütün bu sıkıntıları politika ihtirasları için büyük fırsat sayan ve hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir surette kundak sokmaya çalışmışlardır!..»

Bu sözler, büyük bir iç kırgınlığı ifade ederler. Ve öyle bir zamanda söylenmişlerdir ki, Dr. Refik Saydam'ın 13 temmiz 1942'de İstanbul'da ölümünden sonra, yeni kabinede yer alan yeni Ticaret Vekili Dr. Behçet Uz'un da çok saf inanç ve telkinleri ile bu kabine, tarım ve ticarette hemen bütün kontrol ve tevzi kayıtlarını kaldırmıştı. Ziraat ve ticaret madrabazlarına, vatanın namuslu insanları gibi hitap ederek onları hükümetin yardımına çağırmıştı. Halbuki alınan netice, bir solukta bütün piyasanın, mal hareketlerinin, hakikaten ellerinden gelse teneffüs edilen havayı da millete ihtikâr maddesi yapacak kadar soysuzlaşmış bu insanlar elinde allak bullak hale gelişi oldu. Fiyatlar birden şahlandı. Halbuki yeni Ticaret Vekili bu görevi alışından birkaç gün sonra, fiyatların mesut bir hadise ve güya hamiyetli çiftlik ağalarımızla namuslu tüccar vatandaşlar sayesinde, yükselmeye değil, inmeye başladığını müjdeliyordu! Ama o bu nutkunu verirken, resmî fiyatı 13.5 kuruş olan buğdayın serbest fiyatı 30, 40, 50, 70 hatta 100 kuruşa doğru sıçrıyordu. Bu insafsızlık karşısında ne yapacağını şaşıran Başvekil Saracoğlu, 11 kasım 1942 günkü nutkunda ve milletvekillerine karşı ellerini çaresizlikle açarak, küçük, orta ve büyük şehirlerde devlet memurlarıyle, az ve sabit gelirli 1.100.000 insanın devletin iaşe yardımına muhtaç olduklarını ilân ediyor, çaresizlikten yakınıyordu... Hacıağalık, artık devletten kuvvetliydi ve hacıağalar, memleketi haraca kesiyorlardı... İşte İnönü, 1942 - 1945 arasında bir türlü nizama konamayan bu hava içinde savaş sonunu buldu. Bunun için, İnönü'nün, daha yukarıda bazı parçalarını verdiğimiz nutkunu, onun Toprak Kanununa girilirken, ruh halinin şiddetini aksettiren bir işareti gibi alabiliriz. Ama ne var ki, direniş yalnız Meclisin dışında değildi. Millet Meclisinin içinde de ve bugünkü gi-

bi, her türlü reformdan korkan, hele batakçı çiftlik ağalarının aleyhine olacak her harekete direniş cephesi güçlü sözcüler ve mücadeleciler bulmuştu. Adana bölgesi milletvekillerinin bir kısmı direnişin başında görünüyorlardı. Adana mebusu Cavit Oral, mukavemetin lideri gibi görünüyordu. İlgili Meclis Komisyonunun başında Ege'den Rahmi Öken vardı. Fakat Komisyon sözcüsü ve «İnce zekâlı, kabiliyetli bir genç olan» Aydın Mebusu Adnan Menderes, hükümetin getirdiği, Toprak Kanunu tasarısına karşı ateşli bir mukavemet içindeydi. Eskişehir'den büyük çiftçi Emin Sazak, güçlü ve etkili bir mücadeleciydi. Doğudan, meselâ, Diyarbakır'dan Şeref Uluğ ve arkadaşları, keza bu cephede yer almışlardı. Hulâsa bunlar ve diğerleri, toprak kanununa karşı yumruklarını sıkan, göğüslerini siper eden güçlü insanlar ve gruplar olarak çıktılar. Topraksız köylüyü topraklandırmak isteyen hamlelere ve çabalara karşı olanlar, Mecliste bütün kuvvetleri ile harekete geldiler. Sonunda ise her şey, onların istediği gibi oldu... Şimdi bu olayları izleyelim.

*
**

HİZMETİM OLACAKSA, BUNUNLA BAŞLAR, BUNUNLA BİTER:

Ziraat Vekili Hatiboğlu tarafından hazırlanıp hükümetçe benimsenen ve Meclise sevk edilen tasarı, gerçi bir toprak reformu tasarısı değildi. Ama bu kadarı da karşı cepheyi harekete getirmek için kâfiydi. Vekil üstündeki şahsî baskılar ve «yapma!» oyunları tesirsiz kalıyordu. Meselâ, Eskişehir mebusu Emin Sazak, o babacan çiftlik ağası şivesiyle, hoş tekliflerde de bulunuyordu:

«— Yapmayın yahu, tek bir kanundan vazgeçin, ben toprağımdan şu kadar bin dönümünü hükümete bağışlayayım!..»

Fakat Hatiboğlu kararlıydı:

«— Eğer benim bir hizmetim olacaksa, bununla başlar, bununla biter!..»

Ona göre, yıllar yılı uyutulan bu işi, artık bir delinin ele alması lâzımdı. O deli kendisi olacaktı. Hükümetin getirdiği kanun gerekçesinde, Türkiye'de çiftçiliğin sosyal yapısını az çok aksettiren cümleler yer almıştı. İnönü bu iş üzerinde, kendisi için pek alışılmamış bir heyecan gösteriyordu. İnönü'nün:

Batakçı toprak ağasının kökünü kazıyacağım!..»

sözleri, o günlerde herkesin ağzında dolaşıyordu. Zaten bu işi götürebilecek bir vekil arandığı zaman Saracoğlu, Şevket Raşit'i Çankaya'ya şöyle çağırmıştı:

«— Seni cepheye çağırıyorum, Çankaya'ya gel, şartların şimdiden kabul!..»

Evet, Mecliste ve bu kanunun etrafında bir savaş cephesi teşekkül etmişti. Hükümet tasarısı başlıca şunları getiriyordu:

a) Çiftçiyi topraklandırmak,
b) Dağınık toprakların toplulaştırılması,
c) Toprakların parçalanmasını önleyici kayıtlar,
d) İşletmecilik hakkında kayıtlar; en çok ne kadar arazi işletilebilir,
e) İcar, isticar, ortakçılık ve murabahacılık usullerinin kaldırılması,
f) Teknik ıslahat, (geçit hakkı, yol, tesviye vesaire).

Vekile göre, eğer iş bu esaslarıyle çıkabilse, pekâlâ bir toprak reformu olabilirdi. Kaldı ki, bu kanunda, ziraat kooperatifleri, Ziraat Bankası, ziraî eğitim vesaire için de tamamlayıcı maddeler ve kayıtlar vardı...

Fakat karşı cephe de güçlü ve insafsızdı. Yalnız akıl ve mantık değil, harcıâlem ve ucuz demagoji propagandası da harekete getirilmişti. Toprak reformuna Bolşeviklik diyorlardı. Gerçi Bolşeviklerin köylüye toprak dağıtmadıklarını ve şahsî mülkiyete karşı olduklarını onlar da biliyorlardı... Devlet işletmelerine k o l h o z diyorlardı. Ormanların devletleştiril-

mesi de B o l ş e v i k l i k ti. Toprakların bölünmemesi ve birleştirilmesi gibi verasetle ilgili hükümlere de nasyonal sosyalizm deniliyordu! Hatta Başvekil Saracoğlu'na, o günlerde yıldızı çok parlayan Hatiboğlu'nu kastederek:

— *Maşallah, halefini hazırlıyorsun!..*

gibi sözlerle tesirler de yapılmak istendi...

Evet, tasarı önemli karakterler arz ediyordu:

a) Teknik karakter,
b) Ekonomik karakter,
c) Sosyal karakter,
d) Hukukî karakter

Teknik bakımdan Türkiye'de topraklar sürekli işlenmezdi. Dinlendirme usulü fena uygulanıyor ve üretimi yarıya düşürüyordu. Yeni kanun, sürekli işlenmeyi sağlayacak tedbirler düşünüyordu; anız, gübreleme mecburiyeti, vb. ziraata münavebe mecburi olarak girecekti.

Ekonomik bakımdan her işletme bir ziraî ünite ve sahibi, özgür bir varlık haline geliyordu. Sosyal bakımdan ise, yarıcılık, murabahacılık gibi usuller kalkıyordu. Çatışmalar evvelâ uygulama şekilleri üstünde başladı. Meselâ, toprak alınırsa vergi bedeli veya onun bir iki misli değil, piyasa rayici üstünden alınsın diyorlardı. Halbuki daha önce hiç kimse:

Ben pek önemsiz bir vergi matrahı üzerinden vergi ödüyorum, şunu devlet lehine düzeltin...

demeyişti. Bu vergi matrahlarını pek adilâne buluyorlardı. Sonra münakaşalar pek çabuk, bir madde üzerinde merkezleşti: 17'nci madde!..

TOPRAK KANUNU İSTEMEYEN PARTİ, BENİM PARTİM DEĞİLDİR!..

3 aydan beri didiklenen tasarı soysuzlaştırılmak üzereydi. İnönü ve Saracoğlu telâşlıydılar. O günlerde Kütahya mebu-

su Alâettin Tiritoğlu, söz yarışları içinde bunalan komisyonu, Londra'da serbest hatiplerin ne isterlerse konuştukları «Hayd Park»a benzetmişti. Başvekilin kulağına giden bu söz, onu sinirlendirdi. İşte bu sırada Tiritoğlu'nu bir akşam Çankaya'ya çağırdılar. İnönü gene bu konuyu açtı. Sonunda ve o gece orada tasarıyı kurtarmak endişesiyle bir madde hazırlandı. Tiritoğlu'nun müsveddesini yaptığı bu madde üstünde İnönü'nün kendi yazısıyle tadillerini taşıyan müsvedde şimdi eldedir. Bu madde, 17. madde olarak kanunda yer alacaktı. Madde şudur:

«Topraksız veya az topraklı olan ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işlenmekte bulunan arazi, o bölgede, 39. madde gereğince dağıtılmaya esas tutulan miktarın 3 katı ve kendi seçtiği yerde sahibine bırakılmak şartıyle, yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak suretiyle kamulaştırılır. Sahibine bırakılacak arazi 15 dönümden aşağı olamaz. Bu madde hükmünün uygulanmasında 15. ve 16. madde hükümleri işlemez. Geçici mevsim işçileri hakkında bu hüküm uygulanmaz».

Uygulanma kabiliyeti şüpheli olmakla beraber bu madde, ihtilâlci bir karakter taşıyordu. Parti idare heyeti azalarına ve çok sayıda mebuslara imzalattırılması işleri de biraz baskılı geçti. Bu sebeple bu madde, bazıları için bir «İnönü'nün diktası» havasını taşıyordu. Hatta bu arada, yukarıdakinden daha radikal diğer bir madde bile metne geçirilmek istendi. Fakat Genel Sekreter Hilmi Uran'ın muhalefeti yüzünden bu mümkün olamadı. Bu madde şuydu:

«Bu kanunun neşri tarihinde, Türkiye Cumhuriyeti hudutları dahilinde, herhangi bir tarım toprağını fiilen işleyen ortakçı, yarıcı ve tarım işçisi, işlediği toprağa, otomatik olarak sahip olur. Mahallî tapu idareleri bunlara, derhal tapu vermekle mükelleftirler. Mülk sahipleri bu kanunla istimlâk edilmiş bulunan malların bedellerini devletten alırlar...»

Bu madde, ihtilâlci değil, fiilen bir ihtilâldi. Tabiî yürümedi. Eldeki 17. madde tasarısı ile yetinildi. Başvekil Saracoğlu bu 17. madde için:

«— İşte toprak reformu dediğin böyle olur...»

diyordu. İş, bunu Meclisten geçirmeye kalıyordu. İnönü maddeyi Meclise açıkça telkin etmekten çekiniyordu. Fakat İnönü'nün yakınlarından olan Fikret Yüzatlı etrafa ona atfen şu sözleri yayıyordu:

«Reformda ısrar edin. Toprak kanununu istemeyen parti, benim partim değildir!»

Nihayet maddeyi Meclise getirmeden önce ve dolambaçlı çabalarla milletvekillerinin büyük çoğunluğuna imzalattırmak kabil oldu. Böylece kanun Meclisten geçti. Çiftçiyi topraklandırma kanunu 11. 5.1945 tarihinde çıktı. 15.6.1945'te 4753 numara ile yayınlandı.

Fakat 17. madde hiç bir zaman uygulanmadı. Kanunun diğer pek çok maddeleri de kâğıt üzerinde kaldı. Ege'den Adnan Menderes, Çukurova'dan Cavit Oral ve orta yayladan Emin Sazak, güneydoğudan Şeref Uluğ ve çevreleri sonuna kadar bu kanuna muhalif kaldılar. Kanun çıktığı zaman ise artık, Mecliste ve memlekette ç o k p a r t i l i r e j i m çabaları başlamıştı. Bayar, Menderes ve bir kısım arkadaşları D.P.'yi kurdular. D.P'ye önemli iltihaklar oldu her tarafta. C.H.P'de kalan toprak kanunu muhalifleri ise pek çabuk kazan kaldırdılar. Ölü doğan kanunun derhal tadiline girişildi. Zaten arada garip bir şey de oldu: Bu kanunu getiren ve onun ideolojisini savunan Ziraat Vekili Şevket Raşit Hatiboğlu, ağustos 1945'te vekâletten ayrılmak zorunda kaldı. Fakat yerine, hiç beklenmediği halde, 4753 sayılı kanunun baş muhalifi ve bizzat büyük bir toprak sahibi olan Cavit Oral Ziraat Vekili oldu! Artık bu hareketin sonu belli olmuştu...

Nitekim Cavit Oral'ın hazırladığı tadil kanunu Meclise getirildi. 4753 sayılı kanun zaten uygulanmıyordu. Nihayet, aradan biraz zaman geçince, 27 mart 1950'de «Çiftçiyi topraklandırma hakkındaki 4753 sayılı kanunun bazı maddelerinin de-

ğiştirilmesine ve bu kanuna bazı maddeler ve geçici maddeler eklenmesine dair» olan 5618 sayılı kanun çıkarıldı. İş, hamleci ruhundan sıyrıldı ve bu hikâye de böylece bitti.

Bu geriye çekilişi yaparken, C.H.P.'nin bazı ileri gelenleri, yakında gidilecek seçimlerde toprak ağalarının ve onların emrindeki kalabalıkların C.H.P.'ye oy vereceklerini sanmışlardı. Gerçi, bu tadil kanununun neşrinden 45 gün sonra yeni seçimler yapıldı. Ama neticeler, bu küçük hesapları tamamen altüst etti ve 14 mayıs 1950'de C.H.P., iktidarı kaybetti...

⁂

TOPRAKSIZ KÖYLÜLÜK NİÇİN TASFİYE EDİLEMEDİ?

Gazi Mustafa Kemal'in daha cumhuriyetten önce köylüyü «efendimiz» olarak ilân etmesine, her köylünün, geçinebileceği kadar toprağa malik olmasını iktisadî siyasetin temel ilkeleri olarak saymasına, cumhuriyet rejiminin «âşar vergisini kaldırmak» gibi ihtilâlci nitelikte bir kararı uygulayabilmesine bütün 1923 - 1950 devresinde, memlekette bir toprak reformuna niçin gidemediler? Bu hareketsizlik niçin, hem Atatürk devrinde İnönü'nün başvekilliği, hem de sonra reisicumhurluğu zamanında tahakkuk ettirilemedi? İnönü'nün, uzun yıllar süren bir hareketsizlikten sonra olsa da 1937'nin son ayında ve 1938'in ilk aylarındaki çıkışları, yani topraksız köylüyü toprak sahibi kılmak yolundaki kesin ve azimli teşebbüsleri de niçin hiç bir sonuç vermedi?

Nihayet 1945'te ve hükümetçe idealist bir azimle ele alınmasına, İnönü'nün yakın desteğine rağmen, toprak davası niçin daha kanunlaşmadan soysuzlaştı. Bu haline ve ana maddeleri zaten uygulanmamasına rağmen de bu 4753 numaralı «Topraksız veya yeter toprağı olmayan köylüyü topraklandırma kanunu» bir süre sonra ve C.H.P. iktidarı tarafından niçin büsbütün şekilsizleştirildi? Hulâsa gerek Atatürk, gerek İnönü, köylüyü topraklandırmak, köylüyü «efendi» kılmak yolundaki bütün halis niyetlerine rağmen, bu konuda niçin tam ve mutlak bir başarısızlık içinde kaldılar? Ve bugün de Türkiye, ni-

çin bir toprak davası içindedir? Niçin topraksız köylü ve köyde işsizlik, her gün biraz daha yoğunlaşır?..

Bu soruların cevapları elbette ki çok yönlü, çok cepheli olacaktır. Ama biz burada konuyu mümkün olduğu kadar sınırlayarak, bu soruları aydınlatıcı bazı temel sebeplere değinmekle yetineceğiz.

Bu sebeplerin en başında bizim rejimimiz, yani tek şef, tek parti ve otoriter hükümet rejimi gelir. Gerçi tek şef, tek parti ve otoriter hükümet rejimi, bu rejimin kurulabildiği yerlerde, halk lehine köklü, müdahaleci inkılâp tedbirleri ve kararları almak için en elverişli bir sistem gibi görünür. Meselâ Mısır'da Nâsır, böyle bir idareye dayanarak, orada dokunulmaz ve değiştirilemez sanılan toprak rejimini, yani dejenere krallar, prensler, beyler, toprak ağaları saltanatını birkaç aşamada tamamen tasfiye edebilmiştir. Fakat bizde böyle olmadı. Çünkü bizde şef, yani Atatürk, inkılâpçı yönleri ve hareketleri nutuklarında işaret etmek, meselâ köylüyü «efendi» ilân ederek ziraî siyasetin inkılâpçı yönünü ve esaslarını göstermekle beraber, bu işaretlerinden sonra hükümetin icraatına fazla müdahaleden çekindi...

Millî hayatta inkılâpçı müdahalelerini ancak zaman zaman kullandı. Cumhuriyetin ilânında, hilâfetin ilgasında, yeni harflerin kabulünde olduğu gibi.

Kaldı ki Atatürk rejimi, bir doktrin rejimi değildi. Atatürk doktrinden daima çekindi. Halk Partisi kurulurken ona:

— *İyi ama paşam, bu partinin doktrini yok?*

diyen Yakup Kadri'ye:

— *Elbette yok çocuğum, eğer doktrine bağlanırsak, inkılâbı dondururuz...*

diye karşılık veriyordu (1).

Bu böyle olunca da Halk Partisi, doktrinsiz bir parti olarak doğdu. Daima öyle kaldı. Daha doğrusu Türkiye'de, ilk in-

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*, cilt III, Kadrolaşmak, s. 86 vd.

kılâp hamleleri dışında, gerek Atatürk'ün, gerek İnönü'nün cumhurreislikleri zamanında C.H.P. hiç bir zaman tam manasıyle bir Avangard Kadro, yani ilerici, sürükleyici bir Öncü Teşkilât haline gelemedi. Hiç bir zaman ideolojisini düzenleyemedi. Bu türlü düzenleme teşebbüslerine daima çekingen veya karşı oldu. Böyle olunca da parti içinde, partiyi sürükleyen ve parti şeflerinin yön tayin edici sloganlarını, meselâ köylüyü toprak sahibi kılmayı, kendilerine iman ve akîde haline getirerek bu uğurda mücadele eden öncü ve güçlü bir kadro yetişmedi.

Gerçi toprak reformu için mutlaka doktrinci bir partinin iktidarı şart değildi. Toprak reformu yapan ülkelerde bu ıslahatı her zaman doktrinci veya otoriter rejimler başarmamıştır. Ama Türkiye Cumhuriyeti öyle yeni bir devlet nizamıydı ki, bu nizamda İstiklâl Savaşını başaranlar, barış devrinde de tabiatıyle rejimin önderleri ve idarecileri oldular. Rejim tabiatıyle şef ve otoriter hükümet rejimi oldu. O halde her şey şeften, partiden ve parti üyelerinin teşkil ettiği Meclisten gelecekti. Ama ne var ki çarklar işte bu noktada eksik ve çelişmeli çalışıyorlardı. Atatürk isteyince, millete şapka giymeyi küfür sayan sarıklı hocalar ve hatta fesli, kalpaklı beyler, bu kanunu elleri ile alkışlıyor, fakat kalpleri ile yeriyorlardı. Ama ne var ki, şef bunu böyle istemişti ve onun dediği olacaktı.

Gazi Mustafa Kemal de «Köylü efendimizdir. Her çiftçi aileye toprak» derken, yahut da 1937 aralık ayındaki nutkunda İnönü, «Köylüye toprak! Topraksız köylü kalmayacak!» diye haykırırken onu dinleyenler alkıştan salonu çınlatıyorlardı ama, iş bu görüşün kanunlaşmasına gelince, bu alkışlar derhal unutuluyordu.

Ortaya atılan birkaç idealistin çabaları, bin bir direniş, bin bir tahrik ve bin bir oyunla boğuluyordu. Her ne kadar eksikli olsa bile meselâ 1945'te çıkarılan kanun, az sonra bozuluyor ve daha garibi olarak da, bu işi ideal edinmiş bir vekil yerini terk etmek zorunda kalarak, onun yerine, toprak reformuna, hatta basit ıslahata kökten karşı olan ve bütün karşı olanların sözcülüğünü yapan bir toprak beyi, pekâlâ gelebiliyordu. Çün-

kü toprak ıslahatı ve topraksız köylü bırakmamak, köylüyü efendi kılmak gibi sözler ve sloganlar, partinin aktif kadrosunu teşkil eden parti grubunun ruhuna, sinmemişti. Şuuruna inmemiş, yerleşmemişti. Bu parti ıslahat yolunda yeteri kadar öncü mücahitlerini vermemiş, yetiştirmemişti... Çünkü, parti, sözün tam anlamıyle parti değildi ve hiç bir zaman da olmamıştı. Bu parti ancak şef isterse ve bu isteğini, meselâ saltanatın ilgasında olduğu gibi biraz da dikta haline getirirse her şeyi yapardı. Ama artık şef, 1923 ve 1924'teki şefin gücünde değildi. Böyle olunca da, şef işlerin akışını, şekillerin tartışmalarına bırakınca, her şey ister istemez, demagogun ve arkasındakilerin dediği gibi oldu.

Eğer bugün de Türkiye'de ve hâlâ çözümlenmemiş bir toprak meselesi varsa ve eğer bu mesele her gün yoğunlaşan yeni problemlere gebeyse, bu durumdan elbette ki 1923-1950 devresinin hükümetleri sorumludurlar. Acaba bu hükümetlerin ve bu devrin liderlerinin bu düğümü çözmeleri için güçleri mi eksikti? İradeleri mi yetersizdi? Elbette hayır! Eksik olan, yetersiz olan, sadece inançlı ve müdahaleci bir önder kadroydu. Ve bu, daima böyle kaldı. Yani bizde bürokrat ve oportünist; inkılâpçıyı ve karar adamını 1923-1950 arasında da çok defa yendi.

*
**

B — İŞ VE İŞ HUKUKU

İŞÇİSİ VE ENDÜSTRİSİ OLMAYAN BİR ÜLKE: OSMANLI TÜRKİYESİ!..

Şu rakamları bilmem hatırlar mısınız? Meşrutiyet Türkiyesinde ve 1915 yılı sonu sayımlarına göre, makineli sanayide çalışan bütün işçi sayısı 14.060 kişiydi. Bu rakam, Osmanlı ticaret ve sanayi nezaretinin tertiplediği sayım sonunda bulunan rakamdır. Bu sonuç kısaca şunu açığa vurur ki, son Osmanlı devrinde Türkiye'de, sanayi ve işçi yoktu... Zaten gene aynı nezaretin derlemelerine göre 1913'te beher endüstri ünitesine dü-

şen ortalama işçi sayısı 81'den ibaretti. Sanayi ünitelerinin % 73'ünü gıda sanayi işletmeleri, yani değirmenler teşkil ediyordu. % 83'ü tabakhanelerdi. Bütün dokuma sanayiinde ancak 6763 kişi çalışıyordu ve bütün bu rakamlara, devlet işletmeleri ve askerî fabrikalar dahildi...

Bu sanayisizliği ve işsizliği izah etmek kolaydır. Çünkü eski Türkiye bir yarı sömürgeydi. Sömürgelerle yarı sömürgelerin bütün XIX. yüzyıl boyunca ve hatta XX. yüzyılın ilk yarısında karakteristikleri, sanayiden mahrum olmak. Avrupa'nın sanayi ülkelerine hammaddeler ve gıda maddeleri hazırlamak, muhtaç oldukları sanayi maddelerini de oralardan almaktı...

Ama bu arada, yani gerek 1908 genç Türkler ihtilâlinden sonra bu meşrutiyet yıllarında, gerekse mütareke senelerinde, bilhassa Istanbul'un sosyal hayatında derin değişiklikler oluyordu. Abdülhamit devrinin sarayları, köşkleri, yalıları artık dağılmıştı. Sürü sürü uşaklar, halayıklar barındıran çatıların çoğunun altında artık, daracık yer odalarında ömürlerinin sonlarını bekleyen eski vezirler, paşalar, konak hanımları, tam bir sefalet içinde eriyorlardı. Bunlardan başka, eski Osmanlı Devletinin Tunus sınırlarından Basra'ya, Kafkasya'ya, Adriyatik denizine kadar yayılan topraklarında vazife almış valiler, memurlar, kumandanlar, hulâsa geniş bir idare ve ordu kadrosu, şimdi işsiz, güçsüz, gelirsiz sürünüp gidiyorlardı. Tabiî bunların aileleri de dağılıyordu. Bir müşir (mareşal) veya valiye bağlanması gereken 20 altın kadar emekli maaşı, altın para değersiz bir kâğıt paraya dönünce, bir günlük idareye bile yetmez hale gelmişti. Esnaf, memur ailelerinde de sıkıntı ve dağılma vardı. Hulâsa bilhassa Istanbul'da, iş arayan, fakat bulamayan binlerce perişan insan, sokakları, kahveleri dolaşıp duruyorlardı. Bunlar, ileride kurulacak sanayiin işçi kadrosunu, kol kuvvetini teşkil edeceklerdi. Yani bunlar hep, lümpen proleter, yani müstakbel sanayiin yedek işçi ordusuydu. Ama ufukta henüz sanayi de görünmüyordu. Bu sanayiin nasıl kurulacağı da belli değildi...

Hele İstiklâl Savaşı, Istanbul, Ege, Trakya, Marmara böl-

gelerinin de yabancılarca işgal edilmeleri dolayısıyle, tamamen sanayisiz ve işçisiz bir düzen içinde geçti. Ankara'da, şimdi Makine-Kimya Endüstrisi idaresinin işgal ettiği alanda o zaman süvari ahırları bulunuyordu. Bu ahırlardan yıllanmış gübreler kazınarak birtakım derme çatma araçlar ve gereçlerle orada kurulan İmalâtı Harbiye Atelyesi, bütün memleketin tek sanayi tesisini teşkil ediyordu. Bu da, gerektiği zaman sırtta taşınır gibi bir şeydi. Kaldı ki bu tesisler de bir aralık bir yangınla harap oldu. Bir aralık da düşman Ankara'ya yaklaşınca, elde ne varsa yüklenip, daha doğuda Yahşihan'a taşındılar.

İstiklâl Savaşı sırasında, 1921'de İktisat Vekâleti, elde kalan topraklarda bir işçi sayımı yapmıştır. Bu sayım yapılırken millî hükümetin elindeki topraklarda ancak 5.000.000 kadar nüfus yaşıyordu. Sayım neticesi bu bölgede 33.058 müessese ve 76.216 işçi gösteriyordu. Ama şu var ki, bu müesseseler sanayi işletmeleri değildi. Kunduracı, demirci gibi esnaf dükkânları ve işçi diye yazılanlar da, sadece esnaftır. Nitekim bu yekûnlara göre her işletmeye (dükkâna) ortalama 2-3 işçi veya esnaf isabet ediyordu...

Cumhuriyet idaresi ilk sanayi sayımını 1927 aralık ayında yaptı. Bu tarihte bütün ülkede, yani Millî Misak sınırları içinde 62.205 işyeri ve 256.855 işçi tespit edildi. Ama derhal göze çarpmaktadır ki, bu sayım da tam bir sanayi sayımı değildi. Çünkü o tarihte de, memlekette fabrika denilebilecek işletmelerin sayısı, birkaç elin parmaklarıyle sayılacak kadar azdı. Meselâ Istanbul, Bursa, İzmir, Adana, Mersin'den başka hiç bir yerde, fabrika denilebilecek tesisler yoktu. Nitekim bu sayıma göre bütün memlekette, toplamı ancak 163.548 beygir gücünde 4.850 kadar motor bulundu. Zaten sayımda ele alınan ve adlarına sanayi müessesesi veya işyeri denilen ünitelerin % 34.5'i yalnız bir kişinin çalıştığı, % 35.76'sı da 2-3 kişi çalışan esnaf dükkânlarıydı. Bütün müesseselerden ancak % 4.32'si motor kullanıyordu. Hulâsa Cumhuriyet; kendinden evvelki idareden sanayisiz ve işçisiz bir ülke devraldı.

Cumhuriyetin kurulduğu 1923 yılı ile 1930 arasında memlekette bir sanayi hareketinin başlaması beklenemezdi. Çünkü

geri kalmış bir ülkede sanayi, evvelâ gümrük istiklâli, yani koruyucu bir gümrük sistemi ile gelişir. Sonra da böyle bir ülkede, birikmiş sermayeler olmayacağına göre, yabancı sermaye ile işbirliği, yahut da millî gücün disiplinli ve planlı seferber edilişi ile kurulabilir. Halbuki Cumhuriyet Türkiye'si, Lozan kayıtlarına göre ancak 1929 sonlarına doğru gümrük istiklâline kavuşacaktı. O günkü şartlar içinde yabancı sermayeden ise hiç ümit yoktu. Her şey, milletin kendi gücünü kendisinin seferber etmesine kalıyordu. 1930'dan sonra Türkiye'de sanayileşme hareketi, hem de 1929-1933 arasında dünya iktisat buhranına rağmen, işte bu şartlar içinde başladı...

*
**

SANAYİLEŞMENİN DEĞİŞMEZ KANUNU:

Fakat sanayileşme başlayınca, bu hareketin canlı sermayesi olan işgücü ve işçi sınıfı da ister istemez teşekkül edecekti. Çağdaş dünyada işçi sınıfının teşekkülü ise, gene ister istemez iş hukukunu da beraber getirecekti. Bu iş hukuku, bir taraftan işin korunması, işçi hakları, işçi ve işveren münasebetleri gibi iş problemlerinin hukukî değerlendirilmesi ile meydana gelir.

Diğer taraftan da, işçinin teşkilâtlanması, işçi sigortaları, işçi ve işveren sendikaları, grev ve lokavt şeklindeki iktisadî münasebetleri yürütecek teşekküllerin, bilhassa sendikaların kurulmaları bu mevzuatı davet eder. Bu mevzuatın hepsini «iş hukuku» çerçevesinde toplamamız kabildir.

Bugün Türkiye iş hukuku alanında, çeşitli, zengin ve ileri mahiyetli bir mevzuat arşivine maliktir. Mevzuatta bu gelişme ve genişleme, tabiatıyle işgücünün hızlı bir genişlemesine paralel olarak yürütülmüştür. Bugün Türkiye'de işgücü ve teşkilâtlı işçilik, memleketin sosyal yapısında, ağırlığı ve yoğunluğu gittikçe artan, dinamik bir sosyal kudret halinde gelişmektedir. Muhtemel olarak, ikinci beş yıllık plan sonunda

bu kudret memleketin en aktif ve teşkilâtlı gücü haline gelebilir.

Ama şimdi biz bu bahiste sadece, İsmet İnönü'nün gerek başvekillik, gerek cumhurbaşkanlığı devrelerini içine alan 1923-1950 arasında, iş hukuku alanındaki hareketleri özetlemekle yetineceğiz...

*
**

İŞÇİ GÜRUHU!

Türkiye'de ilk iş kanunu, cumhuriyetin ilânından 13 yıl sonra çıkarıldı: 8.4.1936 tarih ve 3008 sayılı İş Kanunu... İşte bu kanunladır ki bizde de işçi, ilk defa hukukan tarif edilmiş oldu:

> *«Bir iş akdi dolayısıyle, başka bir şahsın işyerinde bedenen veya fikren veya hem bedenen hem fikren çalışan kimseye İ Ş Ç İ denir».*

İşçi anlamı bakımından bu tarifin bizce büyük önemi vardı. Çünkü cumhuriyete kadar ve hatta cumhuriyetten sonra da bir süre, basında ve polis edebiyatında işçiye amele denilirdi. Fakat amele toplumu, bir GÜRUH, yani «sürü, yahut hoşa gitmeyen topluluk» (1) hulâsa aşağılık bir varlık olarak geçerdi. Meselâ gazeteler yazarlardı:

> *«Amele güruhundan filân oğlu filân, filân yerde, filân suçları işlemekle...»*

Cumhuriyetten sonra ve Istanbul'da kurulan amele birliklerinin ve işçi meseleleriyle meşgul olan gazete ve dergilerin hepsinde:

> *«Amele güruhu değil! Amele sınıfı!..»*

gibi sloganlarla, bu yaygın ve aşağılatıcı tabirlere karşı müca-

---

(1) *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu yayını, 1959.

dele açıldığını hatırlarım. Türkiye'de ve Istanbul, Edirne gibi bazı ileri merkezlerde ve çok defa azınlık işçilerinin öncülüğü ile «amele cemiyetleri» kurmak teşebbüslerinin tarihi, ta 1908 Meşrutiyet ilânına, hatta biraz daha öncelere kadar iner. Fakat hele mütarekedeki «Türkiye Sosyalist Partisi» tecrübesinden cesaret alarak ve onun yarattığı hava ile ve asıl cumhuriyetten sonradır ki, bilhassa İstanbul'da kurulan bazı amele cemiyetleri ve birlikleri, bizde ilk defa «mesai kanunu» yani «iş kanunu» dileklerini ortaya atmışlardır. Meselâ «Türkiye Amele Teâli Cemiyeti» (1923-1925) bu konuda, bir tasarı da hazırlayarak hükümete sunmak teşebbüslerine girişmişti. 1924 sonları ile 1925 başlarında bu projenin işlenmesine, bir yazar olarak kısmen katıldığım için, o devrede işçi çevrelerine hâkim olan temel dilekleri hatırlamaktayım. Bu dilekler başlıca olarak iş saatleri, ücretler, işçi yaşı ve işten çıkarma gibi iş hukuku ve sendikalar teşkili hakkı etrafında toplanıyordu. İşçi toplumunun «güruh» değil bir sınıf olduğu fikri kabul ettirilmeye çalışılıyordu... Fakat bu teşebbüs Dahiliye Vekâletince iyi karşılanmadı. O sırada Vekil Recep Bey (Peker)di ve bu teşebbüs hakkında bazı kovuşturma emirleri de verdi.

Fakat bunun dışında, Ankara'da Millet Meclisinin de bir «mesai kanunu projesi» üzerinde çalıştığı, bu çalışmalarla, ileri görüşlü bir aydın politikacı olan Prof. Yusuf Akçora'nın meşgul olduğu söyleniyordu. Atatürk de nutuklarında, köy, köylü ve toprak konularında olduğu kadar açık ve kesin olmasa da «erbab-ı mesaiden» bahsediyordu. Meselâ onun 1 kasım 1925'te ve Meclisin ikinci dönem, ikinci toplanma yılını açış nutkundaki şu sözleri, bunun bir delilidir:

> *«Cumhuriyetin erbab-ı mesaiye (işçilere, çalışanlara) temin ettiği huzur ve emniyet (.....) daha müreffeh olmak için çalışma arzularını şükranı mucip olacak derecede artırmıştır...»*

Fakat o zaman bu sözler, onun ancak soyut bir özlemini ifade ediyordu. Çünkü bu huzur ve emniyeti sağlayacak hukukî müeyyideler, meselâ iş kanunu, sendikalar kanunu gibi mevzu-

at, henüz fikir olarak dahi Meclis edebiyatına girmiş değildi. Fakat Atatürk'ün sözleri şunu gösteriyordu ki, bu konuda da o, ümitler ve istekler içindedir. İşte arada geçen uzun yıllar ve pek çok engellemelerden sonra, Atatürk'ün sözlerinde dile gelen huzur ve emniyet mevzuatından bir tanesi, yani İş Kanunu, onun ölümünden iki yıl kadar önce, 8.6.1936'da çıkarılabildi...

*
* *

İŞ KANUNU:

İş Kanununun 1. maddesi, yalnız işçiyi değil, işvereni de tarif ediyordu:

«Bir iş akdi dolayısıyle kendi işyerinde başka bir kimseyi bedenen veya fikren çalıştıran şahsa işveren denir».

Bu maddenin mevzuatımızda yer almasıyle beraber işçi ve işveren, yalnız sanayileşmenin ve iktisadî hayatın zaruretleriyle değil, karşılıklı akitlerle birbirine bağlı, yani bu akitler üzerinde artık hak davası güdecek iki sosyal unsur olarak, millî varlığımızda yerlerini alıyorlardı.

Demokratik bir nizamda bu karşılaşma, iki şekilde ve istikamette cereyan eder:

— *İşçinin iktisadî mücadelesi,*
— *İşçinin siyasî mücadelesi.*

Bir işçi, işçi sıfatıyle ve mevzuatın verdiği imkânlar dahilinde, meslekî hayatı için iktisadî alanda mücadele eder! Hür bir vatandaş olarak da ve fakat gene kendi meslekî ve sınıfî menfaatleri için siyasî alanda mücadelesini yapar. Atatürk'ün erbab-ı mesai, yani işçiler için bahsettiği «huzur ve emniyet» elbette ki bu haklar temeli ve muvazenesi üstünde kurulacaktı.

Ama 3008 sayılı iş kanunu, hiç de böyle bir imkân getirmiyordu. Çünkü bu kanunda işçinin iktisadî mücadelesinin koruyucu müeyyideleri (hukuk dayanakları) yoktu. Bir zümre veya sınıf olarak onun haklarını parlamentoya getirecek ve orada savunmayı ve kazanmayı sağlayacak meslekî teşekküller,

yani sendika kurmak hakkı ve sendikalar kanunu mevcut değildi. O halde işçi 3008 sayılı kanunun sağladığı müeyyidesiz hakları dahi, grev hakkı olmadıkça, sendika kurma ve toplu sözleşme hakkı olmadıkça, ne ile ve nasıl savunacaktı. Gerçi mahkemeler, ihtilâflara açıktı. Ama tek başına ve hayatı gündeliğine bağlı, çalışma imkânı ise patronunun tek sözüne veya göz işaretine bağlı, münferit bir gündelikçinin bu mahkeme kapılarında şu veya bu hakkını savunması, hele kazanması nasıl mümkün olabilecekti? Hulâsa işçi için Atatürk'ün işaret ettiği «huzur ve emniyet» nasıl sağlanacaktı? İşte 3008 sayılı İş Kanunu bu konuda hiç bir müessese getirmiyordu. Aslında her şey, işverenin arzu ve iradesine bağlı olarak yürüyecekti ve nitekim de öyle yürüdü...

Kanunun gene I. maddesi, gerçi işçi ile işveren arasında sözleşmeden de bahseder. Ama ortada sendika ve toplu sözleşme olmayınca, işçi ile işveren arasında, hatta yazılı bir sözleşmeye gidilse dahi, bunun üzerindeki kontrolü kim yürütecekti? İhtilâflar, nihayet ve ister istemez umumî hükümlere bağlı kalacak ve bunların yürümesi de, tabiî o noktada duracaktı. Sonra kanunun 2. maddesi deniz ve hava nakliyatı ile ziraat işçilerini 3008 sayılı kanunun dışında bırakıyordu (1). 3008 sayılı İş Kanunu, genel olarak haftada 48 saat çalışma süresini tespit eder. Fakat gerek bu maddede, gerekse diğer maddelerde, bir bakışta işçi lehine konulan kayıtların, ortada işçinin dayanacağı ve icabında greve gidebileceği bir sendika ve sendikalar kanunu olmadığı için uygulanma şekilleri, fiilen işverenin karar ve teşebbüsüne bağlı kalmaktaydı. Kanunun 63. maddesi iş ve işçi bulma konusunu, bir devlet teşkilâtına bağlar (2). Bu mekanizma da çok geç ve yetersiz olarak harekte gelebildi.

---

(1) Ancak 30.3.1954'te, deniz işçileri için bir «Deniz İş Kanunu» çıkarıldı (No. 6379). Fakat tarım işçileri, bugün de gene iş kanunlarının kapsamı dışındadırlar.

(2) Sanayi Tetkik Heyeti Reisi bulunduğum yıllarda ve iş bölgeleriyle işyerlerinde yaptığım incelemelerde, birçok fabrikalarda iş-

Hulâsa 1936'da çıkarılan bu İş Kanunu, üzerinde bazı tadiller yapılmış olmasına rağmen, işçi hayatında beklenilen ve arzu edilen huzur ve emniyeti hiç bir suretle sağlayamadı. Böylece de 1923-1950 arasında ve Cumhuriyetten 13 yıl sonra çıkarılan bu İş Kanunu, eksik ve dayanaksız bir kanun olarak kaldı. Gerçi 20.2.1947'de, yani Cumhuriyetin ilânından 24 yıl sonra bir Sendikalar Kanunu da çıkarıldı. Ama bu kanun da memlekette ve hakikî manasıyle sendikaların ve sendikacılığın yerleşmesine imkân veremedi. Niçin? Şimdi biraz da bu konu üstünde duralım.

*
* *

1947 TARİHLİ SENDİKALAR KANUNU:

Büyük Millet Meclisinde 20.2.1947 tarihinde kabul edilip 26.2.1947'de 5018 numara ile yayınlanan sendikalar kanunu, «İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri hakkında Kanun» ismini taşır. Bu kanunun uygulanma şekli için de, ayrıca bir talimatname hazırlanmıştı.

Bu kanunun neşri tarihinde ve İnönü'nün reisicumhurluk devresi içinde olmak üzere, iş mevzuatına ait ve esaslı diğer bazı kanunlar da çıkartılmıştır:

çi bulma işinin, fabrikatörler tarafından, eli bayraklı ve çevrelerini sindirmiş birtakım güçlü kabadayılara ve külhanbeylerine bırakıldığını, işçi alma ve işçi çıkarmanın, bunların sözlerine, kararlarına ve arzularına göre yürüdüğünü, çok üzüntü verici misalleriyle tespit etmişimdir. Bu yetki, hele kız ve kadın işçi kullanan bazı işyerlerinde, cidden kötüye kullanılıyordu. İş ve İşçi Bulma Kurumu kurulduktan sonra da ortada, işçinin de hakkını ve haysiyetini koruyacak sendikalar olmadığı için, kanunun bu maddesi de, hiç bir zaman ciddî bir uygulama zemini bulamadı. Eğer bir gün bizde de, işçiliğin doğuşu ve gelişmeleri üzerinde bir tarihî araştırma yapılırsa, orada açıklanacak durumlar ve verilecek misaller, sanayileşmemizin bilhassa özel teşebbüs sahalarında cidden hazin hikâyesini, birçok meseleleri ve olaylarıyle gözlerimiz önüne serecektir...

30.1.1946 tarih ve 4841 sayılı kanunla Çalışma Bakanlığı kuruldu.

25.1.1946 tarih ve 4887 sayılı kanunla İş ve İşçi Bulma Kurumu meydana geldi.

16.7.1945 tarih ve 4792 sayı ile de İşçi Sigortaları Kanunu çıkarıldı.

Bu geniş kapsamlı kanunlar arasında daha dar çerçeveli diğer bazı iş mevzuatını da sayabiliriz. Hulâsa 1945-1947 yıllarında, iş hukuku alanında önemli hareketler göze çarpar.

Fakat bunların en önemlisi olan Sendikalar ve Sendika Birlikleri Kanunu da, bu alanda olumlu sonuçlar vermedi. Kanun havada ve verimsiz kaldı. Çünkü gerek işçi, gerek işveren sendikalarının ilişkilerinde, icabında en güçlü müeyyide ve direniş müessesesi olan grev ve lokavt haklarını bu kanun da tanımamıştı. Kanun 2. maddesi ile «İşçi ve işveren sıfatı ile çalışmayan kimselerin sendikalara girmeye hakları olmadığı» kaydını önemle koyuyordu. Bu, dünyanın her yerinde, bilhassa işçileri sömürmede en büyük vasıta olan sendika parazitliğini ve sınıf dışı işçi aristokratlığını önlüyordu. Bu önemli bir kayıttı. Bunu burada belirtmeliyiz.

Sendikalara «toplu sözleşme» hakkını vermekle güçlü bir müessese getiriyordu. Gerçi sendika kurma ve sendika üyeliğini mecburî kılmamakla kanunun işlemesi oldukça engelleniyordu. Bu suretle işverene, sendikalı işçiye yüz vermemek ve sendikasızlığı devam ettirmek gibi imkânlar sağlıyordu. 7. madde de sarahatsizdi ve yargıca, hatta tahkikatı derinleştirmeden ve «siyasetle meşgul olunuyor» gibi bir ihbarla sendika kapama yetkisi veriyordu. Ama en önemli olan ve sendikaları müeyyidesiz bırakan nokta, grev hakkının olmamasıydı. Bu sebeple memlekette sendikacılık, 1947 kanununa rağmen teessüs edemedi ve yaygınlaşamadı. Sendika havada ve desteksiz kaldı.

Zaten 1950 başlarında, yani C.H.P. iktidardan çekilirken, memleketteki sendikaların sayısı 87 ve üyeleri 76.000 kişiden ibaretti. Sadece bu rakamlar dahi 1947 sendikalar kanununun

teşkilâtlandırma yetersizliği hakkında bir fikir verebilir (1). Gerçi devlet işletmelerinde işveren devlet olduğu için, kanun olmasa dahi iş saatleri, ücretler, sosyal yardımlar devletin teminatı altındaydı. Devlet işletmelerinin bilhassa Istanbul dışında her biri, birer şehir gibi kuruluyordu. Ama özel teşebbüslerde fabrika; sadece işletme binası ve müdürlük bürolarından ibaretti. İşçiler lehine herhangi bir sosyal tesise gidilmedikten başka, sendikaların ve sendikacılığın özel tebebbüsçe hoş görülmemesi de, 1947 kanununu güçsüz ve verimsiz bırakıyordu.

Bu durum ancak 27 Mayıs 1960 ihtilâlinden sonra müspet yönde ele alındı. 15.7.1963'te 274 sayılı yeni Sendikalar Kanunu çıktı. Yeni Anayasanın getirdiği imkânlar, Türk iş hukukunda bugün uygulanan hakikaten geniş ve etraflı müesseselerin doğmasına sebep oldu. Grev hakkı ve toplu sözleşmenin yeni esaslar halinde düzenlenmesi, bu devreye rastlar (2).

Hulâsa Atatürk'ün «erbab-ı mesai» olarak adlandırdığı, huzur ve emniyetleri bahsine temas ettiği işçi ile, bu huzur ve emniyetin temel şartı olan iş hukuku, 1923-1950 arasında, yani İsmet İnönü'nün başvekillik ve reisicumhurluk devresinde, ancak yukarıda özetlenen gelişmeleri verebildi (3).

Bugünkü duruma gelince? 27 Mayıs İhtilâlinin getirdiği Anayasa ile Türkiye'de grev ve lokavt hakları tanınmıştır. Ge-

---

(1) Reisicumhur Celâl Bayar'ın 1 kasım 1951 Meclis nutkundan.

(2) Millî Birlik idaresi evvelâ, 22.7.1963 tarih ve 275 sayılı kanunla, İş Kanunu üzerinde geniş tadillere gitti. Kurucu Meclisçe çıkarılan yeni Anayasdan sonra ise iş hukuku, yeni ve temel haklarla, geniş ölçüde ikmal edildi. Bu konular, 1950'den sonraya, yani İnönü'nün bu ciltte ele alınan hayat hikâyesinden sonraki devreye ait olduğu için, bu kitabın üçüncü cildinde işlenecektir.

(3) İş mevzuatı hakkında bakınız: *Notlu - İzahlı İş Hukuku ve Sigorta Mevzuatı, Derlemeler* (Orhan Başarı - Naim Tezmen), 1957, 716 sayfa; *Sosyal Sigortalar ve İş Mevzuatı*, en son değişmelerle, derleyen: (Fevzi Ilgaz), 1964, 338 sayfa ve diğer yayınlar: Çalışma Bakanlığı Mevzuat Yayınları; Türkiye İşçi Birlikleri Konfederasyonu (Türk-İş) yayınları.

ne aynı Anayasanın verilerinden olan İş Kanunu ve Sendikalar Kanunu, geniş kapsamlı ve güçlü müeyyideleri ile Türkiye İş Hukuku alanına, beklenmeyen genişlikte yeni haklar getirmiştir. Öyle denilebilir ki, 1963-1974 gibi nihayet 11 yıllık bir zamanı içine alan kısa bir devrede, Türkiye'de iş hukukunda elde edilen haklar ve imkânlar, bir kısım Avrupa ülkelerinde bile, ancak yüz yıllık bir mücadelenin sonuçları ile ve Türkiye lehine olarak kıyaslanabilir. İş Hukuku üzerinde, devamlı olarak çıkarılan tamamlayıcı mevzuat, bu alanda, eksikliği hissedilen hak ve kayıtların da, bir taraftan ikmaline imkân vermektedir.

Bu mutlu gelişmede, 1960'tan sonra birinci ve ikinci İnönü koalisyonları ile başlayan kanunlaşmaları ve bu arada o zaman, genç bir Çalışma Bakanı olarak kabinede yer alan Bülent Ecevit'in başardığı hamleleri ayrıca kayıt ve işaret etmek, yerinde olacaktır.

Ancak 1960 sonrası devresi, İnönü'nün ve Partisinin iktidarda, tek başlarına hâkim oldukları bir devreyi ifade etmediği için, bu devredeki İş Hukuku hareketlerini, İnömü'nün bu kitapta verilen hayat hikâyesine bağlayarak, burada ve ayrıntıları ile işlemeyi uygun bulmadık. Zaten bu üç ciltlik «İkinci Adam» eserimizde İnönü ve devrinin öyküsü, onun doğum günlerinden başlayarak, kendisinin bir Koalisyon Başvekili olarak bulunduğu sırada, 22 şubat 1962'de uğradığı ve neticesiz kalan suikast olayı ile sona erer. Bu suikast olayını takip eden ve onun, Başvekillikten nihaî olarak ayrılmasına varan olaylar, ancak kronolojik oluşumlar olarak ele alınmıştır.

C — EĞİTİM

DEVLET SANATININ TEMEL KONUSU:

Eflatun'a göre eğitim; bir devlet sanatı olan siyasetin temel konusudur. Ona göre biz, ancak eğitim yoluyledir ki halkın ruh yapısına müdahale ederiz. Demokrasiyi yerleştirir ve

koruyabiliriz. Gerçekten de eğitim «insana yapılan etkilerin bütünü»dür. Şu halde biz de, İstiklâl Savaşının sona ermesiyle beraber yeni bir devlet kurulacak idiyse, yeni bir toplum nizamı yaratılacak idiyse ve bu devlet, İnönü'nün Sıvas nutkunda ifade ettiği gibi bir «halk devleti» olacak idiyse, o halde bu yeni devleti kuranların temel ve sürekli işlerinin başında millî eğitim gelmeliydi. Eğitimi ele almadıkça, halka mal etmedikçe, bir yeni toplum nizamından söz edilemezdi.

Şu halde bu ciltlerimizde, hep yeni devletin oluşundan ve gelişmelerinden bahsettiğimize ve bu bahsin konusu da bu yeni devletin evvelâ başvekili, sonra cumhurreisi olarak İnönü'nün 1923-1950 arasında toprak, iş ve eğitimle ilgili işleri olduğuna göre, toprak ve iş konularındaki özetlemelerimizden sonra şimdi de eğitim davalarına kısaca göz gezdirmek gerekecektir...

Kaldı ki İstiklâl Savaşından sonra kurulması ele alınan yeni nizamın niteliği; yalnız bir toplum yapısının düzenlenmesi değil, bu toplumun aynı zamanda bir medeniyet ve kültür alanından, başka bir medeniyet ve kültür alanına geçişiydi. Yani Doğu nizam ve hukukundan Batı nizam ve hukukuna yönelişti. Böyle olunca da, toplum hayatına bu topyekûn müdahalede eğitimin etkisi hakikaten topyekûn bir önem alıyordu. Nitekim Gazi Mustafa Kemal, bir inkılâp olarak adlandırdığı bu nizam değişikliğini şöyle ifade ediyordu:

> *«Yaptığımız ve yapmaktan olduğumuz inkılâpların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını, tamamen çağdaş ve bütün mana ve şekilleriyle medenî bir toplum haline ulaştırmaktır. İnkılâbımızın aslî umdesi budur».*
>
> (Nutuk, 1927)
>
> *«Gerçek inkılâpçılar onlardır ki, terakki ve teceddüt (ilerleme ve yenileşme) inkılâbına sevk etmek istedikleri insanların, ruh ve vicdanlarındaki hakikî temayüle nüfuz etmesini bilsinler».*
>
> (Ağustos 1925)
>
> *«İnkılâbın hedefini böyle kavramış olanlar, onu daima muhafazaya muktedir olacaklardır».*
>
> (Kasım 1925)

Fakat bu sözlerde belirtilen nitelikler nasıl elde edilecekti? Bunlarda gösterilen yollar nasıl aşılacaktı? Bu sözlerin belirttiği hedeflere nasıl ulaşılacaktı? Milletin ruh ve vicdanındaki temayüllere nasıl nüfuz edilecek ve bu ruh ve vicdan hangi etkilerin bütünü ile inkılâba kazanılacaktı? Bütün bu suallerin tek bir kelimelik cevabı vardı. O da şuydu: Eğitim...

Nitekim Atatürk, millî eğitimin bu gayeler için önemini her vesile ile belirtir. Ve eğitimin cumhuriyet yapısındaki yerini şöyle düğümler:

«Millî kültürün her çığırda açılarak yükselmesini, Türk Cumhuriyetinin temel direği olarak temin edeceğiz».
(Kasım 1932, s. d. I.)

Şu sözler de onundur ve eğitimin usul ve niteliği hakkında temel görüşler aksettirir:

«Eğitimde uygulanacak usul, bilgiyi insan için bir süs, bir tahakküm vasıtası, yahut medenî bir zevkten ziyade, maddî hayatta muvaffak olmak için amelî ve kullanılabilir bir vasıta haline getirmektir...»

Bu nedenledir ki, cumhuriyetle beraber yeni devlet; bu devletin bütün müesseseleri ile inşa işinde en önemli vasıta olarak, eğitimin değerini anlamış ve ifade etmiş bulunuyordu. Bu inşa işinin 1923-1950 arasında en sorumlu mimarı ise, hem başvekillik, hem reisicumhurluk devrelerinde elbette ki İnönü olacaktı. Bu devletin kurucusu olan insanın, yukarıda ana hatları verilen görüşlerini, o hayata uygulayacaktı. Bu uygulama işi nasıl yürüdü ve ne dereceye kadar başarıldı? Şimdi biraz da bu konu üzerinde duralım.

*
**

HAZİN BİR MİRAS!

Bu konuda gene ve daha önceki uyguladığımız inceleme şekline uyarak, evvelâ cumhuriyetin eğitim alanında kendinden önceki idareden neler devraldığı üzerinde kısaca durmalı-

yız. Bunun için de gene aynı tarza bağlı kalarak şu hareket noktasından yürüyelim:

Osmanlı devletinin enkazı üzerinde Türkiye Cumhuriyeti 762.736 kilometre karelik bir arazi parçasında yaşayan yaklaşık olarak 12.000.000 kadar bir nüfusla kuruldu (1927 sayımında 13.648.000). Nüfus miktarı ile eğitim cihazı arasında gayet sıkı bir ilişki vardır. Çünkü eğitim, insan içindir ve bir halkın eğitim durumunu incelerken evvelâ, o halkı teşkil eden nüfusun yüzde kaçının okur yazar olduğunu sormak, araştırmakla işe başlarız. Biz de öyle yapacağız.

1923'te genel bir sayım yapılmadığı için, halkın tam sayısı gibi, okur yazar oranını da bilemiyoruz. Ama 4 sene sonra yapılan 1927 nüfus sayımı, bize bu konuda aydınlatıcı rakamlar verir. Kaldı ki, 1923'te nüfus ve okur yazar sayısını bilmiyoruz ama, mekteplerin durumunu, sayısını ve öğretmenle öğrenci sayılarını biliyoruz. Fakat bu konudaki rakamları dile getirmeden önce şunu da kaydedelim:

Cumhuriyet, kendinden önceki devirden iki yönlü bir eğitim sistemi devraldı. Bir tarafta medreseler, yani din eğitimi ve din hizmetleri ile, o zaman iki yönde çalışan mahkemeler için din hukukçuları ve ayrıca kadılar, müftüler yetiştiren eğitim müesseseleri vardı (1). Diğer tarafta, programlarında din dersleri de bulunmakla beraber bu dersleri hiç bir zaman etkili bir şekilde yürütemeyen devlet okulları bulunuyordu. Fakat, Meşrutiyet idaresinin Istanbul'da «Dâr-ül-Hilâfet-ül-Aliyye» ismi ile ve bilgili din adamları ve görevlileri yetiştirmek için kurduğu enstitüye rağmen, Türkiye'de medreseler artık tamamıyle çökmüşlerdi. Verimlerini kaybetmişlerdi.

Sivil ihtiyaçlar için kurulmuş olan devlet mekteplerine gelince: Tanzimattan beri sarf edilen çabalara rağmen (2) cumhu-

---

(1) Medreselerin doğuşu, gelişmeleri ve teşkilâtı ile din adamlarının görev ve yetkileri hakkında bilgi edinmek için bakınız: *İlmiye Teşkilâtı*. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı. T. Tarih Kurumu yayını, 1965.

(2) Bu konuda malumat edinmek için oldukça zengin malzeme

riyet, imparatorluktan çok yetersiz bir maarif durumu devraldı. Meselâ şu rakamları verelim:

1923-24'te bütün yurtta ve her derecedeki bütün okulların sayısı 4894 ve bütün bu okulların öğretmen sayısı da 1217'si kadın olmak üzere 10.238'di. İlk dereceli devlet mekteplerinde okuyan öğrenciler sayısı 62.954'ü kız olmak üzere 273.107 kayıtlı öğrenciden ibaretti. Bazı vilâyetlerde, meselâ Muş, Bitlis gibi illerde hiç mektep yoktu. Bütün yurtta ancak 72 ortaokul ve 23 lise vardı. Ama daha 1924'te ortaokulların sayısını 64'e ve liselerin sayısını 19'a indirmek icap etti. Öğretmen okulu sayısı 20'den ibaretti (1). Erkek meslek okullarına gelince; Türkiye'de ancak 9 sanat mektebi vardı. Fakat 1200 kadar öğrenci toplayan bu okulların çoğu, Mithat Paşanın onları ıslahhane olarak kurduğu günlerden daha halsiz ve perişan bir durumda bulunuyordu.

1923-24'te bütün ortaokullarda kız ve erkek ancak 5905 ve liselerde toplamı 1241 öğrenci kayıtlı idi. Aynı mekteplerden ortaokullar 1923-24'te ancak 190 ve liseler 189 mezun vermişlerdi. Öğretmen okullarının mezun sayısı 1924-1925'te bile, 151 kişiden ibaretti. Yani bu öğretmenler, şehir ve kasabalarla, 35.000'e varan köylerimizdeki bütün ilkokulların öğretmen ihtiyacını karşılayacaktı! (2).

Darülfünun (ünivedsite) ve yüksek okullara gelince, 1923-1924'te Türkiye'de, tek bir üniversite vardı. Bunun şubeleri de dahil olmak üzere 11 yüksek eğitim müessesesinde, kız ve erkek ancak 2739 öğrenci kayıtlı görünüyordu. Fakat bu kayıt-

---

vardır. Toplu bir fikir edinmek için bakınız: *Tanzimat*, cilt I. Tanzimat ve Maarif, s. 444-462.

(1) Bütün gayretlere rağmen ilk yıllarda bu okulları da gereken niteliğe çıkarmak kabil olmayınca, imkânları ve kuvvetleri bir araya toplamak düşüncesi ile öğretmen okulları sayısı da gittikçe azaltılmış ve meselâ 1936-37'de ancak 12 öğretmen okulu faaliyette bulunmuştu. Fakat öğrenci ve öğretmen sayısı ile okulların tesisat ve teçhizatı daha yeterli bir hale getirilebilmişti.

(2) Bu konulara ait istatistik bilgileri çok yerde yayınlanmış ve C.H.P 'nin XV. Yıl kitabında ayrıca grafiklerle de verilmiştir.

lı öğrencilerin önemli bir kısmının üniversite ile ilgisi, yalnız orada kayıtlı olmaktan ibaretti. Kaldı ki buraya kadar verdiğimiz rakamlar durumu yalnız sayı bakımından aksettirir. Bu okul veya yüksek okulların niteliği bahsine gelince, bu konuda ayrıca ve çok şeyler söylemek kabildir. Hulâsa Cumhuriyetin Meşrutiyet idaresinden maarif mirası işte bunlardan ibaretti.

Sayı durumunun; eğitim müesseselerinin verim ve nitelikleri ile eğitim ve öğretim bakımından yeterlik veya yetersizlikleri derinden incelenmedikçe fazla bir değer ifade etmeyeceği şüphesizdir. Fakat bu kitabın konusu, elbette ki bu meselelerin derinliğine incelenmesi değildir. Yalnız şu kadarını şöylece kaydetmek mümkündür ki, cumhuriyet maarifi, teknik öğretim ve köy enstitüleri müstesna olmak üzere, eğitim alanının diğer kollarında, bilhassa metot ve teşkilâtlanma bakımından, yeni ve az gelişmiş bir ülkenin ihtiyaçlarına cevap verecek buluşlara, hiç bir zaman ulaşamadı.

Meselâ liselerde, o da hiç bir zaman istikrara kavuşamamak suretiyle yetersiz bir Fransız liseleri taklitçiliği sürdü, gitti. Üniversitelerde ise, genel bir başıboşluk, günümüze kadar devam edip gitmektedir. Yani Türkiye'de eğitim sistemi, teknik okullarla köy enstitüleri dışında hiç bir zaman nizamını bulamamış ve teşkilâtçısını vermemiştir.

*
**

1923 - 1950 ARASINDA :

Aradan geçen 27 yıl içinde bu rakamlar tabiî değişti. Bu devrede ve millî eğitim alanında İnönü'nün özel surette katıldığı başlıca eğitim problemlerine ve çabalarına geçmeden önce, İnönü'nün cumhurreisliğinden ayrıldığı 1950'deki mektepler durumunu da özetlemek, nitelik bakımından mana taşımasa da, sayı karşılaştırmalarını mümkün kılmak bakımından iyi olacaktır.

1923'te Türkiye'nin yaklaşık olarak 12.000.000 kadar hesaplanan nüfusu, 1950 sayımlarına göre 20.974.188'di. Yani 1923'e

bakarak genel nüfus büyük ölçüde artmıştı. Mektepler hakkındaki rakam hareketlerini ele alırken bu noktayı da ona göre mütalaa etmelidir. 1950'de Türkiye'de ilkokulların sayısı 17.428 ve bu mekteplerdeki öğretmen sayısı 8.900'ü kadın olmak üzere 34.922 idi. Öğrenci sayısı ise 570.587'si kız olmak üzere toplamı 1.951.039'du. Aynı sene ortaokullar sayısı 406 ve bu okullarda vazife gören öğretmenler sayısı da 2091'i kadın olmak üzere toplamı 4364'tü. Liselerin sayısı 88, olmuştu. Buralarda 844'ü kadın olmak üzere 2954 öğretmen çalışıyordu. Öğrenci sayısı, 4643'ü kız olmak üzere 22.529'du. Aynı yıl orta dereceli 328 teknik okulda 1503'ü kadın olmak üzere 4488 öğretmen ve 11.626'sı kız olmak üzere toplamı 53.289 öğrenci vardı.

Orta dereceli ve 39'u kızlara mahsus olmak üzere (kız enstitüleri) 187 sanat okulundaki gelişmeyi ayrıca kaydetmeliyiz (1923'te 9 mektep). Bunlarda 1950'de 985'i kadın olmak üzere 2960 öğretmen ve 8646'sı kız olmak üzere 28.114 öğrenci vardı. Nihayet bunlara 249 öğretmen ve 2066 öğrenci ile orta dereceli ticaret okullarını da katmalıyız...

Üniversite niteliğinde olmayan yüksek okullarda ve gene 1950'de 65'i kadın olmak üzere 504 öğretmen ve 1082'si kız olmak üzere 4944 öğrenci kayıtlıydı. Ankara ve Istanbul Üniversiteleri ve Istanbul Teknik Üniversitesinde kadın, erkek 1361 hoca çalışıyordu. Bu üniversitelerde 20.469 öğrenci kayıtlıydı. Bu arada şehir öğretmen okullarında 145, köy enstitülerinde 627 öğretmen vazifeliydi. Şehir öğretmen okullarında 2211 ve köy enstitülerinde 20.272 öğrenci vardı. Bunlara orta dereceli orman, makinistlik, hayvan sağlık okullarının çok az sayıdaki öğretmen ve öğrencilerini ilâve etmelidir.

Bu genel özetlemelerden sonra, şimdi, 1923-1950 arasında ve millî eğitim alanında İnönü'nün bilhassa ilgilendiği bazı konular üzerinde ayrıca durmalıyız.

Cumhuriyet devrinin halk eğitimi ve millî kültür alanında halka yöneliş bakımından en etkili hamlesi, hiç şüphe yok ki, Arap harflerinin yerine Latin harflerinin kabulüdür. Arap harfleri ile de belki maarif geliştirilebilirdi ama, bizim için bu değişiklik yalnız bir harf değişikliği değildi. Bir kültür de-

ğişikliği manasını da veren inkılâpçı bir değer taşıyordu. Doğu nizamından Batı nizamına, şeriat ilkelerinden Batı ilkelerine, teokratik düzen kalıntılarından layik düzen kuruluşlarına, medreseden mektebe, Doğu kıyafetinden Batı kıyafetine geçtiğimiz gibi, yazıda da Doğu karakterinden Batı karakterine geçişin inkılâpçı bir manası vardı.

Bilindiği gibi harf inkılâbı, münhasıran, Atatürk'ün karar ve eseridir. Ancak bunun hikâyesi, gerek *Tek Adam*'ın üçüncü cildinde gerek *İkinci Adam*'ın birinci cildinde etrafıyle verildiği ve bu arada İnönü'nün görüş ve davranışları ayrıca işlendiği için, burada bu konu üzerinde tekrar durmayacağız.

İnönü'nün birincisini dikkatle izlediği, diğer ikisine ise biraz da kendi damgasını vurduğu üç eğitim kolu ve bunların davaları üstünde ise, biraz durmalıyız.

ÜNİVERSİTEYE YÖNELİŞ, BÜYÜK BİR KARAR ve KÜÇÜK BİR SONUÇ:

Evvelâ, teşebbüsü gene Atatürk'ten gelen, fakat İnönü'nün yakından izlediği bir hareketin hikâyesini verelim. Bu hareket, Istanbul Dârülfünunu'nun kapatılması ve onun yerine, çağdaş değerde ve yeniden düzenlenecek bir müessesenin, yani Istanbul Üniversitesi'nin açılması kararıydı...

Evet, Ankara, dârülfünundan memnun değildi. Maarif Vekâletine göre, dârülfününa birtakım klikler hâkimdi. Daha doğrusu, bütün ağırlığıyle dârülfününa yerleşmiş bir kliği; bu müesseseyi yeni ve genç kabiliyetlere kapamış olarak görüyordu!

Bu görüş ne kadar doğruydu? Bunu tartışmanın faydası olmasa gerektir. Ama şu bir gerçektir ki, Istanbul Dârülfünunu, Ankara'dakileri sinirlendiriyordu. Dârülfünun bir Osmanlı müessesesi olarak kalmıştı. Hemen bütün inkılâpların dışında ve bunlara ilgisiz gibi görünüyordu. Yeni rejim, devrimler ve daha da yapılması gereken hamleler konularında dârülfünun, ilgisiz ve dilsizdi. Bu hamlelere ve inkılâplara hiç bir şey kat-

mamış gibiydi. Sanki Ankara ile Istanbul Dârülfünunu arasında müşterek bir dil yoktu. Dârülfünun sanki muhtariyet zırhının arkasına sığınarak, olayları kayıtsızca seyrediyor gibiydi...

Dârülfünun kadrosunda, hiç şüphe yok ki, değerli unsurlar vardı. Bu müessese, Birinci Millet Meclisine de değerli birkaç eleman vermişti. Ama saltanatı ve hilâfeti kaldıranlara, şeriat hükümlerini değiştirenlere, medreseleri, şeriye mahkemelerini tasfiye edenlere bu muhtariyet duvarı, lüzumsuz ve tahammül edilmez gibi geliyordu...

Nihayet 1933'te iş, karar safhasına girdi. Gerçi 1930'dan beri Maarif Vekâletinin üst yöneticileri arasında ve parti çevrelerinde, dârülfünunun kökten bir ameliyeye tabi tutulacağı sözleri geçiyordu. Fakat harekete 1933'te ve beş maddelik bir kanunun çıkarılmasıyle başlandı. Istanbul Dârülfünununun ıslah kanunu!

Evvelâ işe, İsviçre'den bu işin fikir ve hazırlık safhasında çalıştırılacak bir yabancının, Prof Malche'in daveti ile girişildi. Bu zat Cenevre Üniversitesinde pedagoji hocasıydı. Ama kurucu ve teşkilâtçı vasfı olmayan, uysal ve nazik bir insandı. İcra safhasına geçilince, Malche'in yanına, Maarif Vekâleti Talim ve Terbiye Dairesinden Avni Başman'la, Yüksek ve Teknik Öğretim Genel Müdürü Rüştü Uzel ve Teknik Üniversiteden Profesör Kerim Bey verildi. Tasfiye ve tanzim heyeti böylece teşekkül etmiş oldu. Çalışmalara girişildi. Fakat asıl aktif unsur, Maarif Vekili Dr. Reşit Galip'ti. Reşit Galip, cumhuriyetin ve eski Ankara'nın ilgi çekici bir simasıdır. Ta Meşrutiyet devrinde ve o zaman meydan alan «halka doğru» hareketinin genç, ateşli öncüsü olarak halkın içine koşmuştu. Batı Anadolu bölgelerinde, yoksulluğun her türlüsüne katılarak halk içinde, köylüler arasında idealist bir halkçılık çabasının belki verimsiz, fakat düşündürücü bir misalini vermişti. Kendine güveni hudutsuzdu. Az çok frenli, fakat sınırsız bir ihtirası vardı. İstiklâl mahkemesi üyesi olarak sert kararlara katıldı. Ancak hedefi başka alanlarda kanat çırpmaktı. Nihayet Maarif Vekili oldu ve bu vazifeye biraz da İnönü'ye rağmen, Atatürk tarafından getirildi denilebilir. Atatürk'ün bir gece galiba Yalova'da al-

dığı bu karar, gece yarısı İsmet Paşaya ve güya fikri alınmak şeklinde bildirildiği zaman, onun Atatürk'e ulaştırılan şu cevabı, o zaman İnönü'ye sempati ile karışık olarak ağızdan ağıza yayılmıştır:

«Gece yarısı gaflet uykusundan uyandırılarak, onun sorumluluklarına iştirak ettirilmek istenen bir bedbahtın talihine acırım...»

Hulâsa Reşit Galip, dârülfünun işini ciddiye aldı. İsmet Paşa da komisyona cesaret veriyordu.

«— Ben arkanızdayım, çekinmeyin. Ama işi, şahıs davası da yapmayın!»

İsmet Paşanın bu uyarısı, yerinde ve manalıydı. Çünkü komisyon, tasfiye listeleri hazırlamakla meşguldü. Dârülfünun hocalarından önemli bir kısmı tasfiye edilecekti. Fakat elde bu ameliye için kesin ölçü yoktu. Evvelâ bütün hocalardan yazılı eserleri istendi. Olan eserler geldi. Bunların içinde meselâ, eski metinlerin yorumlanması «Şerh-i Metûn» Müderrisi Emin Bey, Mantık Müderrisi Naim Bey gibi doğu ilminin üstat şahsiyetleri vardı. Hukuk Müderrisi Tahir Bey bir otoriteydi. Baltacıoğlu İsmail Hakkı, hareketli ve mücadeleci bir sosyologdu. Halbuki tasfiye heyetinde ne hukukçu, ne mantıkçı, ne de sosyolog vardı. Malche ise şöyle konuşuyordu:

«— Eseri olup, olmaması, bir profesörün değeri hakkında bir ölçü teşkil etmez. Hiç eseri olmayan, fakat çok üstün profesör olan insanlar vardır» (1).

Hulâsa iş çetindi. Tabiî beşerî hisler, şahsî görüş ve eğilimler de ister istemez işe müessir oluyordu. Malche ise şu veya bu hocanın ne lehinde, ne aleyhindeydi. Bu hava içinde, Ankara'da da huzursuzluk arttı. İşe bizzat Atatürk karıştı. Bir gün dârülfünuna, soğuk davranışlar ve sert bir yüz ifadesiyle geldi. Doğ-

(1) Prof. Malche'in müşavir sekreteri ve o zaman genç bir maarifçi olan Osman Horasanlı'dan.

ru Malche'in odasına gitti ve komisyon üyelerini çağırmadan önce onunla konuştu. İşlerin gidişinden memnun olmadığı her halinden belliydi.

Nihayet bir karara varıldı: Dârülfünun hocalarından yarısından fazlası kadrodan çıkarılmıştı. Fakat daha ilk bakışta, bu karar kimseyi tatmin etmiş görünmüyordu. İhtisas ve bilgisi münakaşa götürmez bir kısım müderrisler de kadro dışı kalmışlardı. Istanbul Dârülfünunu'nun lâğvedildiği ve aynı zamanda yeni Istanbul Üniversitesinin açılmış olduğu da ilân ediliyordu. Ama bu kararı alan ve hepsi de değerli, haysiyetli insanlar olan komisyon teşekkül etmedi. Hatta Reşit Galip de Maarif Vekilliğinden ayrıldı ve yerine vekâlet eden Sıhhıye Vekili ve İsmet Paşanın yakını olan Refik Saydam, sinirli bir ruh hali içinde üniversiteye koştu. Komisyon üyeleriyle görüşmeye de lüzum görmeden, onların, vazifeleri başına dönmelerini emretti. Bu davranış şunu gösteriyordu ki, artık İsmet Paşa da komisyonun arkasında değildir. Yeni üniversite işte böyle kuruldu. Hulâsa sonuç, kimseyi tatmin etmemişti. Bu arada tabiî, üniversite muhtariyeti kaldırıldı. Üniversiteye genç elemanlar alındı. Bu tayinleri yapan Reşit Galip etrafına boyuna:

— *Bu gençleri methedeceğiz,*

diye telkinler yapıyordu... Bu arada iyi bir tesadüf oldu. Hitler Almanyasını terk etmeye mecbur olan Musevî asıllı veya Hitler'e muhalif değerli birçok Alman hocaları Türkiye'ye geldiler, üniversite böylece, seçkin bilginlere sahip oldu ve itibarı birden yükseldi. Ama ne yazık ki sonraları üniversitede bazı gayretler, bu yabancı değerleri bir an önce ürkütmek ve kaçırmak için işledi. Az veya çok bir süre sonra da bu çabalar zafere ulaştı...

Dr. Reşit Galip'e gelince? Daha önce de değinildiği gibi, netice onun için de beklediği şekilde olmadı ve bu sonuçtan bir süre sonra Reşit Galip, Maarif Vekilliğinden ayrıldı...

Ancak burada şunu belirtmekten kendimi alamayacağım:

Avrupa'da, bizim irade ve müdahalemiz dışında gelişen şartların yarattığı imkânlardan faydalanmasını ve bu imkânları

değerlendirmesini bilerek Istanbul'da; dünya ölçüsünde değerleri çatısı altında toplayacak bir üniversite yaratmayı başaramamaklığımız, tarihimizin, kaçırılmış en büyük fırsatlarından biri olmuştur. Bu hatanın bedelini ise, bugün de ödemekte olduğumuz gibi, sanıyorum ki, nesiller boyunca da ödemeye devam edeceğiz...

⁂

ŞİMDİ DE KÖY ENSTİTÜLERİ:

Eğitim alanında diğer iki konu, İsmet Paşayı, gerek başvekillik ve gerekse cumhurreisliği zamanlarında şiddetle ve yakından ilgilendirmiştir. Millî eğitimin bu iki kolunda denebilir ki, onun damgası vardır. Bu kolların biri köyde eğitim, diğeri de teknik öğretim kollarıdır. Cumhuriyet tarihimizde, her ikisinin de sonları hüsranla, inkârla biten, fakat her ikisi de eğitim tarihimizin unutulmaz şahsiyetleri ve teşkilâtçıları olarak yaşayacak olan iki insan, bu iki alanda yetişti. Bunların biri İsmail Hakkı Tonguç, diğeri Rüştü Uzel'dir.

Şimdi her ikisi de fani hayata gözlerini yuman, inkâr edilen, her üstün adam gibi, hayattan vekarlı, fakat üzgün ayrılmış bu iki insanı yakından tanırım. Çünkü her ikisi ile de, rahmetli Mustafa Necati'nin başka bir hava içinde yürüttüğü Maarif Vekâletinde, aynı çatı altında çalıştık. Bu vekâlette ilk vazifem, Yüksek ve Meslekî Tedrisat Umum Müdürü Rüştü Uzel'in muavinliği idi. İsmail Hakkı da bu sırada Vekâlette Mektep Müzesi Müdürü olarak çalışıyordu. Ama onun bir gün, birinci sınıf ve yeri doldurulamayacak bir eğitim teşkilâtçısı olarak parlayacağı hakkında, o günlerde bir sezimiz yoktu. Ama güçlü ve şahsiyetli bir maarifçiydi.

Yeni harflerin kabulünden sonra köy eğitiminin ve köye büyük ölçüde ve az zamanda bir öğretmen ordusu yetiştirebilmenin Vekâleti şiddetle işgal ettiğini daha önce kaydetmiştim. Bu konu, evvelâ Maarif Vekili Reşit Galip tarafından sıkı bir şekilde ele alındı. Gazi Mustafa Kemal'den ve İsmet Paşa'

dan aldığı direktiflerle hareket ettiği göze çarpan Dr. Reşit Galip, bir taraftan üniversite işleriyle meşgul olurken, diğer taraftan da Vekâlette, muhtaç olduğumuz köy muallimlerini süratle ve başka birtakım metotlarla yetiştirme yollarını araştırmak üzere özel bir komisyon kurdu. Bu komisyonda Vekâletin Talim ve Terbiye Dairesi Reisi Tevfik Beyden başka, partinin iki güvenilir yöneticisi (Denizli Mebusu ve eski İstiklâl Mahkemesi Savcısı Necip Ali (Küçükağa) ve Balıkesir Mebusu Hayrettin (Karan) Beyler) de vardı. Gazi'nin çevresinden Afet Hanım, zaman zaman toplantılara katılıyordu. Ben ve İsmail Hüsrev Tökin de komisyona üye seçilmiştik. Aynı zamanda, komisyonun raportörlüğünü de yapacaktım.

Çalışmalar sıkı ve zevkli geçiyordu. Arada ve dinlenme fasılalarında hoş sohbetler de oluyordu. Çünkü Dr. Reşit Galip, 1925'te beni 10 seneye mahkûm eden Ankara İstiklâl Mahkemesinin beş üyesinden biri, Necip Ali Bey de aynı mahkemenin savcısıydı. İsmail Hüsrev Tökin'le Moskova'da beraber okumuştuk. Reşit Galip'in sıkı bir zaman kaydı içinde yürüttüğü bu sohbet fasılalarında, bazen mahkeme hikâyeleri açılırdı. Olayları ne kadar renkli anlatırdı. Ben, vaktiyle beni mahkûm eden, fakat inkılâbımızın iki dinamik ve tecrübeli unsuru olan bu insanlarla, şimdi aynı masada ve milletin en önemli davalarından biri üzerinde çalışmaktan, zevk ve gurur duyuyordum. Nihayet şunu da biliyordum ki, Çankaya'da oturan insanın gözleri, sanki her dakika üstümüzdedir. Ve bizden hizmet beklemektedir. Hakikaten de her günkü çalışmalar, hemen her akşam oraya ulaştırılıyor ve her gün, yeni bir hava ile kendimizi işimize veriyorduk.

Nihayet benim teklif ettiğim bir müessese şekli ve yetiştirme tarzı komisyonca da kabul edildi. Raporum okundu, onaylandı. Teklif ettiğim köy muallimleri yetiştirme müessesesinin adı mıntıka muallim mektepleri olacaktı. Mıntıka muallim mektepleri, yurdun önceden bölüneceği belirli mıntıkalarda kurulacaktı. Bunlar şehirler dışında ve köylük bölgelerde yer alacaktı. Yalnız o mıntıka için ve köy ihtiyaçlarına göre muallim yetiştireceklerdi. Bu mekteplerde, yarı ders günü dershanede, ya-

rısı de dışarıda iş ve tatbikatla geçecekti. Her mıntıka muallim mektebi, bölgenin hususiyetine göre bir ziraî işletme olacaktı. Mezunlar, fevkalâde bir zaruret hasıl olmadıkça, yalnız o bölgenin köylerinde ve köye yerleşmiş olarak çalışacaklardı. Hatta bu arada ilk mıntıka muallim mektebini kuracağımız yeri de seçmiştik: Balıkesir civarında Kepsut nahiyesi! Bu yeri galiba Balıkesir Mebusu Hayrettin Bey öne sürmüştü. Ve hatırımda kaldığına göre de mektebi ilk ben kuracaktım. Bu hem bir deneme, hem bir örnek olacaktı. Çocukları tercihan köylerden alacaktık (1)...

Bu neticelere vardığımız zaman hepimizin duyduğumuz, fakat özellikle Dr. Reşit Galip'in duyduğu ferahlığı hâlâ hatırlarım. Rapor okunup kabul edildikten ve protokol imzalandıktan sonra, bu malzemeyi, âdeta kaybetmekten, yollarda kaptırmaktan korkar gibi bir dikkatle derledi, topladı. Görünür bir heyecan içinde Çankaya'nın yolunu tuttu. O gün işimizi bitirdiğimiz zaman her toplantıda olduğu gibi vakit, zaten gecenin ileri bir saatıydı...

KÖYDEN GELEN VE KÖYE DÖNEN İNSANLAR:

Ama ne yazık ki Dr. Reşit Galip'in sevinci ve ilk kuruluş için hazırlıkları uzun sürmedi. Bir süre sonra doktor, Vekâletten ayrılmak zorunda kaldı. Az sonra da öldü. Onun bu masum, fakat hayrına inandığı ülküsü de, onunla beraber gömüldü... Fakat, kaybolan bu ümidin yerini, bir süre sonra, çok daha güçlü bir hamle aldı: Köy enstitüleri... Bu hamle kendine çok daha güçlü, çok daha cesur önderler buldu. İsmail Hakkı Tonguç ve arkadaşları ile, bunları anlayan, destekleyen İsmet Paşa... Hem

(1) Bu raporun elde 1933 tarihli yalnız bir nüshası var. Bir baskı makinesiyle çoğaltılmış. Şu anda bu rapor, daha sonra Köy Enstitülerinin kurucu mücahitlerinden biri olan Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü eski müdürü Hurrem Arman'da bulunuyor...

hepimize öyle geldi ki, Türk'ün kendi içinden, kendi imkânlarıyle ve başka ülkelere de örnek olacak bir köy teşkilâtçılığı dehası, galiba nihayet ve hem de Anadolu bozkırı üstünde artık uyanmaktadır...

Hikâye kısaca şudur: Türkiye'de 35-38.000 köy vardır. Buralara kısa zamanda en az 50.000 öğretmen lâzımdır. Halbuki yurtta ancak 17.000 ilkokul öğretmeni vardır. Onların da yarısı şehir ve kasabalardadır. Mevcut öğretmen okulları ise yılda ancak 150 kadar mezun verir. Ve şehir öğretmen okullarından çıkan gençlerin hemen hepsi de şehirlerde vazife ister... O halde yeni bir mektep şekli, yeni bir eğitim ve öğretim tarzı ve bu mekteplere yeni ve tükenmez bir öğrenici kaynağı lâzımdır. Bütün bunların üstünde de, bu hamleye yeni bir idealizm havası ve bu davaya kendini adayacak idealist bir kadro bulunmalıdır. İşte bütün bunları, o olgun, babacan, fakat bir bakışta bir şey vaat etmeyen, davasız gibi görünen, maarifte mütevazı bir elişleri müzesi müdürü ve bir elişi-resim hocası olan İsmail Hakkı (Tonguç) verdi. Türk köylerine ve bozkırlarına kütleler halinde ve hepsi de birbirinden daha ihtiraslı, hepsi de köyün bağrından gelip gene köye dönen binlerce ve binlerce idealistler gönderdi. Bu nasıl oldu, nasıl başarıldı? Bu bir cesur insanın dalgalandırdığı halk denizinden öyle bir su yüzüne çıkıştı ki, bunun sırrını bugün, hatta onu dalgalandıranlar bile anlatamaz. Ama bu netice şunu gösterdi ki, eğer kendimize inanır, kendi hazinemize güvenir, kendi uyuyan imkânlarımızı harekete getirirsek, şu kuru bozkır köylerinin ölmüş sanılan kucağından mebuslar, senatörler, halk önderleri, yahut milletlerarası şöhret yapacak yazarlar, sanatkârlar çıkarmak mümkündür. Bu tükenmez kaynaktan, binlerce ve binlerce yaratıcı insanı hayat sahasına atmak mümkündür.

***

TAKLİT DEĞİL, FAKAT ÖRNEK!

Parasız mecburî ilköğretimi yaymak ve bunun için de özellikle köyde öğretmen davasını çözümlemek işi böylece, 1934-

1935'te yeniden ele alındı. Benim bildiğime göre, İsmail Hakkı Tonguç'u, Maarif Vekili Saffet Arıkan'a «İlköğretim Umum Müdürü» olarak tavsiye eden Cevat Dursunoğlu'dur. İnönü ve Saffet Arıkan, o zaman Tonguç'u henüz tanımıyorlardı. Yeni işine atandıktan sonra Tonguç Maarif Vekilinden, evvelâ yurt içinde, sonra da yurt dışında incelemeler için zaman ve imkân istedi. İstedikleri verildi.

Ondan sonra da asıl işini; yani köy için az zamanda ve çok sayıda yetiştirilecek öğretmen problemini ele aldı. Hazırladığı rapor beğenildi ve daha kanunu çıkmadan, Köy Enstitüleri işine fiilen başlandı.

Atatürk bu dava ile yakından ilgiliydi. Hatta köy enstitüsü teşkilinden önce köye acele eğitmenler bulunmasını tavsiye eden odur. Meselâ Atatürk'ün Rumeli'den arkadaşı ve bir süre Erzurum-Doğu Bölge Umum Müfettişi olarak çalışan milletvekili Tahsin Uzer'in şu hatıra parçasını okuyalım:

> *«Bir gün Atatürk'ün huzurunda, o zamanki Maarif Vekili Saffet Arıkan, parası olduğu halde eleman bulunamadığından şikâyet etmişti. O zaman Atatürk:*
>
> *«— Ordudan terhis edilmiş açıkgöz onbaşı ve çavuşlardan bu mevzuda faydalanılması mümkündür...»*

tavsiyesinde bulundu. İşte köyde eğitmenlik sistemi. Atatürk'ün bu tavsiyelerine uyularak vücut buldu. Ve Tonguç ilk eğitmenleri, Kayseri köylerinde dolaşarak, ora köylerinde yaşayan eski onbaşı ve çavuşlar arasından seçti. 1944'te bu askerden yetiştirilmiş eğitmenlerden köylerde 7000'den fazla insan hoca olarak çalışıyorlardı...

Köy enstitülerine gelince, bunlara ait hükümler, 17 nisan 1940'ta çıkarılan 3803 sayılı kanunla düzenlendi. Köy eğitmenleri hakkında da 4274 sayılı kanun, gerekli hükümleri getirdi. 1935-1936'da, yani işe başlanırken, köylerden 5080 ilkokulda 6901 öğretmen çalışıyordu ve bu okullara 370.370 öğrenci kayıtlı bulunuyordu. Köy eğitmenleriyle, köy enstitülerinin işe müdahalesinden sonra, meselâ 1942-1943'te köylerde 12.207 ilkokul ve buralarda 7366 eğitmen, 6918 öğretmen çalışmaktaydı.

Okuyan öğrenci sayısı da 603.000'e çıkmıştı. Yurdun, hepsi de kırlık yerlerinde köy enstitüleri çoğalarak 20'ye vardı. İnönü işin daima içindeydi. Meselâ bir Kastamonu seyahatinde şöyle konuştu:

«Bu teşkilâta büyük ümitlerle bağlıyız».

«Yapıcı, çare bulucu ve çalışkan bir ruh, bu enstitülerin hayatına hâkim olmuştur. Pek ümitliyim. Öğretmenler ve enstitü müdürleri, Türk köyünün geleceğini sağlam temellere dayandırmak için, aşk ile çalışıyorlar. İktidarlı, fedakâr ve vatansever köy öğretmenleri yetiştirmek, enstitülerin mukaddes vazifesi olmuştur. Onlara düşen bu vazife, her vatansever için heves edilecek, imrenilecek bir vazifedir». (Samsun, 2 mayıs 1942)

Hulâsa 1944'te yurtta, 20 köy enstitüsünde, kız ve erkek öğrenci sayısı 16.400'dü. Bu sayı öğretmen okullarının, kuruluşlarından 90 sene sonra toplayabildikleri sayıdan 7 misli fazlaydı. Bunlardan daha 1944'te 2000'i mekteplerini bitirmiş, birden köylere dağılmışlardı. Bununla beraber köye, sanat ve alet de girdi. Her köye giden öğretmene, bazen 150 parçaya kadar varan aletler veriliyordu. Hulâsa bu hocalar, başka türlü hocalardı...

Enstitülerde 306 bina, bizzat öğrenciler tarafından yapıldı. 15.000 dönüm arazi işlenip ekildi. Enstitü topraklarına meyveli, meyvesiz 250.000 ağaç dikildi. 1500 dönümlük orman meydana getirildi. 1200 dönüm bağ dikildi. Enstitülerde 9000 baş hayvan (koyun, sığır, at gibi) bakılıyordu. Enstitü imalâthaneleri, enstitülerin giyecek ihtiyaçları ile yapı, demircilik vesaire alanlarında faal kuruluşlar haline geldiler ve ayrıca köylere el attılar. Gene bu arada 16 enstitü, öğrencilerin emeklerini harcamalarıyle elektriğe kavuştu. Hasanoğlan'da ayrıca ve bu enstitülere öğretmen yetiştirmek üzere bir yüksek kısım açıldı (1).

(1) Köy Enstitülerinin nitelikleri ve kuruluş davaları hakkın-

İNÖNÜ'NÜN RÜYASI :

1944 yılının 19 mayısında İnönü şöyle konuşuyordu:

«İlköğretim hiç bir devirde, bugünkü ölçüsü ile ele alınmamıştır. Bu seneden itibaren binlerce sayıda köy okulları açılmak işine giriyoruz. Hazırlık tamamdır. Makine kurulmuştur. Yakın uzak, toplu dağınık, büyük küçük bütün köylerin, kız ve erkek bütün çocukları, çok değerli öğretmenlerinin karşısında dershaneleri dolduracaklardır. Nihayet 10 sene zarfında, bütün Türkiye'de ilköğretim meselesinin halledilmiş olacağını, açık ve kesin olarak görüyoruz...»

Bu ne güzel inanç ve ne tatlı bir rüyaydı. Hakikat olması şart ve mümkün olan bir rüya... İnönü'nün bu kadar sıcak ve bu kadar içten konuşması azdır. Şimdi önümdeki bir resim onu, 1944'te ve bir köy enstitüsünde gösteriyor. Hepsi de yerine ve köyüne uygun, hepsi de okulun çocukları tarafından yapılmış enstitü binaları önünde basit sandalyelere oturulmuştur. İnönü'den başka Meclis Reisi, Başvekil, Vekiller, Kumandanlar... Önlerinde kırlar boyunca enstitü tarlaları uzanmaktadır. Misafirlerin önündeki alanda tam 1000 öğrenci, kız erkek, hep birden, bir Anadolu oyununun ritmine uyarak dans ediyorlar. Tam 1000 kız ve erkek! Hepsi de bu bölgenin köylerindendirler. Ve bu enstitüye, sırtlarında torbaları, ayaklarında çarıklarıyle gelmişlerdir. Yarın bunlardan hocalar, idareciler, milletvekilleri ve dünya ölçüsünde sanatkârlar yetişecektir. Hepsinin de kolları, havalara uçmak ister gibi açılmıştır. Hepsi hareketli, hepsi dinç ve hepsinin başı yukarıda... Açılan, toplanan, yayılan ve toprağı sarsan 1000 genç öğrencinin denizler gibi dalgalanışını bu fotoğraftan çıkarmak mümkün. Ve hava elbette, bu 1000 köy çocuğunun şarkıları, antları ve haykırışlarıyle dolu. Devlet Reisinin, bakanların, kumandanların çevresini, çocukların

---

daki Fay Kirpy isimli yabnci bir tetkikçinin eseri, çok ilgi çekicidir. (İmece Yayınları). Ayrıca, A. E. Yalman: *Yarının Türkiyesine Seyahat*.

anaları, babaları, kız ve erkek kardeşleri sarmışlar. Hepsinin ortasında, yarı dik, yarı utangaç, sanki gözlerden saklanmak ister gibi kendi içine gömülmüş ve zaferinin takdirini, kimsenin dilinden değil, kendi vicdanından toplayan o öğünçsüz insan: İsmail Hakkı Tonguç...

İşte bu insan, bizim beklediğimiz, ama Tanrının bize de çok vermediği, aksiyon ve irade adamlarından biriydi. Bir büyük insandı. Ve tabiî her büyük insan gibi, er geç arkaya itilecek, inkâr edilecekti. Çilelere, hakaretlere uğrayacaktı. Ve nihayet o da her soylu insan gibi, yalnız kendisi ile hesaplaşıp bağdaşarak, her kötülüğe razı olacak, kendi ruhunu, kendi tek'liğinin kucağında teslim edecekti. Nitekim öyle oldu...

*
**

KÜÇÜK İNSAN, BÜYÜK İNSANDAN ANLAMAZ!

İnönü'nün her adımda:

— *Seninle beraberim,*

dediği Tonguç, etrafını saran, etrafında dalgalanan zafer alayı ile Anadolu bozkırlarına yayılırken, her muzafferi bekleyen akıbet, onun için de hazırlanıyordu. Anlaşmazlıklar, kıskançlıklar, küçük adamların ruhunda ve dilinde işlenen kötülük büyüleri, onun yollarına da seriliyordu. İlk kara bulutlar, hiç beklenilmeyen birinden, 5 ağustos 1946'da başvekil olan Recep Peker'den geldi. Bu enstitülerin ve Tonguç'un üstüne kanat geren Hasan Âli Yücel de artık yerinde değildi. Recep Peker'i, onun kabinesinde Millî Eğitim Bakanı olan Reşat Şemsettin Sirer, yani Tonguç'un eski ve maarifçi bir arkadaşı tamamladı. Ama Reşat Şemsettin Sirer, olumlu kararların ve hamlelerin adamı değildi. Recep Peker'in hükümet programında:

«Köy enstitülerini daha millî bir hale getireceğiz!» sözleri radyoda yayılınca, bu sözleri radyolarının başında dinleyen köy enstitülü öğretmen ve öğrenciler, kim bilir nasıl sarsıldılar: Köy enstitüleri şimdiye kadar, sözün tam anlamıyle millî değil miydi? Recep Peker bu enstitüler hakkında, tabiî hiç bir

şey bilmiyordu. Sonra da; üstün taraflarını, liderlik kabiliyetleri ile çalışkanlık gücünü, içindeki ruhî çelişmeler ve daima kolay hükümlere kayış yüzünden, yıllar yılı değerlendirememiş bir insandı. Başvekilliğe, yıllarca süren bir ihmal ediliştен sonra, ama galiba biraz geç gelmişti. Sıhhati de pek iyi değildi. Ama belliydi ki Recep Peker, bu müesseseler hakkında, yanlış bilgilerle doldurulmuştu. Gerçi Peker bu beyanatını bir süre sonra Adana'da ve köy enstitülerini rejimin iki büyük başarısından biri gibi göstermek suretiyle düzeltmek istemiştir. Fakat bu düzeltme dahi, bu müesseseler ve onların öncüleri üzerindeki baskıları önleyemedi.

Peker'in beklenmeyen çıkışını, Reşat Şemsettin Sirer'in beklenmeyen davranışları izledi. Öyle ki kısa bir süre sonra köy enstitüleri, üzerlerine kara bulutlar biriken şüpheli yuvalar haline getirildi: Teftişler, tahkikler, araştırmalar, kovuşturmalar, nakiller, tayinler, sürgünler ve gene nakiller. Hulâsa bir süre sonra Tonguç'u, bir ortaöğretim okulunda resim hocası olarak görüyoruz! Ama baskılar bitmiyordu. Köy enstitülerinden, bir devrede yedek subay okuluna gelenlerin 33'ü toptan çavuş olarak çıkarıldı. 1950'de iktidar değişip D.P. hükümete gelince, enstitüler üstünde, artık koyu bir terör havası esmeye başladı. Nihayet köy enstitüleri, isimlerini de kaybettiler. Ve topraklarının çoğu şuna buna dağıtıldı...

Bu gelişmeler karşısında ve hele kendi iktidarı devrinde İnönü bu dalgayı nasıl önleyememiştir? Bunun cevabını vermek zordur ve sanıyorum ki bu soruyu ancak İnönü cevaplandırabilir. Ama bir başvekil ve vekil araya girer ve İnönü'yü bu eserinden ayırıp, ona vehmin masallarını okurlarsa, o ne yapabilirdi? (1)

Yapabildiği şey, nice yıllar sonra, ta 18 nisan 1966'da ve

---

(1) Köy Enstitülerinde komünist eğilimin geliştiği, hatta Tonguç'un bile komünist temayüllü olduğu şeklinde yaratılan hava, hiç bir ciddî belgeye dayanmaz. Gerçi bu suçlama ile mahkemelere intikal eden davalar ve sanıklar olmuş, fakat bunlar beraat etmişlerdir. Bu arada ve o kadar kovuşturmalara rağmen gerçi 20.000 Köy Ens-

artık mevcut olmayan köy enstitülerinin kuruluş günü yıldönümünde şu sözleri konuşmak oldu:

«Köy enstitüleriyle, kapalı olan köylü hazinesi keşfolunmuştur. Bunun mütehassısları cesaretle bunun içine girdiler. Başarıyı, ilkönce burada değerlendirmek lâzımdır.

Köy enstitülerinde çalışanları, Hasan Âli Yücel'i, Hakkı Tonguç'u rahmetle anmak isterim. Ben devletin başındaydım. Köy enstitülerinin asıl zahmetini çekenler, bu eserin mimarları ve onun tutunması için çalışanlardır. Eser, onlarındır...»

BİR BAŞKA BÜYÜK ADAM VE BİR BAŞKA BÜYÜK İŞ:

Cumhuriyetin eğitim alanında ve İnönü'nün yakından izlediği ikinci büyük hamle, teknik öğretim alanında oldu. Cumhuriyet, Meşrutiyet devrinden bu alanda, kaynağı da Mithat Paşaya ve onun kurduğu ıslahhanelere kadar giden bu gelenek, fakat İstiklâl Savaşının sona erdiği günlerde, özel idarelere bağlı, bitmiş, tükenmiş, sahipsiz 4 sanat mektebi devraldı. Bunlarda toplamı 1000 kadar öğrenci, bütçesizlik, vasıtasızlık ve hocasızlık içinde bocalayıp duruyorlardı. Fakat 1926'da, Tonguç gibi, ondan daha sessiz sedasız ve bir bakışta onun gibi bir şey vaat etmeyen başka bir büyük adam, bu davayı ele aldı. Bu insan, daha önce de adını verdiğimiz Rüştü Uzel'di.

Uzel, daha batı görüşlü bir adamdı. Yüksek ve Meslekî Öğrenim Umum Müdürü olunca, Belçika'da Charloi Darülfünunundan Omer Boise isminde teşkilâtçı bir uzmanı Türkiye'ye getirdi. Ondan, teknik eğitim için bütün konularıyle tam bir

---

titülü arasında 4 kişi, aşırı cereyan suçlarından hüküm giymişlerdir. Ama 20.000'de 4, meselâ en disiplinli okul olan Harp Okuluna göre bile, kıyaslanamayacak kadar önemsizdir.

kuruluş raporu istedi. Bu raporu iyi hazırlattı. Devletin hazırlattığı bu gibi raporlardan daha talihli çıktı. Rüştü Uzel gibi takip fikrine sahip bir çalışma adamının eline geçti. Uzel buna kendi enerjisini ve çalışma kudretini kattı. Hemen işe girişti (1). 1928 haziranında devlet hizmetine, Maarif Vekâletinde, Rüştü Uzel'in muavini olarak başladım. O sırada o Avrupa'da seyahatteydi. Fransa, Belçika gibi ülkelerden kalabalık bir uzmanlar ve ustalar kadrosu angaje etmekle meşguldü. Bir taraftan da çarklar zaten harekete getirilmişti. Omer Boise'in gezginci köy kurslarından, teknikuma ve politekniğe kadar teknik öğretimin bütün şubelerini realist bir düzenleme içinde ele alan raporunu ilk incelediğim zaman, nasıl bir dev iş karşısında olduğumuzu anladım. Bu iş ancak, dev bir adamın öncülüğünü ve icracılığını isterdi. Rüştü Bey hakkında ise bir şey bilmiyordum. O Avrupa'dan dönünce, bu bilgisizliğim azalacağı yerde arttı. Rüştü Bey, ne bir büro adamı ne bir teşkilâtçı gibi görünüyordu. En iyi yapacağı iş, bir lise veya üniversitede fizik-kimya hocalığıdır hissini veriyordu. Ama çok çabuk anladım ki, Rüştü Uzel, bir başka adamdır. Bir büyük adamdır. Yapacağını bilen ve bu yapacaklarına inanan nadir adamlardan biridir. Uzel davasına, ona yakışan bir kudretle sarıldı. Her müşkülü yendi. Bir ara ve iyi anlaşamadığı bir vekille çalışamayacağını düşünerek bir süre maariften ayrıldı. Ama bu ve-

(1) Rüştü Uzel Bursa köylüklerindendi. Bursa ovasında, Kestel yakınındaki bir köyde, bir köy ailesinden gelmişti. Kardeş ve akrabaları, orada yaşıyorlardı. Rüştü, köy mektebinden sonra orta-lise tahsilini tamamlayarak devlet hesabına Fransa'ya gönderildi. Grenobl'da fizik-kimya tahsil etti. Kastamonu lisesinde ve Istanbul Darülfununda hoca oldu. Bizde ilk tecrübe radyo yayınını, hem de kendi başardığı bir cihazla yapan odur. Sonra Maarif Vekâletine alındı. Yüksek ve Meslekî Tedrisat Umum Müdürü oldu. Bir büro adamından ziyade, kendi alanında bir kafa ve teşkilât adamı idi. İddiasız, gösterişsiz bir insan, ama üstün bir değerdi. *Suyu Arayan Adam* isimli eserimde, övülen tek adam odur. Orada yazdığım gibi:

«Bu toprağın beklediği adamlardan biriydi. Ama bu toprağın alıştığı adam değildi...»

kil ayrılınca, gene eski yerine getirildi. Ondan sonra Türkiye' de teknik öğretim, cumhuriyetin en planlı, en maksatlı ve en verimli bir eğitim kolu olarak, bütünü ile kuruldu, gelişti. Bu safhada İnönü, bu hareketin daima içinde ve peşinde oldu. Rüştü Uzel, onun bağlandığı, inandığı nadir insanlardan biriydi ve o, İnönü'nün bu ümit ve itimadını, hiç bir zaman boşa çıkarmadı.

İnönü reisicumhurluktan ayrılırken, maarif alanında ayakta ve günden güne dev adımları ile ilerleyen bir eğitim kolu da, işte bu teknik öğretimdi. Ama D.P. iktidara gelince ilk darbeyi Rüştü Uzel yedi ve başlanılan iş de sarsıldı. Hatta D.P. iktidarının ilk Maarif Vekili Avni Başman, kendi mensup olduğu parti ve hükümetin bu davranışı karşısında derhal istifasını verdi. D.P bu hareketi ile en zararlı hareketlerinden birini yapmış oldu. Nitekim nice yıllar sonra ve D.P.'nin en güçlü vekili Namık Gedik'ten, hem de Adnan Menderes'in evinde:

> *Çok adam kaybettik, çok şey kaybettik, Rüştü Bey hakkındaki muamele tam bir hatadır. Şimdi onu her vesileyle onore ediyoruz, fakat dönmüyor...*

sözlerini ve açıkça pişmanlıklarını dinlemişimdir... (1)

Dr. Gedik haklıydı, çok adam kaybetmişlerdi ama, Rüştü Uzel bunların en değerlilerinden biriydi.

---

(1) Millî eğitim davalarından bahsederken, İnönü'nün reisicumhurluk devrine rastlayan vekilliği süresince, Hasan-Âli Yücel'in şahsiyetini ve hizmetlerini hatırlatmak, bu konulara eğilen her yazar için, daima bir görev olacaktır. Bizde Batı klasiklerine yöneliş, ancak Yücel'in gayretiyle bir aydın akım halini almıştır. O, millî eğitimi bütünüyle kavrayan tek Maarif Vekili oldu. Köy Enstitüleri ve teknik öğretim alanlarında başarılarda onun, büyük koruyuculuk payı vardı. Üstün görüşlerinin bedelini, o da çileleri ile ödedi...

ÜÇÜNCÜ KISIM

İktidar Yorgunluğu!

Türkiye, İkinci Dünya Savaşının çarklarına kendini kaptırmadan bu savaştan kurtulmuştu. İnönü, milletin kaderine büyük müdahalesini, Türkiye'yi savaş dışı tutabilmekle yaptı.

Ama şimdi memleketin önünde yeni, büyük bir problem vardı: Savaş sonrası kalkınması... Programlar, projeler, planlar hazırdı. Ama ne var ki, iktidar yorgundu!..

İnönü ve C.H.P. savaş sonunda, bu programlı kalkınma hamlesine yönelememekle, D.P.'nin programsız iktidarına zemin hazırlamış oldular.

X

MİLLÎ GÜÇ HAREKETE GETİRİLİRSE?

Rejimler de, iktidarlar da yorulabilirler. Ama bir inkılâp hamlesiyle gelen rejimlerde yorgunluk, inkılâpçı iktidarın sonu demektir. Çünkü bu yorgunluk içinde o iktidar, kendi varlığının hikmeti olan dava ve sloganlarından birer birer kopar. Varlığı, artık yeni bir şey vaat etmez ve bürokrat, tip, iş ve aksiyon adamının yerini alır.

Böyle olunca da bir gün ya küçük bir müdahale, yahut da C.H.P için olduğu gibi, girişilen bir tecrübe, iktidar partisini iktidar mevkiinden kolayca tasfiye eder. O zaman; toplum yapısında sessiz sedasız hazırlanan yeni, taze kuvvetler sahneye çıkar. Çarklar, eski hatıraların, eski şöhretlerin aleyhine işlemeye başlar. Ve memleketin idaresi, ya bir dikta, ya bir demokrasi yönünde, fakat birtakım doğum ağrılarıyle gelişmeye başlar...

Bizde bu ikincisi oldu. Yani C.H.P.'nin iktidardan ayrılışı, bir müdahale ile olmadı. Memleket bir dikta idaresine de geçmedi. Çünkü böyle bir müdahale gücü sahnede yoktu. Birinci Dünya Savaşının ve İstiklâl Savaşının hayatta kalan generalleri, C.H.P. iktidarının 27 yıllık havası ve Atatürk'le İnönü'nün münakaşa götürmez otoriteleri içinde, yıpranmış, ihtiyarlamışlardı. Bu iktidar değişmesine İnönü'nün, meşruluğun verdiği namuskârca uyuşu da, yeni iktidarın büyük şansı oldu. Sonra İkinci Dünya Savaşı içinde İkinci Adam'ın memleketi savaş dışı bırakabilmekle sağladığı dokunulmazlık, ona karşı yöneltilebilecek herhangi bir darbe teşebbüsünü, daha ilk adımla, desteksiz, slogansız bırakırdı...

Zaten, toplum yapısında iktidardan bıkkınlık ve benzeri faktörler de yeni iktidara yaradı. Böylece de karşı hareket bu akım içinde sözcülerini ve önderlerini buldu. Bu oluşta İkin-

ki Adam, isteyerek veya istemeyerek, bu sözcülere, önderlere yolu, kendi açtı denilebilir. C.H.P'nin ve dolayısıyle İkinci Adam'ın iktidar faslı, sessiz bir intikal içinde böylece sona erdi...

Bu oluşun hikâyesine ve İkinci Adam'ın gölgesinde Demokrat Parti iktidarını hazırlayan faktörlere bu cildin sonunda değineceğiz. Ama daha önce biz, Türkiye'de, İkinci Dünya Savaşı sonrası için ele alınmış, geniş ve çok cepheli bir iktisadî kalkınma hazırlığının hikâyesini açıklayacağız. Bu hikâye, sanıyorum ki, Türk halkı ve bu hazırlıklara fiilen katılmamış aydınlar için meçhuldür. Ama bu çalışmaların bir önemi şuydu ki, C.H.P. hükümeti ve İkinci Adam, daha Almanlar Ukrayna'dayken ele alınan, yani bu alanda diğer birçok ülkelerden de daha önce girişilen bu savaş sonu kalkınma işine giriyorlardı. Bu önemli bir işti. Eğer bu hamle yürütülebilseydi, daha sonra kendilerinin, programsız, plansız olarak vasıflandırdıkları D.P. iktidarını, daha da önleyebilirlerdi. Bu suretle İkinci Adam'ın hemen bütün hatları ile işlenmiş, hazırlanmış olan bu savaş sonrası kalkınma hamlesine yönelinemeyiş, D.P.'nin, programsız denilen iktidarına zemin hazırlayan faktörlerden biri oldu. Şimdi bu bahiste, bu hazırlıkların, bilinmeyen hikâyesini vereceğiz...

*
**

Bağımsızlık savaşı, daima işaret ettiğimiz gibi, son Türklerin son topraklarını kurtarmak, korumak içindi. Bu savaş muvaffak olmasaydı, toptan öldürmeler, toptan göçürmeler ve son topraklara her taraftan yürütülecek her ırktan göçmen selleri altında Türkler, eriyip giderdi. Tarihte bin bir misali olduğu gibi. Gerçi bağımsızlık savaşı başarıldı. Ama onu tamamlayacak olan iktisadi bir kalkınmaydı. Yani perişan, ilkel bir kalıntı olan bu son topraklarımıza yeniden yerleşmeliydik. Kanlar ve göz yaşlarıyle sulanan bu son toprakları, bu sefer de alın terimizle fethetmeliydik. Atatürk bunu, çeşitli yönlerden belirtmeye çalışmıştır.

Bu yeniden yerleşmek ve yeniden fethetmek savaşının, hayal edildiği kadar başarılı gidemediği de, ne yazık ki bir ger-

çektir. Bunun için ve dış sebepleri, gerek *Tek Adam*'ın ciltlerinde, gerek *İkinci Adam*'ın daha önceki cildinde ve buraya kadar verilen ilgili bahislerde, sanıyorum ki yeteri kadar aydınlatılmıştır. Saltanat idaresinden devralınan ve el dokunulmamış olarak sürdürülen bir ziraat yapısının hikâyesi, bundan önceki bahiste işlenmişti. Demiryolu siyasetinin, millî gücü harekete getirmekle elde edilen fütuhatının, diğer alanlarda pek de misallerini vermediği de açıklanmıştı. 1930-1938 arasında, gerek bütçe ve para istikrarı, gerek dış ticaret dengesi, gerekse sanayileşme sahasında göze çarpan başarılar gerçi oldu. Bununla beraber bunların, Türkiye'nin yeniden inşası bakımından yetersizliği, yani Türkiye'nin çeşitli sebeplerle, mucizeli bir kalkınma devrine ulaşamadığı da ayrıca inkâr edilemez bir gerçektir. *Tek Adam* ve *İkinci Adam*'da, bu yetersizliği meydana getiren şartlar da belirtilmeye çalışılmıştır.

Şu halde ve İkinci Adam'ın devlet başkanlığı çağında, hele dünya savaşı da patladıktan sonra, girişilecek büyük «iş»in bir iktisadî kalkınma hamlesi olacağı kendiliğinden anlaşılır. Bu hamlenin konuları, yapısı ve hedefleri, yolları, vasıtaları ele alınmalıydı. Böyle bir yeniden uyanış ve kalkınış heyecanını millete duyurarak, millete mal ederek, memlekette bir iktisadî Ergenekon havasının estirilmesi şarttı. Bu hava, yorgun dimağlara ve yorgun bir iktidara yeni bir zindelik aşılayabilirdi. Bu mücadelede sahneye çıkacak yeni elemanlar, taze kanlar ve yaratılacak millî şevk ve heyecan, İkinci Adam'ı bir iktisadî Dumlupınar'a ulaştırabilirdi. Çünkü millet, gücünün ancak âtıl haline göre yaşıyordu denilebilir. Ama bu milletin, bir de hareketli hali olması lâzımdı. Kısacası millî güç, maddî ve manevî alanda harekete getirilebilirse, Türkiye, bir iktisadî kalkınma savaşına yöneltilebilirdi: Köyde, kentte, yollarda, madenlerde, fabrikalarda... Çünkü dünyada, kendi millî gücünü seferber ederek ve bunun hasılasını teraziye atarak, kendini kurtarmanın ve kalkınmanın misalleri vardı. İstiklâl Savaşında olduğu gibi. İşte bu yapılamadı...

***

Evet, Türkiye'nin İstiklâl Savaşından sonra iktisadî alanda, hatta bütün 1923-1950 boyunca genel bir kalkınma yetersizliği içinde kaldığı bir gerçekti. Hele toprak alanında ve zirai siyasette esaslı bir hamleye gidilemeyişi, düşündürücü bir şeydi (1). Bazen, sanayi planları, sanayi inkılâbı içindeymişiz gibi heyecanlı davranışlarımıza rağmen, sanayi alanındaki kalkınma da, çağımıza yakışan bir hız alamamıştı (2).

Yani 1923-1950 Türkiyesi, gerek Atatürk, gerekse İnönü'nün bütün iyi niyetlerine ve gayretlerine rağmen, bütün milleti, bütün ülkeyi saran, şevkli, mucizeli bir uyanışa, hamleli bir kalkınma seferberliğine, çeşitli sebeplerle, ulaşamadı. Bazı başarılara rağmen bu genel yetersizliği, mümkün olduğu kadar izah edici sebepler, eserimizde verilmiştir. Ama şimdi, İkinci Dünya Savaşı bitmişti. Türkiye bu savaşın dışında kalmıştı.

---

(1) Bu konu, daha önceki bahiste işlenmişti. Âşar vergisinin kaldırılması ve bunun millî yapıdaki sonuçları müstesna olmak üzere, bu devrede ziraatta herhangi bir müspet gelişmenin elde edilmemiş olmasının en canlı delili, 1938'de ve Atatürk hayata gözlerini yumarken dahi, köyde buğdayın ancak 2-3 kuruş gibi hazin bir fiyatla muamele görüşüydü. Bu fiyat, elbette ki köyde bir zirai sermaye birikimine imkân vermezdi. Diğer köy mahsulleri ve hayvan bedelleri de bu seviyede idi. Hatta Doğu'da durum, bu bakımdan, düpedüz bir faciaydı. Meselâ Bahri Turgut Okaygün'ün 1937'de Cumhuriyet'te yayınlanan «Şarkî Anadolu'da Köy ve Köylüler» başlıklı devamlı yazılarına göre, meselâ Palu'da arpanın ölçeği 1 lira, buğdayın ölçeği 2 lira idi. Ve ölçek, 36 kilo geliyordu. Kaldı ki bilhassa doğuda bu sefil hasıladan başka, bir de ağaların, şeyhlerin yağması vardı. Bu şartlar altında bu köylü, elbette ki, efendi değildi.

(2) 1938'de Teşvik-i Sanayi Kanunundan faydalanan, yani az çok sınaî işletme denebilecek bütün müesseselerin sayısı 1098'dir (devlete ait ve askerî fabrikalar hariç). Fakat 189'u da 1923'ten önce mevcut olan bu müesseselerin makine, alet, edevat kıymetleri yekûnu 88.869.000 ve binalar kıymeti 59.261.000 lira olarak görünürdü. (1938'de Dolar = 126 kuruş). Fakat bu endüstri varlığının % 90'ının hakikatte, fabrika denilemeyecek birtakım derme çatma tesisler olduğunu da işaret etmeliyiz. Dağ sanayii (Madencilik) hariç olmak üzere yıllık üretim 274.000.000 lira hesap olunuyordu. (Savaş sonrası kalkınma programının genel giriş kısmından, 1945).

Dünya, topyekûn yeni bir düzenlenme hamlesine girişecekti. Ve biz bu sefer, buna ayak uydurmalıydık...

Hulâsa tarım, sanayi, yollar, limanlar da dahil olmak üzere İkinci Dünya Savaşı sonunda Türkiye, topyekûn bir inşa ve kalkınma problemi karşısındaydı. Türkiye'nin savaş sonrası kalkınma konusu buydu. Ulaştırma şebekeleri, ziraat, sanayi, şehir inşa işleri ve nihayet bütün bunları etkileyen para politikası, gümrük politikası ve işçi meseleleriyle topyekûn bir inşa işi...

İkinci Adam ve partisi, ya bu istikamette yolunu bulacaktı. Bütün ülkeyi saracak bir kalkınma hamlesi ve heyecanı yaratacaktı. Yahut da, zaten İkinci Dünya Savaşı yıllarının sıkıntıları ile de bunalan halk tabakalarında birikmiş iç tepkiler; artık yorgunluğunu açığa vuran ve hiç bir şey vaat etmeyen C.H.P. iktidarını, er geç terkedeceklerdi. İkinci Adam'ın savaş yıllarında ve nice çileler pahasına memleketi bu savaşın dışında tutmasının insanüstü başarısı ise, hatta unutulmuştu bile... Çünkü bunu değerlendirmek, bir akıl işiydi. Kalabalıklar ise, akıl ölçülerinden anlamaz...

HARP SONRASI PLANLARINA YÖNELİŞ:

Bir aralık, gidişat, ümit verici göründü. Saracoğlu kabinesi, hem de savaş yılları içinde, beklenmeyen bir karar aldı. Daha 1944 yılında ve Rus ovalarında Almanlara karşı büyük taarruzun geliştiği sıralarda (1), yani savaşın sonuna henüz bir yıl varken, «savaş sonrası kalkınma plan ve programının hazırlanması»na karar verdi. Daha sonra Millet Meclisinde başvekil, bu iş için kurulacak bir yetkili komisyonun, kabineden dört vekile bağlı olarak yürüyeceğini açıkladı. İş, Vekâletlerarası bir koordinasyon şeklinde yürüyecekti.

---

(1) Büyük yaz taarruzu, 22 haziranda, Vitebsk'in kuzey ve güneybatısında başlamıştı.

Hakikaten de iş bu şekilde ele alındı (1). Çalışma, İktisat Vekâletinde merkezleşecekti. Komisyonun başkanı İktisat Vekâleti Müsteşarı olacaktı (2). Ama bu Vekâletin Sanayi Tetkik Heyeti Reisi sıfatıyle ben, komisyonun sekreteri ve raportörü olarak işleri düzenleyecek, yürütecektim. Hatta bana, asıl dairemin işlerini, bu çalışmalar sırasında yardımcılar vasıtasıyle izleyebileceğim, yani Vekâlet içinde ve dışında zamanımı işe göre ayarlamakta serbest olacağım da bildirildi. Komisyon için bir de büro tahsis edildi.

Hükümetin bu kararından ve bu önemli vazifenin verilmesinden, tabiî sevindim. Gerçi işin ağırlığını anlıyordum. Kaldı ki, gerek kabine içi böyle Vekiller komisyonlarının, gerek Vekâletlerarası komisyonların nasıl yürüdüğü, bilinen bir şeydir. Bu gibi işlerde yük ve teşebbüs, daima bir veya birkaç kişinin omzuna düşerdi. Bu, elbette ki çok ezici olurdu. Nitekim bir yıla yakın süren ve aşağıda özetleyeceğim gibi çok cepheli olan çalışmaların akışı içinde, bu komisyonla Vekiller komisyonu, hiç bir zaman bir araya gelemedi. Yalnız İktisat Vekili Fuat Sirmen, kendi vekâletinde merkezleşen ve birçok konuları Vekâleti ilgilendiren bu hazırlık çalışmaları ile daima ve yakından ilgilendi.

*
**

Savaş sonrası program veya planları için evvelâ bir şemanın hazırlanması lâzımdı. Birlikte hazırladığımız bu şemayı, komisyonun da üyesi ve Sümerbank Konjonktür Müşaviri İsmail Hüsrev Tökin, Maliye Vekili Nurullah Sümer'e götürdü. Ben de Fuat Sirmen'e verdim. Çalışma konu ve şemamız, değişiksiz tasvip gördü. İşe girişildi.

Savaş içinde, fakat savaş sonrası için program ve planlar hazırlanması işi, savaşa giren veya girmeyen hemen her ülkede

---

(1) Bu vekiller şunlardı: Maliye Vekili Nurullah Sümer, İktisat Vekili Fuat Sirmen, Ticaret Vekili Celâl Siren ve Ziraat Vekili Ş. R. Hatiboğlu.

(2) Nihat Odabaşıoğlu.

ele alınmıştır. Savaşa girmemiş ülkelerden biri olarak Türkiye'nin bu işe sarılmasını ve işi ele alışta gecikmiş olmamasını, Saracoğlu Kabinesi için ileri bir görüş ve C.H.P.'nin savaş sonrası için de, ümit verici bir hareket saymak lâzımdı. Biz bunu böyle değerlendirdik. Fakat gene bu bahiste açıklanacağı gibi iktidar yorgunluğu, böyle bir hamleyi harekete getirmekten, C.H.P. hükümetini alıkoydu. Kamu efkârına hiç bir zaman intikal etmeyen, açıklanmayan bu konu, şimdi burada ve İkinci Adam'ın hikâyesinde bir pasaj olarak yer alacaktır.

Zaten parti yöneticileri de öyle sanıyorum ki, bu hazırlıklara, gereği gibi değer vermediler. Savaş sonrası gidişi ve meseleleri üstünde durmadılar. Meselâ Parti Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın o sıralarda memleket ve dünya konuları üstündeki görüşme ve tartışmaları, Ankara'da ve aydınlar arasında şaşkınlık uyandıracak kadar garipti. Onunla başbaşa bir konuşmayı, 1946 seçimleri arifesinde ve dört saat sürecek şekilde ben de yaptığım için, onun bu garip ve şaşırtıcı görüşlerini dinlemişimdir.

Bu konuşmamızda ona, savaş sonrası plan ve programlarından da bahsetmiştim. Her memleketin bu işlere yöneldiğini, hatta komşumuz Sovyetler Birliği'nin, daha savaşın karanlık günlerinde bu yoldaki hazırlıklarını anlatmak istedim. Bu arada, Sovyet Hafif Sanayi Komiserinin Türkçe'ye de çevrilmiş olan kitap hacminde bir nutkundan bahsettim. Bana cevabı şu oldu:

«— Rusya'yı bırak, onu artık unutalım. Bundan sonra Rusya'nın 50 sene, hiç değilse 30 sene adı duyulmayacaktır!..»

C.H.P. Genel Sekreteri, tabii aldanıyordu. Ve aldanışları bu kadar da değildi. Bana, eğer araştırmalar yapmak istiyorsam bu işleri bırakıp, Ankara'da, artık ölmüş olan eski tabakhaneler hakkında bilgi toplamamı ve «vertikal medeniyete» yani bacalar, fabrikalar medeniyetine önem vermemekliğimi tavsiye etti. Bir aralık sefir bulunduğu Afganistan'dan, Türkiye'nin faydalanabileceğini söylediği misaller getirdi!.. Son tavsi-

yesi de «şehirlere boş verip, kırlarda, bir derecik boyunda, bacasından duman tüten bir dam altında saadeti aramak!» oldu (1). Memduh Şevket Esendal'ın böylece uzayıp giden sözleri, görüşleri üzerinde burada, onun o sıralarda C.H.P.'nin Genel Sekreteri olduğu için duruyorum. Çünkü partiyi çevresine karşı temsil eden oydu ve aslına bakılırsa onun sözlerinde, C.H.P.'nin memleket ve dünya görüşleri dile gelmeliydi...

Şimdi bahsimize devam edebiliriz.

*
**

1932'den sonra sanayi, madencilik, elektrik santralları ve deniz ulaştırması gibi alanlarda ele alınan devlet planları veya programlaştırma çabaları, bu kitabın birinci cildinde özetlenmişti. İlk defa nisan 1934'te hükümet kararı şeklini alan birinci beş yıllık planla, onu takip eden ve uygulamaya giremeyen ikinci beş yıllık sanayi planı ve daha sonra dört yıllık plan ve tadillerinin kapsadığı konular, o bahislerde sıralanmıştı. İnönü reisicumhur olduktan sonra, tamamlanan, tamamlanmayan veya henüz başlamamış olan bu plan konuları şubat 1939 sonlarında, Vekiller Heyetinde İnönü'nün de huzuru ile bir revizyona tabi tutulmuştur. Neticede 3.3.1939 tarih 2/10710 sayılı kararname ile, bütün bu konular üzerinde yeni kararlar alınmıştır. Bu kararlarda, her halde yaklaşmakta olan savaşın da göz önünde tutulması suretiyle işler, daha dar bir çerçeve içinde toplanmıştır. Yani o sırada yürürlükte sayılan ve plan dahili tutulan bir kısım teşebbüsler bu çerçeveden çıkarılmıştır. Tahakkuku kabil görülen konular ve bunları tahakkuk ettirecek teşekküller yeniden tespit edilmiştir. Herhangi bir yer-

(1) Osmanlı İttihat ve Terakki Umumî Merkezi çevresinde bir yer almak suretiyle siyasete yabancı olmamakla beraber, bir siyasetçi olmaktan ziyade, içli, hatta sanatçı bir mizacı olan M. Ş. Esendal'ın görüş ve anlayışları, elbette ki C.H.P.'ye mal edilemez. Ama ne var ki Esendal uzun zamanlar, bu partinin Genel Sekreteri olarak kalabildi. Halbuki o devre, partinin aktif bir yönetime bilhassa ihtiyacı olan dönemdir.

de yazılmamış, halbuki devrin ekonomisini inceleyecekler için değerli olmakla beraber, büyük hacim tutan bu belgeler üzerinde durmaya, bu kitabın hacmi tabiî müsait değildir.

Hulâsa savaş yıllarına böyle girildi. Savaş yılları içinde bazı tadillerle beraber, ele alınan işler üzerinde ısrarla duruldu. Bu devrenin sanayi alanında en önemli olayı, hiç şüpheyok ki, Karabük Demir-Çelik tesislerinin işe açılması ve bu tesislerde işlenecek demir cevherinin de, memleket dahilinde (Divriği'de) bulunmuş olmasıdır. Savaş sonuna, çeşitli plan gruplarına dahil bu işletmelerin ya tesisine devam edilmesi, ya işletmeye geçmeleri suretiyle ulaşıldı. Meselâ 1944-1945 içinde bu konularda ilgili teşekkül ve vekâletler arasında, çok geniş yazışmalar geçmiştir.

Ama bu faaliyetleri, şimdi burada ele alacağımız «savaş sonrası kalkınma planları» ile karıştırmamak lâzımdır.

Savaş sonrası kalkınma planlarına gelince? Bu işler için hazırlık, daha yukarıda kaydedildiği gibi, 1944 ortalarına doğru ele alındı. O yıllarda ve daha önce uygulanan devlet plan veya programlarına rağmen ortada, meselâ 27 mayıs Anayasasının getirdiği «devlet planlama işleri» kapsamında bir *p l a n* anlamı henüz yoktu. Savaş sonrası kalkınma programları, sanayi, madencilik, ulaştırma, ziraat, işçi problemleri, gümrük politikası, bölge planlaması gibi çeşitli alanlardaki kalkınma konu ve hedeflerini, bütünü ile içine alan bir çalışma hacmi benimsemişti. İstiyorduk ki, karayolları, limanlar, demiryolları gibi konuları da bu genel hazırlıklara bağlayarak, savaş sonrasının kalkınma meseleleri ve hedefleri, ya aynı komisyonda, ya bu komisyonun çalışmaları ile paralel olarak kendi vekâletlerinde, genel, fakat bütünleyici bir çalışmaya tabi tutulsun. Nitekim öyle oldu...

Yalnız Tarım Vekâleti, 1944'te, toprak reformu adını taşımasa bile, köylüyü topraklandırma kanunu tasarısı ile geniş bir Meclis mücadelesi içindeydi. Bu konuda, daha önce bilgi verilmiştir. Bu arada ormanlar devletleştirilmişti. Sulama ve cihazlandırma işleri ele alınmak isteniyordu. Bunun için ziraî problemler, komisyonun çalışma çerçevesi dışında bırakıldı. Nafia

Vekâletine gelince, onu ilgilendiren karayolları, demiryolları, limanlar gibi işler, Nafia Vekâletinde benim de katıldığım toplantılarda ele alınıyordu. Bu çalışmalar, gerek Ali Fuat Cebesoy'un, gerek Cevdet Kerim İncedayı'nın vekillikleri zamanlarında yürüdü. Bu Vekâlette hazırlanan programların, bu Vekâlet tarafından Vaşvekilliğe intikal ettirilmesi gerekiyordu. Hatırımda kaldığına göre de öyle oldu.

Komisyonun ele aldığı konulara gelince; bu konulardaki çalışmalar üç grup üzerinde sonuçlandırılmıştır:

I. Türk sanayiinin, savaş zamanından barış zamanına intikal ve barış zamanının muhtemel yeni şartlarına intibak devresinde korunması ve gelişmesi ile ilgili genel problemler hakkında rapor.

II. Bu raporun teknik kısımlarının hulâsası ile, jeopolitik mahiyette umumî görüşleri ihtiva eden öz rapor.

III. Ele alınan konulardan Sümerbank ve Etibank'a ait olanlar üzerinde etraflı programlar, planlar...

İşte böylece büyük bir yığın tutan ve hükümete, savaş sonrası ekonomisi için, sanayi, madencilik ve elektrifikasyon, hatta gümrük siyaseti ve iş hukuku alanlarında harekete geçebileceği malzemeyi veren bu çalışma sonuçları, C.H.P. iktidarı tarafından değerlendirilemedi.

Bu netice sanıyorum ki, gerçekten bir yorgunluk hikâyesidir. Çünkü daha aşağıda görülecektir ki, bu konular üzerinde yalnız dahildeki iktisadî ve teknik hazırlıklar yürütülmekle kalmamıştır. Konuların çoğu üzerinde dış temaslara da geçilmiştir.

Yabancı ülkelerdeki mühendislik büroları ile temas ve istişarelere girişilerek çeşitli derlemeler yapılmıştır. En son toplantılar, ilgili vekil ve iktisadî devlet teşekkülleri umum müdürlerinin de iştirakiyle, Cumhuriyet Merkez Bankası Umum Müdürünün başkanlığında yürümüştür. Hulâsa hemen bütün konular teknik bakımından sipariş safhalarına getirildikten başka, dışarıya gönderilen ihtisas adamları, dış firmalarla da ihzarî temaslara geçmiştir.

Bu değirmenin suyu nereden gelecekti bahsine gelince, bunu cevaplandırmaya çalışacağız. Fakat bundan önce bu devrede kaybedilen bazı fırsatları da kısaca açıklamak isterim.

***

VATAN ARAYAN SERMAYE, DEĞERLENDİRİLEMEYEN İMKÂNLAR:

Almanya'da Hitler'in iktidara gelişi, Almanya'ya komşu ülkelerde yalnız siyasî değil, iktisadî endişeler de uyandırdı. Bu endişelerin en ziyade kaynaştığı ülkelerden biri Çekoslovakya idi. Çekoslovakya bir endüstri ülkesiydi. Mamullerini dış pazarlara ihraç ederek yaşardı. Bunun için de dışarıdan hammaddeleri serbestçe tedarik edebilmeliydi. İçeriye ve dışarıya döviz transferlerinde aksatıcı kayıtlar olmamalıydı. Halbuki Hitler'in ve Nazizm'in, daha ilk iktidar yıllarından itibaren, Çekoslovakya için hayırlı bir komşu olmayacağı belliydi. Hele Hitler'in çıkaracağı bir savaş, yalnız Almanya'nın değil, Çekoslovakya'nın da dünyadan kopması olabilirdi.

Bu ihtimaller Çekoslovakya'nın büyük sanayi yöneticilerinde esaslı kaygular uyandırıyordu. Neticede bunlardan bir kısmı, memleket içindeki sanayi cihazlarını, mümkün olursa kısmen memleket dışına nakletmek, mümkün olmazsa, bu sanayii başka ülkelerde kurmak için teşebbüslere girişmişlerdir. Bu teşebbüsler arasında Türkiye de sanayiin göçürüleceği veya yeniden kurulabileceği bir ülke olarak hatıra gelmiştir. Bazı ihzarî teşebbüsler olmuştur. Bunlardan başlıca ikisini burada kısaca açıklayacağım.

İlk ve önemli teşebbüslerden biri, Çekoslovakya'daki züccaciye endüstrisinin, Türkiye'de kurulması ve bir gün Çekoslovakya kaybolursa, bu endüstriyi ellerinde tutanların, Türkiye'yi bu sanayiin yeni bir merkezi haline getirmek teşebbüsleridir. Her türlü sermaye ve mütehassıs kadro Çekoslovakya'dan gelecekti. Türkiye hiç bir külfete katlanmadan, hem dünya ölçüsünde önemli bir ihraç sanayi branşına malik olacak, hem

de Türk işçisi bu tesislerde büyük bir iş sahası bulacaktı. Maliyenin vergi kanalından faydalarıyle memleketin döviz geliri bakımından kazancı, bunlara eklenecekti.

Çekoslovakların bazı nabız yoklamalarından sonra bu konuda asıl ve amelî müracaatları, Çekoslovakya'nın üzerinde fiilen kara bulutlar biriktiği sıralarda, 1939 martında oldu. Müracaatçılar Çekoslovak züccaciye sanayiini artık gözden çıkarmış görünüyorlardı. Oradan ne kaçırabilirlerse... Fakat asıl iş olarak Türkiye'de, dünyaya ihracat yapacak yeni bir züccaciye merkezi kurmak gayretleri içindeydiler. Müracaatlar yazışmalar şeklinde olmaktan ziyade nabız yoklamaları, ana meseleler üzerinde temaslar şeklinde yürüdü. Kısacası, Avrupa'nın gelenek sahibi bir sanayi şubesi, bir yer, bir vatan arıyordu. Bu sanayii kabul eder, ona yer gösterirsek, bize hiç külfeti olmadan, dünya için çalışacak bir endüstri şubesi kazanacaktık. Çok geniş faydalar sağlayacaktık. Bu teşebbüs, bazı ihzarî toplantılara konu olmakla beraber netice vermemiş, yani bu konuda hükümet, ciddî bir ilgi göstermemiştir.

Gene böyle ikinci, fakat aynı derecede ve belki daha da geniş ölçüde önemli bir teşebbüs, gene Çekoslovakya'dan geldi. Bu teşebbüse girişenler, genç Çekoslovakya'nın gelenek yapmış, büyük bir sanayi kolunu Türkiye'de kurmak istiyorlardı. Bu teşebbüsü yapanlar, Çekoslovakya'nın meşhur kundura sanayii BATA'nin temsilcileriydi. Onlar da nabız yokluyorlardı. İlgi arıyorlar ve Türkiye'yi BATA için, yeni bir vatan seçmek istiyorlardı. Çekoslovakya'da BATA tesisleri hakikatte bir şehirdir. Tamamen kendine özgü usuller ve örgütler içinde, fakat asıl ihracat için çalışır. Bu ihracatın geniş alanı da Uzakdoğu ve Güneydoğu Asya'dır. Bize açıkladıkları ilk tekliflerinde, Çekoslovakya'dan hiç makine getirmeden, yalnız işadamları ve bazı mütehassıs elemanlarını getirerek, Türkiye'de bir BATA şehri kuracaklardı. Yer gösterilmesini istiyorlardı. Hammadde gene Kanada, Güney Amerika ve diğer alıştıkları müstahsil ülkelerden gelecekti. Bütün imalât dışarıya sevk olunacaktı. Bu suretle de Türkiye'de kundura sanayiine veya kunduracılara rekabet bahis konusu değildi. Zaten Türkiye'nin kundura is-

tihlâk hacmi, onları hiç ilgilendirmiyordu. Hulâsa her şeyi yapacak, kuracak, işletecekler, bu arada Türk işçisi iş, Türk hazinesi gelir ve Merkez Bankası döviz sağlayacaktı. Bize yaptıkları ihzarî tekliflere göre, dışarıdan sağladıkları dövizin yalnız % 25'ini hammadde bedeli ve tedricî amortisman için dışarıda bırakacaklar, % 75'ini memlekete mal edeceklerdi.

İlk temsilcilerden bunları dinlerken gözümde, Eskişehir veya Konya arasında kurulacak yepyeni bir BATA şehrinin hayali ve bu dünya ölçüsünde teşebbüsün yaratacağı hareketlerin canlı, renkli manzarası belirdi. Bu teşebbüs de başta yazışmalara dökülmeden, ihzarî nabız ve görüş yoklamaları şeklinde yürüdü ve tabiî vekillik makamına bütün meseleleriyle duyuruldu. Vekil, hükümetle temaslarını yapacak ve kendilerine fiilî teşebbüslere geçmeleri için fikir ve cesaret verilecekti. Bu ihzarî temaslar da ciddî bir yankı uyandırmadı ve ilk yoklamalar, başladığı gibi bitti.

Bu arada derhal ele alınabilecek büyük, ciddî bir teklifi de ayrıca belirtmeliyim: Bu teklif, Lord Melçett'ten geldi. Lord Melçett, dünyanın en büyük kimya tesislerini elinde tutan Imperial Chemical Şirketinin idare meclisi reisiydi. Savaş içinde (1942), fakat tarihini hatırlayamadığım mektubu, Başvekil Refik Saydam'a yazılmıştı. Türkiye azot sanayiinin kendi şirketleri tarafından kurulmasını teklif ediyordu. Bu teklifinde, Türk-İngiliz ittifakının bir dostluk hatırası olarak kendileri tarafından herhangi peşin külfetler ileri sürülmeyeceğini ve yapılacak temaslarla bu işin en uzun vadeler ve en ehven şartlar altında, Türkiye'ye bir yük teşkil etmeden meydana getirilebileceğini yazıyordu. Eğer Türk Hükümeti de bu işi tasvip le karşılarsa, tesisata geçilerek ilk fırsatta hazır olmak üzere, karşılıklı teknik temaslara ve gerekli hazırlıklara derhal girişilmesi isteniyordu.

Azot sanayii, temel sanayi kollarından biridir. Hem askerî sanayii beslemek, hem tarıma gübre sağlamak suretiyle önemli bir tesis teşkil eder. Nitekim Türkiye azot sanayiini daha birinci 5 yıllık plana koymuştu. Fakat tesis faaliyetine hiç bir suretle geçilemedi. Imperial Chemical gibi bir dünya

kudretinin ve Lord Melçett gibi yetkili ve itibarlı bir şahsiyetin, hem de dostane bir işbirliği açısından böyle bir teklifi bizim için bulunmaz bir fırsattı. Nitekim daha sonra bu sanayii Kütahya'da kurmaya çalıştık. Hâlâ da tam üniteleri ile tamamlanmış değildir. Ve memlekete tabiî astronomik rakamlara mal oldu. Fakat Lord Melçett'in teklifi her türlü ısrarlı çalışmalara rağmen, maalesef hiç bir ciddî ilgi uyandıramadı. Yüksek kademe yöneticilerimiz, bu işlere hazır değildiler... Nihayet ve hükümetin bu nevi işlere yönelme gücünü daha o zamandan kaybettiğini hissederek, Lord'un hiç olmazsa mektubunu cevapsız bırakmamak için hazırladığım bir teşekkür yazısını Vekilimiz, Başvekile ancak ve oldukça geç imzalatabildi. Bu misallere, Amerika Bakır Karteli İkinci Reisi Siemens'in, Kırıkkale'de kurulacak ve bütün dış konsültasyonları tamamlanan elektrolitik bakır kombinası için gösterdiği ilgileri de kısaca hatırlatmalıyım. Bu zata, bizim mukabelemiz, sadece bir teşekkür mektubu oldu. Onu da Vekil imzalamadı.

«— *Canım, sen imzalayıver, yeter!*»

dedi. Öyle yaptım. Halbuki bu zatı Türkiye'ye hükümet davet etmişti! (1)

*
**

Savaş sonu kalkınması için daha savaş içinde hazırlanılmasına başlanılan program ve planları, elde bulunan üç grup halinde daha önce işaret etmiştim (2). Şimdi bunlar hakkında

---

(1) Gerçi Siemens temaslarında, Türk elektrolitik bakır ihtiyacının önemsizliğini (20.000 ton) ileri sürerek, bu maksat için gönderilecek ham bakırın Amerika'da işlenerek Türkiye'ye sevkinin daha ekonomik olacağını açıkladı. Ama ona, bizim kendi bakırımızı kendi topraklarımızda işlemek kararımız ve bir bakır kombinası hazırlıklarımız, biraz da heyecanla açıklanınca, bizim bu duygularımızı anlayışla değerlendirdi. Hatta eleman yetiştirilmesi vb. gibi işler için kendisi ilgi çekici teklifler ileri sürdü.

(2) Asılları, daha müteferrik muhabere ve vesikaları ile devlet arşivinde ve ilgili vekâlet ve teşekküller arşivlerinde bulunması

da özet bilgi vermek istiyorum. Bu suretle 1950'den önce İnönü'nün iktidar devresinde yönelinen, fakat el atılamayan, iktisadî hamle hazırlığının mahiyeti hakkında genel bir fikir edinmiş oluruz.

Savaş sonrası kalkınma problemlerini incelerken evvelâ ve Birinci Dünya Savaşından önceki devrin ekonomik karakterine genel bir bakışla işe girişildi. Bu özetlemeyi «Avrupa'nın sanayileşme hareketleri karşısında imparatorluk Türkiyesinin durumu ve imparatorluk devrinin sanayileşme tecrübeleri» üzerinde özet bir inceleme yani tarihî kısım takip etti. Ancak ondan sonradır ki Cumhuriyetin Teşvik-i Sanayi Kanunu ile giriştiği koruma tedbirlerinin neticelerine göz atıldı. İkinci kısımda, gene imparatorluk devrinin yabancı sermaye ithalâtı ve Türkiye'de yabancı sermaye teşekkülü ile, cumhuriyet devrinde, yeni bir faktör olarak devletin sanayide sermaye birikimi akışına müdahale ve iştiraki, sanayiimizde sermaye birikimi akışına müdahale ve iştiraki, sanayimizde sermaye biteşkilâtlanma hareketleri» ve bu arada muhtelif bakanlıklar emrindeki endüstriyel mahiyetli işletme ve teşebbüslerin durumu ele alındı. Savaş sonu devrinde ve devlet sanayiindeki sermaye hacmi ve dağılışı ile üretim kıymetleri bu kısımda yer aldı. Nihayet diğer bir kısımda «Türk sanayiinin memleket ihtiyaçlarını karşılama bakımından kifayet derecesi ve umumî verimlilik bakımından durum» işlendi. Bu giriş kısımlarını da teknik kısım takip etti.

Teknik kısımda «savaş sonrası intikal (geçiş) devrinin genel meseleleri» ele alınarak «Türkiye'nin polikültüre dayanan bir sanayileşme hareketine devamını zarurî kılan şartlar» ın «politik, iktisadî, sosyal» açılardan mütalaası yapıldı. Sana-

---

gereken bu raporların, şimdi ve toplu olarak bulunamadığını anlıyorum. Dağılmış olabilirler. Fakt kopyaları elde bulunan kadarının her zaman hükümet teşkilâtının faydasına hazır bulundurulması tabiîdir. Fakat imkân olursa ve sadece program ve plan çabalarına, artık ve ancak tarihî değeri olabilecek materyaller olmak üzere, bunları toplu olarak yayınlayabilmek elbette faydalı olacaktır.

yileşmemizin geleceğe ait inkişaf meseleleri, işte bundan sonra işlendi.

Enerji bazları, münakale (ulaştırma) sistemi, iktisadî reyonlaştırma ve yeni bir sanayi planının tesis konuları ve çeşitli sanayi kolları bu kısımda özetlendi. Kurulacak sanayiin ilk hedefleri burada gösteriliyordu. Bu araştırmaların «Sanayii kimler kuracaktır?» kısmında, karma ekonomi tabiatiyle ele alınıyordu. Fakat devletin elinde bulunmasına lüzum görülen sanayi kolları da işaretleniyordu.

Savaş sonrası kalkınma hareketlerine ait geniş metin, her iş ve sanayi koluna ait ayrı, teknik «program ve planlar»la tamamlanacaktı. Nitekim öyle oldu. Bu arada da savaş sonrası için Ziraat Vekâleti, ziraî kalkınma konularını kendi işleyerek hükümete sunacaktı. Ulaştırma Bakanlığı da, kara - demiryolları ve liman işlerini bazı işbirliği çalışmaları ile işleyerek gene hükümete intikal ettirecekti. İktisat Vekâletine gelince, Sümerbank'la Etibank elinde bulunan bütün sanayi ve madencilik işlerini tam program ve planlar haline getirerek, hükümete sunacaktı. Böylece, savaş sonu kalkınma işleri, bizde ve ilk defa bir koordinasyon içinde, yürümüş olacaktı. Bu da İnönü'nün devlet başkanlığı devresinin, eseri olacaktı. Bu arada bazı mahallî incelemelere de katılıyordum. Meselâ İzmir'de 40.000.000 metre basma verecek İzmir kombinası, Erzincan tekstil fabrikası, Kayseri, Sivas ve Erzincan'daki su kuvvetleri, Tunçbilek bölge sanatralı işleri vb.

Bu memleket içi gezi ve incelemeler bize, ele alınan işlerin, hatta imkânlarımızı ve millî gücü seferber etmekle de pekâlâ yürütülebileceği hakkında, kanaatler veriyordu (1).

---

(1) Daha sonra, yani 1947'de, Genelkurmay Başkanlığı temsilcisi ile, Ziraat Ulaştırma Bakanlıkları uzmanları ve Sümerbank, Etibank mühendisleri ve benim dairemin uzmanlarından teşekkül eden bir heyetin başında olarak, hükümetin bizi memur ettiği güneydoğu ve kısmen Karadeniz doğu kıyısı gezi ve incelemeleri, bu ilk devreye ait çalışmaları pekiştirici oldu. Yani Türkiye, geniş bir insa işine pekâlâ atılabilirdi...

Hulâsa kendimizi, yeni ve büyük bir kalkınma ve inşa hamlesinin önünde ve hatta içinde görüyorduk. Savaştan önceki yıllarda, çeşitli sebeplerle ele alınamayan işler ele alınacaktı. Tamamlanamayan işler tamamlanacaktı. Bu, iktidarın ve rejimin de bir şansı olacaktı. Vekilliğe gelişinde; karıştığı işlere belki biraz yabancı, belki biraz güvensiz olan Fuat Sirmen'in, gittikçe geniş bir kendine inanışını, pek de dışarı vurmamakla beraber, derin bir heyecan içinde olduğunu görüyorduk. Onun; bir Zonguldak kömür havzası yolculuğunda, trenin özel salonunda, Meclisin İktisat Encümeni Başkanı İ. Hakkı Sabuncu ve arkadaşlarına söylediklerini hâlâ hatırlarım:

«— Hiç bir şeyi tesadüfe bırakmayacağım. Yorulmayacağım. Bu işlere hepinizi, herkesi inandırmak için ne lâzımsa yapacağım. Anlatmaktan bıkmayacağım. Bir defa, beş defa, on defa anlatacağım. Ta ki, hepiniz, herkes, neler hazırlandığını, neler yapmak istediğimizi ve neler yapılabileceğini öğrensin ve inansın...»

Hakikaten de ilk zamanlarda, memleket meseleleri ile temasları az, insanlarla temas ve münasebetlerinde biraz yadırganıcı olan Sirmen, davaların içine girdikçe, etraflı kavrayış ve dikkati çeken bir takip fikri gösterdi. Onun işlere böylesine kendini verişine ait çeşitli sahneler hatırlarım. Yanındakilerin, hatta bazen ısrarlı ve yorucu olan görüş ve fikirlerine karşı, sabırlı ve müsamahalı olmuştu. Bir defasında, Gölcük'teki askeri tersane tesislerinin sivilleştirilmesi için yaptığımız incelemeler dönüşünde, İzmit Kâğıt Fabrikası kantininde girişilen tartışmayı hatırlarım. Konu, Kuzeybatı Anadolu'nun elektrifikasyonuydu. Genelkurmayın, donanmanın amiralleri ve yüksek rütbeli subayları da aramızdaydı. Oldukça kalabalık bir yemek öncesiydi. Görüşler gerçek bir tartışma içindeydi. Öyle ki bazen tartışmalar, karşılıklı saygılı, fakat salonu çınlatacak derecelere varıyordu. Sirmen her şeyi olgun bir müsamahayla yürüttü. Her şeyin sonu da, herkesin daha iyi aydınlanmasıyle bitti. Ama yemeğe geçerken bir amiralin yanıma so-

kularak ve biraz da çekinerek söylediği şu sözlerini vermek isterim:

«— Beyefendi, sizler Vekilinizle her zaman böyle mi konuşursunuz?

— Tabiî her zaman değil! Ama gerekirse hepimiz, bildiklerimizi, inandıklarımız sonuna kadar böyle savunabiliriz. Kaldı ki, iş bakanlığa giderken, son söz zaten onundur. Ya siz?

— Bizde amir konuşur, biz dinleriz ve hemen her zaman "emredersiniz efendim!" deriz...

— O halde amiralim, hazır olun! Eğer bizim idaremize geçerseniz, sizinle de yakında böyle tartışmalarımız olacaktır!»

Vekilin işlere kendini verişi ve yapılanları anlayışı, gayret ve cesaret dayanağımız oluyordu. Hem biliyorduk ki o bu hazırlıkları, programları, planları, hükümette, «bıkmadan, yorulmadan, beş defa, on defa» savunacaktır. Memleket, savaşın bıkkınlığı, ruh düşkünlükleri içinden, yeni bir kalkınma hamle ve heyecanına geçecektir. Yani vekil, pârti ve iktidarını da, bu yeni hamlenin taze kanlarıyle aşılayacaktır. Kısacası; Atatürk'ü, devam ettirmek, onu ikmal etmek istiyorduk. Bu, bizim neslimizin tarihî bir göreviydi. Bu görevi başarmalıydık...

*
* *

İşte bu hava içinde, 3 ağustos 1946'da Büyük Mllet Meclisi yeniden teşekkül etti. Saracoğlu kabinesi değişti ve 5 ağustos 1946'da Recep Peker kabinesi kuruldu. Bu yeni kabinede Fuat Sirmen İktisat Vekilliğinden alınmıştı. Öyle sanıyorum ki bu olayla; savaş sonrası kalkınma programları da kabinede, hazırlayıcısını ve sözcüsünü kaybetmiş oldu. Nitekim ondan sonra bu hareket; hükümette hiç bir zaman hızını bulamadı ve bir süre sonra da, topluluğunu yitirerek, geriye itildi, eridi. Gerçi iktidar aynı iktidardı. Hatta bu defa kabinenin başında, biraz geç gelmiş olsa bile, iddialı ve bir şeyler yapmak isteyen bir başvekil vardı. Savaş sonrası kalkınma plan ve

programları, belki de daha toplu bir kavrayış ve yeni bir hızla ele alınabilirdi, savunulabilirdi. Ama öyle olmadı. Öyle olmayınca da İnönü, gelecek için bir inşa ve kalkınma hamle ve heyecanı vaat edebilmenin şansını kaybetti. Nice sıkıntı yıllarından sonra yeni bir şey vaat etmeyen bu iktidar ise birtakım bocalamalardan sonra, her halde düşecekti...

***

HOŞ BİR HAYAL!

Karadeniz Ereğlisi demir-çelik kombinası da bu devrede ve bir savaş sonrası tesisi olarak ele alınmıştı.

İnönü devrinin kaderinde etkisi olan ve memleketin yalnız ekonomik değil, sosyal yapısına da şekil verecek bulunan savaş sonrası kalkınma programlarının hikâyesi, esasında budur. Ama konu üzerinde biraz daha duracağım. Bu suretle, bugüne kadar ele alınmayan bu olaylar üzerinde, gelecekteki araştırıcılara da bazı işaretler verebileceğimi sanıyorum. Bu cümleden olarak ve bu bahsin başında işaret ettiğim rapor ve çalışmaların henüz değinmediklerime geçmeden önce, günümüzde de sık sık bahis konusu olan bir tesis üzerinde de durmalıyım. Bu tesis «Karadeniz Ereğlisi demir-çelik kombinası»dır.

Karabük demir-çelik tesislerinin artan ihtiyaçlarımız için yetersizliği, bu kuruluşun haddehanelerindeki bazı aksaklıklar ve nihayet Karabük'ü genişletmeye gidilmekle beraber, yurdun başka bir yerinde yeni bir demir-çelik devresinde ele alınmıştır. Bu konuda çok sayıda teknik-ekonomik toplantıların zabıtları Sümerbank arşivlerinde bulunsa gerektir. Bu incelemelerden üzerimde en etkili olanı, gene bir heyetin başında olarak gönderildiğimiz Zonguldak-Ereğli bölgesinde ve yeni demir-çelik kombinasına bir kuruluş yeri bulmak için 1945'te yaptığımız inceleme gezisidir. Başlıca iki yer üzerinde duruyorduk: Karabük-Filyos hattı üzerinde Tefen ve bir de Karadeniz Ereğlisi. Bu geziye bazı mühendis ve uzmanlardan başka, Genelkurmay Başkanlığından Seyfi Kurtbek de katılmıştı. O sırada Genelkurmay Başkanı Kâzım Orbay'dı. Seyfi Kurt-

bek de genç bir kurmay yarbaydı. Savaş içinde «Savaş Ekonomisi» ismiyle bir eser yayınlayan, daha sonra da ordudan ayrılıp D.P. iktidarı zamanında Millî Savunma ve Münakalât Vekili olan Seyfi Kurtbek, genç olduğu kadar memleket ve dünya olaylarını hevesle izleyen, ilerlemek, yükselmek ihtirası olan sempatik bir insandı. Böyle bir ihtiras ise, bunun şartlarını ve vasıflarını taşıyorsa, bir genç insan için, lüzumlu bir karakterdir. Bu gezide onunla, hele Zonguldak-Ereğli arasında yaptığımız bir atlı yolculuğu daima hatırlarım. O genç bir kurmay, ben bir eski ve atlı muharip olarak bu yoldaki at yarışmalarında, ona ayak uydurmaya çalışmışımdır. Konularımız tabiî, en çok memleketin yeni kalkınma sorunlarıydı. Bu iş, bazen, hatta muhayyilemizi de harekete getirerek canlı şekiller alıyordu. Meselâ ona, memleketin reyonlaştırılması, yani iktisadî bölgelere ayrılmasını anlattığım zaman, bu bölgelere kısa isimler bulmaya çalıştık. *Kuzbatan,* Kuzeybatı Anadolu bölgesinin kısa adı olacaktı. *Günbatan,* Güneybatı Anadolu bölgesinin kısa adi olacaktı. *Gündoğan,* Güneydoğu, *Kuzdoğan,* Kuzeydoğu Anadolu olacaktı vb. Sonra da kayalık, dağlık, yahut ormanları geçerken, bu yurt bölgesinin müreffeh, mamur, teşkilâtlı geleceğini tahayyül ediyorduk. Hele Karadeniz Ereğlisi, Karadeniz Ereğlisi yüksek izabe fırınları, haddehaneleri, çelikhaneleri, parkları, mektepleri ve bin bir tesisleriyle bir cennet şehir olacaktı. Ereğli'de münferit bir dağ parçası, şehrin zaten dar olan ovacığının ortasında yükseliyordu. Onun için de arkadaşların kararı çabuk ve kesin oldu. Bu dağı ortadan kaldıracaktık! Bir Hollanda şirketi, zaten daha önce ve Nafia Vekâletinde alınan kararlara uyarak Ereğli'nin limanını yapmaya başlamıştı bile... Zonguldak demiryolu Adapazarı hattına birleşecekti. Aradaki Çamdağı demir cevherini işletiriz, diyorduk...

Hulâsa bize savaş sonrası kalkınma hamlesi, hatta artık başladı gibi geliyordu...

*
**

Savaş sonrası kalkınma planları konusunu tamamlamak için, şimdi gene hikâyenin başına dönmeliyiz. Bütün program ve in-

celemelerin başlıca üç rapor veya rapor grubu içinde toplandığını belirtmiştim. Bunlardan bir tarihî girişi de içine alan geniş metin kısmı üzerinde durmuştum. İkinci kısım, bu geniş metinde işaret edilen sanayi ve madencilik kollarının, gene orada tespit edilen hedeflere uygun teferruatlı programlarının ve avanprojelerin hazırlanmasıydı. Bu teknik çalışmalar üzerinde de kısa bilgi vermeliyim. Bu işler, geniş bir uzmanlar kadrosunun ve büroların devamlı ve sistemli çalışmaları ile, sonuçlara bağlanmıştır. Bunların bazıları üzerinde hatta dış temaslara ve konsültasyonlara da geçilmiştir. Bu biribirini izleyen transformasyon ve dağ sanayii dosyaları üzerinde burada tabiî durmayacağım. Ama bilhassa Sümerbank ve Etibank'a ait olan bu çalışmalar, o zamanın şartlarına göre, övülecek eserler teşkil ederler. Bu iki büyük kuruluşun yönetici ve uzmanları bu işlerde, dürüst, işlerinin ehli ve çalışkan insanlar olarak kendilerini bu davaya heyecanla verdiler. Önce ayrı ayrı ihtisas gruplarında hazırlanan programlar, planlar, avanprojeler, sonra vekâlette toplu incelemelere, tartışmalara tabi tutuldu. Neticeler protokollere bağlandı. Son protokol toplantılarına, Cumhuriyet Merkez Bankası Umum Müdürünün katıldığını yazmıştım.

O zaman devlet işletmeciliğinin en üst kademelerinde olan ve şimdi özel teşebbüsün zirve noktalarında vazife alan bazı kimseler, plan ve protokollerin hazırlanmasında ve onlara imza koymakta, görev ve sorumluluk aldılar.

Meselâ o zaman Sümerbank Umum Müdürü ve şimdi Koç Holding'in önde gelen teşkilâtçısı olan Hulki Alisbah, bu çalışmaların en aktif elemanıydı. Şimdi ancak yakın tarihimizin iktisadî gelişme problemleri ve çabaları bakımından önemi olan ve büyük hacim arzeden bu vesikalar üzerinde burada tabiî durmayacağım. Çünkü bu kitabın konusu, İnönü'nün hayat mihveri etrafında yer alan problemleri, ana hatları ile belirtmekten ibarettir. Çünkü bu problemler, yalnız onun hayatına karışan olaylar değil, bir devrin de hikâyesidir. Hulâsa bu teferruatlı program ve planlarda işlenen konular, daha önce işaret ettiğimiz geniş metin kısmında yer alan konu ve hedeflerin,

teknik kapsamları ile işlenip müstakil protokoller haline getirilmesi oldu.

Uzun çalışmalardan ve çeşitli yönlerde incelemelerden sonra varılan bu nihaî protokoller 8.3.1946 tarihini taşırlar. Bunların o zamanki dosya ve avanprojeleri, ilgili teşekküllerin arşivlerinde tabiî bulunur. Zaten daha sonra Karabük'ün tevsii, Merinos fabrikasının ikmali, kâğıt sanayii, devlet çimento sanayiinde ilâveler gibi işlerin bir kısmı, parça parça, ama genel bir hareket planının dışında olarak ele alınmış, tahakkuk ettirilmiştir. Ama meselâ umumî makine fabrikası, elektrolitik bakır kombinası gibi bazı konular hâlâ ele alınmamıştır. Cam sanayii ise, ancak son yıllarda ve İş Bankası eliyle ve şimdilik tek ünite olarak tesis olunmuştur. Halbuki bunlar, birbirini tamamlayan bir devlet programı toplumunun üniteleriydi.

BU BİR KEHANET Mİ İDİ?

Şimdi bu bahse son verirken, gene baştan işaret edilen üç rapor grubundan sonuncusuna kısaca temas edelim. Bu rapor, «Türk sanayiinin savaş zamanından barış zamanına intikal ve barış zamanının muhtemel yeni şartlarına intibak devrelerinde korunması ve gelişmesiyle ilgili genel problemler hakkındaki öz rapor»du. Rapor, hem ilk metinde varılan esasları, hem ondan sonra geniş çalışmalara ve projelere konu olan iş kolları ile işçi meselelerini ele alıyordu. Bu öz rapor, henüz savaşın devam ettiği 1944 yılı içinde ve yılın sonlarında tamamlanmıştır. Hükümete intikal etmek üzere, ancak 7 mayıs 1945 tarihinde sunulabilmiştir. İkinci Dünya Savaşının ise fiilen 5 mayısta sona erdiği malumdur. Hatta öz raporun, son safhasında bir sıra tartışmalarla kaybedilen zamanı da saysak bile, Türkiye'de ele alınan «savaş sonrası kalkınma programları»nın, daha savaş sona ermeden sonuçlarının alınmasını, memleket hesabına bir başarı saymak icap eder (1).

(1) Kaldı ki, bir taraftan ve daha 1944 içinde başlayan geniş çalışmalara giderken, diğer taraftan, evvelden beri elde bulunan iş

Öz Rapor birinci sayfasında ve «Durumun Mütalaası» kısmında şu cümlelerle başlar:

«Bugünkü inkişaflara göre Türkiye'nin jeopolitik durumu onu savaş sonrasında, bütün cihana tesirini yayacak olan iki zıt (1) mübadele sisteminin, iki hâkim iktisat nizamının iltisak hattı (birleştikleri sınır çizgisi) üzerinde bulunduracaktır.

«Hadiselerin gelişmesinde yeni dönemler olmadığı takdirde, bugün öyle sanılabilir ki, Kuzeyde sosyalistleştirilmiş iktisadiyat, belki de eski Sovyetler Birliği'nden başka, Doğu ve Merkez Avrupa ile, Balkanları da nüfuzu altına almak suretiyle, bütün Avrupa'da hâkim bir sıklet (ağırlık) olmak imkânını bulabilecektir. Bunun dışında ise demokrasilerin, bittabi yenileştirilecek iktisadî usulleri, bazı derece güdümlü olsa da (1) bir süper kapitalizm safhasında taazzuva (gelişmeye, düzenlenmeye) çalışacaktır...»

«Bu arada ve bilhassa bu sistemlerin temas ve iltisak noktalarında, birtakım ara nizamların, yahut orta rejimlerin yer alması da tabiîdir» (3).

Bu bir kehanet miydi? Bu sorunun cevabını şimdi herkes dilediği gibi verebilir. Ama oluşan gerçek şudur ki, bu raporun hükümete takdiminin daha ilk safhasında, gelecek için ne

---

kolları ve konuların, savaş sonu ile beraber hemen tamamlanmasına geçilmesi için bir sıra ve çok hacimli malzeme ve muhabere dosyaları teşkil eden muameleler devam etmiştir. Bunlar, ilgili teşekküllerle İktisat, Maliye Bakanlıkları ve Başbakanlık arasında cereyan eden çok cepheli işlemlerdi.

(1) Yani birbirine karşı, çelişik.

(2) Nitekim bazı mertebe güdümlülük ve hatta planlama hareketleri, savaş sonrasında demokratik ülkelerde de uygulama alanına girmiştir. Bu arada milletlerarası programlaşma işlerini ve örgütlerini de ayrıca işaret edebiliriz.

(3) İkinci Dünya Savaşından sonra bütün dünyada ve eski şekliyle sömürgeciliğin tasfiyeye uğradığı, gerek bu ülkelerde, gerek sosyalist ülkelerde çeşitli ara nizamların yer aldığı malumdur

işaret edilmişse o, aynen doğrulanmıştır. Hem sanıyorum ki bu öz raporun ele aldığı iş kolları ve ilk hedefler özetinde de, gerçeklerle çelişen görüşler ve kararlar yoktur. Bunların İnönü'nün devlet başkanlığının son devresinde. C.H.P. hükümetleri tarafından değerlendirilememesi, bu iktidarın bence, hakikaten zaafı, şanssızlığı olmuştur. Bunun temelinde ise yalnız görüş kıtlığı değil i k t i d a r y o r g u n l u ğ u, bence asıl âmil oldu.

Öyle sanıyorum ki, iktisat tarihimiz üzerinde yarının eleştiricileri bu konulara ve orijinal materyallere, her halde döneceklerdir...

***

DEĞİRMENİN SUYU NEREDEN GELECEKTİ?

Savaş sonrası kalkınma planları, ağustos 1947 içinde ve sudan birtakım ibarelerle, Başbakanlıktan Vekâlete iade edilmiş bulunuyordu (1). O sırada Maliye Vekili Halit Nazmi Keşmir' di. Hasan Saka başvekilliğe gelmişti. Her ikisi de şüphe yok ki iyi insanlardı. Fakat karar ve hareket insanları olmayan bu

---

(1) Meselâ bu iade yazıları arasında ve savaş sonrasının en büyük işi hakkında Başvekilliğin şu küçük yazısını verelim:

T C.
Başbakanlık
Muamelât Umum Müdürlüğü
Kararlar Müdürlüğü
77 - 412
6/2580

Ekonomi Bakanlığına

Selefiniz tarafından yapılmış ve ilişik listede tarih ve sayıları ile özetleri gösterilen teklifler, bağlı olarak sunulmuştur.

Bunların incelenerek, gerekiyorsa yeniden teklifte bulunulmasını, saygılarımla rica ederim.

Başbakan Yerine
Müsteşar

Varide tarihi: 23.9.1947.

zatların, millî bir kalkınma gibi büyük işler ve büyük rakamlar karşısında, bu kolay yolu seçmiş olmaları mümkündür. İnönü bu rapor ve planların kendisine intikal etmediklerini hatırlamaktadır.

Bütün bu işler neye malolacaktı? Ekonomi Bakanlığının 1946 sonunda, 24.12.1946'da derlediği nihaî hesaplara göre, ele alınan endüstriyel konuların iç ve dış finansmanı (toprak sanayii ile bir kısım kimya sanayii hariç) ve o zamanın rayiçlerine göre, 696.920.000 lira olarak hesaplanmıştı. İki ana teşekkül arasında bu miktar şöyle bölünüyordu:

Sümerbank	301.520.000 Lira
Etibank	395.400.000 "

Aynı günlerde, dışarıya olan bağlantılarımız ise şunlardan ibaretti:

İsviçre Frangı	6.193.403
Sterlin	2.277.485
Dolar	2.277.485

Yukarıda verilen yatırım ihtiyacı rakamları, adına «5 yıllık ivedili plan» denilen 5 yıllık harcamaların yekûnunu gösteriyordu. Yani bu yatırım 5 yıla dağılarak ve ödemeler belki daha uzun vadeler elde edilerek harcanacaktı. 1947 devlet bütçemiz ise şöyle bir durum gösteriyordu:

Gelirler	1.021.232.000 Lira
Giderler	1.136.215.000 "

1947'de tahsilât 1.615.023.000 lira olmuştu.

1947 yılının, Truman doktrininin harekete geldiği yıl, yani Türkiye ve Yunanistan'a askerî yardımların başladığı ve iktisadî mahiyetli Marshall yardımlarının harekete geçtiği yıl olduğunu da hatırlatmak yerinde olur.

Kaldı ki, bu kalkınma programlarını hazırlayanlar, her şeyden evvel, kendi işlerimizi, evvelâ kendi gücümüzü harekete getirerek ve kendi teşkilâtlanma imkânlarımızdan faydalanmak yolu ile başarmayı düşünüyorlardı. Yani en büyük kaynak ve dayanağımız, kendi imkânlarımız olacaktı. Bu inancımız

henüz zinde olan millî mücadele ruhu ve 1930-1938 arasındaki iktisadî tecrübe ve başarılardan geliyordu. Henüz imkânlarımızın harekete getirilmediğine, fakat bu imkânların harekete getirilebileceğine inanılıyordu. Kaldı ki, savaş yıllarının bin bir sıkıntısına rağmen, ne bütçe açıktı, ne de İktisadî Devlet Teşekkülleri zarardaydı. Sümerbank ve Etibank 1944-1945 bilançolarını kârlı kapatmışlardı. 1950'ye de öyle girildi. Hem de meselâ, Ereğli kömürleri işletmesine kömürünü maliyetinden aşağı satmak (1), Sümerbank'a dokumalarını, özel teşebbüsten ucuza satmak emirleri verilmesine rağmen...

Halbuki daha realist bir fiyat politikası ile, bu teşekküllerin zaten müspet olan otofinansman imkânları azamî hadlere çıkartılabilirdi. Bu, planların realizasyonuna geçilirken, güvenilen bir imkândı. Sonra da Merkez Bankası kaynakları tükenmiş, hatta gereği kadar kullanılmış bile değildi. Kaldı ki, dikkatle müstahsil maksatlara tahsis edilecek emisyonların, bir enflasyon unsuru olmayacağı da biliniyordu. Zaten tedavüldeki para durumu ile, takip edilen para politikasında İnönü'nün daima hâkim olan hassasiyeti, hatta aşırı hassasiyeti, bunun bir garantisiydi de. Hele kurulabilecek çeşitli ofisler ve teşekküllerin karşılıklı kredi imkânları ve bunların Merkez Bankası

---

(1) 1950'den sonra ve bugün uygulanan usuller, yani özel teşebbüsü fiyat teşekküllerinde ve satış fiyatlarında tamamen serbest ve kontrolsüz bırakarak, devlet işletmelerinde fiyatları tam bir kontrole ve kısıntılı baskılara tabi tutmak işlemleri, daima yürümüştür. Meselâ 1950'de ve Zonguldak kömürünü maliyetinden beher tonda üç lira kadar aşağı satmak ve böylece müesseseyi devlet eliyle yılda 20 milyon lira kadar zarara sokmak hususu, bazı yüksek makamlarca halka hizmet sayılıyordu. Aynı hal, dokuma sanayiinde de vardı. Halbuki diğer taraftan devlet işletmeleri muazzam miktarda sosyal hizmet masrafları ödemeye mecbur bulunuyorlardı. Bugün de durum aynıdır. Yani devlet işletmeleri, yollar, mektepler, parklar, bahçeler, hastaneler, lojmanlar ve daha bin bir işler yapmaya mecbur edilir. Özel teşebbüsler bundan muaftır. Neticede ve buna rağmen devlet işletmeleri, meselâ Sümerbank dokuma mamulleri daha ucuz satılır. Ama iktidarların huyu, devlet iktisadî teşebbüslerinin zararda olduğunu, her vesile ile ilân etmek şeklinde işler.

tarafından usulen desteklenmeleri önemli imkânlar yaratacaktı. Nihayet açılacak iş sahalarının ve mal hareketlerinin sağlayacağı devlet gelirleri, ayrıca bir hareket uyandıracaktı. Sulha varılmış olmak dolayısıyle ordu masraflarında, ne de olsa tasarruflar olabilirdi. Nihayet başlayan Amerikan yardımını da doğru ve haysiyetli değerlendirebildiğimiz takdirde, yardımcı dış gelirler temin edilebilirdi. Gerçi Amerikalıların sanayie yardım etmeyecekleri daha baştan anlaşılıyordu. Ama yollar, limanlar ve dolayısıyle enfrastrüktürde yer alacak desteklemeler de, devlet imkânlarını artırmış olurdu.

Bütün bunlara ve Avrupa'da makine fiyatları ile teslim vadelerinin artmış, uzamış olmasına rağmen, çeşitli ve bizden siyasî-askerî garantiler ve kontrol hakları istemeyecek olan yabancı sermaye akımlarını da eklemeliyiz. Meselâ mucizeli bir kalkınmayı savaş sonrasında başarmış olan İtalya misali gibi. O İtalya ki, daha savaş biter bitmez ve henüz kendi kalkınmasına başlarken, meselâ bütün elektrik santrallarımızı inşa için, müracaatlar, nabız yoklamaları yapmıştı.

Kısacası, bu değirmenin suyu, evvelâ kendimize güvenle, kendi alın terimizden birikecekti. Atatürk'le başlayan devrin, verimleri istenildiği kadar olmasa bile, verdiği millî gurur kaynağından gelecekti. Sonra da şartların, böyle bir millî hamleyi ve onun şevkini besleyeceği hesaplanıyordu. Memleketi yeni birtakım kapitülasyon kayıtlarına sürüklemeden, yaratılacak çalışma şevkine güveniliyordu. Fakat hükümetin, bütün bu işleri geriye iten hazin davranışı, işte bu hava içinde oldu. Ve yeni bir kalkınmaya hazırlananlar üstünde, bir şok tesiri yaptı. Ekim 1947'de, artık hemen bütün plan ve programlar geriye çevrilmiş bulunuyordu. 13 kasım 1947'de beni İktisat Vekâletindeki işimden ayırdıkları için, ondan sonraki gelişmeleri, ancak Başbakanlık Yüksek Denetleme Teşkilâtında bir üye olarak izledim. Ama biliyorum ki bu devrede ve tâ 1950'de iktidar değişimine kadar hükümet, yeni bir kalkınma ve teşkilâtlanmaya doğru herhangi bir harekete girişmedi. Yalnız Hasan Saka'nın değil, onu takip eden Şemsettin Günaltay'ın Başvekillik devreleri de, hep bu hava içinde yürüdü. Artık sahnede bir ik-

tisadî kalkınma değil, çok partili rejime doğru siyasî yöneliş vardı. Ve bunun bayrağını İnönü taşıyordu.

KARAR BUHRANI:

İnönü'nün ve dolayısıyle C.H.P.'nin savaş sonrasında bir iktisadî kalkınma hamlesine girişmeyişleri, bu bahsin başından beri bir iktidar yorgunluğu olarak vasıflandırıldı. Ama bu iktidar yorgunluğunun, aksiyon alanında bir de belirtisi olmak lâzımdır. Bu belirtinin adına biz, kısaca *karar buhranı* diyoruz. Evet, karar buhranı... Bu karar buhranı benim, o sırada C.H.P. iktidarının organı olan Ulus gazetesinde çıkan bir makalemin de başlığıdır... Bu makale, C.H.P. yöneticileri arasında da yadırganmadı. Tersine olarak bu çevrenin tanıdığım insanlarından tasvip sözleri dinledim. Ama bu sözlerin hepsinde, gene de yaygın bir yorgunluk ve kararsızlık vardı.

Nice yıllar sonra İnönü ile bu konuyu çok tartışmışızdır. İnönü'nün en son ve en susturucu cevabı, hep şu oluyordu:

— *Bu planları, programları bana intikal ettirmediler...*

Demek ki bu planlar ve programlar, İnönü'ye intikal ettirilmemişti...

Evet, hem bir yorgunluk, hem bir karar buhranı. Ama toplumun sosyal yapısında hareket uyandırılması gereken kritik bir devrede bir iktidarın karar buhranı, daha doğrusu kararlardan kaçışı, kararsızlık haline düşüşü, o iktidar için aktif bir memleket yönetiminin artık sonu demektir. İşi bu bakımdan aldığımız zaman diyebiliriz ki, C.H.P.'nin bir iktidar değişikliğine yol açması, yalnız İnönü'nün sürükleyişiyle olsa da, hakikaten yerinde olmuştur. Hatta gene denilebilir ki, bu partinin 1946-1950 arasındaki iktidarı, eğer bu devrenin D.P. iktidarına zemin hazırlamasını ve halk psikolojisinde D.P. lehine güçler yaratmasını bir tarafa bırakırsak, biraz da kaybedilmiş bir zaman demektir.

Kahramanlar Devrinin Sonu

Eğer ona:

— Kahramanlar devri seninle kapanıyor paşam,

derseniz yadırgamaz. Duyguları değil, aklı konuşur:

— Peki ama, doğru olan bu değil mi?..

XI

İŞLENMEMİŞ YOL VE BİR İRADE ADAMI:

İsmet İnönü'nün hayat hikâyesi, Atatürk'ün hatırasına o kadar bağlıdır ki, Atatürk fani hayattan ayrıldıktan sonra İnönü'nün varlığında biz, istesek de, istemesek de bu hatıranın devamını yaşarız. İki ayrı mizaç, fakat aynı yoldan, aynı ekolden gelen iki insan. İstiklâl Savaşının, Millî Mücadelenin önde gelen iki kahramanı... Büyük taarruz kararının, Mudanya Mütarekesinin, saltanatın kaldırılışının, Lozan Antlaşmasının, cumhuriyet ilânının, hilâfetin tasfiyesinin, Ankara'nın yeni devlete merkez oluşunun vesikaları altında, en başta İsmet Paşanın imzası gelir. Bu imzaları oralardan silemeyiz. Hulâsa yakın tarihimizin hem iktidarda, hem de muhalefetin teşekkülünde İkinci Adam, yakın tarihimize yön tayin edici bir şahsiyet olarak görülür.

Böylece bir şahsiyetin, bir gün kendi şefliğini, kendi iktidarını, kendi karar ve teşebbüsü ile tasfiye edişine dair, tarihte misaller yoktur. Halbuki İnönü'nün, «otoriter devlet, tek parti, millî şef ve değişmez başkan» rejiminden, iktidarın halk kalabalıklarının oylarına göre şekillendiği bir rejime, hem de kendi teşebbüsü ile, hatta kendi partisinin gönülsüzlüğüne rağmen geçişi, bir önemli olaydır. Ama bu olay yalnız «otoriter rejim, tek parti ve millî şef» sisteminin değil, yakın tarihimizde kahramanlar devrinin de sonudur.

Öyle bir son ki, ondan sonra artık millî kahramanlar, millî şefler değil, halk kalabalıklarının, istedikleri zaman baş tacı, istedikleri zaman, inkâr edebilecekleri sıradan adamlar milletin mukadderatında yer alacaklardır. Bu yol, çetin ve işlenmemiş bir yoldu. Atatürk'ün, her ayağını atışta hemen geriye çektiği bir yoldu. Çünkü daha ilk adımda inkârlar, ihanetler, hatta kurtardığı İzmir'in rıhtımlarında, hem de bu kurta-

rılıştan ancak sekiz yıl sonra halk kalabalıkları, hem de yeni gördükleri bir insanın önünde:

Kurtar bizi!

diye haykırıştılar...

Hulâsa bu yol, çetin, mihnetli ve işlenmemiş bir yoldu...

Ama İkinci Adam, yani kendi iradesiyle kendisinin açtığı bu işlenmemiş yolda «son kahraman», hayatının en beklenmeyen çilelerini yaşayacaktır. Yerilecek ve inkâr edilecektir. Vaktiyle kendisine altın destan yazanlar, şimdi onun için sırtlan ulumaları gibi lânetnameler, hicviyeler düzeceklerdir. Büyük Taarruzda düşman ordularının dize geldiği, düşman başkumandanını esir aldığı şehirde başına taşlar atılacaktır. Ayaklar altında ezilecek, alnından kanlar sızacaktır. Istanbul kapılarında yolları kesilecek, otomobilinin içinde linç edilmek istenecektir. Vatan haini ilân edilmesini, sınır dışı edilmesini, hatta darağacına çekilmesini isteyenler çıkacaktır. Ona hain denecek, millî münafık denecek ve bunları söyleyenler baş tacı edileceklerdir. Hulâsa, millî irade daha iyi tecelli etsin diye açtığı yolda, bu iradeyi temsil ettiklerini iddia edenler, bu iradeyi ona «Millî husumet misakı» adında bir baldıran zehiri gibi sunacaklardır.

Bir bakışta bir trajedi havasını yaratan bu kader oyunları, aslında kendine güvenen ve kendinden başkalarını, o günkü hallerine göre değerlendirmesini bilen bir insanın, yarınki nesillerin daha iyi anlayacağı bir ifade imtihanıdır. Kendi eliyle karıştırdığı denizin azgın dalgaları karşısında gerilere itilir. Ama bu «irade adamı», başı sıkışınca Atatürk hatıralarının gölgesine sığınmaz. Eski ikbalinden bahsetmez. Mademki demokrasi denilen çok partili rejim yolunun kapısını açmıştır, bu yeni yolculuğun doğum ağrılarını peşinen kabul eder. Kendisine:

— Gördün mü Paşam?

diye kendilerini haklı çıkarmak isteyenlere:

— Elli sene sonra da başlasak aynı dertleri yaşayacaktık. Bari buna, benim sağlığımda alışalım.

diye cevaplar verir. Hulâsa bu hikâye, kendince doğru bildiğini, kendi dilince söyleyip, kendi yolunda dayanan bir başka türlü adamın hikâyesidir. Kendi aklına dayandığı, daima kendi akıl ölçüleri ile konuştuğu için, kendi sözlerini bazen yalnız kendisinin anladığı bir *Tek Başına Adam*'ın hikâyesi... İşte bu yolda *İ n ö n ü* budur.

Hayatının hata ve sevabının bilançosunu, ancak kendi ölçülerine göre değerlendirir. Ama, giriştiği işin terazisine, kendini bütünü ile atar. Stratejisinin tek maddesi şudur:

— Yenilmek, ama yılmamak, çekinmemek!

Eğer ona:

— İnkılâbın «kahramanlar devri» seninle kapanıyor Paşam!

derseniz, yadırgamaz. Hisleri değil, gene aklı konuşur:

— Peki ama, doğru olan bu değil mi? Siz benim çektiklerime, benim yenilgim mi diyorsunuz? Bu benim, en büyük zaferimdir!..

Evet, şu kahramanlar devri dediğiniz devirden, halk yığınlarının oyları devrine 50 yıl sonra geçseydik, gene bu bunalımları yaşayacaktık. Ama o zaman bu hareketin önderleri bunun çilelerine, belki benim gibi tahammül edemeyeceklerdi...

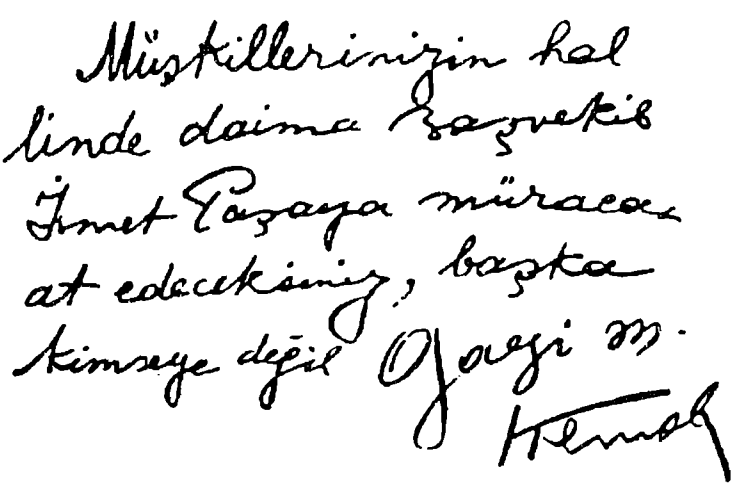
İyisi mi, mukadder hezimetler, mukadder inkârlar devrinin mihnetleri benim üstümde yaşansın. Çünkü benim ikbâlimin ve iktidarımın zirvesi artık yaşanmıştır. Bunlar artık arkada kalmıştır.

Onun için şimdi ben kendimi, bütünümle, bu tecrübeye verebilirim. Son nefesime kadar. Ve tabiatın bu kanunu, her an hükmünü icra edebilir...

Eğer bir insan böyle konuşabiliyorsa, o insan, artık kendi kendinin adamı demektir. Ve o adam için ne takdir, ne inkârların artık değeri yoktur. Böyle adamlar, kendi haklarında hükümleri, ancak kendileri verirler...

Eğer İnönü 1945'te çok partili rejim yolunu açmasaydı, bu yol açılmayacak mıydı? Elbette açılacaktı. Çünkü bir gün Türkiye'nin bu yola yönelmesinin şartlarını zarurî kılan, bu yolun işaret taşını atan, ne yalnız dünya savaşı, ne Demokrat Parti, ne şu, ne budur. Onun ilk işaret taşları, tâ 1924 Anayasasına kadar gider. 1924 Anayasası bir inkılâp Anayasası değildi. Bu Anayasa Millî Kurtuluş Türkiye'sine, Batı sisteminde klasik, liberal, her türlü inkılâpçı müdahalelere karşı korunmuş bir demokrasi nizamının yolunu çizdi. Bu nizamı mukadder kıldı. Atatürk'ün ondan sonra Anayasaya yaptığı zorlamalar, hatta tadiller, ilâveler, onun bu karakterini değiştiremedi. 1924 Anayasasına göre Türkiye, er geç liberal bir demokrasi istikametinde gelişecekti. Kapitalist bir iktisat nizamı gelişecek, sınıflar doğacak, sınıf kavgaları çıkacaktı. Oligarşi er geç hükümetin icraatına hâkim olacaktı. Halk iradesi, kalabalıkların oyu halini alacaktı. Bu anayasa ile devrimcilik, devletçilik, halkçılık gibi şeyler, meselâ 1937'de Anayasada tadiller yapılarak devlet nizamına mal edilmek istendi. Ama Atatürk devrinde de, İnönü'nün cumhurreisliği devrinde de bu ilkeler parti saflarında hiç bir zaman kahramanlarını, idealistlerini bulamadı. C.H.P. daima bir siyasî bürokrasi cihazı olarak kaldı.

Her şey Atatürk'ün varlığı ve anlayışı, İnönü'nün hükümetçiliği ile yürüyordu. Batıya yöneliş ve batı medeniyeti içinde yer almak kavramı, daima Batı demokrasisi özlemi oldu. Bu böyle olunca da bir gün, yani er geç, bu demokrasiye elbette ki bütün müesseseleri ile bir yöneliş olacaktı. Çünkü bunu önleyecek şartlar yoktu. Meselâ «Biz bize benzeriz!» gibi, fakat zaten benimsenmeyen sloganları bir tarafa bırakırsak, Türkiye'de *bize özgü* bir rejim ve nizam arayışı hiç bir zaman itibar görmedi. Hulâsa Anayasa, hatta bu Anayasaya devrimcilik, devletçilik gibi müdahale ilkeleri de katıldığı halde, aslında liberal bir Anayasa olarak kaldı. Ve rejim bir otoriter hükümet ve lider rejimi (régime présidentielle) mahiyetini muhafaza etti. Gerçi bir İkinci Adam da vardı. Ama onu bu mevkie, hâdisatın tabiatı getirdi ve lider için de o, hakikaten bir İkinci Adam'dı. Meselâ şu satırları okuyalım:

Fakat bu siyasî ve idarî dengeye rağmen, klasik Batı demokrasisi ve ilk fırsatta çok partili rejim, bu iki insanın da ruhunda, er geç mukadder olan nizamın bir özlemi olarak yaşadı. Bunu, daha aşağıda vereceğimiz bazı parçalarla göreceğiz.

*
**

BİR HANCI VE YOLCU HİKÂYESİ:

Demokrasiye yöneliş üzerindeki bu ön değerlendirmelerden sonra, şimdi olayların gelişmesine geçebiliriz. O olaylar ki, evvelâ İnönü'nün böyle bir zarureti ve tek parti rejiminden çok partili rejime geçilmesini savunması ile başlar. Otoriter hükümet, tek parti ve şef sisteminin yerine çok partili bir rejimin kuruluşu ile biter. Bu son; yalnız tek parti sisteminin değil, ama tek parti, yani C.H.P iktidarının da sonu olur. Böylece, bizzat İnönü de iktidarı kaybeder.

Ama olayların kronolojik gelişmelerine ve bu gelişmeler üstünde gerekli değerlendirmelere geçmeden önce, gene İnönü cephesinden bu olayı, daha bazı yönleri ile şekillendirmeye çalışmalıyız.

İnönü'nün bazı yakın arkadaşlarından, daha doğrusu İnönü'nün genel anlamda bir yakın arkadaşı, sanıyorum ki olmadığına göre, çevresinden, onun meselâ 1950'den önceki son kabinelerinde görev alan inanılır kimselerden bu konuda bazı şeyler dinlemişimdir. Evet, onun çevresinden diyorum, arkadaşlarından demiyorum. Çünkü İnönü'nün, öyle sanıyorum ki, daima çevresi ve arkadaşları vardır. Ama dostları değil... Çünkü içten ve çok yakın dostluk, bir ruhî angajman ifade eder. Halbuki İnönü kimseye angaje olmaz.

Gerçi bir arkadaşı vardı. Kendisinden başka türlü, başka mizaçta, ne yaşayış biçimleri, ne hayat ve dünya görüşleri hiç bir zaman birbirine benzemeyen iki ayrı insan. Ama bu iki ayrı insan, iki kaynaşmış arkadaştılar. Beraber oldukları zamanlarda da, ayrı oldukları zamanda da...

Hatta ona Atatürk'ün:

— *Artık bir müddet ayrı kalalım,*

deyip de, ona evinde istirahat yolunu gösterdiği zaman da... Çünkü onların mizaçları, yaşayış tarzları ayrı olsa bile, kaderleri birdi...

Eğer Şeyhülislâm Dürrîzade'nin fetvaları yürüyüp de Vahidettin'in, yahut İngiliz ajanlarının ellerine düşselerdi, darağaçlarına yan yana çıkacaklardı.

Ankara'da, hem de İstiklâl Savaşının en civcivli zamanında Çerkez Ethem Meclisin başına gelebilseydi, Yozgat'tan haber gönderdiği gibi, Mustafa Kemal'i Meclisin bir kapısına, İsmet'i diğer kapısına asacaktı.

Hulâsa Atatürk onun tek arkadaşıydı. Yoksa İnönü'nün daima çevresi vardır. Ve çevre demek, daima arkadaşlar demek değildir. Değerli tarihçimiz Prof. Enver Ziya Karal'la İnönü'nün bu cephesinden bahsederken, aramızda, bazı hoş benzetişler geçti. Bu konuşmamızdan bazı parçaları vereceğim:

Karal — *İsmet Paşa, partisinin başında bir hancı gibidir. Gelene «buyur», gidene «uğurlar olsun» der. Geleni de handa bir yerlere yerleştirir.*

Ş. S. — *Ama hiç bir zaman da hanın anahtarlarını gelene teslim etmez, öyle mi? Yani olsa olsa:*

«Sen kahve ocağına bak, sen ahırları, samanlığı işlet» der, o kadar mı?

Karal — *Tabiî. Sonra da gelip gidenlerin, kaç defa gelip gittiklerine de bakmaz. Filan, eskiden C.H.P. denmiş, sonra D.P. olmuş, sonra Hürriyet Partisini kurmuş, şimdi gene kalkmış hana gelmiş, handa postu sermiş demez. İsmet Paşa «hoş geldin» der, geçer. Ondan ne kadar faydalanırsa faydalanır ama, ona teslim olmaz...*

Karal'ın görüşlerinde, sanıyorum ki gerçek anlamlar vardır. Ve bu anlamlar, hancının kişiliğinden, hiç bir zerreyi zedelemez. Onu yalnız, olduğu gibi aydınlatır. O kadar ki, bir gün hanın şu ve burasına yerleştirilip de, sonra handa itibar görmeyen ve hancıya kızıp handan ayrılanların bazılarının, bu hancıya yıllar yılı süren kırgınlık, hatta kin ve düşmanlıklarında, sanıyorum ki daha ziyade, bir takdir hatası, yani onu değerlendirme yetersizliği vardır...

İşte bu hanın yolcularından bazıları, İnönü'nün daha 1938'de ve reisicumhur olduktan sonra tek partili rejimden ayrılmak ve çok partili rejime geçmek eğiliminde olduğunu söylerler. Hatta davet ettiği parti kongresinden sonra Mecliste, parti mebusları arasından bir Müstakil Grup teşkilini, bu hareketin tecrübesi sayarlar. Seçimlerde bazı adaylıkların serbest bırakılması gibi tedbirleri de buna eklerler. Fakat parlamento hayatımızda hiç bir iz bırakmadan geçen Müstakil Grup işini de, bazı adaylıkların serbest bırakılmasını da, önemli saymak mümkün değildir. Kaldı ki, o takdirde şu sual de cevapsız kalır:

— İnönü mademki bu niyette idiyse, o halde reisicumhur oluşundan sonra davet ettiği parti kurultayında, İnönü'nün «millî şef, değişmez başkan» ilân edilişini nasıl izah edersiniz? Çünkü millî şeflik müessesesi, demokratik bir müessese değildir. Demokrasi tecrübesine yöneliş-ten nişan vermez. Hele bir millî şeflik ve değişmez baş-

kanlık bir araya gelince, bu hareket ancak otoriter hükümet, tek parti ve tek şef sistemi demektir. Bu da, Batı anlamında demokrasi demek değildir...

Evet, ben bu soruyu, hem de ona en yakın insanlara çok sordum. Bu sorum daima cevapsız kalmıştır. Zaten bunun cevabını ancak bir kişi verebilirdi. O da, İnönü'nün kendisi. Ama söylev ve demeçlerinden başka ve onların dışında, tarihe rehber olacak beyanlarda bulunmayan, anılarını yazmayan, hatıra nakletmeyen İnönü, bu soruya cevap olacak açıklamlar yapmamıştır. Şu halde bu soru, İnönü kendi hatıralarını vermedikçe cevapsız kalacaktı. Öyle de oldu. Daha doğrusu cevaplar, düşünürlerin, tarihçilerin, yazarların kendi görüş ve ölçülerine göre biçimlendi. Yani daima çeşitli olarak, çelişmeli olarak, yahut yetersiz kalarak.

Hulâsa İnönü'nün tek partili rejimden, çok partili rejime geçiş kararını bütün cepheleri ile, çevresi değil, ancak kendi anlatabilirdi. Kendisine ise, böyle bir soru sormadım. İştedim ki ben olayların gelişmesini izlerken, kendi başıma kalayım. Ve hazır bir hükümden hareket etmiş olmayayım. Gerçi sonuç bellidir ve onun halk kalabalıklarını oy meydanlarına çağırışı, daha ilk seçimde onun yenilgisi olmuştur. Ama ne var ki, aynı tecrübeyi Atatürk de yapsaydı, aynı yenilgi ile karşılaşabilirdi. Nitekim 1930'da, gene, kendisinin meydana çıkardığı Serbest Fırka'nın hikâyesi malumdur. Serbest Fırkanın aslında bir halk adamı da olmayan lideri Fethi Beyin İzmir rıhtımlarında görülmesiyle patlayan olaylar, yırtılan resimler, Fethi Beye karşı haykırılan:

— *Bizi kurtar, bizi kurtar,*

sesleri, kalabalıkların şahlanmasının, halk bilinci demek olmadığının, tarihteki bin bir misalinden biridir. Ama ne var ki, bütün tarih boyunca, basit önder veya demagog, bunu daima halkın bilinci gibi saymıştır. Kalabalıkların gösterisi, millî irade sayılmıştır. Bu neticelerde, halk ruhunda birikmiş bazı dertlerin, olgunlaşmış ihtiyaçların dile geldiği de doğrudur. Ama

bu doğru olanla, İngiliz Generali Wellington'un dediği gibi köpük olanı, birbirinden ayırmayı bilmelidir (1).

Yoksa her kahramanın kaderi, zaten ve er geç bir inkârdan ibarettir. İnönü'ye gelince, sanıyorum ki o bu neticeleri şöyle değerlendirdi:

«— Yol açılmıştır. Yolcular er geç kendilerini bulacaklardır. Bana gelince, ben artık bir Millî Şef değil, muhalefet saflarında sadece bir direniş'im. Bu açılan yoldan sapmak isteyenlere karşı da, daima direneceğim...»

İnandığı bir davada, kendisine güvenen adam, ancak böyle düşünür. Bu ruh hali, insanın kendi kendisi ile bağdaşmasıdır. Buna varan adam, hatalar yapabilir, ama yenilmez...

İnönü, açtığı yolda çektiği çilelerden mutlu mudur? Bunu da İnönü'ye sormadım. Başkaları da sormayacaklardır. Çünkü büyük davalarında, bazı insanları kendi kendilerine bırakmak, onlara karşı yapılacak en saygılı harekettir...

*
**

EFLÂTUN NE DİYOR?

Olayların akışına geçmeden önce Eflâtun'dan bazı parçalar vermek, bizi konumuzdan ayırmak değil, konumuza bağlamak olacaktır. Çünkü Eflatun, yalnız devrinin değil, bütün devirlerin hocasıdır (2) Eflatun için söylenen şu sözleri, sanırım ki bütün dünya aydınları bilir:

---

(1) İngiliz Generali Wellington 1815'te müttefikleri ile beraber Waterloo'da Napolyon'u mağlup edip Londra'ya döndüğü zaman, halk tarafından çılgın sevinç gösterileri ile karşılanıyor. Fakat o bunlara karşı hissiz gibidir. Bu haline değinen bir yakınına da bu heyecanları «köpük - Scum» olarak vasıflandırır. Nitekim aynı halk bir gün gelecek ve bu defa Başvekil Wellington'un konağını taşa tutacaktır. O zaman da Wellington'un reaksiyonu şu tek kelimeden ibarettir: Köpük...

(2) Eflatun (Platon) ünlü Yunan Filozofu. İ. Ö. 429-347. Efla-

«Dünyadaki bütün kültür kitapları kaybolsa da, yalnız Eflatun'un «Devlet»i kalsaydı, insanlığın medenî öğretim ve eğitimi bu sayede kurtarılmış olurdu...» (1).

Şimdi biz de Eflatun'u, bu Devlet eserinin bazı cümlelerinden dinleyelim:

«Devletin gerçek vazifesi, sosyal kuvvetleri uzlaştırarak politikayı cemiyetin ilerleyişine çevirmektir.

Devrimler, birtakım basit sebeplerle meydana gelmiş gibi görünürse de, bunlar, birikmiş birçok kötülüklerin sonucudur. En sonunda demokrasi gelir. Demokrasinin esas prensibi, halkın egemenliğidir. (2). Ama milletin kendini yönetecekleri iyi seçebilmesi için, yetişkin ve iyi eğitim görmüş olması şarttır. Eğer bu sağlanamazsa demokrasi, otokrasiye geçebilir».

Kısaca ve gene Eflatun'a göre, halkın eğitimi zayıf olursa, demokrasi rejimi otokrasiye, oligarşiye kayacağı gibi, gene bu zaaf sürerse, oligarşi demagog türetir ve bir gün demagog, diktatör olur...

Ama Eflatun'un uyarıları bu kadar da değildir. Şu fikirler de onundur:

«Halk övülmeyi sever. Onun için, güzel sözlü demagoglar, kötü de olsalar başa geçebilirler. Oy toplamasını bilen herkesin, devleti idare edebileceği zannedilir.

Hulâsa, bütün sorumlulukların altında, beşer tabiatı gizlidir...»

Sanıyorum ki, Eflatun'dan yalnız yukarıya alınan cümleler bile, halkın kaderinde etkisi olacak rejimler getirmek çabasın-

---

tun, gerek Batıda Hıristiyan, gerek Doğu İslâm felsefesinin, moral ve siyaset anlayışının temelinde yatar.

(1) Amerikan edibi Emerson.

(2) Eski Yunan tarihçisi Herodot da Tarih'inin II. cildinde ve İran'da Dârâ ile arkadaşlarının hükümet şekli üstündeki tartışmalarından bahsederken, demokrasiyi, en övücü cümlelerle özetler.

da olan insanların, vicdan sorumluluklarını belirtmek için yeterlidir. Sonra gene bu sözler, sanıyorum ki ele aldığımız bahse daha baştan ışık tutacak kadar açıktır. Bizde girişilen tecrübeye gelince, bu sözler bize, hem dün, hem bugün, hem de yarın için çok şeyler düşündürücü olsa gerektir: *Eğitim zayıf olunca demokrasi otokrasiye, oligarşiye dönecektir.*

Halkın bu zaafı sürerse, oligarşi demagog yaratacaktır. Ve demagog bir gün diktatörlük hevesine düşecektir. Hulâsa kalabalıkları halk saymak, kalabalıkların sürüklenişini halk iradesi saymak, oy toplamasını bilen herkesin devleti idare edebilirim hatasına düşmesi öyle gerçekler ki, bunlar, bizim bahsimiz ve hikâyemizde her zaman, gerçekliklerini açığa vuracaklardır.

Hulâsa İnönü kararını verirken, vicdan muhasebesinde, her halde çetin anlar yaşamış olsa gerekir. Şimdi olayların akışını izleyebiliriz.

***

İNÖNÜ'YÜ DİNLEYELİM :

İnönü'ye göre Türkiye'de, demokrasiden önceki devre de bir demokrasi idi. Yani Türkiye'de, çok partili rejime geçmeden önceki devrenin devlet yapısı da demokratikti. Meselâ onun şu sözlerini okuyalım:

> *«İdaremiz, bütün manasıyle halk idaresidir. Bu idare, demokrasi prensiplerini Türkiye'nin bünyesine ve hususî şartlarına göre tekâmül ettirmektedir. Türkiye'de halk idaresinin amelî tedbirlerini bulurken ilk günden itibaren, taklit bir idareye düşmekten sakındık ve daima sakınacağız.*
>
> *İkinci Dünya Savaşının başından beri, türlü değişmelere uğramış mahdut ve kararsız vatandaşlarda uyanan taklit prensiplerine, Türk milleti şiddet ve muvaffakıyetle karşı koydu. Savaş sonunda ve sonrasında uyanmak is-*

tidadı gösterecek yeni teklif arzularına da, kesin olarak karşı koyacağız».

1 kasım 1944 (Meclisin VII. dönem II. toplantı yılını açarken).

İnönü'nün bu sözlerinde, memleketin o zamanki idaresinin tâ baştan beri demokratik bir yapıya malik olduğu hakkındaki görüşü açıkça dile gelmiştir. Bu halk idaresinde milletin yeri, gene İnönü'nün diğer bir açış nutkunda şöyle ifadesini bulmuştu:

«Türk milleti, insanca düşünceleri ve prensipleri ile büyük bir manevî varlıktır. Türk milleti, kendi içinde bir ve beraber olarak, Büyük Millet Meclisinin etrafında toplanmış büyük bir kudrettir».

1 kasım 1943 (Meclisin VII. dönem I. toplantı yılını açarken).

İnönü'nün yukarıda verilen görüşleri, yorumlanmaya ihtiyaç göstermeyecek kadar açıktır. Ama bu sözler, ancak tek partili bir toplumda söylendiği takdirde manalarını alırlar. Yoksa bu görüşleri Batı anlamında bir demokrasinin ölçülerine vurursak, bu manalar değişir. Çünkü klasik demokraside, Meclis etrafında birlik ve beraberlik yoktur. Meclis dışında ayrı ayrı eğilimlere bağlı toplumların, Meclis içinde ve ayrı kanatlar teşkil eden temsilcileri tarafından karşılıklı murakabesi vardır. Kaldı ki biz, daha önce değindiğimiz gibi, ne tam bir demokrasi, ne tam bir otoriter rejim devleti idik. Türkiye, demokratik nitelikler taşıyan ve köklerini Batılı demokrasilerden alan bir Anayasa temeli üstünde, tek partili bir otoriter rejim sürdüren, çelişmeli bir siyasî idare içinde yaşamıştı. Yani inkılâp hamleleri içinden gelen, fakat inkılâbın devamlılığını kanunlaştırmayan bir Anayasa temeli üzerinde yaşıyordu. Bu Anayasanın bütün ilkeleri ve müesseseleri dışarıdan alınmıştı. Ama bu haliyle ilk fırsatta, bir Anayasa değişikliğine gitmeden tek partili otoriter rejimi, çok partili Batı parlamentoculuğuna çevirmek mümkündü. İnönü'nün biraz önce verilen 1 kasım 1944 tarihli demecinde kastettiği tekâmül, bu olsa gerektir.

Hulâsa, partinin 10 mayıs 1931 tarihinde Ankara'da toplanan III. kongresinde kabul edilip, Büyük Millet Meclisinin 5 şubat 1937 tarihli toplantısında Anayasaya giren cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, layiklik, devletçilik, inkılâpçılık ilkeleriyle dahi, bu Anayasa demokratik niteliğini muhafaza etti. Zaten biz, bu ilkeleri de dışarıdan aldık. Cumhuriyetçiliğin, milliyetçiliğin, halkçılığın, layikliğin, devletçiliğin, inkılâpçılığın da Batıda bizden önce uygulandıklarını biliyoruz. Ama bunların hepsi bir arada alınınca, o zaman biz bunlara «Atatürkçülük, Atatürk ilkeleri» diyebiliyoruz.

Hulâsa İnönü'nün yukarıdaki sözlerinde yer alan halk devleti, demokrasi ve taklitçilikten kaçınma anlamlarını yorumlarken, pek fazla dar ve mutaassıp olmamak daha doğrudur. Bu gerçeği aşağıdaki parçada, bizzat İnönü'nün sözleri ile de doğrulayacağız.

DEMOKRASİ, BELKİ DE BİR ÜLKÜYDÜ?

Evet, konuyu bu açıdan alınca, gerek Atatürk, gerek İnönü için demokrasinin, hatta çok partili rejim olarak özlendiğini, İnönü'nün, aşağıda verdiğimiz beyanlarından takip edebiliyoruz. İnönü'nün resmî çerçeveli nutukları dışındaki çok manalı bir konuşmasında, bu bakımdan önemli izler buluyoruz. Bu konuşma, 10 kasım 1962'de ve Atatürk'ün fani hayattan ayrılışının 24. yıldönümü münasebetiyle, Türk radyolarından 19.30'da yayınlanmıştır. İnönü'nün «Radyoda ilk defa olarak Atatürk üzerinde konuşacağım» cümlesiyle başlayan bu uzun ve muhtevalı konuşmasında, cidden önemli parçalar vardır. Hatta bana kalırsa bu konuşma İnönü'nün, Atatürk ve ilkeleri hakkında en toplu konuşmasıdır. Bu cildin birinci kısmında da ele aldığımız bu konuşmadan burada da bazı parçalar verelim:

> *«Atatürk devlet idaresinde, istiklâlci, cumhuriyetçi ve demokratik rejimci olarak tarif edilmek lâzımdır».*

«Atatürk idaresi rejim bakımından şu devrelere ayrılır: 1919-1920'ye kadar, millet bünyesi içinde, heyeti temsiliye şeklinde demokratik idare. 1920-1926'ya kadar, tam manasıyle, partiler murakabesi altında idare, 1926'dan 1930'a kadar suikastları, isyanları bastırma devri. 1930'da durum elverir vermez muhalefet partisinin bizzat Atatürk tarafından istenmesi. 1930'dan sonra, tekrar muhalefetsiz rejim zarureti».

Eğer sağlığı müsaade etseydi, belki de İkinci Cihan Savaşından önce bile, gene bizzat Atatürk, eserini tamamlayacaktı. Çünkü Atatürk temel kanaatte cumhuriyetin ve millet hâkimiyetinin, iktidar ve muhalefet partileri rejiminde olacağına yürekten inanmaktaydı».

«Hulâsa etmek isterim: Milletimizin bir asırdan beri ilerleme davasının gerçek temsilcileri, farksız olarak, demokratik rejimle devlet idaresini hem mümkün, hem asıl ödev saymışlardır. Başka her tefsir, açık gerçeklerin şeklini bozmaktan başka bir şey değildir».

«Demokratik rejim, Atatürk idaresinin amacı olmuştur. Atatürk idaresi demokratik rejimi hazırlama devridir.

«Atatürk, ömrünün sonuna kadar, demokratik rejimi kurmak için uğraşmış, güçlükleri yenmiş, tamamlanmasını da, milletin diğer bazı ihtiyaçları gibi, yeni nesillere bırakmıştır».

*
**

İNÖNÜ'YE GÖRE, ATATÜRK'Ü DEVAM ETTİRMEK VE TAMAMLAMAK!

İnönü'nün beyanları açık, kesindir. Bu beyanlara göre demokrasi, Atatürk hareketinde bir ülküydü. Ama Atatürk ve İnönü bu demokratik rejimden acaba ne anlıyorlardı? İnönü'nün beyanlarının diğer bir cümlesinde bu sorunun da cevapları belirtilmiştir:

«Devletin idare usulü millî hâkimiyet; yani tatbikî şekilde demokratik rejimdir».

Bu tatbikat şeklini de açıklamıştır:

«Millet hâkimiyetinin iktidar ve muhalefet partileri rejiminde olacağına yürekten inanmak...»

Kısacası bu beyanların mantığına göre —gerek Atatürk, gerek İnönü— ki, İnönü bu parçaların alındığı nutkuyle, Atatürk'ün felsefesini anlattığını işaret eder, Fransız inkılâbının getirdiği yönetici fikirlere bağlıdır. Zaten aynı nutkunda, 1789 Fransız İhtilâlini, bir burjuva ihtilâli sayanlara çatar ve Atatürk'ü; yabancı aydınların görüşlerini de vererek «medenî manada bir ıslahatçı ve insaniyetçi devlet adamı» olarak vasıflar...

Tek Adam hakkında İkinci Adam'ın bu sözleri ve işaretleri önemlidir. Ve bunlara göre şu sonuç çıkar ki; Batı manasında, yani çok partili denetime dayanan bir parlamento rejimini Atatürk hareketinin tâ başından beri özlemiştir. Ve gene bu beyanlara göre Atatürk, bazı tecrübelere rağmen sağlığında başaramadığı bu rejimi kurmak işini, kendinden sonrakilere bırakmıştır. Bu «kendinden sonrakiler» arasında ise, en başta «İkinci Adam» vardır. O halde onun yöneldiği hareket, Atatürk'ün eğer sağlığı müsaade etseydi, «belki de İkinci Cihan Savaşından önce» başarmaya çalışacağı hareketti. Yani bu beyanlarda İnönü bu harekette, Atatürk'ün, bir devamcısı ve tamamlayıcısı olarak meydana çıkmaktadır...

İnönü'nün bu beyanlarının ve izahlarının aksini ispat etmek güçtür. Zaten daha 1924 Anayasası ile Türk hareketinin, klasik manada bir Batı demokrasisine yöneliş anlamı taşıdığı, gerek *Tek Adam*'ın III. cildinde (1), gerek *İkinci Adam*'ın I. cildi ile (2) bu cildin ilgili kısımlarında belirtilmişti. Bizim görüşümüze göre bu, inkılâpçı dinamizm ile bir çelişmedir (3).

---

(1) Ş. S. Aydemir: *Tek Adam*. Bahis VII. (Cilt III).

(2) Ş. S. Aydemir: *İkinci Adam*. Cilt I. Bahis XII (İnkılâpçı Dinamizm ve Bir Çelişme).

(3) Türk inkılâbının vasfı ve ideolojik unsurları, 1932'de yayınlanan *İnkılâp ve Kadro* isimli eserimizde, o devrede «Kadro Hareketi» olarak tanınan *Kadro* dergisi neşriyatında, etrafıyle incelen-

Fakat burada konumuz, kendi görüşümüzü tartışmak değil, İnönü'nün İkinci Dünya Savaşından sonra çok partili rejime geçiş olaylarını izlemek olduğu için, konumuzu bu yolda işlemeye devam edelim...

TEK PARTİ KONUŞMAZ!

Demokrasiye geçiş mücadelesinin bayrağını, siyasetçilerden önce basın açtı. 1945'te Vatan gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman, demokrasinin bayraktarı olarak belirdi. Bu arada Meclis içinde ve dışında, demokratik bir parlamento rejimine geçişin doğum ağrıları kaynaşıyordu. Hamdullah Suphi Tanrıöver, kendine göre bir hürriyet peşindeydi. Haricî vaziyetlerdeki değişikliklere paralel olarak iç vaziyetlerde de değişiklik istiyordu. Bu da, Meclise demokratik rejimin girmesi manasına geliyordu. Fuat Köprülü, parti içinde bir muhalefet bayraktarı gibiydi. Nisanın ilk haftasındaki parti grubunda, hükümete itimadı olmadığını belirterek sert tenkitlerde bulundu. 5 nisan akşamı kendisini ziyarete gelen gazeteci mebus Asım Us'a İnönü, grup toplantısı hakkında izahatı dinledikten sonra, bu işlerin bir tertip olup olmadığını soruyordu. Bu tertip kelimesinin altından çıkan mana ise, yeni bir partinin işaretlerini araştırmak olabilirdi.

Fakat sıkıyönetim ve gazete kapatmak hakkı, hâlâ hükümetin elindeydi. Bunlar birer Damokles kılıcı gibi basının ba-

---

miştir. Kadro görüşüne göre Türk inkılâbı bir ıslahat hareketi ve Atatürk bir ıslahatçı değildir. Kadro görüşüne göre Türk Millî Kurtuluş Hareketi, bir inkılâbın bütün vasıf ve unsurlarını taşır. Bu unsurlar arasında ise onun klasik manada bir siyasî demokrasiden başka bir şey olduğu ve Batıda, sömürgecilik nizamı ile sınıf mücadelelerinin beslediği Batı demokrasisi ile Türk inkılâbının, tarihî zorunluklarla temel nitelikler bakımından çeliştiği, etrafıyle izah edilmeye çalışılır *İnkılâp ve Kadro*'nun 1968'de Bilgi Yayınevi'nce yeni baskısı yapılmıştır).

şında asılıydı. Meselâ Başvekil Recep Peker bir süre sonra, 28 mayıs 1947'de bile sıkıyönetimin uzatılması tasarısını Meclis-te savunurken, şu sözleri söylüyordu:

«Hangi gün şafak sökerken, gözlerimizi açtığımız zaman, memleket içinde istilâ kuvvetleriyle çarpışmaya mecbur olacağımızı bilemeyiz. Evet, bu bir ihtimaldir ki, tam kanaatle aksi iddia edilemez...» (1)

Doğrudur, edilemezdi de. Ama bu yetkileri ve yönetimi elinde tutan bir hükümetin de, dilediği zaman muhaliflerine ve muhalif matbuata neler yapacağı da belli olmazdı. Onun için 1945 yılı, basın ve siyaset çevrelerinde, hareketli ve sinirli geçiyordu.

Nihayet 7 haziran 1945'te Meclise verilen bir takrirle, çok partili rejime doğru, evvelâ C.H.P. içinde bir hareket başladı. Partinin tanınmış 4 üyesi parti grup başkanlığına verdikleri bir takrirle, memlekette demokratik usullerin daha geniş tat-

---

(1) Bugünkü kuşağın, bizde sıkıyönetim (idare-i örfiye) tarihi hakkında pek bilgisi yoktur. Ama müessese, Meşrutiyet devri de dahil olduğu halde, yakın tarihimizde, hem de yakın günlere kadar, hemen devamlı olarak işletilen bir müessesedir. Sıkıyönetimi, normal idare ve yargı organları dışında, bir askerî idare ve yargı makamının, olağanüstü karar ve müdahaleleriyle, belirli işlerin yönetilmesi demektir. Tabiatıyle ve çok defa bu idare usulü, ancak gerekli şehir, il ve bölgelerde yürütülür.

Memleketimizde idare-i örfiye terimi ilk defa 1293 (1877) tarihli Kanunu Esasinin 113. maddesinde yer almıştır. 20 eylül 1877'de bu kanuna dayanılarak bir de İdare-i Örfiye Kararnamesi çıkarıldı. Bu kararname çeşitli tarihlerdeki ek ve tadillerle tam 47 yıl yürürlükte kaldı. 22 mayıs 1940'ta kabul edilen 3832 sayılı İdare-i Örfiye Kanunu yeni esaslar getirdi.

Bizde idare-i örfiye tatbikatı Istanbul ve çevresinde 31 mart 1909 irtica hareketiyle başladı. 3 yıldan fazla sürdü. 8 ekim 1912'de Balkan Savaşı başlayınca tekrar yürürlüğe girdi ve Mondros Mütarekesine kadar sürdü.

16 mart 1920'de Istanbul işgal edilince, ertesi gün gene idare-i örfiye ilân edildi. 2 ekim 1923'te Istanbul'un işgali son bulunca kal-

bikine geçilmesini istediler. Buna «dörtlü takrir» denilir. Altında sırasıyle Celâl Bayar'ın, Refik Koraltan'ın, Fuat Köprülü'nün ve Adnan Menderes'in imzaları bulunuyordu. Bu takrirle beraber, parlamentoda yeni bir parti hareketinin kesin işareti ve bu yeni partinin kurucu kadrosu da belirmiş oldu (1). Takrir, parti grubunun 12 haziran 1945 tarihli toplantısında

---

dırıldı. Ondan sonra ve şark isyanları dolayısıyle şarkın muhtelif yerlerinde, muhtelif tarihlerde idare-i örfiye uygulamaları oldu. 23 kasım 1927 tarihine kadar sürdü.

İkinci Dünya Savaşı başlayınca Meclisin 25 kasım, 1196 numaralı kararıyle, Istanbul ve Trakya ile Kocaeli ve Çanakkale vilâyetlerinde idare-i örfiye ilân edildi. Her altışar ay devrede ve 11 defa uzatılarak 23 aralık 1945 tarihine kadar sürdü.

Ondan sonra ise Kıbrıs ve 6/7 eylül hadiseleri dolayısıyle konulan sıkıyönetim Ankara, İzmir ve Istanbul'da uygulandı. Bu sıkıyönetim 7 haziran 1956'da ve en son İzmir'den kaldırılmak suretiyle Ankara ve Istanbul vilâyetlerinde sıkıyönetim ilân edildi. 27 mayıs ihtilâlinden sonra da bu idare devam ederek, 1 aralık 1961 tarihine kadar sürdü. 20/21 mayıs olaylarıyle bu idare tekrar yürürlüğe girdi.

(1) Bu uzun takrirden burada bazı önemli parçaları vermeliyiz:

«Daha ilk kuruluşundan beri Türkiye Cumhuriyetinin ve Cumhuriyet Halk Partisinin en esaslı umdesini teşkil eden demokrasi prensiplerine inanmış ve Türk milletinin, ancak bu prensiplerin tamamıyle tatbiki sayesinde refaha ve saadete kavuşacağı kanaatine bağlanmış olan vatandaşların bütün memlekette ve bilhassa partimiz mensupları arasında en büyük ekseriyeti teşkil ettikleri şüphesizdir İşte bu kanaatledir ki, milletçe özlenen bu amacın gerçekleşmesi için, lüzumlu gördüğümüz tedbirleri, partimizin Meclis grubuna arz ve teklif etmeyi borç bildik».

Bundan sonra takrir sahipleri, Atatürk'ün de adına bağlı olan Teşkilât-ı Esasiye kanunlarının demokratik ruhuna işaret ederek Atatürk'ün muvaffakıyetsizlikle neticelenen Serbest Fırka tecrübesine değinmekte, Müstakil Grup Kanunundaki demokratik ruhu artık meydana çıkarmanın zamanı geldiğini kaydederek 3 maddelik bir teklifte bulunmaktadırlar:

1 — Millî hâkimiyetin en tabiî neticesi ve aynı zamanda dayanağı olan Meclis murakabesini, Anayasanın yalnız şekline

okundu ve reddedildi. Bunun üzerine ve 17 eylül 1945'te Celâl Bayar milletvekilliğinden istifa etti. Grubun 25 eylül 1945 toplantısında ise Bayar'ın diğer iki arkadaşı, yani A. Menderes'le F. Köprülü «partinin iç durumunu bozmak için partide kaldıkları» gerekçesiyle partiden çıkarıldılar. 27 kasımda Koraltan için de ihraç kararı alındı. Bu suretle de yeni bir parti kurulması istikametinde serbest çalışmalara fiilen geçilmiş oldu. Zaten yeni bir parti kurulacağı sözleri, daha mayıs başından beri yaygındı...

Şimdi olayları izleyelim:

Dörtlü takrir, C.H.P.'nin 12.6.1945 tarihli toplantısında okunmuş, tartışmaya arz edilmiş ve parti grubu tarafından reddedilmişti. Bu takririn; daha önce bizzat İnönü tarafından demokrasiye geçiş eğilimleri açıklandığı halde grupta bu kadar

---

değil, ruhuna da tamamıyle uygun olarak tecellisini sağlayacak tedbirleri almak.

2 — Yurttaşların siyasî hak ve hürriyetlerini, daha ilk Teşkilâtı Esasiye kanunumuzun gerektirdiği genişlikte kullanabilmeleri imkânını sağlamak.

3 — Bütün parti çalışmalarının, yukarıdaki esaslara tamamıyle uygun bir şekilde yeniden tanzimi.

Cumhurbaşkanımızın 19 mayıs 1945 tarihli nutuklarında «siyaset ve fikir hayatımızda Demokrasi prensiplerinin daha geniş mikyasta tatbiki hüküm süreceği» hakkındaki ifadeleri, bu teklifimizin vakitsiz ve yersiz olmadığı hakkındaki kanaatımızı büsbütün kuvvetlendirmiştir...»

Takrir sahipleri görüşlerini, dünyanın o günkü gidişatına da dayamışlardı. Meselâ takrirden şu cümlelerini de verelim:

«Bütün dünyada hürriyet ve demokrasi cereyanlarının tam bir zafer kazandığı, demokratik hürriyetlere riayet prensibinin, milletlerarası teminata bağlanmak üzere bulunduğu şu günlerde, memleketimizde de Cumhurbaşkanlığından en küçüğüne kadar bütün milletin aynı Demokratik ülküleri taşıdığından şüphe edilemez».

NOT: Yukarıda değinilen «Milletlerarası teminat», o sırada Birleşmiş milletlerce hazırlanmakta olan İnsan Hakları Beyannamesi olsa gerektir. Bu beyanname çok daha sonra, 10 aralık 1948 tarihinde ikmal ve ilân edilmiştir. Bu beyannameye Türkiye de imza koydu.

şiddetli bir tepkiyle karşılaşmasının nedenlerini, akıl ölçüleri ile değil de psikolojik tepkilerle izah etmek daha doğrudur. Hakikaten de, yeni bir parti kurma söylenti ve hareketlerinin yaygınlaştığı o günlerde, parti içinde ve o zaman müfritler diye tanınan bir grubun, böyle bir harekete karşı ruhî tepkileri şiddetliydi. Bu hareketi yersiz ve İnönü'nün böyle bir tecrübeye yönelişini vakitsiz buluyorlardı. Bu görüş ve tepkiler ise o günlerde basında ve hele Ankara'nın aydın çevrelerinde günün konusuydu.

Ama partinin adının açıklanması ve kurulması için aradan oldukça uzun bir zamanın geçmesi lâzımdı. Bu zaman, siyasî sondajlar, nabız yoklamaları, dedikodular; demeçler, hulâsa gizli, açık kaynaşmalarla tâ aralık 1945 ayına kadar sürecektir. Celâl Bayar ancak 2 aralıkta C.H.P.'den ayrılacak ve 4 aralık 1945'te, yeni bir parti kuracağını basına açıklayacaktır...

*
**

KORALTAN'IN EVİNDE HAPSEDİLEN PROGRAMCI:

Burda evvelâ şunu işaret edelim: Bu kitapta biz, Türkiye' de demokrasiye yönelişten ve demokratik hareketlerden bahsederken anladığımız mana, sadece çok partili rejime geçiştir. Yoksa demokrasinin, tâ 2500 yıl öncesinden başlayan tarifleri ve bunun zamanımıza kadar süren gelişmeleri, bahsimizin dışındadır. Evet, bu anlam üzerinde tâ 2500 yıl öncesinden başlayan çeşitli tarifler ve anlam çatışmaları, bu 25 yüzyıl içinde bir görüş birliğine bağlanamadıktan başka, bugün bu anlam farkları, hatta daha da çelişmelidir. Bu konuda meselâ şu kadarını kaydedelim ki, bugünkü bölünmüş dünyada komünist ülkeler kendi rejimlerini hakikî demokrasi sayarlar ve devlet nizamlarına «halk demokrasisi» derler. Batıya göre ise komünizm, antidemokratik bir nizamdır ve asıl demokrasi, Batıda yaşar ve parlamentoculuk, yani çok partili rejim, bunun, en tipik müessesesidir. Bu noktayı böylece kaydettikten sonra şimdi, olayların gelişmesine bakalım.

O günlerden sonra Ankara'da İnönü ile Celâl Bayar, dikkatlerin, tecessüslerin iki kutbu haline geldiler. Çankaya köşkü, gelişmenin daha ziyade stratejisi üstündeydi; Yani rejim için yeni kanunlar hazırlanmalıydı. Bu arada yeni bir seçim kanunu lâzımdı. Müfritler ise; daha ziyade parti içinde ve yönetim kurulu etrafında hareketteydiler. İsmet Paşanın bu tecrübesine karşı kuşku, hepsine hâkimdi. Bayar'a gelince o, Meşrutiyet caddesinin başındaki apartman katında (1) dikkatleri ve gazetecileri üzerine çekmemek için, daha ziyade şunun bunun ve en çok Refik Koraltan'ın evinde hazırlıklarla meşguldü. O günlerde bu dört kurucunun, her gün biraz daha süzülen yüzleri, her gün biraz yorgunlaşan, dalgınlaşan halleri ile öğle yemeklerini Yenişehir'de o zamanki Özen Lokantasının bir köşesinde sessizce yediklerini görürdünüz. Toplandıkları evden buraya yayan gelirlerdi. Yollarda da konuşmazlardı. Rastlaştıkları tanışlarına, Bayar her zamanki gibi resmî, Koraltan her zamanki gibi aşırı samimî, Menderes ise, ilk defa bir büyük oyun için sahnede yer alan, fakat sahneye neler getireceği henüz bilinmeyen bir genç artistin, yarı hareketli, yarı ürkek jestleri ile selâm verirlerdi. Köprülü'ye gelince, onda gelip geçenleri, ekseriya fark etmeyen bir hal vardı. Her zaman olduğu gibi...

D.P. kuruluşunun hazırlık devirleri hakkında ağızdan ağıza dinlediklerimiz çoktur. Fakat yazılar azdır. Ama bu hikâyelerin en hoşu, Refik Koraltan'ın evine kapatılan bir programcının hikâyesidir. Ve hikâyeyi bu programcı, bana birkaç kere anlattığı gibi, eserinde de nakleder. Eserin adı «Yaşadığımız Devrin İçyüzü»dür. Yazarı: Ahmet Hamdi Başar...

Başar'la görüşlerimiz her zaman birleşmez ama; çok eski dostuz. Eserin macerasını, her yazısında olduğu gibi sade, açık,

(1) Celâl Bayar'ın Çankaya caddesi üzerinde ve pek geniş bir bahçe içinde büyük bir evi vardır. Fakat o sırada da bu ev, bir sefarethaneye kiraya verilmişti ve Bayar, Meşrutiyet caddesi başındaki bir apartmanın, basit bir dairesinde oturuyordu.

zaman zaman kendi kendisini de yererek, kendi kendisi ile de söyleşerek anlatır:

Başar hikâyesine İnönü'nün 19 mayıs 1945 nutkuna değinerek başlar. Millî Şef, «siyasî bünyemizin demokratik esaslara uygun olmasını» istemiştir. Madem böyle deniliyor, o halde bizde de artık yeni partiler kuracaklardır. Başar şöyle yazar:

> «— *İşte benim Dörtlerle, onları yeni bir muhalefet partisi kurmaya teşvik için yaptığım teşvik ve temaslar, bu sıralara rastlar. Evvelâ, bunlardan biri, sonra ikisi, nihayet dördü ile konuşmalarımız, çalışmalarımız oldu. Müstakbel hürriyet kahramanlarımız evvelâ çok çekingen ve kararsızdılar. Nihayet Dörtlerle birlikte yapılan toplantılar ve görüşmelerden sonra, benim de dahil olacağım beş kişilik bir kurucu heyet tarafından Demokrat Partinin kurulmasına karar verildi».*

Eh, iş madem ki buraya vardı. O halde bu partiye bir de program lâzım. İşte Başar bu konuda hoş şeyler nakleder: Florya kumsallarında Koraltan'la gizli konuşmalar, Bayar'la, Koraltan'la ve sonra diğer iki arkadaşıyle Istanbul'daki temaslar. Nihayet mutabık kalınan esaslara göre Başar'ın bunları Istanbul'da programlaştırması...

Bunların hepsi olur ve Başar, hazırladığı program taslaklarının görüşülmesini bekler. Nihayet bir gün Koraltan Istanbul'da görünür. Neyse arada bir şeyler geçer ve nihayet 1945 aralık başında Başar Ankara'ya çağırılır.

Müstakbel kurucular onu hemen, Koraltan'ın Ankara'da Ziya Gökalp caddesindeki evine kapatırlar. Sokağa çıkmayacaktır. Kimseye varlığını duyurmayacaktır. Kimseye görünmeyecektir. Ondan istenilen, program hazırlamaktır. Sonra öğleden sonraları durmadan toplanırlar...

Başar programcıdır, çalışkandır. Nice derneklerin, nice partilerin programlarını hazırlamış, fakat sonra hepsinin dışında kalmıştır. Hatta Atatürk bile onu bir aralık 3 ay yanın-

da gezdirir. Ondan programlar ister. Ama son, daima aynı (1). Başar çalışkan, ama beraber çalışılması güç bir insandır. Çünkü kendine göre doktrincidir. Fakat bu doktrinin nerede başlayıp, nerede bittiği bilinmez. Demokrat Partı ise nihayet, her parlamentodaki demokrat partiler gibi bir «orta parti» olacaktı. Bu orta partiler ise doktrin partileri değildir. Bu partilerde programlar, yalnız yapılırken okunur ve o kadar. Parlamentolarda bu partilerin biri gelir, biri gider ve sonra devran gene o devran, âlem gene o âlem. Yani demokratik parlamento nizamı budur.

Ama Başar'a bunu anlatamazsınız. Hulâsa gece gündüz tartışılır. İlk isyan bayrağını çeken Adnan Menderes olur. Toplantılar Bayar'ın evine nakledilir. Ortaya Başar'ın «ne berbat yarabbi!» diyeceği bir şeyler korlar. Başar'a ise, gene İstanbul'a yol görünür. Bayar'la Koraltan onu istasyona kadar teşyi ederler. Başar'ın ayrılırken Bayar'a son sözleri şunlardır:

«— Menderes'ten sakınınız. En kuvvetli adamınız, en tehlikeli adamınızdır...»

Bayar ertesi günü, 7 aralıkta, Demokrat Partinin 85 maddelik tüzüğünü ilgili makamlara gönderir.

Partinin tüzüğünde başlıca şu esaslar vardı:

— *Serbest seçim.*
— *Dini politikaya alet etmemek!*
— *Özel teşebbüse önem vermek.*
— *Sendikaların kuruluşunu teşvik etmek.*

Demokrat Parti kurulmuştu. Demokrat Partinin adı Halk arasında, daha ilk günlerde, Demir Kırat olarak yayıldı (2).

*
**

(1) Ahmet Hamdi Başar bu enteresan yolculuğu ve hazırlıkları *Atatürk'le Üç Ay* isimli eserinde anlatır.

(2) D. P. programı, T. Z. Tunaya'nın *Türkiye'de Siyasî Partiler* isimli eserinde verilmiştir.

İNÖNÜ, MUHALEFETE HUKUKÎ TEMELLER HAZIRLIYOR:

Muhalefet partisi kurulmuştu. Basın bu kuruluşu, çoğunlukla iyi karşıladı. Fakat mevcut kanunlar, muhalefetin serbest teşekkülü için yetersizdi. Yeni seçime gitmeden bunu tamamlamalıydı. İşte bu sırada İnönü ve C.H.P., bu hazırlıklarla meşguldüler. Bu hazırlıklar, 1946'nın ilk aylarında, artık tamamlanmış bulunuyordu. O zamana kadar belediyelerde, vilâyet idare heyetleri ve mebus seçimlerinde iki dereceli intihap usulü uygulanıyordu. Seçimler fiiliyatta pek de gizli değildi. İşte yeni çıkarılan kanunlarla bu usuller değiştirildi. Tek dereceli ve kapalı zarfla seçim usulleri, şu kanunlarla getirildi.

29.4.1946'da Belediyeler Kanununun seçime ait maddelerinin tadil kanunu çıkarıldı.

5.6.1946'da Seçim Kanunu tadilleri kanunu çıkarıldı.

11.6.1946'da Vilâyetler İdaresi Kanununun seçimle ilgili maddeleri değiştirildi ve bu arada:

5.6.1946'da Cemiyetler Kanunu değiştirildi.

Bu son değişikliklerle artık, cemiyet ve partiler kurmak için, hükümetten müsaade almak yerine, sadece hükümete haber vermek kâfi gelecekti. Bu değişiklikleri yeni kararlar takip etti: Belediyeler, vilâyetler ve Büyük Millet Meclisi seçimleri yenilenecekti. 21 temmuz 1946'da yeni Meclisin seçimleri yapılacaktı.

Bu arada İnönü'nün bu değişikliklere paralel olarak, hem dünyanın gidişini ortaya seren, hem havaya emniyet getirmek gayesini güttüğü aşikâr olan bir konuşmasına da ayrıca değinmeliyiz. Bu konuşma C.H.P.'nin 10 mayıs 1946'da toplanan Kurultayın açılış nutkudur. İnönü'nün bu nutkundan bazı parçalar vermeliyiz:

«Türk halkının yeni bir hamlesine karar vermeniz için sizi davet ettim. Bu hamle, tek dereceli seçim meselesidir.

«Seçimi, tabiî olarak 1947 için düşünüyorduk. Fakat dış ve iç politika gerekleri, memleket idaresini bir an önce kararlı kılmak mecburiyetini gösterdi. Dünyanın hali karanlıktır. Bu yolda ne ihtimaller karşısında kalacağımızı tahmin edemeyiz. Gelecek sene bu ihtimalleri, temsil müddeti bitmiş bir Büyük Millet Meclisi ile karşılamak gibi bir durumda bulunmaktan sakınmak isteriz».

«Memleket içinde de bir seneden beri, Büyük Meclisin otoritesi üstünde saygılı olmayan tartışmalar olmuştur. Seçim kanununu Meclise göndermekte geciktiğimiz kanaatinde olanlar vardır. Hatta yeni partiler (1) seçime hemen girecek durumda olduklarını da söylemişlerdir. İçeride ve dışarıda hiç bir politika, otoritesinden şüphe edilen bir Büyük Millet Meclisi ile yürütülemez».

«Bütün bu mülâhazalardan sonra şunu da açık olarak söyleyeyim ki, vatandaş oylarını kazandığımız yerde haksız ve kanunsuz hareket ettiğimiz, kaybettiğimiz yerde de lâyık olduğumuza uğradığımız propagandasından ürkmeyeceğiz. Kazanırsak, vazifemizi yapmakta devam edeceğiz. Kaybedersek, karşıya geçerek, fikirlerimizi ve siyasetimizi savunmaya çalışacağız».

«Büyük Kurultay tek dereceli seçim üstünde karar verdikten sonra, benim değişmez genel başkan vasfım üzerinde de bir karar almaya davet olunacaktır. Arkadaşlarımın bana muhabbetlerini bilirim. Ancak, partinin çalışmasında birinci derecede tesirli olan adamın, yine parti tarafından değiştirilmek imkânının kabul edilmesinde, gelecek için iyi bir talimat görürüm».

«Seçimi kaybedersek, kazanan partinin başkanının devlet başı olmasını tabiî göreceğiz ve onu samimî bir hürmetle karşılayacağız».

---

(1) O sırada Mecliste yalnız D.P.'nin temsilcileri vardı. 8 temmuz 1945'te kurulan Millî Kalkınma Partisi, Mecliste temsil olunmuyordu. 24 aralık 1945'te C.H.P.'den çıkarılmış olan Hikmet Bayurt ve arkadaşları, Millet Partisini kurmaya çalışıyorlardı. Bu parti ancak 8 temmuz 1948'de kuruldu.

«Devlet reisinin partiler dışı olmasını istersek, Anayasayı değiştirmeliyiz».

«Ben her halde, ölünceye kadar, çalışmalarımıza bu kadar vefalı bir yardım ve kusurlarımı bu derece tahammül ve hoş görürlükle karşılamış olan Cumhuriyet Halk Partisinin üyesi olarak kalacağım» (1).

Nihayet seçim günü geldi. Seçimler, ilk defa tek dereceli yapılıyordu. Seçmen sayısı 8.551.548'di. Bunun 4.430.878'i kadın, 4.060.673'ü erkek seçmenlerdi. Seçime % 71'i kadın olmak üzere 6.373.543 kişi, yani seçmen sayısının % 75'i katıldı. Demokratlar 53 vilâyet ve 218 ilçede teşkilâtlanmışlardı. Seçimlerin sonunda D.P. Meclise 40 milletvekili getirdi.

Genel sonuçlar şöyleydi:

C.H.P.	400	milletvekili
D.P.	40	»
M.P.	7	»
Bağımsız	3	
Toplam	450	»

Reisicumhur seçimlerine 451 milletvekili katıldı. Mareşal Çakmak'a 59 rey verilmişti. Yusuf Kemal 2 rey aldı. 2 rey puslası da boş çıktı.

İsmet İnönü 388 oyla cumhurreisi seçildi. Fevzi Çakmak, oyunu kullandıktan sonra Meclisi terk etmiş, evine gitmişti. Bu suretle onun, seçimden sonra yeni cumhurreisini tebrik etmek istemediği anlaşıldı. Sonra Demokrat milletvekilleri de, seçimden sonraki alkışlara katılmamak, yerleşmiş bir geleneğe uyarak ayağa da kalkmayıp yerlerinde oturmak suretiyle, Meclise yeni bir davranış şekli getirdiler.

Seçim esnasında ciddî olaylar ve ciddî şikâyetler olmadı. Gerçi seçim kanunu kusursuz değildi.

---

(1) Hilmi Uran hatıralarında, İnönü'nün bir aralık, yalnız reisicumhur kalarak, C.H.P. ile bütün ilişkilerini kesmeyi düşündüğünü kaydeder.

Hele oy vermenin açık, fakat oy tasnifinin gizli ve idare amirlerinin murakabesi altında oluşu, elbette ki bazı suiistimallere elverişliydi. O sırada vazife başında olan pek çok idare amirlerinin, bir süre önce C.H.P.'nin ilçe ve vilâyet parti başkanları sıfatlarını taşıdıkları da unutulmamalıdır. Kaldı ki İnönü'ye karşı muhalefet, henüz alışılmış bir hal değildi. Bu sebeple şurada burada bazı yolsuzlukların olmuş olması mümkündür. Nitekim seçimden sonra Meclis bir tahkik komisyonu kurdu. Fakat D.P. daha ilk günden itibaren «seçimlerde yolsuzluk oldu, seçime fesat karıştırıldı, seçimler meşru değildir» sözlerini, ardı kesilmeyen sloganlar olarak benimsedi.

Bu propaganda, hiç bir zaman durmadı. Hulâsa yeni parti Meclise daha baştan uzlaşamaz bir parti olarak girdi. Meclis içinde, yani demokratik murakabenin iki kanadı arasında ruhî bağlar ve saygı duyguları, daha baştan kopmuş gibiydi...

*
**

SİYASET SAHNESİNDE BİR EMEKLİ MAREŞAL:

1946 seçimlerinin şaşırtıcı olayı, emekli Mareşal Fevzi Çakmak'ın muhalefet safında siyaset sahnesine çıkışı oldu. Kendisi için Istanbul'dan 3000 imza toplanmıştı. D.P. listesine bağımsız aday olarak giren Fevzi Çakmak, Istanbul milletvekili seçildi. Ve ondan sonra, bir sıra şaşırtıcı sahnelere katıldı.

Gerçi Çakmak'ın bir vatandaş olarak seçimlere katılmasında elbette şaşılacak bir şey yoktur. Ama şu var ki kendisine, gerek 1944'te emekli olurken, gerekse ondan sonraki her seçim vesilesiyle, Meclise milletvekili olarak girmesi için İnönü'nün emriyle bizzat Başvekil Saracoğlu'nun ve parti genel sekreterinin 5 defa ricaları olmuştur. Bu usul haline gelmişti. Hatta Meclis Reisliği bile düşünüldü. Bu müracaat ve ricaların zaten bilinen hikâyesini, meselâ Parti Genel Sekreteri Hilmi Uran'ın hatıralarında ayrıntı ile okuyoruz (1). Fakat Çakmak

(1) Bu hususta, eski Başvekil ve C.H.P. Genel Başkan Vekili Şükrü Saracoğlu da, bunu doğrulayıcı beyanlarda bulunur.

bu müracaat ve ricalara daima teşekkürle mukabele etmiş, Meclise katılmayı kabul etmemişti. Ama D.P. ortada bir muhalefet partisi olarak belirince, Mareşal derhal bu partinin listesinde yer aldı. Bu hareketi İnönü'ye karşı bir küskünlüğün ifadesi sayanlar haklıdırlar. Bunu doğrulayıcı sebepler ve belirtiler vardır. Gerçi Atatürk'ün ölümünden sonra Fevzi Çakmak'ın İnönü'yü, devlet başkanlığına en münasip aday olarak gösterdiği malumdur. İnönü reisicumhur olunca 16 kasım 1938' de orduya hitaben Genelkurmayına yazdığı taziye mektubuna Mareşal'in cevabını, bu cildin ilgili bahsinde vermiştik. Bu mektup şöyle başlıyordu.

«Sayın İsmet İnönü

Yüce Başbuğ ve Cumhurbaşkanı,

Sevgi ve itimadınızın değerli bir misali olan kıymet biçilmez iltifat, şahsımda ve Türkiye Cumhuriyeti Ordusunun her ferdinde, ebedî şükran ve minnet hisleri ile anılacaktır...» (1).

---

(1) *Tek Adam* isimli eserimizin II. cildinde ve Millet Meclisinin kuruluşu bahsi ile, III. cildin «Sahnedeki Şahsiyetler» bahsinde Fevzi Çakmak için yeteri kadar bilgi verilmiştir. Fevzi Çakmak 1876' da Istanbul'da doğmuştu. Babası da askerdi. 1895'te Savaş Okulunu bitirdi. 1898'de kurmay yüzbaşı olarak okuldan ayrıldı. Hızla yükseldi. 1908 ihtilâli onu, Rumeli'nin Avusturya sınırındaki Yenipazar-Taşlıca bölgesi kumandanı ve sancağın mutasarrıfı bir genç albay olarak buldu. Balkan Savaşına katıldı. 1914'te Ankara'da IV. Kolordu kumandanı iken generalliğe yükseldi. 1915'te Çanakkale'de, Anafartalar Grup Kumandanı Albay Mustafa Kemal'e halef oldu. Savaşlar kesilmiş ve kısa bir süre sonra da düşman, Gelibolu yarımadasını tahliye etmişti. Daha önce Sarıkamış hareketlerine katılmıştı. 1916' da yeniden Kafkas cephesinde II. Kolordu ve 1917'de aynı cephede II. Ordu kumandanlıklarına atandı.

Suriye bozgunları sırasında Suriye cephesinde ordu kumandanı idi. Gerek II. Orduda, gerek Suriye'de Mustafa Kemal Paşayla karşılaşmaları oldu. Mütarekeden sonra ve 1918 sonları ile 1919 başlarında Istanbul'da Genelkurmay Başkanı, 1920 başlarında İstanbul hükümetinde Harbiye Nazırı oldu. Bu vazifede, Istanbul'u Mütte-

Bu sözlerde, gerçek bir takdir ve bağlılığın ifadesinden başka bir şey yoktur. Atatürk devrinde olduğu gibi, İnönü'nün cumhurbaşkanlığında da daima saygı gördü. Anadolu'ya kabul edilişinden sonra Atatürk, Fevzi Paşanın millî mücadeleye karşı daha önceki davranışlarını unutturabilmek için, onu daima, dikkatli bir saygı havası içinde tuttu. İstiklâl Savaşının üçlü yönetici kadrosundan biriydi. Bu hizmeti daima şerefle anıldı. Genelkurmay Başkanlığında istisnaî bir itibar görüyordu. Meselâ ziyaretler kabul eder, fakat ziyaretleri iade etmezdi. Devletin, bir nevi askerî başkanı gibiydi.

12 ocak 1944'te emekliye sevk edildiği zaman 68 yaşındaydı. Bilhassa İkinci Dünya Savaşından sonra, orduda yeni yöntem ve usullere göre yeni bir teşkilâtlanmayı gerektiren bir devrede, bu yaşta bir genelkurmay başkanının emekliye sevkinden daha tabiî bir şey olamazdı. Nitekim o da bunu böyle kabul etti. İnönü'nün, hizmetlerine teşekkür için kendisine

---

fiklerin ikinci defa işgaline (16 mart 1920) kadar kaldı.

Fevzi Çakmak'ın şanssızlığı işte bu son vazifesinde ve Anadolu'daki millî hareketi maalesef değerlendirememesinde oldu. Gerçi herkes bir Mustafa Kemal kadar öngörüşlü, ileri görüşlü olamaz. Ama gerek Mustafa Kemal Erzurum'da ve mücadelenin ilk nüvesini teşkilâtlandırırken, gerekse Sıvas Kongresi günlerinde, hatta Sıvas'a kadar gelerek Karabekir ve Ali Fuat Paşa üzerinde, Millî hareketle Mustafa Kemal aleyhindeki aşırı telkinleri, sonra da devam etti. Istanbul'a dönebildikten sonra ve Harbiye Nazırı olarak Anadolu'ya karşı davranışları Millî Mücadelenin ve onu idare edenlerin aleyhineydi. Ağır tabirlerle yayınladığı emirler, tebliğler, bir aralık Anadolu'da hakikî bir sarsıntı yarattı.

Savaşımızda «Kumandanlar Buhranı» denilen tehlikeli hadise, Fevzi Paşanın, o zaman bir İngiliz torpidosu ile Bandırma'da Yusuf İzzet Paşaya gönderdiği bu türlü tebliğlerden biri ile başlar. Bu emir ve tebliğlerin suretleri ile, Fevzi Paşanın davranışlarına ait vesaik ve tafsilâtı, gerek Kâzım Karabekir'in *İstiklâl Savaşımız* gerek Ali Fuat Cebesoy'un *Millî Mücadele Hatıraları* adlı eserlerinde okuruz (*Tek Adam*'ın II. cildinde olaylar özetlenmiştir).

Fakat 16 mart 1920'de İngilizler Istanbul'u yeniden işgal edip, Harbiye Nazırı Fevzi Paşa da Nezaret odasında, göğsünde İngiliz süngülerini görünce, gerçek durum Fevzi Paşa tarafından da anla-

yazdığı mektuba teşekkür için, reisicumhuru köşkünde ziyaret etti. Minnetlerini bildirdi. Kaldı ki kendisine aynı zamanda mebusluk, hatta Meclis reisliği de teklif ediliyordu. Fakat o artık istirahat ve ibadetle meşgul olmak kararında görünüyordu. Hulâsa birden ve muhalefet safında sahneye çıktı. 68 yaşındayken, yani hatta biraz da vakti geçmiş olarak emekliye ayrıldığı sırada, Mareşal Çakmak'ın durumu da bazı ruhî değişikliklerden nişan vermektedir. Fakat Hilmi Uran hatıralarında ve bu konuda şunları yazar:

«Mareşal Çakmak'ın gördüğü üstün saygı, daha ziyade Atatürk merhumla teessüs ederek, daha sonra da devam edip gitmiş bir siyaset icabı idi. Böyle tanınmasında ve sayılmasında fayda mülâhaza edilebilirdi. Çünkü diğer bazı generaller gibi ordubozanlık etmiyordu.

şıldı. Anadolu'ya kaçmaya karar verdi. Lefke'de Ali Fuat Paşaya sığındı. Mustafa Kemal'in emri, Fevzi Paşanın derhal geri çevrilmesi oldu. Fakat Cebesoy'un hatıralarında anlattığı sahnelerden sonra Ankara'ya hareket ettirildi. Mustafa Kemal, hisleri ile hareket etmeyen realist bir adamdı. Anadolu Kumandanlarınca da sayılan, hatta Anadolu'da kumandanlar buhranı yaratan bir generalin bu sefer ve bizzat Millî Mücadeleye katılmasının önemini çabuk değerlendirdi. Fevzi Paşayı Ankara istasyonunda bizzat ve merasimle karşıladı. Meclise götürdü ve ona Gebze kazasından mebus seçildiğini bildirerek kendisini Meclis kürsüsüne davet etti. Fevzi Paşa burada uzun bir konuşma yaparak, İstiklâl Savaşını ve liderlerini övdü. Mustafa Kemal'in teklifi ile de bu nutuk çoğaltılarak bütün birliklere ve memleketin bütün merkezlerine dağıtıldı.

Ondan sonra Fevzi Paşayı Mustafa Kemal, daima itibarlı kılmıştır. Hatta bir nutkunda, onun Istanbul'da kalışının bile kendi malumatı dahilinde olduğunu söyleyerek kendisini eski davranışların hatırasından kurtarmaya çalıştı. Hakikaten de Fevzi Paşa Ankara'ya kabul edildikten sonra, Millî hareketin ve Mustafa Kemal'in kayıtsız şartsız destekçisi oldu. Yeni devletin ilk kabinesine Millî Müdafaa Vekili olarak alındı. Bir aralık Başvekil oldu. Sonra Genelkurmay Başkanı olarak İstiklâl Savaşımızın önder ve muvaffak öncülerinden biri haline geldi. Soyadı Kanunu çıkınca «Çakmak» soyadını, doğum yeri olan Beykoz'da türbesi bulunan, fakat kimliği bilinmeyen «Çakmak Dede»nin isminden aldı.

«Fakat öyle zannederim ki artık, hele son senelerde, vazifesinin icap ettirdiği hareketi ve bilgiyi gösteremiyordu. Makamında birkaç kişinin tesir ve nüfuzu altında iş görüyordu. Ordu da bu halden, tabiî teessür duyuyordu. Tarihî bir şahsiyet ve yadigâr oluşu da artık bu zaaflarını karşılayamaz olmuştu. Orduda yapılacak yenilik hareketleri için Mareşal'ın vücudu, engel olma durumuna düşmüştü. İktisadî tesislerimizin de onun dar görüşünden müteessir olduğunu sanıyorum...» (1)

İkinci Dünya Savaşında Çakmak Hattı denilen tahkimatın isabetsiz ve başarısızlığını da Mareşal'e bağlarlar. Bu konuda benim tabiî hiç bir görüşüm olamaz. Ama iktisadî tesislerimiz üzerindeki genelkurmay davranışlarının, bazen izahı kabil olmayan taraflarını sanayi reisi olarak vazifelerim dolayısıyle bilirim. Fakat yukarıda değerlendirmede rahmetli Uran, Mareşal'ın son yıllarda, etrafındakilerin nüfuzu altında kaldığına dair görüşlerinde haklı olsa gerektir. Çünkü Mareşal siyaset sahnesine atıldıktan sonra, kimlikleri ve neydikleri bilinmeyen insanların peşlerine takılarak kentlerde, köylerde, kahvelerde hakikaten garip çıkışlar yaptı. Kendisini «millet babası» sayıyordu. Bazen sol sayılan gruplar arasında yer alır ve bu hali, Millet Meclisinde münakaşalara yol açarken, bir taraftan da mizah dergilerinde, haklı olmasa bile, meselâ Mareşal'in komünistlere paravana olduğu şeklinde karikatürler neşrolunuyordu (2).

Diğer taraftan en sağcı insanlar arasında görülüyordu. Öner-Yücel çatışmaları gibi davalara adı karıştı. Nihayet bir

---

(1) Hilmi Uran: Hatıralarım, s. 468.

(2) Fevzi Çakmak'ın da kurucuları arasına katıldığı «İnsan Haklarını Müdafaa Cemiyeti»ni, Dahiliye Vekili Şükrü Sökmensüer Mecliste ve 30 ocak 1948'de bir sol teşekkül olarak niteledi. Kurucular arasında Fevzi Çakmak'tan başka, Zekeriye Sertel, Sabiha Sertel, Cami Baykut (eski mebus-vekil) ve Tevfik Rüştü Aras (eski Dışişleri Vekili) ile Hamdi Arpak (eski sefir), Kenan Öner ve diğerleri vardı.

gün kendini, Kenan Öner'in de dahil olduğu Millet Partisi idare heyetinde fahrî başkan olarak (1) Osman Bölükbaşı'nın yanında buldu. Emekli mareşal şimdi, siyaset sahnesinde D.P.'nin de emniyetini kaybetmişti. Hatta o şurada burada:

— *Millet Mareşalini unutmadı. Ben millet babasıyım,*

gibi çıkışlar yaparken, D.P. idarecilerini sinirlendiren bir hava da yaratıyordu. Meselâ bu sıralardadır ki Adnan Menderes bir Ege nutkunda Mareşal'in temmuz 1948'de kurulan Millet Partisindeki davranışlarını da kastederek şöyle konuştu:

«— Demokrat Parti adsız kahramanlar partisidir. Üniforma ve isim partisi değildir. Milletin, mübarek elleriyle kurduğu ilk ve hakikî millet partisidir...»

Hulâsa öyle beyanlarda bulundu ki, bir aralık, Mareşal'in ne yaptığı, ne yapmak istediği, nerelere kadar sürüklenebileceği gerçek dostlarını da düşündürmeye başladı. Bu gidiş karşısında, meselâ eski silah arkadaşı ve Mareşal'e hâlâ saygı besleyen Kâzım Karabekir, «Mareşali politikaya sürükleyenleri, affedilmez bir hata işlemekle» suçladı. Bu gerçek dostların biri de İnönü'ydü. Fakat bu sefer de Mareşal İnönü'yü düşman görmeye başladı. O kadar ki, tam o günlerde Mareşalin ağır hasta düşüp Şişli Sıhhat Yurdu'na yatırıldığını haber alan Reisicumhur İnönü, onu ziyareti borç bilerek bu eski silah arkadaşını görmek için hastaneye gidince, ya bizzat Mareşal'in dışarı vuran bir iç tepkisi, yahut belki de onun etrafındakilerin davranışları ile, sıhhat temennilerini bildirerek hastaneden ayrılmak zorunda kaldı (2).

Mareşal 11 nisan 1950'de vefat etti ve resmî bir tören şeklinde tertiplenen cenaze töreni, daha ilk sokak başında, sokak

---

(1) Meselâ Millet Partisi Fahri Başkanı sıfatı ve imzası ile yayınladığı 22 temmuz 1948 tarihli beyannamede öyle cümleler kullanılıyordu ki, bunlar ancak, siyasî hayatı macera sayarak atılan genç ve tecrübesiz bir Demagog'un kaleminden çıkabilirdi.

(2) O günlerde Ulus gazetesi bu olayı olduğu gibi nakletti.

hatiplerinin eline düştü. O hatipler ve o kalabalık ki, ölen Fevzi Çakmak'la aralarında, ne terbiye, ne mizaç, ne karakter, ne de itikat bakımlarından müşterek hiç bir taraf yoktu. Yani valiler, kumandanlar, yabancı diplomatlar ve cenaze programının düzenlediği teşekküller bir tarafa itildi. Artık söz sokağındı. Bütün askerî hayatında şekil, kaide, hiyerarşi ve disiplin adamı olan emekli Mareşal Fevzi Çakmak için en düşündürücü akıbet de galiba bu oldu (1)...

*
**

Eski Bakanlardan Cihat Baban ise «Siyasî Portreler» ismi ile yayınladığı eserinde, Fevzi Çakmak için, daha başka ve sonuçları aydınlatıcı bilgiler verir. Cihat Baban bunları yazmadan önce, eski Mareşali evinde ziyaret etmiştir. Kendisi ile konuşmuştur. Ve beklemediği bazı ruhî belirtilerle karşılaşmıştır. Kısacası, o sırada Çakmak sıhhatli bir ruh hali içinde değildir. Küskünlük ve kırgınlıkları, bilincine hâkimdir. Garip ifadelerde bulunur. Meselâ şöyle konuşur:

— Şimdi Erzurum'da olsam ve elimde bir kolordu bulunsa, ben yapacağımı bilirim vb...

Bunlar, artık dengesini yitirmiş bir iç âlemin belirtileridir. Yani Erzurum'da olsa ve elinde bir kolordu bulunsa ne olacaktı? Bu kolorduyu hemen peşine takıp Ankara'ya mı yürüyecekti. Hem de niçin?..

*
**

(1) Bu sırada radyonun yayınlarına ara vermemesi ve Fevzi Çakmak için özel yayınlar yapmaması da, devamlı bir yerme vesilesi oldu. O sırada Başbakan seyahatta bulunuyordu. Başbakan Yardımcısı Nihat Erim, kendisine sorulduğu zaman, vilâyetin tertiplediği resmî cenaze alayını —ki yürütemedi— yeter bularak. Çakmak hakkında radyo yayınlarının daha sonraya ve havanın sakinleşmesine bırakılması görüşünde bulunmuştu. Bu görüşü tartışmak, tabiî bu kitabın konusu değildir.

BİR ŞEYLER DEĞİŞİYORDU:

21 temmuz 1946 seçimlerinden sonra Başvekil Saracoğlu reisicumhura istifasını verdi. Kabine çekildi. Saracoğlu galiba biraz rahatsızdı da. İnönü yeni bir başvekil arıyordu. Bu arada başvekilliği Parti Genel Sekreteri Hilmi Uran'a teklif etti. Fakat Hilmi Uran'ın tavsiyesi, Recep Peker'in Başvekilliğe getirilmesi oldu. Bu tavsiye kabul edildi. Ama Uran'a göre, İnönü Peker'i, pek istemeyerek seçti. Şu sözler Uran'ındır:

> *«Reisicumhur, Peker'e hiç de istekli görünmüyordu. Onun geçimsizliğinden, dürüşt hareketlerinden endişe edilebileceğini saklamıyordu. Nihayet kabineyi Recep Peker kurdu...»*

Evet Recep Peker başvekil olmuştu. Ama İnönü, daha önce de değindiğimiz gibi, bir ihtiyat tedbiri de aldı. Peker'i Parti Genel Başkan vekilliğine getirmedi. Bu vazifeye Şükrü Saracoğlu'nu getirdi. Halbuki başvekillerin aynı zamanda Genel Başkan vekili olmaları, Atatürk zamanından beri usuldendi. Recep Peker, elbette ki birçok vasıfları olan bir insandı. Ama başvekilliğe çok geç gelmişti. Daha ziyade tek parti rejiminin adamıydı. Hatta bir totaliter rejim için, güçlü bir yönetici olabilirdi. Ama tam çok partili rejime geçildiği bir sırada bu vazifeye getirilişi, sanıyorum ki, hem kendisinin, hem işin aleyhine olmuştur. Nitekim Peker ve etrafında «müfrit» diye adlandırılan arkadaşları, tıpkı İnönü'nün Peker'i istemeyerek kabul edişi gibi, kendileri de bu yeni rejimi, her halde biraz istemeyerek kabul etmişlerdi. Nitekim yeni kabinenin, çok partili Meclis havasına uyuşu zor oluyordu.

Karşı tarafa gelince? D.P cephesinde de her gün sertleşen bir hava vardı. Seçime fesat karıştırıldığı sözleri hâlâ başlıca sloganlarıydı. Bu sözler, seçimin meşruluğu inancını ve Meclise itimadı sarsıyordu. Hulâsa Meclisin içi süratle bir çekişme alanı haline geldi. D.P. sözcülerini buluyor ve her gün biraz daha gücünü artırıyordu. Meselâ, evvelce uysal, nazik ve iddiasız bir sıra mebusu gibi görünen Adnan Menderes'in, birden ve güçlü bir hatip ve siyasetçi olarak ön plana çıkışı bu devreye

rastlar. Dışarıda, yani halk tabakaları içinde ise, derinden derine kaynamaya başlayan ruhî dalgalanmalar vardı.

Kalabalıkların, nice yıllardır biriken ve o günlerde hareket gelen hükümet aleyhtarı duygularının; gelecekteki ilk seçimde bir volkan gibi fışkırarak, tek parti devrinin hatıralarını süpürmek istidadında olduğu açıkça görünüyordu...

Mecliste iki parti arasında en sert çatışma galiba 20 aralık gününde Başvekilin, D.P. sözcüsü Adnan Menderes'e cevap vermek için hiddetle kürsüye sıçradığı bir konuşmasında kullandığı bir kelimeden doğdu. Menderes daha önce uzun tenkitlerde bulunmuştu. Fakat Menderes'in elinde her yaprağı çevirip, her cümleyi söylerken «her vakit yaptığı gibi yapmacık bir tebessüm altında gizleyerek» etrafa yaydığı alaylı bakışlar, cumhuriyet tarihimizde otoriter hükümetin son temsilcisi olan ve gururunun hakkını, İstiklâl Savaşının mihnetli hizmetlerinden aldığına inanan Recep Peker'in anlamadığı, tahammül edemeyeceği gösterilerdi. Menderes'e cevapları sert oldu ve bu arada onun için bir de sıfat kullandı: Psikopat!..

İşte bu deyim, karşı tarafı bir yay gibi harekete getirdi. Önce Celâl Bayar ayağa kalktı. Arkasından bütün D.P. milletvekilleri ayaklandılar. Salonu terk ettiler. D.P. sıraları boşaldı. Peker umursamamak istedi. Sözlerini aynı ton içinde bitirdi. Fakat D.P milletvekilleri sonraki toplantıya da gelmediler. Ve bu boykot sürdü. O zaman iş çatallaştı. Hem sinirlilik, hem kaygu C.H.P saflarını ve yöneticilerini de sardı. Bu böyle gidemezdi ve her halde Recep Peker de anladı ki, çok partili Meclis demek, tek partili Meclis demek değildir. Ve şimdi bu Mecliste C.H.P.'nin karşısında cephe alanlar, kuvvetli veya zayıf vasıfları ile, yani ne olurlarsa olsunlar, bu Meclise halkın, yani o güne kadar tek listeye «evet» diyen yığınların oyları ile gelmişlerdir. Yani artık gidişatta bir şeyler değişmektedir ve bir şeyler değişmiştir. Ve Recep Peker'in kendisi, bu değişmeye ayak uydurabilecek olanlardan değildir...

Nihayet reisicumhurun işe müdahalesi gerekti. Radyonun 26 aralık 1946 tarihli akşam yayınında şöyle bir tebliğ yayınlandı:

«Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Demokrat Parti Başkanı Celâl Bayar ve D.P. Meclis Grup Başkanı Fuat Köprülü'yü davet ederek, Büyük Millet Meclisindeki hadise hakkında kendilerinden malumat istemiştir. Parti Başkanları, gördükleri muameleden müteessir olduklarını söylemişlerdir. Cumhurbaşkanı tarafından birinin haklı veya haksız olduğu konusu üzerinde durulmayarak, bir kısım milletvekili arkadaşların müteessir olmalarından kendisinin de müteessir olduğunu bildirmiştir. Karşılıklı saygı ve iyi niyetin vücuduna, iki tarafla da yakın temasından dolayı katiyen emin olduğunu bildiren Cumhurbaşkanı, şikâyet tezahürünün kâfi görülmesini ve Meclisteki normal çalışmanın temin olunmasını başkanlardan rica etmiştir...»

Evet, Meclisteki normal çalışma temin olundu da. D.P milletvekilleri Meclise devama başladılar. Ama bu türlü çalışmalardan bir fayda çıkmayacağı da artık belliydi. Ya Meclis dağıtılarak yeni bir seçime gitmeli, yahut da, gelecek normal seçimi ve neticelerini beklemeliydi. Ama şu da belliydi ki Recep Peker'in başkanlığının sonu artık yakındır ve bu son, Tek Partili Meclis içi havanın ve geleneklerinin de artık sonu olacaktır...

*
**

İNÖNÜ'NÜN SON HAKEMLİĞİ:

Meclisin 1947 yılı çalışmaları da hem sert, hem soğuk bir hava içinde gelişiyordu. C.H.P. öncüleri huzursuzdular. D.P.'nin *ihtilâlci metotlarla* çalıştığı iddiasındaydılar. Peker'in bir aralık Adnan Menderes'i tevkif ettirmek, hatta D.P.'yi kapatmak düşüncesi ve çabaları, bilinen şeylerdir. Bunların hikâyesini, o günleri yaşamış parti önderlerinden bugün de dinleyebilirsiniz. Fakat acaba Recep Peker, böyle bir harekete yalnız kendi gücü ile, yani İnönü'yü aşarak geçebilir miydi? Hayır! İnönü böyle bir harekete rıza gösterir miydi? Elbette ki hayır! Çünkü

artık ne Terakkiperver Fırka, ne de Serbest Fırka günlerinde yaşanıyordu. Ne de ortada bir Atatürk vardı ki, meselâ Serbest Fırka Lideri Fethi Beyi çağırarak ona kısaca:

— *Partini kapat, yoksa ben karşındayım,*

şeklinde sözler konuşabilsin... 1947'de böyle bir tevkif ve bir parti dağıtması, artık *siyaset*'in ilk defa benimsendiği halk kalabalıklarında, yani en uzak merkezlerine kadar kasaba ve köylerde bile ruhî dalgalanmalar yaratırdı. Bu dalgalanmaların hepsi, C.H.P.'nin ve İnönü'nün aleyhine olurdu. Böyle bir hareketi ancak, güçlü bir otorite şahlanışına ve otoriter devlete şiddetle dönüş önleyebilirdi ama, bu hareketin artık ne öncüsü, ne de taraflısı İnönü olamazdı. Hulâsa saatlar, artık ilerliyordu ve saat 12'yi çaldığı zaman, artık söz, oyların ve kalabalıkların olacaktı...

*
**

1947 yazında hava büsbütün gerginleşti. D.P. mensupları, iktidarla kendi aralarındaki münasebetlerin yumuşamasına zaten taraftar değillerdi. Çünkü onların gazetelerdeki her celâdetli beyanları, Meclis içinde veya dışındaki her çıkışları, memleket sathında, birer Battal Gazi gazası gibi hayranlıklar yaratarak dağılıyordu. C.H.P. saflarında ise, yalnız hiddet, yorgunluk, veya ümitsizlik vardı. İnönü'ye gelince, o sadece kuşkuluydu. Bir seçimle iktidarı kaybedebileceğine, sözle değil, fakat yürekten ihtimal verdiğini gösteren belirtiler, o günlerde henüz yoktu. Ama şahlanan Kıratın dizginlerini tutabileceğinden de, artık şüpheye düşmüş olması mümkündür.

İşte İnönü'nün son hakemliği o günlere rastlar. Bu, bir sıra temaslar sonunda yayınlanan bir beyannamedir: 12 temmuz beyannamesi... Bu beyannamenin bence, getirdiği sonuçlar bakımından önemsizliğine rağmen, dile getirdiği demokrasi çabaları ve bu arada İnönü'nün, gelen seller karşısında sabrı ve direnişi bakımından tarikî bir değeri vardır. 12 temmuz beyannamesi; iki parti arasında gene şiddetlenen çatışmalar ve bunların, beklenmeyen birtakım olaylara meydan vermesini önlemek için, İnönü'nün, iki taraf önderleri arasında temaslara gi-

rişerek, başarmaya çalıştığı son hakemliği açıklar ve şöyle başlar:

> *«Hükümet reisi ile muhalefet lideri ile, son günlerde memleketin iç durumu üzerindeki konuşmalarını ve bu hususta kanaatlarını ve fikirlerimi söylemek zamanı gelmiştir».*

Bu beyannameden hemen şunu anlıyoruz ki, iki taraf da birbirlerinden şikâyetçidirler. D.P. hükümetin kendilerine baskı yaptığı kanı ve iddiasındadır. Hükümet ise böyle bir baskı yapılmadığında ısrar eder. Reisicumhur 7 haziranda Celâl Bayar'ı çağırmış ve ondan sonra hükümet reisi ile de temaslar yaparak görüşleri uzlaştırmaya çalışmıştır. Ama bu ayrı temaslar fazla bir netice vermemiştir. Bunların hikâyesinden sonradır ki beyanname şöyle devam eder:

> *«İki tarafı bir arada dinlemek için 14 haziran tarihli buluşmayı tanzim ettim. Başbakan ve Yardımcısı Devlet Bakanı ile, Demokrat Parti Başkanı hazır bulundular. İki taraflı karşılıklı tartışma içinde iki buçuk saat devam eden bu konuşma, başladığı yerde bitti. Demokrat Parti Başkanı, partisinin baskı altında bulunduğu noktasında ısrar ve partisinin kanun dışı maksatlar ve ihtilâl usulleri takip ettiğine dair ithamları reddetti. Hükümet reisi idare mekanizmasının baskı yaptığı iddiasını kabul etmeyeceğini ve şikâyet vesikalarını tetkik ve takibe hazır olduğunu bildirdi».*

Konuşmalar, başladığı yerde bitmişti. Ama bitmeyen bir şey vardı: İnönü'nün ümidi! O hakemliğine ve hiç değilse aracılığına devam etmek istiyordu. Bunu bir vazife biliyordu. Bu aracılıktan hiç bir sonuç alamasa bile, son şef ve şimdi çok partili rejimin ilk inançlı öncüsü, halka son sözlerini söylemeliydi. Nitekim beyanname şöyle devam eder:

> *«17 haziran tarihinde Bay Bayar'ı tekrar kabul ettim. Bana, vaziyeti arkadaşları ile görüştüğünü, benim durumuma karşı teşekkürle mütehassis olduklarını söylemek-*

le beraber, baskı vardır kanaatında olduklarını teyit eyledi. Bunun üzerine başbakanla da iki defa görüştüm. Başbakan, iktidar partisi ile muhalefet partisinin Meclis münasebetleri ve karşılıklı çalışmaları yolunda hayırlı terakkiler olduğunu takdirle söyledikten sonra, "biz de kendimize düşen vazifeleri sadakatla ifa edeceğiz, size söz veriyorum", dedi».

«Bu beyanatı Bay Bayar'a 24 haziran tarihinde naklettim. Bay Bayar, fiilî neticelere intizar etmek gerektiğini söyledi...»

Ondan sonraki hava, ilişkilerin tam bir sertleşme havasıdır. Meclis tatile girmektedir. Fakat muhalefet lideri Celâl Bayar, Sıvas'taki bir nutkunda tam ve kesin bir uzlaşmazlıkla hükümete karşı çıkar. Hükümet başkanı da buna karşı beyanatında, aynı sertlikle görüş ve ithamlarında ısrar eder. Devlet reisi beyannamesinde işin, artık iki tarafın karşılıklı anlayışlarına kaldığını ima ettikten sonra şu kelimeleri kullanmaktadır:

«Yani bir başka türlü söylenirse, vaziyet karşılıklı iddialar bakımından, d ü ğ ü m halini muhafaza etmiştir...»

*
**

DÜĞÜM ÇÖZÜLEBİLİR MİYDİ?

Düğüm çözülebilir miydi? Elbette ki hayır! Çünkü düğüm iki liderin, yani muhalefet başkanı ile hükümet başkanının görüş ayrılıkları ile sertleşmiyordu. Asıl düğüm, halk efkârındaki gelişmeydi. Bu gelişme, günden güne yaygınlaşarak, hükümete karşı uyuşmaz bir çoğunluğun çıkışı halinde dalgalanıyor, teşkilâtlanıyordu. Muhalefet Başkanının rolü elbette ki bu düğümü geliştirmekti. Hükümet ise teşebbüsün, gittikçe elden kaçtığını görüyordu. İnönü'ye gelince, o, beyannamesinde:

«Şimdi ben bu düğümü çözmeye çalışacağım»

diye devam eder. Başbakanın ve Bayar'ın görüşlerini tekrarlar. Bunların kamu oyunca da bilindiğini belirtir. Fakat iyimserdir:

«Şimdiye kadar memlekette geçen iktidar ve muhalefet tecrübesinin muvaffak olmamasını, bir seneden beri geçirdiğimiz tecrübelere onların dayanamamış ve bugünkü siyasî durumu elde edememiş olmalarında görüyorum. Benim kanaatime göre bir buçuk seneden beri geçirdiğimiz tecrübeler ağır, ümit kırıcı olmuştur.

Öyle zamanlar oldu ki, memlekette hükümetin mevcut olduğu dahi şüphe götürürdü.

Vatandaşlarıma, hükümetle iktidar partisi ile muhalefet partisi arasında görüşme ve araya girme safhalarını olduğu gibi anlatmış olduğumu ümit ederim.

Muhalefet emniyet içinde yaşayacak ve iktidarın kendisini ezmek niyetinde olmadığından müsterih olacaktır. İktidar, muhalefetin kanun haklarından başka bir şey düşünmediğinden müsterih bulunacaktır».

İnönü'nün geçirdiği tecrübelerin faydalı olduğu, bu tecrübelerin demokrasiyi kuvvetlendirdiği ve onun yaşama şansını artırdığı yolundaki kanaati, bugüne kadar ve hiç bir mihnet karşısında sarsılmamıştır. Bu onun siyasî hayatının, şahsiyet tayin edici cephelerinden biridir. Nitekim beyannamesinin bir faslında da «siyasî partilerin hangisi iktidara gelirse gelsin» diye konuşur. Bunun belki vaktini tayin edememiştir ama er geç mukadder olduğunu bilir. Eğer «düğüm çözülmesi» bu bilince varmaksa, İnönü, bu bakımdan, düğümün çözülmekte olduğunu sezmiştir diyebiliriz...

*
**

C.H.P.'de GENÇ DALGA :

12 temmuz beyannamesinden sonraki olayların üzerinde fazla durmasak da olur. Bu olaylar, D.P.'nin durmadan, zaman ve mesafe kazanması, C.H.P.'nin de durmadan şansını ve ümidini kaybetmesi şeklinde gelişmiştir. Recep Peker ise, birtakım sözde hamlelere rağmen, hiç bir ciddî işe el atamaz. Savaş sonrası kalkınma program ve planları, atıldıkları raflardan aran-

mamıştır bile. İktisadî devlet teşekkülleri, genel bir hükümet kalkınma programı içinde değil, kendi başlarına ve her biri kendi vekâleti içinde ne mümkünse onu yapmaya çalışır. Nafiada bir aralık Nihat Erim vekâlete getirilir ve bu genç bakan bazı işlere el atar. Başarılar sağlar. Evvelce hazırlanan kalkınma programının bir bütün olarak harekete getirilmesi mümkün olmamakla beraber, vekâletinin hazırladığı konuları ele alır. Hatta Amerika'dan davet edilen uzmanlara raporlar hazırlatılır (1). Fakat hükümette genel bir kalkınma hamlesi görülmez.

Gerçi 1947'de Amerikan yardımları denilen hibe ve kredi muameleleri de başlamıştır. Fakat Amerika ile yapılan her temas şunu açığa vurmuştur ki, Amerikalılar bir devlet kalkınma planından ve devlet eliyle sanayileşmeden anlamamaktadırlar. Onlar için «projeyi getir, krediyi iste. Bunun için de meselâ Dünya Bankası var» gibi cevaplar esastır. Hele sanayi yatırımlarında kredi işine hiç yanaşmak istemiyorlardı. Hulâsa 1947 ve sonrası, hem siyasî, hem iktisadî bir istikrarsızlık içinde sürer, gider.

Başvekilin durumu ise gittikçe sarsılır. Zaten 12 temmuz beyannamesinden sonra, onun yapacağı bir şey de kalmamıştı. Gerçi Peker her vesile buldukça etrafındakilere İnönü'nün

(1) İkinci Dünya Savaşından sonra, bazıları Amerika'daki çeşitli iş merkezlerinin adamları, bazıları da hükümetin davetlisi olarak Türkiye'de, çeşitli şahıs ve heyetler, çeşitli raporlar hazırlamıştır. Türkiye'de bir etki yaratmayan bu raporların, onları hazırlayanların bağlı bulunduğu merkezler için daha faydalı olduğu kanısındayım. İktisadî Müşavir James M. Barker'in reisliğindeki iktisat, ticaret, ulaştırma, sanayi ve ziraat vb. branşlar mütehassıs ve müşavirlerin hazırladığı Barker Raporu bunlardan biridir. 1949 sonu ve 1950 başları arasında yapılan incelemeler üzerinde amelî kararlar alınmadı ve bu vesikalar da daha ziyade birer tavsiye malzemesi olarak kaldı.

Heyet, ilgili kollar üzerinde yeniden bilgi toplamış ve daha önce vekâletler arasında hazırlanan «Savaş sonrası kalkınma raporları» ve derlenen malzeme, bu heyetin malumatı dışında kalmıştır.

yüksek devlet adamlığı vasıflarından bahseder ve «Allah onu başımızdan eksik etmesin» der ama, bir başvekil olarak da hareket istiklâlini güçlükle savunur. Bir vesayetten şikâyetçi gibidir. Bu iki hali beraber yürütmek, o günün şartları içinde zordu. Bir aralık Mecliste kendisine taraftar bir çoğunluk toplamak ve bu çoğunluğa dayanarak bu vesayeti gidermek teşebbüsleri hakkında bir şeyler söylenmiştir. Teşebbüs, zaten gizli de değildi. Fakat Peker'in bu teşebbüsü, bu sefer C.H.P. içinde genç ve mücadeleci bir grubun direnmesi ile karşılaştı. C.H.P. tarihinde «35'ler» olarak tanınan hizip hareketi budur.

Peker, İnönü tarafından da hoş görüldüğü aşikâr olan bu yeni ve genç dalgaya karşı koymak istemişti. Kabinesinde tadiller yaparak yeni hareketlere girişmek azminde göründü. Fakat bu değişmelerden dört gün sonra ve sıhhî sebepler beyan ederek başvekillikten çekildi. Yerine 9 eylül 1947'de Hasan Saka başvekil oldu. Ama 35'ler, sonra da sahnede kaldılar.

*
**

KUMANDAYI ELLERİNDE TUTANLAR:

Prof. Nihat Erim, 35'ler hareketinin önderi olarak sivrildi. Onun şahsında C.H.P. ve İnönü, demokratik gelişmenin her aşamasında aktif olabilecek aydın bir genç politikacı buluyordu. Recep Peker'in ayrılışı ile beraber partide, İstiklâl Savaşından gelen son muharipler de yönetim cihazlarından uzaklaşmış oluyorlardı. Bunların yerini genç ve çağdaş cereyanları bilen bir kadronun alması, olumlu neticeler verebilirdi. Yeni başlayan çok partili rejimde, söz hakkını İstiklâl Savaşı hatıralarından değil, çağın ve yeni başlayan devrin sloganlarından alacak bir genç kadro, C.H.P.'ye taze kan getirebilirdi. Ve bu genç kadro, D.P. ile bir müşterek dil bularak, başlamış olan buhranı, belki daha yumuşak ölçüler içinde geliştirebilirlerdi. Böylece de, İnönü'nün yerleşmesini istediği ve inandığı demokratik hareket, belki de daha iyi önderler bulacaktı. Gerçi sah-

nede, bir tarafta İnönü, diğer tarafta Celâl Bayar gibi iki eski ihtilâlci vardı.

Ve öyle görünüyordu ki, onlar, gene sahnede ve kumanda mevkiinde kalacaklardı. Evet, durum böyleydi ve bu iki insandan hiç biri, kumanda mevkilerini terk etmezlerdi. Bu gerçek ve etkileri, bizim demokrasi tarihimizde, ileride işlenmesi gereken bir konu olarak kalacaktır. Biri İstiklâl Savaşındaki savaş meydanlarının, Lozan'ın ve Atatürk'le kader birliğinin beratını elinde taşıyan bir önder insandı. Diğeri, İttihat ve Terakki gizli teşkilâtı içinden süzülüp gelen ve bu komitenin 10 yıllık iktidarının bütün komitacılık akide ve tecrübelerini, omuzlarında taşıyan, fakat aynı cemiyetin Millet Meclisindeki artıkları ile beraber tasfiye olunmamak, zekâ ve kabiliyetini de göstererek daima mesafe alan bir politika adamı... (1)

Hasan Saka'nın başvekilliğine gelince, bunun üzerinde durmasak da olur. İkinci Büyük Millet Meclisine Şükrü Kayalar, Saracoğlular gibi yeni, aydın ve istikballeri olan insanlardan biri olarak giren ve orada meselâ Mahmut Esat Bozkurt gibi gene aydın bir mücadele adamı ile 1924 Anayasasının önde gelen yapıcılarından olan Hasan Saka, siyasî hayatının son yıllarında artık tükenmiş, yorgun bir insandı. Hiç bir şeye el atmadı. 1950 seçimlerine ulaşacak devrenin sadece bir gözcüsü ve bekleyicisi olarak kaldı. Bu devrenin tek olayı, 17 kasım 1947 tarihinde Ankara'da toplanan C.H.P. VII. Büyük Kurultayıdır. Kurultay açılırken, partilerarası münasebetler bütün sertliği ile devam ediyordu. Peker'in sahneden çekilişi karşı safta, C.H.P.'nin bir ricatı gibi değerlendiriliyordu. Hasan Saka, kendi mizacına da uygun olarak, muhalefete karşı gerçi daha yumuşak hareketlere girişmek çabasında görünüyordu. Ama böyle tedbirlerin de artık netice verici olmadığı belliydi.

VII. parti kurultayı 782 delege ile toplandı. 17 kasımdan 4.12.1947'ye kadar devamlı olarak 19 gün çalıştı. Bu kongre, çok partili rejimin ilk C.H.P. kongresiydi. Geçmiş kongrelerde-

(1) C. Bayar. Politika kelimesini, hemen her zaman «poletika» şeklinde kullanır.

ki saygılı sessizliğin yerini hareketli çıkışlar almıştı. Gelen delegeler, hükümetlerinin kusurları hakkında, biraz da D.P.'lilerin ithamları ile uyarılmış gibi, uzun konuşmalar yapıyorlardı. Fakat kongrenin en manalı sözleri, gene İnönü'nünkiler oldu. İnönü evvelâ 12 temmuz beyannamesini gerektiren partilerarası müasebetler üzerinde durdu. Sonra yeni rejimi, evvelâ kendi partisine kabul ettirmeye çalışıyordu:

«Siyasî emniyet prensibi, devlet idaresini kuvvetli bir hükümetle yürütmek yolunda, açık bir muhalefetin, siyaset cihazı olarak mevcut olmasını lüzumlu görmektedir. Bu prensip kabul edilince, karşı partinin bulunmaması, millî bir eksiklik sayılır. Bugün iktidarda, yarın karşıda vazife sahibi olmak ihtimalleri, şahıs bakımından da aynı derecede tabiî görülür...»

Bu sözleriyle İnönü, bir taraftan çok partili rejime arkadaşlarını alıştırmak isterken, diğer taraftan da hem partişi, hem şahsı için mümkün görülen ihtimalleri öne seriyordu. Gene de bu nutkunda İnönü, parti genel başkanlığının da artık ve reisicumhur olması dolayısıyle üstünde kalmasının o günkü şartlar içinde uygun olmadığını ileri sürdü. Bu şeklin yerine, ayrıca bir parti genel başkanı seçilmesi için karar istiyordu:

«Demokratik rejimin bu yeni şartlar içinde gelişmesi devrinde, haklı veya haksız, benim bir parti lehine veya aleyhine tesirim, mübalağalı olarak görülmüştür. Partiler arasındaki çetin mücadelelere karışarak hükümler vermem zarurî oldu. Vatandaşın beni partilere karşı müsavi durumda görmeyi, bir emniyet unsuru saydığını fark ediyorum. Cumhurbaşkanı olduğum müddetçe, Kurultayın seçeceği bir zatın, bütün yetkileriyle parti genel başkanlığını yapması lüzumlu bir mahiyet almıştır. Bu zatın genel başkan adını taşıması radikaldir. Üzerine aldığı ağır vazifeyi yapması için, bütün otoriteyi ona teslim eder».

Hulâsa, Millî Şef ve Değişmez Genel Başkan sıfatlarından sonra, şimdi artık genel başkanlık da İnönü için, hem de İnönü'

nün isteğiyle geride kalıyordu... Mamafih Kurultay bu teklifi aynen kabul etmedi. Uzun tartışmalardan sonra ve İnönü fahrî başkan sayılmak suretiyle, onun reisicumhurluğu müddetince bir genel başkan vekili seçilmesi kararına vardı. Öyle de oldu. Bu vazifeye Parti Genel Sekreteri Hilmi Uran seçildi. Parti Divanı, genel sekreterliğe, Dr. Fikret Sılay'ı getirdi. Halkevlerinin yalnız C.H.P.'nin emrinde bir teşekkül değil de, bütün partiler gençliklerinin faydalanacağı bir tesis haline getirilmeleri arzusu bu Kurultayda ortaya atıldı. Fakat D.P. böyle bir kombinezona yanaşmadı. İktidara gelince de, Halkevlerinin kapıları haşin bir şekilde kapatıldı. Hele kitaplıklar, bir nevi yağma'a uğradı...

***

HÜRRİYET ANDINDAN, HUSUMET ANDINA!

D.P.'nin kuruluş yankıları, gerek büyük merkezlerde ve basında, gerekse en ücra noktalara kadar, taşrada, D.P. kurucularının da beklemediği geniş yankılar yaptı. Bu geniş çalkantıyı iyi değerlendiremeyen, yalnız C.H.P. yöneticileriydi. Halbuki dalga büyüyor, kabarıyor ve pek yakında C.H.P.'nin üstüne kapanmak için yaklaşıp duruyordu. Bu dalgalanmanın en dikkati çeken belirtileri, D.P. kongrelerinin görünüşüydü. D.P. ilk kongresini 7 ocak 1947'de Ankara'da bir sinema salonunda topladı. Kongreye 906 delege katıldı. Daha merkez kadrosu bile iyice şekilleşmemiş, kendi içinde yerleşmemiş bir yeni partinin kongre çağrısına taşraların böyle kabarık bir dalga halinde koşuşu, gene ve evvelâ kongreyi davet edenleri şaşırttı. Bunu belki beklemiyorlardı. Ama yerden biter gibi biten birtakım parti gönüllüleri, insiyatifi kendiliklerinden ele aldılar. Gelenler, işlere nizam vermeye çalışıyorlardı. Her delege de karşısında teşrifatçı beklemeden kendine bir yer bulmaya çalışıyor, kendi işini kendisi görmeye koşuyordu. Belliydi ki buraya gelenlerden kimse kimseyi tanımıyordu. Ama garip bir şekilde ve sanki hepsi görünmeyen bir yerden emir ve talimât alıyormuşçasına, herkese bir disiplin ruhu hâkimdi.

Kongre, halk yığınlarının, belki henüz işlenmemiş, ama taze canlılığını taşıyan bu hava içinde açıldı. Karşı taraf, işte bu havayı ve onun getirebileceği şeyleri de kavrayamadı. C.H.P.'den kongrenin açılışında kimse yoktu. Ertesi günleri şöyle böyle katılmış görünen bir iki kişi için bu manzara, alay konusu oldu. Kongreyi «karşılıklı, derme çatmalık, başsızlık»la vasıflandırdılar.

Bu görüş, Halk Partisi basınına da sirayet etti. Halbuki bu Kongre bizde, seviyeleri, nitelikleri, ruh eğilimleri ne olursa olsun, halktan gelen insanların katıldığı ilk parti kongresiydi. Bunu gereği gibi değerlendirmek lâzımdı. Çünkü yarın söz, doğru veya sakat bütün eğilim ve istekleri ile, bu yığınların olacaktı.

Kongre tabiî aydınlar tarafından yönetildi. Bilhassa Bayar'ın nutku ile bu nutuk üstünde ana davalar komisyonunun raporu, o devrin iyi işlenmiş vesikalarıdır. Bu vesikaların getirdiği prensiplere «hürriyet misâkı» ve «hürriyet misakının esas prensipleri» denildi. İlk göze çarpan şudur ki, D.P. bütün milleti temsil ettiğine kaniydi. Ve istekler «bir parti görüşü olmaktan ziyade, millî vicdanda şuurlaşan davalar olarak vasıflandırılmış»tı. Bu davalar ve prensipler, başlıca üç esasta toplanabilir:

1 — Vatandaş hak ve hürriyetlerini haleldar eder mahiyette olan ve Anayasanın metnine ve ruhuna uymayan kanun hükümlerinin kaldırılması.

2 — Vatandaş reyinin emniyet ve masuniyetini sağlamak ve millî hâkimiyet prensiplerini teminat altına almak maksatları ile, seçim kanununda değişiklikler yapılması.

3 — Devlet reisliği ile fiilî parti reisliğinin bir zat uhdesinde birleşmesi usulünün kaldırılması.

Prensipler esaslıydı. Fakat şimdiden şunu belirtmek de yerinde olacaktır ki, bu halk dalgasının iktidara getireceği Demokrat Parti, bu istediklerini yapmak kudretine erince, garip şeyler cereyan edecektir. Meselâ:

1 — Anayasaya aykırı kanunların kaldırılması, hem de bu sefer C.H.P. muhalefeti tarafından ısrarla ve yıllarca istenmesine rağmen, D.P. bu kanunları kaldırmayacaktır.

2 — Seçim kanunu, daha D.P. iktidara gelmeden, bizzat C.H.P. tarafından değiştirilecektir.

3 — D.P. iktidarında filhakika devlet ve parti başkanları ayrı olacak, fakat devlet başkanı C. Bayar, her vesile ile bir parti başkanı gibi hareketler yapacaktır. Seyahatler tertip edecektir. Parti nutukları verecektir (1).

Hulâsa Demokrat Partinin ilk defa halk önüne çıktığı 1947 kongresinde ilân edilen ana davalar, yahut «hürriyet andı» budur.

Ama bir de «husumet andı» var. Bu ant, aynı partinin 1948 haziranında, gene Ankara'da toplanan ikinci kongresinde ilân edildi. Bu kongreyi Ankara'da âdeta C.H.P. hükümeti ağırladı. Yeni yapılan Sergievi salonunu D.P.'ye tahsis etti. Delegeler için mektep sıraları tedarik ederek onları bu yeni binaya taşıttı. Yatacak yerleri olmayan delegelerin Maliye Meslek Mektebinde kalmaları sağlanmıştı. Fakat kongre gene sert bir hava içinde başladı. O zamanki C.H.P Genel Başkan vekilinin yazdığı gibi:

«İktidarda ilk hayal kırıklığı kongre toplandıktan ve hatipler konuşmaya başladıktan sonra başladı. Çünkü kongre delegeleri, hep asmaktan, kesmekten bahsediyorlardı. Mütemadiyen etrafa düşmanlık havası estiriyorlardı. Nihayet başına bir de «millî» kelimesi takılan meşhur «husumet andı», işte böyle bir muhitte ve böyle bir hava içinde alınmış bir karardı.

---

(1) 1950 sonrası ve bu arada D.P.'nin iktidar ve C.H.P. muhalefet devri problemleri *İkinci Adam*'ın III. cildinde işleneceği için, burada bu sonuçlara sadece işaret edilmekle yetinilmiştir. Birinci Kongre hakkında Kaynak. Ö. Mete: *Bütün Tafsilâtı İle D.P. Birinci Kongresi*, 1947, Istanbul.

Bu kısaca; umumî seçimlerde hile yoluna sapacak, vatandaş hakkına tecavüz edecek, seçime fesat karıştıracak olanları, hemen sandık başında linç etmek hakkını Demokrat Partiye tanıyan bir karardı».

Hakikaten de kongre elektrikli bir hava içinde başlamıştı. Çünkü birinci kongreden sonra partinin yüksek kademesinde parçalanmalar olmuştu. Kendilerine «öz demokratlar partisi», «müstakil demokratlar grubu» gibi isimler bulan bazı hiziplerin (1) partiden ihraç kararları kongreye arz edilince, ateşli konuşmalar oldu. Sonra bu ateşlilik, taşkınlıklar halini de aldı. Bilhassa iktidara karşı. İşte bu arada bazı delegeler ihtilâl hakkında söz ettiler. Onlara göre Birleşmiş Milletler Anayasasının 13'üncü maddesi böyle ihtilâllere hak tanıyordu. Hulâsa sonunda bir komisyon tarafından hazırlanan rapor, ayakta ve alkışlarla kabul edildi. Bu rapora «husumet andı» denildi. Yani bir bakışta kongre seçime fesat karıştıranlara karşı husumet ilân etti ama, o hava içinde ve ihtilâl sesleri arasında varılan bu kararlar, sonra iktidarın tümüne ve C.H.P.' ye karşı bir «millî husumet yemini» şeklinde, halkın geniş tabakaları arasında yayıldı.

Hulâsa kongre, birinci kongrenin hürriyet misakının iktidar tarafından yerine getirilmediğini ilân etti. Ve kongre daha ziyade bir gövde gösterisi ve D.P.'nin yakın ve uzlaşmaz iktidar davacılığının ilânı ve müjdesi gibi kutlandı. Ama kongrenin en önemli vesikası, hiç şüphe yoktur ki, başkan Celâl Bayar'ın umumî idare kurulu adına okuduğu cevabi nutuktu. Bayar uzun nutukta, ele alınan her konuyu cevaplandırmış, bu arada ve Birleşmiş Milletler Anayasasının 13'üncü maddesine dayanarak isyan ve ihtilâl eğilimlerini yermiş ve aslında,

(1) Partiden çıkarılmalar, iki kademede oldu. 10-11 mart 1948' de 6 milletvekili partiden çıkarıldı. 24 martta da, genel kuruldan istifa etmeleri sebebiyle gene 6 milletvekili partiden ihraç edilmişlerdi. Sadık Aldoğan, Yusuf Kemal Tengirşek, Ahmet Tahtakılıç, Hasan Dinçer, Ahmet Oğuz ve diğerleri bu aradaydılar.

çok sayı partisi olarak doğan ve gelişen D.P.'nin «kemiyet ve keyfiyet» anlayışını şöyle açıklamıştır:

> «— *Bugün Mecliste Demokrat Parti, kemiyet olarak değil, keyfiyet olarak kıymetlidir. Tahmin ediyoruz ki, gelecek intihap, kemiyeti de bize bağışlayacaktır.*
>
> *Bağırmak, küfretmek, demagoji yapmak, Mecliste çalışmanın bir numunesi ise, biz bütün ömrümüzce bundan uzak kalacağız. Her mevzuu ilmî şekilde tetkik edip, kürsüden efendice ifade etmek vazifemizdir...»*

Bu sözler, bu taahhütler güzeldi. Ama tabiî hiç bir zaman yerine getirilemeyecekti. Çünkü, hele az gelişmiş bir ülkede oy çoğunluğuna dayanarak iktidara gelen ve orada tutunabilen partiler, ancak kalabalıkların sözcüsü olmak zorundadırlar. Halkın diliyle ise, mantık değil, hissiyat konuşur. Yani Eflâtun'un yazdığı gibi:

> «*Demokrasi, halk eğitimi meselesidir. Halkın eğitimi zayıf olursa, demokrasi oligarşiye döner. Gene halkın eğitimi zayıf olursa, oligarşi demagog yaratır ve demagog, diktatör olur...» (1)*

Evet, bu bir kanundu ve ne yazık ki, Demokrat Partinin de kaderine damgasını vuran, bir kanun olacaktır.

*
* *

İNÖNÜ CUMHURREİSLİĞİNDEN ÇEKİLMEK İSTİYOR:

D.P'nin ikinci kongresi, D.P.'nin uzlaşmazlığını ve halk arasında gücünün arttığını, halk içinden yeni yeni mahalli önderler bulunduğunu açığa vurmuştu. Parti yüksek kademesinde yapılan tasfiyeler de ciddî idi. İlk adımda parti yönetiminde toplanan ve aralarında elbette ki fikir ve mizaç farkları olan insanlardan, öz demokratlar ve müstakil demokratlar gibi isim-

(1) Eflâtun: *Devlet.*

lerle klikçilik yapanların, işin mayalanmasına vakit bırakmadan kararlı bir hareketle tasfiyesi, merkezin otoritesini artırmıştır. Hulâsa D.P. yaklaşan seçimlere, müttehit ve mücadeleci bir merkez kadrosu ile hazırlanıyor ve bu hazırlıklar, halk arasında itibar görüyordu...

C.H.P. merkez kadrosunun ve önde gelen partililerin ise, bu seçimler için ciddî ve göze çarpar toparlanmaları yoktu. Bu üst kademe insanlarından bir kısmı öyle görünüyordu ki, bir Ashab-ı Kehf uykusu içindeydiler (1). Karşı cepheyi ve insanlarını alaya almakla her şeyin geçiştirileceğini ve seçimin atlatılacağını «Milletin C.H.P.'den ve İnönü'sünden» yüz çevirmeyeceğini söyleyerek avunuyorlardı. Bunların Mecliste muhtevasız konuşmaları, C.H.P.'nin durumunu izleyenler için ümit kırıcıydı. Yeni hiç bir şey vaat etmiyorlardı. Mazilerini yiyip tüketmekle vakit geçiriyorlar ve tabiî herkesten evvel, kendilerini aldatıyorlardı. Hele her cümlede bir nevi Atatürk tekelcisi gibi konuşmalar yersizdi.

Fakat bu arada, yarının ve yakın seçimin getireceği sonuçların çetin gerçeklerini sezinleyen biri vardı. Bu İnönü'ydü. İnönü'nün kendini ve etrafını bir seçime hazırladığı zaman zaman görülüyordu. Meselâ demokrasinin tuttuğuna ve tutacağına herkesi inandırmak için C.H.P.'nin «En aşağı bir defa olsun iktidardan düşmesi ve değişmesi lâzım olduğunu» söylerdi. Değişmeyen ve düşmeyen bir iktidar idaresinde yaşayan bir memlektte, demokrasi rejiminin varlığına kimsenin inanmayacağını daima telkin eder, dururdu» (2).

Ama hemen düşmek ister miydi? Elbette ki hayır! Öyle sanılabilir ki, o, Celâl Bayar'ın ve D.P.'nin geleceğini ve gele-

---

(1) Ashab-ı Kehf, kutsal kitaplara ve Kur'an'a giren bir efsanedir. 7 kişi ve Kitmir isimli köpek, bir mağarada 300 yıl uyumuşlar, sonra uyanmışlardır. Bu efsane Kur'an'ın XVIII. Kehf suresinde de yer alır ve Kur'an'a göre bunlar mağarada 300 güneş veya 309 ay yılı süresince uyudular. Şimdi Toros eteklerinde bir mağara, Ashab-ı Kehf'in uyudukları mağara olarak ziyaret edilir.

(2) Hilmi Uran: *Hatıralarım.*

cekteki iktidarını görüyor, fakat onun bu kadar yakında olduğunu, her halde sanmıyordu. Ama seçimler geliyordu ve bu çetin bir seçim olacaktı. O halde kendisi bunu yukarıdan ve uzaktan, ama siyasî mücadeleler dışında bir cumhurreisi olarak izleyemez ve işi oluruna bırakamazdı. Seçim hazırlıklarına aktif bir şekilde girmeli, partinin başında yerini almalı ve muhaliflerinin karşısına bütün gücü ile dikilerek, seçim terazisine bütün ağırlığını koymalıydı. Bunun ise tek yolu vardı: Cumhurreisliğinden çekilmek! Parti seçimi kazandıktan sonra, nasıl olsa devlet başkanlığı gene onun olacaktı...

Bunun için bir gün Parti Genel Başkan vekili Hilmi Uran'ı çağırdı. Ona bu düşüncesini açıkladı. 1948 senesi kasım ayı içinde bir gündü. İkindi vakti, «Gelsin, bir çay içelim» diye Uran'ı davet etti. Hali pek sakin değildir. İlk hoş beş sözlerinden sonra hemen konuya girer ve gelecek seçimleri kastederek, bu seçimleri kendisinin, parti genel başkanı olarak idare etmek istediğini açıklar. İnönü'nün tamamlayıcı izahlarına göre, seçimlerden önce parti genel kurultayı toplanacak ve kurultayda kendisini, tekrar parti genel başkanı seçtirecektir. Ama İnönü bu sefer parti genel başkanlığını tercih ederek cumhurreisliğini bırakmış olacaktır. Bu mevkie başka biri gelecektir. Kendisi, seçim mücadelesine bizzat girerek, bu mücadeleyi kendi partisi yönünden idare edecektir! Hilmi Uran'a göre İnönü bunları anlatırken «bu tasavvurlarının neşesi içindeydi ve müstakbel seçim mücadelesinin enerjisini daha şimdiden hissediyor gibiydi».

Hilmi Uran sonrasını şöyle anlatır:

«Fakat birdenbire ciddileştiler ve irkilerek, ben belki böyle bir teşebbüsü, seçimlerle birlikte cumhurreisliğini de tekrar elde etmenin bir yolunu düşünürüm zannı ile:

«— Seçimi kazanırsak artık cumhurreisi olmam ha... dediler ve benim, niçin der gibi aldığım tavra karşı da fikirlerini izah ederek:

«— Çünkü o vakit, bu bir oyun olur, yapamam, hükümet kurar, çalışırım» dediler.

Sonra da, kendi tasavvurlarına kendini alıştırmak istiyorlarmış gibi:

«— Bir cumhurreisliği için on iki sene kâfidir» buyurdular.

Fakat bu tasavvur uygulanamadı. Çünkü seçimlerden önce yapılması düşünülen C.H.P. Kurultayı toplanmadı. Böyle olunca da İnönü'nün parti genel başkanı olarak bizzat mücadeleye atılmak düşüncesi, böylece bir tasavvur halinde kaldı (1).

*
**

BEKLENMEYEN BİR BAŞVEKİL:

1948 sonlarında Hasan Saka kabinesi iyice yıpranmıştı. Başvekil, parti grubu ile ihtilâf halindeydi. Bu çekişmenin özünde, yeni Seçim Kanunu tasarısına girecek esasların rol oynadığı anlaşılmaktadır. Hasan Saka bu kanunun, karşı tarafın işine yarar şekilde çıkmasını istemiyordu. Fakat demokrasi denilen denizde gemi, artık bir defa kıyıdan uzaklaşmıştı. Bu denizin dalgaları ne ise, gene aşılacak ve bu nizamı getirenlerin özlediği kıyılar neyse, oralara ister istemez varılacaktı. Hele bu geminin kaptanının daha ekim 1946'da yaptığı gezide Antakya'da konuştuğu sözler, çok ilgi çekicidir:

«Bütün siyasî ve askerî hayatımdaki vazifelerin hiç birini kaale almadan diyebilirim ki, öldüğüm zaman Türk milletine iki eser bırakmış olacağım. Bunlardan biri köy okulları, diğeri de müteaddit partilerdir (çok partili rejim). Şunu ilâve edeyim ki, yakın arkadaşlarım tarafından kurulan Demokratik Parti, memlekette bugün taazzuv etmiş ve tutunmuştur. Devlet reisi sıfatıyle her iki tarafa da, tarafsız gözle bakmak mecburiyetindeyim...»

Evet, memleket gemisine demokrasi bayrağını çeken ve onu demokrasi denizinde kıyılardan açan kaptan böyle konuşmuş-

(1) Hilmi Uran: *Hatıralarım* s. 510-511.

tu. Hatta gene o günlerde, muhalefet partisi lideri Celâl Bayar'la onu kol kola gösteren bir resim, Vatan gazetesinin 13 ekim 1946 tarihli sayısında yayınlanmıştı. Ama o günlerle 1949' un başlangıcı arasında, köprülerin altından nice sular akmıştı. Geminin içinde ise, onun dümenini kendi elinde bulundurmak için uğraşan partiler, artık tam bir çelişme halindeydiler.

15 ocak 1949'da Hasan Saka kabinesi istifa etti. Yeni kabinenin kurulması gene Hilmi Uran'a teklif edildi. Fakat onun tavsiyesi, Başvekilliğe Şemsettin Günaltay'ın getirilmesi oldu ve Günaltay başvekilliği kabul etti (1).

Başvekil olarak Günaltay beklenmiyordu. Ama üstünde durulmaya değerdi:

Şemsettin Günaltay, temsil ettiği kuşak ve karıştığı akımlar bakımından bir prototiptir. İlgi çekici nitelikler taşır. Günaltay Eğinli idi. Babası bir din adamıydı. Oğlunu da öyle yetiştirmek istedi. Istanbul'a yolladı. Genç M. Şemsettin orada medrese eğitimi gördü. Sarıklı bir genç mollaydı. Ama bu eğitimi kâfi görmedi. Darülmuallimin-i Âliye'ye, yani Yüksek Muallim mektebine geçti. Kıyafetini değiştirmedi. Ama bazı şeyler öğrendi. Bu arada İsviçre'de tahsilini genişletmek imkânını buldu. Tabiiye tahsil etti.

Türkiye'de, Kıbrıs'ta öğretmenlik yaptı. Orada evlendi. Sonra Midilli adası idadî (lise) müdürü oldu. Hem ileri bir öğretmen, hem de hararetli bir ittihatçıydı. 1908 ihtilâlini ve Meşrutiyeti gerçekleştiren İttihat ve Terakki Cemiyeti üyesi, Balkan yenilgisinden sonra Istanbul'a geldi. Vefa lisesinde tabiiye hocalığına tayin edildi. İttihat ve Terakki çevresi, Türk

(1) Başbakan: Şemsettin Günaltay, Başbakan Yardımcısı: Nihat Erim, Maliye Bakanı: Rüştü Aksal, Devlet Bakanı: Nurullah Esat Sümer, Millî Savunma Bakanı: B. Hüsnü Çakır, İçişleri Bakanı: Emin Erişirgil, Ulaştırma Bakanı: Dr. Kemal Satır, Çalışma Bakanı: Reşat Ş. Sirer, Adalet Bakanı: Fuat Sirmen, Dışişleri Bakanı: Necmeddin Sadak, M. Eğitim Bakanı: Tahsin Banguoğlu, Bayındırlık Bakanı: Şevket Adalan, Ticaret Bakanı: C. Sait Barlas, Sağlık Bakanı: Kemali Beyazıt, G. Tekel Bakanı: Dr. Fazıl Ş. Bürge, Tarım Bakanı: Cavit Oral.

Ocağı ve Ziya Gökalp'la temasları bu devrede başlar. Ziya Gökalp onu tabiiyattan tarih sahnesine çekti ve onun Türk tarihine yönelmesini istedi. Darülfununda da Türk tarihi dersleri hocalığına atandı. Şemsettin Bey, beş ciltlik *Mufassal Türk Tarihi* eserini bu devrede yazdı. Aynı zamanda, dinci bir akımı temsil eden, din davaları ve edebiyatı üzerinde neşriyat yapan *Sırat-ı Müstakim* dergisinde de yazıları çıkıyordu. Bu suretle o devrin «Türkleşmek-İslâmlaşmak-Muasırlaşmak» şeklinde ifadesini bulan cereyanlarını, nefsinde en güzel terkip edenlerden biri Şemsettin Beydi. Gene Birinci Dünya Savaşı içinde onun neşrettiği *Hurafattan Hakikate* ve *Zulmetten Nura* isimli eserleri, devrin münevverleri üzerinde etkiler yapan önemli eserlerdir. Bunların her ikisi de kendi alanlarında, bugüne kadar tek kalan eserler oldular. *Hurafattan Hakikate* kitabında biz, Anadolu'nun ruh ve inancalar yapısını ilk defa bir bilgi açısından görüyorduk. *Zulmetten Nura* eserinde ise, İslâm medeniyetinin azameti ve sonra onun hazin çöküntüsü, en sürükleyici gerçekleri ile dile gelir. Hulâsa, aydın, araştırıcı aynı derecede çalışkan bir insan; siyasette, dinde ve milliyetçilikte mutaassıp olmayan bir fikir adamı olan Şemsettin Bey, nihayet Anadolu'ya geçer. Istanbul'da son vazifesi, son Osmanlı Mebusan Meclisinde mebusluk ve Darülfununda müderrislikti. Ankara'da gene mebustur.

1930'da Türk Tarih Cemiyetine katılmak suretiyle Atatürk'ün çevresinde yer aldı. O tarihten sonra Günaltay, hem parti ve Meclis adamı, hem tarih araştırıcısı olarak daima önde görülen bir kimsedir. Ölümüne kadar da Türk Tarih Kurumu'nun üyesi ve başkanı olarak kaldı. *Meselâ, Sümer, Elam, Akat Medeniyetleri, Mezopotamya Tarihi* gibi çeşitli eserler verdi.

Günaltay'ın başvekil olduğu zaman partilerarası çelişme en kesin safhalarındaydı. D.P. hep yakın seçimler için hazırlanıyordu. 27 ekim 1948 ara seçimlerine (12 vilâyette) D.P. katılmadı. Mevcut seçim kanununa göre seçimlere girmeyeceğini ilân etti. Daha Hasan Saka zamanında ele alınan yeni seçim kanunu işini artık bir sonuca ulaştırmak, şimdi Günaltay'a düşüyordu. Günaltay bu işi, Türkiye'de ilk defa görülen bir

ilim ve istişare tamamlığı içinde başarmasını bildi. Yaptığı ana iş, zaten bundan ibaretti...

HALK PARTİSİ HÂKİMİYETİNİ TASFİYE EDECEK SEÇİM KANUNUNU, HALK PARTİSİ KENDİSİ HAZIRLIYOR:

Yeni seçim kanununun hazırlanışının ilgi çekici bir hikâyesi var: Şemsettin Günaltay başbakan olduktan sonra işi tâ baştan ele aldı. Yeni seçim kanunu için evvelâ 11 kişilik bir ilim heyeti kuruldu. Bunların ikisi Temyiz Mahkemesinden (Yargıtay), ikisi Devlet Şurasından (Danıştay), dördü üniversitelerden, üçü de barolardan seçilmişti. Bu heyete, Yargıtay Başkanı Halil Özyörük başkanlık ediyordu. Komisyon ayrıca partilere birer tezkere yazarak, çıkarılacak seçim kanunu hakkında fikir, görüş ve tekliflerini istemişti. Bu tezkereden şu satırları vermek isteriz:

> *«Münhasıran ilmî, tamamen müstakil, mutlak surette tarafsız, mesuliyeti ile mütenasip geniş yetkilere sahip olan heyetimiz, her türlü siyasî mülâhazalardan uzak, yalnız ilmî kanaatleri ile tecrübelerine ve vicdanının emirlerine tabi mesaisinde muvaffak olabilmek, vatandaşlara mutlak bir emniyet ve itimat veren, ilmin ve demokrasinin mutalarına ve memleketimizin realitelerine uygun olan bir seçim kanunu projesi hazırlanabilmek için, umumî efkârın temsilcileri mevkiinde bulunan bütün partilerin bu mevzudaki düşüncelerini öğrenmeyi ilmî ve objektif bir çalışma metodunun zarurî icaplarından bilmektedir».*

Sanıyorum ki, hiç bir tek parti rejiminde, tek parti iktidarını elinde tutanlar, böyle müstakil bir komisyon kurmamış ve böyle bir vesikaya yer vermemişlerdir. Kaldı ki komisyon hazırladığı kanun tasarısını yalnız yerli otoritelerin vardığı sonuçlara da bağlı bırakmamıştır. Bu arada Avrupa'nın bu konu-

larda milletlerarası itibar sahibi üç şahsiyetine de tasarıyı göndererek fikir ve tenkitlerini istemiştir. Bu istek de gene, İnönü cephesinden gelmiş ve komisyon bu hava içinde dış otoritelere müracaat etmiştir. Bunlar, eski Fransız başvekillerinden Paul Boncour ile aynı değerde diğer iki bilgindir. Meselâ Paul Boncour'un cevabî mütalaası şu cümlelerle başlar:

«Türkiye'yi tebrik etmeye müsaadenizi dilerim.

Demokrasi; adalet fikrinden evvel, bir ekseriyete sahip olmak ihtiyacını derpiş etmek mecburiyetindedir. Parlamento rejiminde hükümet otorite sağlayan ancak, mütesanit ve müstakar ve kanunlara bağlı bir ekseriyetin varlığıdır. Bunun zaafa uğraması bizzat demokrasinin mevcudiyetini tehlikeye düşürür. Weimar Cumhuriyeti (1) bundan dolayı münkariz olmuştur».

Seçim sistemleri çeşitlidir. Yeni seçim kanunu Türkiye için ekseriyet-çoğunluk sistemini getiriyordu. Paul Boncour da bu sistemi savunuyordu. Bu sisteme göre her bölgede oyların çoğunu toplayan partinin listesindekiler mebus seçilir; azınlıkta kalan listelerin oyları yanar. Bugün Türkiye'de bu çoğunluk sistemi terk edilmiştir. Nispî seçim sistemi denilen ve şimdi bizde uygulanan sistem, 1949 kanunu tasarısında uygun görülmemiş ve bunu her iki taraf iyi karşılamamıştı. Bu şu demekti ki, o devrede çoğunluğu sağlayacağına C.H.P. de inanıyordu, D.P. de... Zaten Celâl Bayar, seçim kanunu çıkmasa bile, yaklaşan seçimlerdeki hareket tarzını önceden açıklıyordu:

---

(1) Weimar bir Alman şehrinin adıdır. Birinci Dünya Savaşı sonunda Almanya mağlup olunca, Almanya'da sosyal karışıklıklar baş gösterdi. Nihayet 9 kasım 1918'de Almanya'da cumhuriyet idaresi ilân edildi ve İmparator memleketi terketmek zorunda kaldı. Bunun üzerine ve Berlin'deki karışıklıklar dolayısıyle Weimar'da yerleşen cumhuriyet idaresi 11 ağustos 1919'da Weimar Anayasasını kabul etti. Bu demokratik anayasa 1933'te Hitler diktatoryasına kadar sürdü.

«Önümüzdeki seçimde, kanun içinde de olsa, kanun dışında da olsa, oylarımızı çaldırmayacağız!..»

Kanun dışında Demokratlar seçim emniyetini nasıl koruyacaklardı, bilinemez. Gerçi haziran 1949'daki ikinci kongrelerinde, isyan hakkından, ihtilâl hakkından, seçim sandıklarının başına silah takıp gelmekten bahsedilmişti. Ama o zaman Celâl Bayar bunlara karşı çıkmış, İsyan yok! İhtilâl yok! diye konuşmuştu. Demek ki sinirleri gittikçe bozuluyordu. Kaldı ki C.H.P. sıralarında da halka karşı konuşurken ipin ucunu kaçıranlar oluyordu. Meselâ daha D.P. kurulduktan sonra ve Trakya'nın Saray ilçesinde konuşan Faik Öztrak, ölçüsüz sözler söylemişti:

«Celâl Bayar, tamamıyle Rus taraftarıdır. Bunun ispatı da ortadadır. Ruslar bizden Kars ve Ardahan'ı isterken, Celâl Bayar verdiği beyanatta, Rus dostluğundan bahsetmişti. Bizden Boğazları isteyen Ruslarla, Celâl Bayar nasıl dostluktan bahsedebilir?..»

Bayar'a böyle isnatlar tabiî insafsızlıktı. Hatta C.H.P. Zonguldak parti müfettişi ve Denizli mebusu Abidin Ege, Zonguldak'ta, hem de artık seçimlerin yaklaştığı sırada, Bayar'ın 17 temmuz 1949'daki İzmir konuşmalarına cevap niteliğinde olarak şöyle konuşuyordu:

«Ordu ve bütün kuvvetler bizde iken, hasımlarımız ne yapabilirler?..»

O kadar nazik ve yumuşak huylu bir insan olan Abidin Ege'nin böyle konuşmalarını, gittikçe sertleşen havaya vermek daha doğru olur. Hulâsa 1949 yılı bir taraftan yeni bir Seçim Kanununun hazırlanması gibi gerginlikleri önleyici şartların hazırlanması, diğer taraftan seçim sathı mailinde havanın gittikçe gerginleşmesi ile geçti. Nihayet yeni seçim kanunu 17 aralık 1949'da Meclise verildi. Encümenlerde çalışmalar hızlı ve gürültüsüz geçti. Çünkü yeni kanun hakkında zaten iki taraf da görüşlerini daha önceden belirtmişti. Üçüncü bir parti olan

ve 5 temmuz 1948'de kurulan Millet Partisi henüz teşekkül halindeydi. Nihayet kanun hemen hemen değişiksiz çıktı. 24 mart 1950'de ise, Meclis kendi kendini feshetti. Yeni seçimler, 14 mayıs 1950'de yapılacaktı... Artık söz halkındı...

*
**

ÇANLAR KİMİN İÇİN ÇALIYOR?

Seçimden önce D.P.'nin bazı yöneticileriyle C.H.P. yöneticileri arasında işbirliği temasları olmuştur. Fakat bunlar, bazı tereddütleri açığa vurmaktan ve nabız yoklama derecelerinden ileriye gidememiştir. Bu konuda Hilmi Uran hatırlarında bazı olaylar nakleder. Fakat işin doğrusu, bilhassa Meclisin feshinden sonra, iki taraf arasında kıyasıya bir mücadelenin başladığıdır. Öyle görünüyor ki, D.P. öncüleri yeni seçimde D.P. için mutlak bir ekseriyeti pek tahmin etmemişlerdi. C.H.P. ise, iktidardan düşebileceğini pek düşünmüyordu. Yani bu konuda hâlâ kendi kendini aldatmak ve oyalamakla avunuyordu. Halbuki çanlar, D.P için çalıyordu!..

Bu niçin böyleydi? Bu sorunun cevabı basit değildi. Ekonomik, sosyal, politik birçok sebep ve amillerden başka, bilhassa ruhî etkiler, yani halk psikolojisinin çeşitli tepkileri bu neticede müessir olmuştur. Yıllardan beri ruhlarda gerilere itilen; uyudu, unutuldu sanılan bin bir çeşit ihtibaslar, karışık refulmanlar harekete gelmiştir. Yıllar yılı şuur altına itilen, fakat bir gün memlekette şartlar değişince derhal dalgalanan kırgınlıklar, küskünlükler, bağdaşmazlıklar, kinler, garazlar ve daha nice nice ruhî amiller, şimdi fırsatı ve havayı müsait bulunca şahlanmışlardı. Yani aslında bir siyasî hadise, bir parlamento olayı olan 1950 seçimleri bizde ilk defa, toplum yapısında yer alan bütün halk tabakalarını harekete getirmiştir. Çünkü Demokratlar siyaseti, ilk defa halka kadar indirmeyi ve halka maletmeyi bilmişlerdir. Böylece, eski devirlerin enkazı ile yaşanılan devrin kuvvetleri harekete geldiler, köylüler, işçiler, esnaf, ticaret veya sanayi mensupları, basın in-

sanları, şehir, kasaba ve köy toplumlarının bütün tabakaları birden sahneye çıktılar.

Tabiî, daha aşağıda değineceğimiz ve C.H.P. aleyhine işleyen ciddî şartlar da vardı. Ama ilk planda daha ziyade ruhî sebepler harekete geldi. Tabiî tek parti rejimi sırasında, şehirlerde, kasabalarda halk içinden yetişen, sivrilen ve C.H.P. bürokrasisi içinde sivrilme şanslarını zayıf görüp, bu çok partili rejimi bekleyen gençler ve mahallî önderler, yeni seçimin aktif kahramanları olacaktı. Bu, bünyevî ve müspet bir gelişmeydi. Aynı suretle orta sınıflarda da olgunlaşmalar, gelişmeler olmuştu. C.H.P. zamanında siyasî hayatın daima dışında tutulan köylerde de, şimdi yeni sözcüler, yeni siyasetçiler çıkıyordu. Hulâsa sosyal zihniyet zaten gelişmişti ve yeni partinin varlığında yeni sözcülerini verecekti. Ama bu müspet ve tabiî unsurlar ve şartlar dışında bu seçimlerde, kalabalıklar psikolojisinin, o güne kadar gerilere itilmiş, bilinç altında uyuyan nice ihtibasları, refulmanları da harekete geçecekti.

Meselâ Istanbul'un saltanat düşkünü çevrelerinden tutalım da, padişahlığın kalkışını, halifeliğin kaldırılışını, ezanın Türkçe okunmasını, Ayasofya'nın müze yapılışını, kadının açılmasını, harflerin değişmesini ve daha bu çeşit bin bir işi hoş görmeyen, ama bunlara bir şey diyemeyenlerin, derinde uyuyan ruhî tepkileri, şimdi İnönü'ye karşı şahlanacaktı. Böylece bütün bunların hesabını sorar gibi bir iç ferahlık duyulacaktı. Eski İttihatçı artıklarını da bu kafileye katmalıdır. Bütçe açığını kapatmak için şekeri 5 liraya sattıranlardan, orduya maaş verebilmek için varlık vergisine baş vuranlardan, şuna, buna el koyanlardan, mahsulâtı erziye vergisi tatbik edenlerden bir nevi intikam duygusu havada esiyordu. Nurcular, Ticanîler ve daha bin bir çeşit cahil, fakat inkılâbı affetmez insanlar artık sahnedeydi. Malı para etmeyen köylü, köy mektebine kağnısıyle taş çekmeye mecbur tutulan çiftçi, yolu yapılmamış köy, jandarmadan dayak yemiş muhtar, kârına kesat gelen murabahacı, doğudaki şeyhler, ağalar, yeni seçimde sandık başlarına, cihada gider gibi gideceklerdi. Bütün bunlardan başka da, akla gelmez bin bir sebeple, fakat belki kendilerinin bile idrak et-

mediği bir çeşit aşağılık duygusu sebebi ile, 27 yıldan beri dokunulmaz kalan iktidara karşı çıkacaklardı. Bütün bunlara, bir bıkkınlık kompleksini de ilâve etmeliyiz, 27 yıllık iktidar, kalabalıkların ruhunda elbette ki bir bıkkınlık yaratır. Çünkü insanlar, hatta iyiliğe karşı bile olsa içlerinde duydukları minnet duygularında, bir aşağılık payı hissederler. Bu tabiî bir şeydir. Elbette bu 27 yıllık iktidar, getirdiği iyilikler yanında, birtakım zahmetler, sıkıntılar, ihmaller de taşıyordu. Hatta bu ihmalleri unutsak bile, bu bıkkınlığı biz, bir Aristidis kompleksi olarak adlandırabiliriz. Aristidis, İsa'dan önce V. yüzyılın son çeyreğinde Atina'da yaşamıştı. Orada demokrasinin, adaletin, emniyetin ve barışın büyük koruyucusu oldu. Atina hâkimi Aristidis, her seçimde halkın oybirliği ile seçiliyordu. Ama bu kadar dürüstlük ve iyilik de nihayet halk ruhunda bir bıkkınlık yarattı. Gene bir seçim gününde halk sandıklara giderken bir cahil köylü yolda Aristidis'e yaklaştı. Uzattığı midye kabuğuna (1), hâkimlik için birisinin ismini yazmasını istedi. Köylü, Aristidis'i tanımıyordu. Aralarında şöyle bir konuşma geçti:

— *Kimin adını yazayım?*

— *Aristidis'in yazma da, kimin yazarsan yaz!*

— *Aristidis'ten bir şikâyetiniz mi var?*

— *Hayır, bilakis. Ama o kadar iyi, o kadar kusursuz ve o kadar zamandır işbaşında ki, artık Aristidis'ten bıktık...*

Kaldı ki Türkiye, 1950 seçimleri arifesinde elbette ki eski Atina ve İnönü, elbette ki Aristidis değildi...

*
**

YENİ SAKARYA ZAFERİ:

Şimdi biraz da şartlara gelelim. Evvelâ şu bir gerçekti ki, daha önce de değindiğimiz gibi, memleketin kasaba ve şehir-

(1) Eski Atina'da oylar, seçilecek kimsenin adını bir midye kabuğuna yazmak ve sandığa atmak suretiyle yapılırdı.

lerinde, siyasî hayata atılmak, siyasetle uğraşmak ve halkın önderi olmak isteyen aydın veya yarı aydın yeni bir kuşak yetişmişti. C.H.P.'nin bürokrat siyasetçiliği, merkezden yapılan mebus adayı tayinleri, Meclis kapılarının kendilerine kapalı görünüşü karşısında bunlar, siyaset alanında sıçramak için bir fırsat bekliyorlardı. D.P. bu fırsatı verdi ve bu meydanı açtı. Evet, siyaseti halka mal eden bir parti olarak D.P.'nin zuhuru, kendilerine hareket sahaları arayan yüz binlerce insan için, bir hücum işareti oldu. Köylerde de aynı hareket görüldü. Köyler de seçim mücadelesinde, ilk defa liderlerini ortaya atıyorlardı. Sosyal yapının her kademesinde yer alan sınıf ve zümreler için D.P. kendilerinin sözcüsü gibi göründü. Çünkü D.P. vaat ediyordu ve C.H.P. bu yeni ve çok partili rejimi getirmiş olmaktan başka hiç bir şey vaat etmiyordu. C.H.P.'nin açtığı bu bayrağı da pek çabuk karşı taraf kaptı. Omuzlarına aldı ve:

— Türkiye'de demokrasinin öncüsü, kurucusu biziz ve bu bir kurtuluş hareketidir, sizi kurtaracağız...

sözleriyle halka, yeni bir hükümet biçiminden, yeni bir nizamdan, yeni ve halkın malı olacak, halkın sözcülüğü ile yürüyecek bir idareden konuşuyorlardı. Meselâ Adnan Menderes yeni Seçim Kanunundan bahsederken daha baştan beri şöyle haykırıyordu:

— Demokrasinin Sakarya zaferi, bu Seçim Kanunudur (1).

Halbuki bu kanunu D.P. değil, C.H.P. getirmişti. Hulâsa halk, D.P. hatiplerinin konuşmalarında, kendine daha yakın ve akla değil hissiyata hitap eden, yani halkın daha iyi anladığı bir hava buluyordu. Kaldı ki D.P. önderlerinin yaydıkları isteklerle, halk kalabalıklarının istekleri, memleket yararına olmasa bile birbirine uyuyordu. Meselâ Refik Koraltan, İçel vilâye-

(1) Gerçi Halk Partisi, son seçim için, adayların yalnız yüzde otuzunun merkezden, yüzde yetmişinin mahallinden gösterilmesi usulünü getirdi. Fakat eski hatıralar hâlâ yaşıyordu.

tinin ormanlık köylerinde seçim propagandası yaparken, köylülere:

— *Dağ sizin, orman sizin, el ne karışır?*

diye konuşabiliyordu! Halbuki C.H.P. bin bir ihmali arasında, iyi işlerinden biri olarak ormanı korumuştu. Orman devletleştirilmişti. Orman işletmeleri kurmuştu. Bu orman koruma işleri, hele muhafazaya askerler de karıştırıldığı için belki birtakım yetkiyi kötüye kullanmalara da yol açmıştı. Ama orman nihayet korunuyordu ve teşkilât er geç düzelebilirdi. Fakat Koraltan, orman köylüsünün daha iyi anlayabileceği dili tercih ediyordu. Nitekim bu vilâyette Koraltan'la seçim mücadelesine giren C.H.P. adayı Süreyya Anamur, her gittiği yerde ormanı korumadan ve orman kanunundan bahsedip seçimi kaybedince bir defasında bana:

— *Beni Koraltan değil, keçiler mağlup etti!*

diye dert yanmıştı. Evet keçiler ve balta, şimdi her orman bölgesinde İnönü'nün karşısına dikiliyordu (1)...

Bu gibi halka hoş görünen sloganları meselâ Eskişehir mebusu ve büyük bir toprak sahibi olan ve toprak kanunu mücadelelerinde Adnan Menderes'le beraber Halk Partisi içinde de direnen Emin Sazak da ortaya atmıştı. Çok daha önceden, hem de C.H.P. grubunda Emin Sazak'ın Halk Partisine bulduğu kusurlar şunlardır:

---

(1) Nitekim D.P.'nin kazanmasından sonra, sanki merkezden emir verilmiş gibi, sert bir orman yağması başladı. Bazı ormanlarda devlet görevlilerine hücumlar, baskılar oldu. Kan döküldü. Orman suçlarının affı ise, bütün D.P. iktidarı boyunca, sık sık uygulanan bir usul oldu. Daha doğrusu orman, fiilen sahipsiz kaldı.

Daha sonra ve memleket ekonomisi zararına görülse de bu nevi köylüyü memnun etme çabaları, meselâ çay ekilemeyecek yerde çay ektirmek, çay sayılamayacak yaprakları da Tekel'e satın aldırmak, tütünde gene bu türlü tertiplere baş vurmak gibi misaller görülecektir.

— *Orman kanunu, ormanlara keçi sokulmaması,*
— *Yerli mallar pazarları kurulması,*
— *Devlet çiftlikleri (kombinalar) kurulması,*
— *Köylerde, köylünün köy mekteplerini yapmaya sevk olunması,*

ve sonra arkasından şunları sıralıyordu:

— *Mülkiyetler ihlâl edilmektedir! Özel teşebbüs hırpalanmaktadır!*

Hulâsa yeni seçim için, D.P. sloganlarıyle, kalabalıkların içte kalan veya dışa vuran eğilimleri arasında, müşterek bir dil vardı...

SİYASETİN HALKA MAL EDİLİŞİ:

Hulâsa 1950 seçim mücadelesinde D.P.'nin halka bir şeyler vaat etmesi, halkın dışarıya vurulan veya vurulamayan hislerine, isteklerine tercüman olmasını, bu arada köylere, uçlara inmesini, siyaseti halka götürmesini ve halka mal etmesini, onun lehinde işleyen faktörler arasında önemle belirtmelidir.

C.H.P.'ye gelince tahminlerin tersine olarak 1950 seçimlerinde D.P.'nin baş döndürücü kazancını C.H.P. önderlerinin nasıl değerlendirdikleri yolunda bilgiler azdır. Bu seçimlerde parti genel başkan vekili bulunan Hilmi Uran hatıralarında şunları kaydeder:

«*Bu hususta ve ayrı ayrı sebeplerin tahliline girişmeksizin de mutlaka bir şey söylemek icap ediyorsa, halk çoğunluğunu teşkil eden ayrı ayrı her zümrenin karşı tarafta, bizden daha iyi bir hükümet bulacağına inandırılmış olduğunu ve daha iyi bir hükümete kavuşmuş olmak için de, pek haklı olarak, seçimlerde bizi ihmal etmiş bulunduğunu söyleyip geçmek daha doğru olur sanırım*».

«*Bunda iktidar olarak, bizim bilerek bilmeyerek geç-*

miş taksiratlarımız kadar, muhalefet olarak karşı tarafın, gözünü yumarak uluorta halka yaptığı vaatleri de, hemen aynı kuvvette müessir olmuştur».

Ama, seçimden hemen sonra C.H.P.'nin teşkilâtına yayacağı genelgede, seçimin ve iktidarın kaybı sebepleri hakkında tek kelime bulunmayacaktır. Ancak Hilmi Uran, gene hatıralarında, C.H.P.'nin iktisadî alanda, bütün bir devlet kalkınma planı yapamamış olmasını, iktidarın bir zaafı gibi belirtir. Biz daha önceki bahiste böyle bir kalkınma programının bütün cepheleri ve konuları ile hazırlanmış olduğunu, fakat bunun, iktidar kabinesinin buhranlı bir zamanında, Başbakanlık yolu ile Maliye Vekâletinden geri çevrilmiş olmasının, C.H.P. iktidarını daha o günden davasız, hedefsiz bıraktığını etrafıyle işlemiştik. Şimdi burada ve Uran'ın konuya değinmesi dolayısıyle bunu bir daha işaret etmeliyiz. Evet, seçimlere C.H.P. bir siyasî rejim getiriyor, ama bir iktisadî dava getirmiyordu. Halbuki yeni bir hamle şevki ve azmi, ancak iktisadî bir programla beslenir. Fakat C.H.P. bunu yapmadı. Çünkü ve gene daha önceki bahiste işaret ettiğimiz gibi, iktidar yorgundu ve yorgun iktidar, halktan gelen zinde ve taze dalga karşısında, elbette yenilecek, kaybedecekti. Nitekim öyle oldu.

Şimdi artık son olayları da izleyerek bahsimizi tamamlayalım.

***

KAPTIRILAN BAYRAK:

Meclisin kendi kendini feshedişinden sonra seçim kampanyası başlamıştı. 24 nisanda C.H.P. milletvekili adaylarını ilân etti. Bu listeye göre parti, bir kan tazelemeye gidiyordu. Çünkü listede eski ve çoğu yıllanmış milletvekillerinden 169'unun adları yoktu. Bunların yerlerini yeni adaylar almışlardı. 26 nisanda da D.P. listelerini kamuoyuna açıkladı. O sırada İnönü Ege ve Celâl Bayar Karadeniz seçim gezilerinde bulunuyorlardı. İnönü İzmir'de şunları da söyledi:

— Bir gün memleketim bana: «Artık senin vaktin geçti!» dediği gün, minnettar olacağım. Seçimlerin neticesi ne olursa olsun kadere boyun eğeceğiz...

Bu sözler, C.H.P. için pek de cesaret verici değildi ve İnönü'nün bir veda nutku havasını taşır. İnönü her gittiği yerde itibar görüyordu. Meydanlarda kalabalık dinleyici kütleleri buluyordu. Fakat bu meydanların havasında, insanda şüphe ve tereddütler uyandıran bir şeyler vardı. Bu meydan toplantılarından birini, o seyahate katılan parti yöneticilerinden biri hatıralarında tasvir etmiştir. İnönü'nün vardığı ve konuşacağı şehir Biga'dır. Halk yollara, meydanlara dökülmüştür. İnönü'nün kafilesi gelir. Halk onu tazimle karşılar. Yolların iki tarafına dizilir. Meydanda yerlerini alırlar. Hepsi de vekarlı ve hürmetkârdır. İnönü'yü sükûnetle dinlerler. Ama göze çarpan manzara şudur: Hemen bütün dinleyicilerin göğüslerinde, Demokrat Partinin rozetleri vardır!..

Bayar'a ve D.P. sözcülerine gelince, onlar daima vaat ederler. Meselâ Celâl Bayar Samsun'da şöyle konuşur (3 mayıs 1950):

«Biz, olmayacak şeyleri, yapamayacağımız şeyleri vaat etmiyoruz. Fakat vaat ettiğimiz şeyleri de mutlaka yaparız.

Türkiye iktisadî perişanlık içindedir. Halk, görülmemiş sıkıntılar arasında kıvranmaktadır. Bu perişanlıktan halkımızı kurtaracağız. Memleketi yollara, içme sularına, fabrikalara kavuşturacağız. Bunları Demokrat Parti yapacaktır...»

Böylece iktisadî davayı ve iktisadî kalkınma bayrağını C.H.P. artık D.P.'ye hakikaten kaptırmıştı. Halbuki elinde çok cepheli ve hemen hareket safhasına gelmiş bir genel kalkınma programı vardı. Ama bunu değerlendirememişti. Yeni seçimlerde halkın karşısına çıkarken de bunu kendisine bayrak yapamamıştı. Halbuki her gidilen yerde, oralara neler yapılacağı, neler geleceği, ancak C.H.P.'nin bu uyuttuğu ve değerlendiremediği planlarda, belliydi.

D.P.'nin ise, gerçi bir programı yoktu. Programsız ve plansızdı. Ama bir kalkınma işini benimsemesini biliyor ve her gidilen yerde, orada bir şeyler yapılacağı vaat olunuyordu. Hulâsa C.H.P. bundan evvelki bahsimizde de belirttiğimiz gibi, D.P.'nin plansız denilen iktidarına, kendi planlarını değerlendirememekle, bizzat zemin hazırladı... (1)

*
**

ARTIK SÖZ SEÇMENİNDİR!

Partiler seçim beyannamelerini ilân ediyordu. 9 mayısta D.P. beyannamesini açıklamıştı. C.H.P.'nin beyannamesi de yayınlanmıştı. 10 mayısta İnönü Istanbul'da Taksim meydanında son seçim konuşmasını yapıyordu. Celâl Bayar Güneydoğu Anadolu'daydı. Taksim meydanı, görülmemiş bir kalabalıkla uğulduyordu. Böyle bir kalabalığı Halk Partililer beklemiyorlardı. O sırada C.H.P. henüz iktidarda olduğu için kendisi de C.H.P.'li olan İstanbul Valisi Fahrettin Kerim Gökay, biraz da kendi eseri gibi gördüğü bu topluluğu İnönü'ye gösteriyordu. Kollarını iki tarafa açıp, bu tüm halkı kucaklamak istermişçesine jestler yaparak Paşaya:

— *İşte Istanbul budur!*

diye gururlanıyordu. Ama bu meydanın da sakladığı sırlar vardı ve kalabalık, üç gün sonra, bu alkışladıklarına arka çevirecekti...

---

(1) C.H.P.'nin, her ne kadar iktidar yorgunluğundan gelse de bu ihtimali bence, İnönü'nün hayat hikâyesinde, hakikaten çözemediğim bir gaflet düğümü teşkil eder. Halbuki bu savaş sonrası devlet kalkınmaları planlarını bilen ve hatta hazırlatan genç vekillerden en değerlileri, meselâ Fuat Sirmen ve Nurullah Esat Sümer, C.H.P.'nin bu son seçimlere giren son kabinesinde de görevlidirler. Bilhassa Fuat Sirmen'in, hazırlanmasında ve vaktiyle savunmasında o kadar ciddî emekleri olan bu plan ve program manzumesini sonradan nasıl öne sürmediği, hakikaten anlaşılmaz bir hal olmuştur.

Zaten İnönü de sakin değildi. Sinirliydi. Çünkü üniversitelilerin neşrettikleri bazı beyannameler, iç açıcı değildi. Nitekim konuşmalarında bu olaya da değindi:

«— *Masum üniversite talebesinin büyük kitlesi içine girmek fırsatını bulmuş olan politikacılar, üniversite talebesi adına, memlekette ehemmiyetli bir mesele ortaya çıkarmışlardır. Biz, seçimlerden sonra bu meseleyi ehemmiyetle ele alacağız.*

Haber vereyim ki, aile babalarının göz nuru ve memleketin istikbali ve dayanağı olan gençlerimizin içinde, ufak bir kısmının olsun, tahrik politikacılarının insafsızlığına kurban olmalarına kayıtsız kalmayacağız...»

Ama artık üniversite, siyasetin içine girmişti ve o günden sonra bu türlü sözler, siyasî edebiyatın en hareketli unsurları olarak mekteplerde, meydanlarda ve hatta bir gün ihtilâl alanlarında işitilip gidecekti.

Nihayet propaganda süresi bitti. 14 mayıs 1950 geldi çattı. O gün söz artık seçmenindi. Hakikaten de öyle oldu. Sabahın erken saatlerinden başlayarak sandık başları işlemeye başladı. Yeni seçim kanunu bütün memlekette, hiç kimsenin şikâyetine mahal vermeyecek titiz bir dikkat ve dürüstlükle uygulandı. 14 mayıs akşamına doğru perakende haberler yayılmaya başladı. Sonra radyolar doğru haberleri vermeye başladılar.

O gece için İnönü, bütün Vekiller Heyetini ve parti ileri gelenlerini Çankaya köşküne yemeğe davet etmişti. Gelenler şen ve hareketli görünüyorlardı. İlk haberler önemli değildi. Nispeten küçük merkezlerden nispeten küçük haberler. Fakat sofraya geçildikten sonra sonuçlar perde perde açılmaya başladı. O geceki bu sofra başını anlatan parti genel başkan vekilinin hatıraları enteresandır. Vakit biraz ilerleyince, vilâyetlerin sonuçları gelmeye başlar. Sahne şöyledir: Yaverlerden biri zaman zaman yemek salonuna girerek Dahiliye Vekili Emin Erişirgil'in kulağına eğilir ve kendisini filan vilâyet valisinin telefona rica ettiğini fısıldar. Erişirgil kalkar, diğer odaya gider. Sofra, kayıtsız gibi görünmekle beraber, kaygılı bir tedirginlik

içindedir. Dahiliye Vekilinin getireceği haberi bekler. Nihayet Erişirgil kapıdan görülür. Yüzü her zamanki gibi müstehzi bir gülümseme içindedir. Haber şudur:

— *Kaybetmişiz!..*

Bu bir soğuk duştur. Ama Dahiliye Vekilinin alaylı ve gülümser görünüşü gittikçe sinirleri bozar. Halbuki bu istihza ifade eder gibi görünen gülümseme halini, Erişirgil'in özel yüz hatları verir. Hele ağız teşekkülü, normal hallerde de gülümser gibidir. Nihayet telefona davetler sıklaşır. Kapıdan hemen her girişte Eirişirgil'in getirdiği haber aynıdır:

— *vilâyetinde de kaybetmişiz!*

Ama bu sofranın başında oturanlar, şu veya bu vilâyetin mebusları oldukları için oradadırlar! Daha orada ve o gece anlaşılır ki, bunların çoğu artık milletvekili değildir! Saatlar ilerledikçe gerçek bütün ağırlığı ile anlaşılır: C.H.P seçimi ve iktidarı kaybetmiştir! Bu gerçek belirirken çanlar, artık hakikaten D.P. için çalıyordu...

*
**

ANKARA'YA OTOBÜSLE İNMEYE HAZIR MISINIZ?

O geceye ait olarak ve 1961 seçimlerinin gene böyle buhranlı saatları içinde Ankara'da, New-York Times muhabirine nakledilen bir hatıra, çok enteresandır. 1961 seçimlerinin neticeleri safha safha beliriyordu. New-York Times muhabiri, İnönü'nün fena bir netice karşısında nasıl bir durum alacağını merak ediyordu. Bunu öğrenmek için sualler sordu. Ona 1950 seçimleri sonunun belli olduğu o buhranlı geceden şu sahneyi naklettiler:

«1950 seçimlerinin neticeleri geliyordu. Bir süre sonra sonuçlar belli olur hale geldiler. O sırada İnönü, Çankaya köşkünde yemek salonundan ayrılmıştı. Yukarı kattaki yazı odasında bulunuyordu. Son haberleri de alınca,

aşağı kata indi. Aşağı katta eşi Mevhibe İnönü, kızı Özden, oğlu Erdal ve ev halkından bazıları vardı. İnönü sakin ve kararlı görünüyordu. Eşine hitap etti:

— Mevhibe Hanımefendi, yarından sonra Çankaya'dan Ankara'ya artık otobüsle inmeye hazır mısınız?..

Bu hitap, salonda elbete ki bir şaşkınlık yarattı. Hele Özden, bundan bir şey anlamamış gibi babasının yüzüne bakıyordu. Kendisini ilk toplayan Mevhibe İnönü oldu:

— Hazırız Paşam, hazırız!

Ve Mevhibe İnönü hakikaten, bütün evlilik hayatı boyunca eşinin daima yanında ve onunla daima kader birliği içindedir. İkbal yollarında da, kahır yollarında da... Bu hatırayı nakleden der ki, neticeleri anlayan ve bu cevabı veren Mevhibe İnönü, bir taraftan «hazırız Paşam» diye tekrarlarken, bir taraftan da Paşanın yanına daha fazla sokuluyordu.

İKTİDAR YOLU:

D.P. için iktidara çıkan yol, artık açılmıştı. Yani Adnan Menderes'in Sakarya Zaferi artık kazanılmıştı. Bütün haberler toplanınca, sonuçlar şöyle ilân olundu:

Demokrat Parti	408 milletvekili
Cumhuriyet Halk Partisi	69
Millet Partisi	1

Şunlar da belli oldu:

Seçmen sayısı	8.908.824
Seçime katılanlar	7.934.449
Katılanlar yüzdesi	% 89.06

Oyların dağılışı şöyle olmuştu:

Demokrat Parti	4.474.933	%	54.91
C. Halk Partisi	3.195.618	%	41.05
Diğer Partiler	263.798	%	4.04

Bu rakamlar aslında fena değildi C.H.P. için. Ama ne var ki, oyların % 41.05'ini aldığı halde Meclise, milletvekillerinin ancak % 14'ünü getirebiliyordu. Bu da C.H.P.'nin, son seçimlerden önce ve o kadar titizlikle hazırladığı ve çoğunluk sistemine dayanan Seçim Kanununun, C.H.P.'ye oynadığı bir oyundu!..

Seçimlerde İnönü mebus seçilmişti. Ama C.H.P. Genel Başkan Vekili Hilmi Uran, yönetim kurulunun hemen bütün üyeleri ve eğer seçim kazanılsaydı, başvekilliğe getirilecek olan Prof. Nihat Erim ve daha nice C.H.P. yıldızları seçim bölgelerinde kaybetmişlerdi.

Seçim neticeleri alınınca ertesi günü İnönü hemen iktidarı devretmeye hazır olduğunu karşı taraf parti başkanına bildirdi. Fakat D.P. hazır değildi. Bu devir işini bir gün geciktirdiler. Çünkü D.P.'nin en iyimser önderleri bile Meclise, nihayet 150 kadar milletvekili ile geleceklerini tahmin ediyorlardı ve bir kabine kurmaya o saatte hazır değildiler... Nihayet, Menderes'i, Meclisteki başvekillik odasında tebrik etti. Şekiller tamamlanmıştı...

*
**

UZAKTAN GELEN MEKTUP:

İkinci Adam'ın bu cildine başlarken, 11 kasım 1938'de İnönü'yü biz, Çankaya'daki Pembe Köşkün münzevisi olarak bulmuştuk. 12 yıl sonra ve bir mayıs günü o, gene Pembe Köşke dönmüştür. Bu 12 yılın içinde onun hayat hikâyesini, şartları, olayları, bu olayları saran hava içinde bu kitapta vermeye çalıştık. Evet, 14 mayıs 1950'den sonra o, gene Pembe Köşktedir. Ama bu sefer bir münzevi olarak değil. Çünkü İnönü yeni Mecliste, muhalefet partisi başkanıdır. Muhalefet vazifesini yapacaktır. Eğer seçimleri kazansaydı, parti başkanlığını bırakarak yalnız cumhurbaşkanı olarak kalmayı ve herhangi bir seçimde

partisi kazanmazsa, sadece bir partili olarak aktif yönetimden çekilmeyi düşünüyordu. Ama şimdi, başladığı işi tamamlaması lâzımdır. Çok partili Mecliste, bir eski Millî Adam'ının nasıl bir muhalefet sözcüsü olarak da çalışmasının mümkün olduğunun misalini verecektir.

İktidardan düştüğü için neler söylenecektir? Onun için aslolan bu söylenecek olanlar değildir. Getirdiği demokrasinin, faziletine misal olsun diye, bizzat kendi davranışları ile vereceği örnektir. Evet her şey söylenecektir. Vaktiyle ona destan yazanlar, şimdi onun aleyhine hicviyeler düzeceklerdir.

Meselâ şu satırları okuyalım:

«Bir duman oldu parti savruldu,
Ne tavan kaldı bak, ne de dam kaldı,
Koca bir Şef denen heyulâdan,
Bir koca ihtiyar adam kaldı!..» (1)

Gerçi şu sözleri de vaktiyle Orhan Seyfi yazmıştı:

«Vakıa bu kolay olmadı. Millî Şefin saçlarındaki ışıklar, tâ oradan geliyor. Bunlar on altıncı yıldönümünü kutladığımız beyazlar... Biz onlara, ağaran bir fecir gibi bakıyoruz» (2).

«Onu hiç bir zaman kaybetmedik. Şimdi bütün vuzuhu ile önümüzde görüyoruz. Bu yepyeni devletin başında. Millî bir Şef olarak» (3).

Evet her şey denilecektir. «Millî münafık» denilecektir. «Profesyonel katil» denilecektir. Vatan topraklarından kovulması, darağacına çekilmesi istenecektir. O bunları bilir. Çünkü insan denilen maddenin ruhunu tanıyandır.

---

(1) Demokrat Parti iktidara geldikten sonra Orhan Seyfi Orhon'un yayınladığı *Hicivler* kitabından.

(2) C.H.P. iktidardayken ve İsmet Paşa reisicumhur olunca Orhan Seyfi Orhon'un, 27 temmuz 1939'da *Akbaba*'da çıkan yazısından. (Orhon C.H.P. mebusu olarak bulunuyordu).

(3) Orhan Seyfi Orhon'un 2.10.1939 *Akbaba*'daki yazısından.

Hulâsa artık o, Pembe Köşkte bir muhalif parti başkanıdır ve daha ilk günden işe başlamıştır da... Aradan kısa günler geçer. Bir gün gene Pembe Köşkün alt katında, kapıdan girince sağda, o yakın misafirlerini kabul ettiği odadadır. Gene o pencere kenarındaki kırmızı divanın köşesindedir. Gazetelerini okur. O sırada kapı açılır ve kendisine bir mektup uzatılır. Mektup uzaktan gelmektedir. Yabancı bir ülkenin pullarını taşır. İnönü mektubu açar. Mektup İngilizcedir. Okur:

31 Mayıs 1950

«Aziz Generalim,

Her ne kadar benim Türk politika işlerine karışmaklığım doğru olmayabilirse de, Türkiye'nin mukadderatına riyaset ettiğiniz uzun devrenin kapanmış olduğunu, şahsen büyük teessür duyarak öğrenmiş bulunuyorum.

Bana öyle geliyor ki tarih, general olarak kazandığınız zaferlerden başka, Türkiye Cumhuriyetini İkinci Cihan Savaşının vahim tehlikeleri içinden nasıl sıyırıp geçirdiğinizi ve aynı zamanda, Mustafa Kemal tarafından sert mücadelelerle kurulmuş olan hürriyetçi ve müterakki hükümet sisteminî nasıl muhafaza ettiğinizi kaydedecektir.

Dostça ve zevkli olan mülâkatımızı daima hatırlarım ve politika sahnesinden şimdiki çekilişinizde, size en iyi dileklerimi yollarım...» (1)

Pek samimiyetle sizin
Winston S. Churchilll

Evet mektup Winston Churchill'den geliyordu. Mektubu ağır ağır okudu. Onu bitirdiği zaman, elindeki mektuba uzun uzun baktı. Dalgındı. Düşünceliydi. Sonra başını yavaşça divanın arkalığına dayamış, gözlerini kapamış olması mümkündür. Savaş meydanlarında kazanılmış zaferlerini mi, mütareke ve sulh konferanslarında, muharebelerden daha güç olan mücade-

(1) O zaman, aslına göre yayınlanan bu mektubun aslı, şimdi bulunamamaktadır.

lelerini mi, yoksa, hakikaten ve Churchill'in dediği gibi, bin bir tehlikelerle dolu olan İkinci Dünya Savaşı yangınından memleketini çekip çıkarışını mı düşünmüştü, bilinemez. O tehlikeler ki, eğer o bu başarıyı sağlayamasaydı ve bir maceraya milleti kaptırsaydı, şimdi bu Pembe Köşkte o değil, başkaları oturabilirdi. Ve bu Çankaya semalarında Türk bayrağı değil, başka bayraklar dalgalanabilirdi...

Eğer böyle düşüncelere dalmış ise, her halde bir süre böyle geçmiş ve sonra yavaşça gözlerini açmış olacaktır. Elindeki mektuba belki bir daha bakmıştır. Onu belki bir daha okumuş ve sonra direnir gibi olmuştur: Hayır, bu sonuç, onun siyasî hayat sahnesinden şimdilik dahi olsa çekilişi olamazdı. Önünde yapılacak vazifeler vardı ve bu vazifeler, her şeye rağmen yapılmalıydı. O:

«— *Benim en büyük yenilgim, en büyük zaferimdir*»

diyebilen adam değil miydi?..

Gerçi Churchill de, hem de kazandığı zaferden sonra, milleti tarafından unutularak seçimi kaybetmiş ve siyaset sahnesinden çekilmişti. Elbette ki o da bunu beklememişti. Belki de kırgın ve küskündü. Ama kendisine bu netice karşısındaki duygularını soran doktoruna, Churchill'in cevabı şu olmuştu:

«— *Evet, millet haklı, millet çok ıstırap çekti!*»

Acaba İnönü'ye de böyle bir soru sorulsa, onun da cevabı böyle mi olurdu? Sanmıyorum. Çünkü millet hakikaten çok sıkıntılar çekmişti. Ama ben şuna inanıyorum ki, tâ 1920'den, o 1950 mayıs günlerine kadar, bütün sıkıntıyı çekenlerin içinde, bence, en çok sıkılan ve omuzlarında mihnetin, çilelerin en ağırını taşıyan, belki de İsmet Paşanın kendisiydi.

Evet, niçin olmasın?..

İkinci cildin sonu.

İkinci Adam´da, Tek Adam *adlı üç ciltlik eserimizde konu olarak alınan Atatürk hadisesini günümüze kadar izleriz. Şu yönleriyle ki, bu hadise, Atatürk´ü doğuran şartlar içinde Atatürk´un zuhuruyla başlamıştır. Bu hadise, 1920-1938 devresinde, Atatürk´ün, bayrağını taşıdığı bütün olaylarda, onun ve İnönü´nün kader birliği içinde gelişmiştir.*
10 Kasım 1938´de Atatürk fani hayattan çekilince de, Atatürk´ü devam ettirmek ve ikmal etmek görevi, İsmet İnönü´nün omuzlarına, bütün ağırlığıyla oturmuştur...

Atatürk devam ettirilmiş ve ikmal edilmiş midir? İşte bu problemdir ki, İkinci Adam´ın *bu cildinde, bütün olaylarda istifhamını çizen bir konu olarak yaşar.*

Şimdi İkinci Adam´ın *ikinci cildinde bu uzun hikâyenin 1938-1950 devresini bulacaksınız.*

ISBN 978-975-14-0229-5
9 789751 402295